

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μαρία Φακιολά

Κοινωνικές σχέσεις και ταυτότητες στην κοινότητα Ρομά της Αγίας Βαρβάρας

(διδακτορική διατριβή)

Επιτροπή

Νίκος Κοταρίδης (Επιβλέπων Καθηγητής)

Γιώργος Αγγελόπουλος

Παύλος Κάβουρας

ΑΘΗΝΑ 2010

||

Στη μητέρα μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αν και η εκπόνηση ενός διδακτορικού θεωρείται από τη φύση της διαδικασία μοναχική, η παρουσία πολλών άλλων ανθρώπων στην όλη διαδικασία ενίοτε είναι εξαιρετικά ισχυρή. Προκύπτει από συνεχείς ανταλλαγές, ποικίλους συνδυασμούς γνώσεων και εμπειριών, διαχείριση και ταξινόμηση πληροφοριών (για άσχετα πολλές φορές θέματα), συνειδητές και ασυνείδητες επιλογές. Ενδεχομένως, λοιπόν, η διαδικασία αυτή να κινητοποιεί εξ ολοκλήρου το φάσμα των υπαρκτών επιρροών στη ζωή ενός ανθρώπου και να θέτει τη διαδικασία της γνώσης σε μια «εφ όλης της ύλης» αναδιοργάνωση.

Ως εκ τούτου, ολοκληρώνοντας αυτή τη διατριβή μετά από μια μακροχρόνια διαδρομή, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω πάρα πολλούς ανθρώπους όχι μόνο της επιστημονικής κοινότητας αλλά και άλλους, που ήταν άσχετοι με τη θεσμοθετημένη διαδικασία της γνώσης, αλλά η παρουσία τους με διάφορους τρόπους στη ζωή μου έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της όλης διαδικασίας.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω για τη στήριξη και τη βοήθειά τους, τους καθηγητές της τριμελούς, τον επιβλέποντα Νίκο Κοταρίδη, τον Παύλο Κάβουρα και τον Γιώργο Αγγελόπουλο, και, γενικότερα, τους καθηγητές μου (ανθρωπολόγους και μη) από τους οποίους πήρα όλα αυτά τα χρόνια σημαντικά ερεθίσματα και άντλησα καινούργιους τρόπους σκέψης. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τους Αντώνη Μωυσίδη και Λεωνίδα Οικονόμου, γιατί πίστεψαν στη δυνατότητά μου να ανταπεξέλθω σε ένα τέτοιο εγχείρημα – τον κ. Οικονόμου ιδιαίτερα, για τη σημαντική επιστημονική βοήθειά του σε μια δύσκολη στιγμή.

Ευχαριστώ επίσης τον Σταύρο Σταυρίδη, τον Σωτήρη Δημητρίου και την Κλειώ Γκουγκουλή, οι οποίοι, σε ένα πρωταρχικό στάδιο αυτής της εργασίας, μου έδωσαν με τις παραινήσεις τους ιδέες, καθώς και όλα τα μέλη της ομάδας του περιοδικού *Κριτική Διεπιστημονικότητα*.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Διευθύντρια της Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟΤ, Τέτη Χατζηνικολάου, για τις ευκαιρίες που μου έδωσε, φέρνοντάς με πολλαπλώς σε επαφή με το αντικείμενο, καθώς και όσους ακόμη συναδέλφους κατέστησαν δυνατή με τη στάση και τη βοήθειά τους τη χορήγηση της εκπαιδευτικής άδειας για την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους παλιούς συναδέλφους Έλενα Μπέτζου, Χριστίνα Κουμούτσου και Βάσω Μπογιατζή, γιατί χωρίς το ουσιαστικό τους ενδιαφέρον και τις ιδιαίτερες ικανότητές τους δεν θα μπορούσε να οργανωθεί η ομάδα του Διαπολιτισμικού Γραφείου που χειρίστηκε τα θέματα των Τσιγγάνων στο Υπουργείο Πολιτισμού και άνοιξε το δρόμο σε όλους αυτούς τους προβληματισμούς.

Ευχαριστώ την οικογένειά μου που με στήριξε όλο αυτό το (μεγάλο ομολογουμένως) διάστημα, σε κρίσιμες κατά καιρούς περιστάσεις. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη μητέρα μου, που πάντα στήριζε κάθε προσπάθειά μου για γνώση, τον αδελφό μου Θόδωρο, τη Χρύσα και τα παιδιά, την Κική τις θείες Ελένη και Αγγελική –ιδιαιτέρως την Ελένη– αλλά και όλους τους συγγενείς που με στήριξαν με την αγάπη και τη βοήθειά τους.

Ευχαριστώ θερμά και ιδιαίτερα τους φίλους μου, που, επίσης, με στήριξαν με τον δικό τους τρόπο, ανεχόμενοι τις γκρίνιες και τις απογοητεύσεις και ενθαρρύνοντας τις προσπάθειές μου.

IV

Ιδιαίτερα ακόμη ευχαριστώ τις Αδαμαντία Μουχελή και Εύα Πολίτη για την παροχή σημαντικού υλικού και προβληματισμών, τις Σία Σιαπέρα, Μαρία Βασιλειάδου, Νατάσα Μπιλά και Έβη Δασκαλάκη για τη βοήθειά τους, καθώς και τον Φρέντυ Στάμου για τις γόνιμες συζητήσεις.

Τέλος ευχαριστώ θερμά όλους τους φίλους και γνωστούς Ρομά, οι οποίοι με δέχτηκαν και άνοιξαν τα σπίτια τους και τις ζωές τους στην προσπάθειά μου. Οι περισσότεροι θέλησαν να παραμείνουν ανώνυμοι, επομένως παραθέτω εδώ κάποιους που δεν ενοχλούνται από την επώνυμη αναφορά τους: τον Μανώλη Ράντη, τον Κώστα Παϊτέρη, τους Μαρία, Γιάννη και Κώστα Δημητρίου, τον Γιάννη Γεωργίου και τον Χρήστο Λάμπρου. Η γνωριμία μαζί τους μου έδωσε πάρα πολλά. Οι συζητήσεις μας και οι προβληματισμοί τους με γέμισαν ενδιαφέρον. Κυρίως, όμως, οι σημαντικές και αξιοθαύμαστες προσωπικότητες που διαθέτουν πολλοί από τους Ρομά πληροφορητές μου με εντυπωσίασαν βαθειά και με παρακίνησαν να δω τα πράγματα διαφορετικά.

Αυτό το «διαφορετικά» εύχομαι να δρομολογήσει κάποιους βαθύτερους προβληματισμούς, ώστε να τροφοδοτηθούν η αποδοχή και ο αλληλοσεβασμός και να καμφθεί η ισχύς των στερεοτύπων, διότι, παρόλο που η αποδοχή και ο αλληλοσεβασμός τονίζονται ως απόλυτη αναγκαιότητα στις ανθρώπινες σχέσεις, η παρουσία τους δεν είναι καθόλου δεδομένη, απλά και μόνο επειδή έχει κατανοηθεί. Ούτε επειδή είναι γνωστή η ύπαρξη στερεοτύπων σημαίνει ότι όσοι τα αντιλαμβάνομαστε είμαστε έξω απ' την επιρροή τους... Χρόνιοι εγκλωβισμοί σε προκαταλήψεις δημιουργούν αρκετά δυσάρεστα και δυσεπίλυτα θέματα, τα οποία συνήθως αποφεύγουμε να αντιμετωπίσουμε και προτιμούμε να παρακάμπτουμε ή να αγνοούμε. Χρειάζεται γενναία αυτοκριτική, υπομονή, επιμονή, κριτικό πνεύμα, και προπάντων αταλάντευτη πίστη στην ανθρώπινη αυταξία και ισοτιμία, για να μπορέσουν τα θέματα αυτά να τεθούν ξεκάθαρα προς συζήτηση.

Ελπίζω να φανεί καθαρά ότι η πρόθεση της εργασίας αυτής δεν είναι να εξωραΐσει. Αν τονίζονται κάποιες θετικές πλευρές περισσότερο είναι ακριβώς γιατί, με επίμονο όσο και ακατανόητο τρόπο, παραμένουν αφανείς. Επειδή δεν ταιριάζουν με τα στερεότυπα, είτε παρακάμπτονται τελείως από τις αναλύσεις και τους προβληματισμούς, είτε υφίστανται αλλοίωση του νοήματός τους.

Το «περιθώριο», ωστόσο, εκτός από κοινωνικά δύσκολες καταστάσεις, περιέχει και εγκλωβισμένες ζωτικές δυνάμεις, οι οποίες δεν πρόκειται να αναδυθούν αν δεν κατανοήσουμε τους μηχανισμούς παραγωγής του, θέτοντας υπό εξέταση όλες τις παραμέτρους, συμπεριλαμβανομένων και των οπτικών και πρακτικών μας. Μόνον έτσι οι δυνάμεις αυτές θα απελευθερωθούν και θα πάψουν να αποτελούν σημεία, τα οποία θα συσσωρεύουν τον αντίκτυπο των δομικών συγκρούσεων του συστήματος και τις συνέπειες της κοινωνικής ιεράρχησης.

Αυτός είναι και ο βαθύτερος στόχος αυτής της εργασίας: να τροφοδοτήσει μια συζήτηση σε άλλη βάση, η οποία θα συμπεριλαμβάνει αφενός τους ίδιους τους Τσιγγάνους και αφετέρου έναν «έντιμο» – κατά το δυνατόν – αναστοχασμό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	5
Α. ΤΟ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	
Β. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	19
Γ. Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ.....	34
Δ. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Α.Η ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ – Η ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΛΑΙΣΙΩΝ.....	53
Β.ΛΕΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ.....	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	83
Α. «Εμείς είμαστε οι πρόγονοι του after sale service»: τα βασικά χαρακτηριστικά της επιχειρηματικής δραστηριότητας.....	87
Β. Η δουλειά ως στοιχείο ταυτότητας – η μισθωτή εργασία.....	95
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Α. ΠΑΡΘΕΝΙΚΗ ΑΓΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ – ΖΗΤΗΜΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ.....	100
Β. Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΖΗΤΗΜΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ.....	125
Γ.ΚΑΠΑΤΣΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ.....	132
Δ.ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ	145
Ε. ΤΑ «ΓΡΑΜΜΑΤΑ» ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΝΟΤΗΤΑΣ: ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ & ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	158
ΣΤ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΗΣΗ: ΕΝΟΤΗΤΑ & ΑΜΦΙΣΗΜΙΑ.....	165
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
1.Δήμος- Δίκτυο Ρομ.....	196
2.Κράτος.....	200
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Α. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ: Η ΣΥΝΕΧΗΣ ΑΝΑΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ.....	209
Β. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΕ ΑΚΙΝΗΣΙΑ: Η ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΓΚΑΤΖΕ.....	217
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	227
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	233
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	242

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα έρευνα αφορά την κοινότητα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας Αττικής και τη θέση της στην νεοελληνική κοινωνία. Στόχος είναι να παρουσιαστεί η ιδιαιτερότητα της σχέσης αυτής και της θετικής σύνδεσης που υιοθετεί η κοινότητα ως προς την νεοελληνική κοινωνία, την ελληνική ταυτότητα και το έθνος – κράτος, καθώς και οι ρητορικές και πρακτικές που έχει αναπτύξει για να στηρίξει τις επιλογές της σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Σε ένα ευρύτερο επίπεδο, στόχος είναι ακόμη να διερευνηθεί η *ύπαρξη πολιτισμικής οικειότητας* ανάμεσα στις ομάδες, η οποία τροφοδοτεί την επιλογή αυτή και χαρακτηρίζει τις σχέσεις.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπισε από την αρχή αυτή η έρευνα ήταν η μεγάλη απόκλιση που φαίνονταν να έχει ο τρόπος που αντιλαμβάνεται και παρουσιάζει την τσιγγάνικη ταυτότητα το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής (και μέρος της διεθνούς) βιβλιογραφίας, σε σχέση με τον αντίστοιχο τρόπο που η ίδια η ομάδα αντιλαμβάνεται, παρουσιάζει αλλά και διεκδικεί πολιτικά την ταυτότητά της. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαίο, μαζί με τη θεωρητική διαπραγμάτευση του θέματος να γίνει μια μικρή ανασκόπηση στη συζήτηση που καταδεικνύει τις βασικές συνισταμένες αυτής της «απόκλισης», δεδομένου ότι φωτίζουν τα στοιχεία που εν μέρει επηρεάζουν (αν όχι καθορίζουν) τη γενικότερη αντίληψη και τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις γύρω από το θέμα. Με τα στοιχεία αυτά οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι «συνομιλούν», καθώς μέσα από αυτά επιχειρείται, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η παρουσίαση και διαχείριση της ταυτότητάς τους, καταδεικνύοντας διαφοροποιήσεις, τις οποίες θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω μέσα από τον εντόπιο λόγο. Για να γίνει αυτό περισσότερο σαφές, κρίθηκε, επίσης, σκόπιμο να αναπτυχθεί το θέμα σε μεγάλο εύρος, προκειμένου να

παρουσιαστούν όσο γίνεται περισσότερες συνισταμένες, μέσα από τις οποίες καταδεικνύονται η ρητορική, οι επιλογές και οι πρακτικές οικειότητας με την περιρρέουσα κοινωνία.

Στο πρώτο κεφάλαιο, επομένως, παρουσιάζεται το γενικότερο πλαίσιο, ιστορικό και θεωρητικό, στο οποίο λαμβάνει χώρα η συζήτηση για τους Τσιγγάνους, καθώς και οι θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές της έρευνας, μέσα από μια συνοπτική αναδρομή στη βιβλιογραφία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν βασικά «εργαλεία» δόμησης και διαχείρισης της κοινότητας, προκειμένου να καταδειχθούν η σημασία του λόγου (της προφορικότητας, εν προκειμένω), της εναλλακτικής (καταστασιακής) χρήσης πλαισίων, καθώς και της ιδιαίτερης σημασίας των ανθρώπινων σχέσεων στην δόμηση της κοινότητας. Καθώς το άτομο παρουσιάζεται ως ο θεματοφύλακας των αξιών και των κανόνων, η συμμετοχή του στο κοινωνικό γίνεσθαι αποκτά ιδιαίτερη δυναμική, λόγω των ασφυκτικών διαστάσεων του κοινωνικού ελέγχου, μέσω των οποίων καλείται να συμβιβάσει όλες τις μορφές των αντιφατικών δεδομένων της κοινότητάς του, προκειμένου να έλξει την εκτίμηση και το σεβασμό.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί η σημασία της εργασίας ως πρακτική ενασχόληση, η οποία στηρίζει το βιοπορισμό. Αν και η διεθνής βιβλιογραφία έχει αποδώσει μεγάλη σημασία στο θέμα της εργασίας σε σχέση με τη συγκρότηση της ταυτότητας, κάτι τέτοιο δεν προκύπτει στα δεδομένα της συγκεκριμένης ομάδας. Ωστόσο, επειδή το όλο ζήτημα συνδέεται με σημαντικά προβλήματα και επιλογές της ομάδας, ελκύει την προσοχή στη μελέτη του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο – που είναι θεμελιώδες – αποτυπώνεται το αξιακό σύστημα (παλαιότερο και σύγχρονο), γύρω από το οποίο συγκεντρώνονται οι στόχοι και η δυναμική της ομάδας, οι αντιφάσεις και οι συγκρούσεις των μελών της. Από τη μελέτη αυτή προκύπτει ότι η συγκρότηση των αξιών και γενικότερα των ταυτοτήτων, οικοδομείται στη λογική της συνάφειας και της σύνδεσης με την περιρρέουσα κοινωνία (σε διάφορα επίπεδα), όσο οι ταυτότητες προσπαθούν να απεμπλακούν από τους όποιους μηχανισμούς απαξίωσης και χειρισμού τους, καθώς και από την περιθωριοποίησή τους, συνομιλώντας με το παραδοσιακό αξιακό σύστημα της χώρας και προβάλλοντας την απαίτηση της δυνατότητάς τους να εκφράζονται μέσα από το πολλαπλό περιεχόμενό τους.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται στοιχεία από τη λειτουργία και επίδραση δυο βασικών θεσμών: της τοπικής αυτοδιοίκησης και του κράτους. Νέοι τρόποι συμμετοχής στον κρατικό μηχανισμό και στην τοπική κοινωνία διευρύνουν την αντίληψη εκατέρωθεν, απλώνοντας τις ταυτότητες σε νέες εμπειρίες.

Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζονται απόψεις και σχόλια των ίδιων των Τσιγγάνων για την τσιγγάνικη ταυτότητα, ο τρόπος που η ταυτότητα αυτή (εν προκειμένω, οι ταυτότητες) γίνεται αντιληπτή μέσα από τις σύγχρονες προκλήσεις, η μεγάλη διαφορά στην πρόσληψη της από Τσιγγάνους και μη Τσιγγάνους, καθώς και οι πολιτικοί χειρισμοί και επιλογές που υιοθετούν οι Τσιγγάνοι, διαπραγματευόμενοι την εικόνα τους, καθώς και οι διάφορες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που συνοδεύουν την εικόνα αυτή.

Στο έβδομο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας, καθώς και περαιτέρω σκέψεις που προκύπτουν από τα συμπεράσματα αυτά.

Μέσα από το υλικό της διατριβής καταδεικνύεται ότι η ετερότητα δεν είναι κάτι δεδομένο. Δεν σχετίζεται με συγκεκριμένους τρόπους διαντίδρασης, διότι αφορά πλήθος επιλογών και δεν έχει μόνο αρνητικές σημάνσεις ως προς την πρόσληψή της. Οι διάφοροι τρόποι πρόσληψης ή διεκδίκησης της ετερότητας, συνυπάρχουν, παρουσιάζοντας διάφορες μορφές έκφρασης και τεράστια ποικιλία σε μορφώματα, τα οποία σχετίζονται με τις εκατέρωθεν αλληλεπιδράσεις και την ιστορία τους, τις επιλογές των ανθρώπων και τη *θέληση για συνύπαρξη*. Η συνύπαρξη αυτή είναι ήδη υπαρκτή σε παγκόσμιο επίπεδο.

Οι σύγχρονες κοινωνίες βρίσκονται ήδη σε βαθιά αλληλεπίδραση. Η αλληλεξάρτηση των πραγμάτων είναι γεγονός, καθώς η σύγχρονη πραγματικότητα παράγει δομές σε παγκόσμια βάση: πολιτισμική, πολιτική, κοινωνική, οικονομική, οικολογική, κλπ. Η όσμωση ανάμεσα στα σύγχρονα έθνη-κράτη είναι, επίσης, υπαρκτή. Η ταυτότητα δεν υπερασπίζεται μόνο διαφορές, αλλά προκύπτει και από την επιλογή της ομοιότητας, δεδομένου ότι, σε παγκόσμια βάση, σε όλα τα επίπεδα, προκύπτουν επιρροές, άλλες από τις οποίες υιοθετούνται αναγκαστικά και άλλες από επιλογή.

Οι Τσιγγάνοι λαμβάνουν μέρος στη συζήτηση αυτή. Αποτελούν μέρος των σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των κοινωνιών, κομμάτι της πραγματικότητας αυτών, ευρισκόμενοι σε διαρκή όσμωση με τα πράγματα και εξίσου διαπερόμενοι από τις ανάλογες επιρροές, σε σύνδεση με αυτές, (μέσα από διαρκείς επιλογές θετικές ή αρνητικές) είτε είναι αποδεκτές και συνειδητές είτε όχι.

Η αντίληψη της αυτονόμησης των τσιγγάνικων ομάδων και της διαχωριστικής πορείας τους έναντι των εθνών – κρατών που διαβιούν, καθώς και οι αρνητικές σημάνσεις των στερεοτύπων, παράγουν συγκεκριμένες οπτικές, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη διεθνή

βιβλιογραφία. Ένα στοιχείο, ωστόσο, που απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό από αυτήν, και επισημαίνεται από πολλούς ερευνητές όσον αφορά στην αντίληψη των τσιγγάνικων ταυτοτήτων, είναι η ιδέα της συνύπαρξης, της όσμωσης και της θετικής σχέσης των Ρομά με τις κοινωνίες που διαβιούν. Δεν έχει δοθεί δηλαδή επαρκής προσοχή στις θετικές όψεις της συνύπαρξης και των σχέσεών τους με τους Γκατζέ. Τα ερευνητικά δεδομένα παρέχουν υλικό για να καλυφθεί σε κάποιο βαθμό αυτό το κενό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι θεωρητικοί προβληματισμοί και το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, καθώς και το γενικότερο πλαίσιο, το οποίο αφορά τους προβληματισμούς αυτούς (σε επιστημονικό και πολιτικό επίπεδο).

Α. ΤΟ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Φαίνεται να υπάρχει μια *κοινή γνώμη* (communis opinio) σχετικά με το ποιοί είναι [οι Τσιγγάνοι] και από πού έρχονται, την ίδια στιγμή που ελάχιστη ουσιαστική γνώση υπάρχει για το παρελθόν τους (Willems, 1997:17)

Τα προβλήματα του ορισμού της ομάδας: είναι οι Τσιγγάνοι μια «μη αναστρέψιμη» κατηγορία;

Υπάρχει ένα μεγάλο ζήτημα μεταξύ των τσιγγανολόγων για το ποιός θα έπρεπε και ποιός όχι να οριστεί ως «αληθινός Τσιγγάνος» και αρκετά κριτήρια έχουν προταθεί γι αυτό. Κάποια τείνουν να περιλαμβάνουν όλους τους «ταξιδευτές» και «νομάδες» λαούς στις δυτικές κοινωνίες ως Τσιγγάνους, άλλα αναζητούν Ρομανί¹ καταβολές στο «αίμα» που εκτείνεται και σε ενδογαμικές σχέσεις με Γκατζέ, και άλλοι (συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων Τσιγγάνων) αισθάνονται ότι η γνώση κάποιων διαλέκτων της γλώσσας είναι το καλύτερο κριτήριο. (Sutherland, 1975:14)

Ένα βασικό ζήτημα, για όποιον ασχολείται με τους Τσιγγάνους, προκύπτει από τον ίδιο τον ορισμό του θέματος, δεδομένου ότι οι Τσιγγάνοι αποτελούν μια κατηγορία που είναι ταυτισμένη σε μεγάλο βαθμό με τη διακριτότητα της μορφής. Εκτός από την αναζήτηση του «αληθινού» Τσιγγάνου, η οποία σχετίζεται με τις ιστορικές περιπέτειες των επιστημονικών αναλύσεων του θέματος, (βλ. παρακάτω) η επιστημονική ενασχόληση με τους Τσιγγάνους θέτει ένα ερώτημα σε σχέση με το στίγμα που τους συνοδεύει: είναι οι Τσιγγάνοι ορατή κατηγορία και η διακριτότητά τους είναι ο μόνος προσδιορισμός τους ή έχουν το δικαίωμα να παρουσιάζονται με εικόνες που δεν ταιριάζουν στις απόψεις των άλλων γι αυτούς;

¹ Τσιγγάνικες δηλαδή (στα Ρομανές). Η Ρομανί ή τα Ρομανές είναι, επίσης, η τσιγγάνικη γλώσσα (βλ. παρακάτω).

Οι Τσιγγάνοι, όπως και κάθε άλλη ομάδα (με όποιο τρόπο και αν ταξινομηθεί) γίνονται αντιληπτοί ως φαντασιακή κοινότητα με όλες τις στερεοτυπικές απεικονίσεις που αυτό συνεπάγεται. Οι ουσιοκρατική πρόσληψη των τσιγγάνικων ομάδων παράγει και υποκρύπτει πραγματικότητες κατά τις οποίες η μορφή, η εξωτερική απεικόνιση, αλλά και ορισμένα «πολιτισμικά» χαρακτηριστικά (όπως για παράδειγμα η απουσία πατρίδας) είναι σχεδόν αδιαπραγμάτευτα.

Οι περισσότερες μελέτες καταγράφουν διάφορες εξωτικές εικόνες γι αυτούς και ορατές κατηγορίες. Όσοι κρύβουν την ταυτότητά τους συχνά παραβλέπονται. (Okely 1983, Steward 1997a, Γκότοβος 2002) Ο Γκότοβος μιλάει για τους «κοινωνικά ορατούς Ρόμηδες², μέρος όσων δεν μπόρεσαν να αφομοιωθούν», ενώ γίνεται όλο και περισσότερο αποδεκτό ότι οι «ορατοί» Τσιγγάνοι είναι μέρος εκείνων που ανήκουν σε αυτές τις ομάδες. Η διακριτότητα αυτή, ωστόσο, μέσα από τη μορφή συνεπάγεται τρόπους αντίληψης και σκέψης, στερεότυπα που έχουν προκύψει και διακινούνται διαχρονικά, μια ποικιλία θεωρήσεων και προκαταλήψεων.

Η κατώτερη κοινωνικά θέση των Τσιγγάνων στην κοινωνία σπανίως μελετάται με όρους επιστημονικής ανάλυσης. Συχνά αποδίδεται μάλλον στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των ίδιων των Τσιγγάνων. Έτσι –ανεξάρτητα από «καλές» ή «κακές» προθέσεις – η τσιγγανότητα των τσιγγανολόγων αγγίζει συχνά τον πολιτισμικό ρατσισμό: αποδίδουν στους Τσιγγάνους συμπεριφορές, αξίες, έθιμα, πιστεύω, τα οποία υποτίθεται ότι στηρίζουν τη μη-αναστρέψιμη διαφορετικότητά τους (και συνεπώς την κοινωνική κατωτερότητά τους). (Βαξεβάνογλου, 2001:17)

Μελέτες δείχνουν αλλαγή και σύνδεση με την περιρρέουσα κοινωνία, ακόμη και σε πολύ κλειστές ομάδες (όπως για παράδειγμα κατέδειξε η ιστορικός Anne Marie Cottaar για τα караβάνια 1998), ενώ ταυτόχρονα οι Τσιγγάνοι μετέχουν πλέον σε διάφορα πεδία (όπως επιστημονικά και πολιτικά), μέσα από τα οποία διαχειρίζονται οι ίδιοι την εικόνα τους.

Υπάρχει ένα στρώμα των ενσωματωμένων στην κοινωνία Ρομά, οι οποίοι είναι σε θέση να υπερασπιστούν ένα διάλογο με διάφορα κατεστημένα – πολιτικά, διοικητικά, ακαδημαϊκά – και οι οποίοι παρ' όλα αυτά μας υποψιάζονται ότι δεν είμαστε «αληθινοί Τσιγγάνοι» επειδή δεν μένουμε πια στις παραδοσιακές συνθήκες που είναι καταγεγραμμένες από τους εθνογράφους και τους ανθρωπολόγους.

Και αλλού:

Υπήρξε μια παράδοση, μια μάλλον τελετουργική αντίθεση ανάμεσα στους Τσιγγάνους και τους Τσιγγανολόγους ... Χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε τα προβλήματα ανάμεσα στις δύο ομάδες. Η λύση

² Το Ρόμηδες είναι μια ελληνική εκδοχή του Ρομ, πληθ. Ρομά, Τσιγγάνος δηλαδή στα Ρομανές. Θα παρατίθεται εναλλάξ με το Τσιγγάνος, επειδή, επίσης, χρησιμοποιείται ως αυτοπροσδιορισμός από τους ίδιους. Η αναφορά γενικά στους Τσιγγάνους δεν ταυτίζεται με το Ρομ, διότι, όσον αφορά στους Τσιγγάνους τους εξωτερικού, υπάρχουν και άλλοι αυτοπροσδιορισμοί όπως Σίντι κ.ά. Ομοίως, Γκατζό, πληθ. Γκατζέ είναι οι Έλληνες μη-Τσιγγάνοι στα Ρομανές.

σε αυτό είναι το γεγονός ότι έχετε Τσιγγάνους συνάδελφους τώρα. Δεν ξέρω πόσο αναγνωρίζετε μορφωμένους ή διανοούμενους Τσιγγάνους, μιας και δεν είναι εθνογραφικά ενδεικτικοί, ωστόσο αυτό δεν έχει και πολύ σημασία. Είτε εκλαμβάνονται ως γνήσιοι, είτε όχι, είμαστε πλέον στη σκηνή, πολιτικά δραστήριοι.

(Παρέμβαση του Gheorghe, ακτιβιστή και αντιπροέδρου της Παγκόσμιας Ένωσης Ρομανί (IRU) συναινώντας σε τοποθέτηση της Okely περί ανάγκης συνεργασίας, Gheorghe, 1997:169)

Η οριοθέτηση της ομάδας των Τσιγγάνων με συγκεκριμένα (ορατά) χαρακτηριστικά έχει δεσμεύσει τη διαπραγμάτευση του θέματος σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις, οι οποίες, εκτός από το ότι είναι ανιστορικές και αντιεπιστημονικές έρχονται σε αντίθεση με τις δικές τους απόψεις περί ταυτότητας, οι οποίες, σε πολλές κοινότητες που έχουν πραγματοποιηθεί ανθρωπολογικές έρευνες (Blasco 1999, Okely 1983, Steward 1997a, Βαξεβάνογλου 2001), τοποθετούν την «τσιγγανότητα» στην επιτέλεση, στην δράση και στις σχέσεις, έτσι όπως αυτές αποτυπώνονται στις αξίες και τις συλλογικές δεσμεύσεις της κοινότητας (βλ. παρακάτω).

Εμφανίζεται δηλαδή μια σειρά προκαταλήψεων στον ίδιο τον ορισμό του θέματος, που καθορίζουν, σε ένα βαθμό, και τη διαπραγμάτευσή του. Ο τρόπος που η ετερότητα των Τσιγγάνων γίνεται αντιληπτή από πολλούς επιστήμονες, δημιουργεί έναν μη αναστρέψιμο διαχωρισμό, αποδίδοντας τους την εικόνα του ανοίκειου και του μη συμβατού με τις υπόλοιπες κοινωνίες. Η παρουσία των Τσιγγάνων στις κοινωνίες προϋποθέτει και υποδηλώνει εν πολλοίς μη-σχέση, την εσαεί ετερότητα σε μια απόλυτη μορφή η οποία επαναλαμβάνεται και η οποία στο ερώτημα «ποιός είναι σε θέση να πει ποιός είναι Τσιγγάνος και ποιός δεν είναι» (Willems 1997) απαντά με ορισμούς που προκύπτουν από την μυθοπλασία και την λαϊκή φαντασία οδηγώντας τις ταυτότητες αυτές σε μια καθοριστική δέσμευση.

.... μιλάμε τώρα για μια δεκαετία του '50, η οποία ήταν πολύ δύσκολη. Οι Τσιγγάνοι τότε ζούσαν ακόμα στα τσαντίρια, φούστες κλαρωτές..., τότε βλέπανε το Τσιγγάνο και τον αναγνωρίζανε. Τον ήξεραν το Τσιγγάνο. Σήμερα τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας, τους περισσότερους, το 90%, αν δεν πούνε «είμαστε Τσιγγάνοι» δεν τους γνωρίζουνε. Ξέρεις τι μεγάλη διαφορά έχει αυτό; Αυτό σημαίνει ότι έχουμε σπάσει κάποια ταμπού, έχουμε διώξει από πάνω μας το στίγμα: α είναι Τσιγγάνος! Η προηγούμενες γενιές δεν είχαν την ευκαιρία που έχουμε σήμερα εμείς, που έχουμε τα σημερινά τα δικά μας τα παιδιά. Σήμερα έχουνε πολλές επιλογές. (πληροφορητής μέσης ηλικίας από Αγία Βαρβάρα)

Η καταγωγή της «τσιγγανολογίας»

Η απαρχή της «τσιγγανολογίας», όπως ονομάστηκε η επιστημονική ενασχόληση με τους Τσιγγάνους, τοποθετείται στον 18 αι. και συνδέεται με τις προσπάθειες μιας μερίδας Γερμανών - κυρίως- συγγραφέων, να μελετήσουν επιστημονικά τη μερίδα αυτή των ανθρώπων υπό το φως θεωριών (και παραγώγων τους) του Θετικισμού, του Ρομαντισμού και του σημαντικού ρόλου

της καταγωγής στην ταξινόμηση των διαφόρων ομάδων εκείνης της περιόδου στη Δύση, καθώς και της ιδιαίτερης σημασίας του κράτους, των δομών του και της ιδεολογικής ανάπτυξης των θεσμών του.

Οι πρώτοι τσιγγανολόγοι ήταν Γερμανοί επιστήμονες, οι οποίοι, δίνοντας έμφαση στην γλωσσολογία και συνθέτοντας μια σειρά μελετών για τη γλώσσα, οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι διάφορες περιπλανώμενες ομάδες ανήκαν σε μια ινδική κάστα που αποκόπηκε από το περιβάλλον της κατά τα τέλη του 9^{ου} περίπου αιώνα³ (Frazer 1998). Η άποψη αυτή δεν ήταν η μόνη που αναπτύχθηκε. Άλλες θεωρίες, είτε για καταγωγή από την Αίγυπτο, είτε για καταγωγή από τις χώρες που διέμεναν (ως εντοπιότητα και σχέση με αρχαίους πληθυσμούς), αναπτύχθηκαν, και είχαν γενικά κάποια επίδραση στις επιστήμες, μικρότερη όμως από την επίδραση που είχε η θεωρία της καταγωγής από την Ινδία, διότι η τελευταία συνδέθηκε με την επιστήμη της γλωσσολογίας και έτυχε μεγάλης αποδοχής από τον πολιτικό και επιστημονικό κόσμο. Η αμφισβήτηση ήρθε αρκετά καθυστερημένα, ενώ εν τω μεταξύ, όχι μόνο καθόρισε την εξέλιξη του όλου θέματος, αλλά είχε – ως φαίνεται – ποικίλες προεκτάσεις και συνέπειες και για εκείνη τη χρονική περίοδο.

Πρωτοστάτης σε αυτή την κατηγοριοποίηση ήταν ένας Γερμανός ερευνητής ονόματι Grellmann, ο οποίος έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην μετέπειτα εξέλιξη της τσιγγανολογίας. Ο Grellmann δεν είχε κάνει ο ίδιος επιτόπια έρευνα, αλλά με βάση τις μελέτες του σε αποκλειστικά γραπτές πηγές, και χρησιμοποιώντας τη θεωρία του γλωσσολόγου Rudiger (ο οποίος πρώτος ανακάλυψε τη σχέση της Ρομανί με διάφορες ινδικές διαλέκτους), διαμόρφωσε ιστορικά μια εικόνα εθνοτικής ομοιογένειας και ιστορικής συνοχής για τις διάφορες ομάδες των Τσιγγάνων, χρησιμοποιώντας αρκετές αυθαίρετες ιστορίες από την τρέχουσα φιλολογία και μυθοπλασία της εποχής.

Μπορεί να έχουν διαφορετικά ονόματα, αλλά ο Grellmann τα συνέλεξε κάτω από μια ετικέτα «Τσιγγάνου», κάνοντάς τους έτσι ένα λαό προικισμένο με κοινό εθνογραφικό προφίλ. (Willems 1998:20)

Ο τρόπος που εξελίχθηκε μετέπειτα το όλο θέμα από τους ειδικούς ερευνητές (η ομογενοποίηση δηλαδή των διαφόρων πληθυσμών και η διαμόρφωση μιας ειδικής περιοχής μελετών), συνέτειναν, εκτός άλλων, σημαντικά στην διάδοση των ήδη υπαρχόντων στερεοτύπων και την αναγωγή τους σε επιστημονική σκέψη. Έτσι, η αναζήτηση μιας νέας κατηγορίας

³ Άλλοι υποστηρίζουν πολύ ενωρίτερα και γενικά υπάρχει μεγάλη απόκλιση στις απόψεις (Frazer ό.π.)

πληθυσμού, του *αληθινού τσιγγάνου* και του *αυθεντικού τσιγγάνικου πολιτισμού* δεν οδήγησε στο να κατακτηθεί μια θέση εκτίμησης για τις ομάδες των Τσιγγάνων (όπως ήλπιζε και προσπάθησε ο Rudiger), αλλά μάλλον συνεισέφερε σε μια επικίνδυνη αναγωγή της ρατσιστικής αντιμετώπισής τους με επιστημονικούς όρους:

Η εξήγηση του κοινωνικού τους αποκλεισμού και νομαδισμού θα αναχθεί στη γενετική τους προέλευση.... (Willems, 1998:105)

Αυτό κυρίως συνέβη, επειδή, ενόσω γίνονταν αυτές οι ταξινομήσεις, οι λογικές των διώξεων για όλες αυτές τις ομάδες κυριαρχούσαν για αιώνες (με ελάχιστες εξαιρέσεις) σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Αν και έχει επικριθεί αρκετά η αντίληψη ότι οι πληθυσμοί των Τσιγγάνων είναι πάντοτε διωκόμενοι και «θύματα» της ιστορίας, (διότι με τον τρόπο αυτό επισκιάζονται άλλες υπαρκτές μορφές καλών σχέσεων και συνεργασίας (Willems, 1998), είναι γεγονός ότι οι ιστορικές αναφορές βρίθουν από διάφορες μορφές απαγορεύσεων, διώξεων και εγκληματικών ενεργειών σε όλη τη διάρκεια της γνωστής ιστορίας τους από το 15^ο αι. έως σήμερα. (βλ. ιστορική ανάλυση Frazer 1998, Liegeois 1999, κλπ) με αποκορύφωμα τη μαζική σφαγή στο Άουσβιτς με 500.000 θύματα.

Πολιτική δράση

Η μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδος και η ιδιαίτερη ευαισθησία πάνω στα ανθρώπινα δικαιώματα και τους διωκόμενους πληθυσμούς, άνοιξε το πράσινο φως για διαπραγματεύσεις της θέσης των Τσιγγάνων, καθώς ενεπλάκησαν καθοριστικά διεθνείς οργανισμοί, δίνοντας νέα ώθηση στην εκπροσώπηση, μεταξύ άλλων, και των διαφόρων ομάδων τους. Αν και προπολεμικά ακόμη υπήρχαν οι τάσεις για δημιουργία μιας παγκόσμιας οργάνωσης που να αφορά στους Τσιγγάνους (Marushiakova – Popov 2004), χρειάστηκε περίπου τρεις δεκαετίες μετά το Ολοκαύτωμα για να μπορέσει να συντονιστεί υποτυπωδώς ένα είδος τσιγγάνικου κινήματος (1971) με σημαντική αρωγή μιας σειράς οργανώσεων μη Τσιγγάνων, ΜΚΟ και άλλων διεθνών οργανώσεων (Okely 1997b, Marushiakova – Popov 2004). Με βάση τις προϋπάρχουσες διάσπαρτες «επιστημονικές» αντιλήψεις και μέσα από τη δυνατότητα μιας πιο οργανωμένης πλέον αντίδρασης στην εξόντωση των Τσιγγάνων, και στη γενικότερη βία που κατά καιρούς είχαν υποστεί οι περισσότερες τσιγγάνικες ομάδες στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, άρχισε να διαμορφώνεται σταδιακά η ανάπτυξη της ιδέας μιας τσιγγάνικης οργάνωσης, σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Μέχρι, ωστόσο, το τσιγγάνικο κίνημα να οργανώσει την εκπροσώπησή του δύο παράγοντες αξίζει να επισημανθούν: πρώτον, η παρουσία μη Τσιγγάνων – μελών ΜΚΟ οργανώσεων και δεύτερον, η παρουσία διαφόρων Τσιγγάνων «βασιλιάδων», «αυτοκρατόρων», «πριγκίπων» ή «δουκών», οι οποίοι παρουσιάζονταν για να μιλήσουν εξ ονόματος όλων των Τσιγγάνων. Οι μεν πρώτοι, όσον αφορά τον ρόλο και τις τοποθετήσεις τους, οι οποίες μπορεί και να διέφεραν από τις ομάδες που ήθελαν να εκπροσωπήσουν ή σε περιπτώσεις έρχονταν ακόμη και σε αντίθεση με αυτές, υπερεκτιμήθηκαν και νομιμοποιήθηκαν από τις ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις, στις οποίες δεν ήταν κατανοητό πόση πράγματι σημασία είχαν (βλ.σχετικό άρθρο Okely, 1997b). Οι δεύτεροι, οι Τσιγγάνοι βασιλιάδες δηλαδή, στο βαθμό που παρουσίαζαν τους εαυτούς τους ως αρχηγούς των απανταχού Τσιγγάνων, καταγράφονταν στην ιστορία ανάγοντας τις περιορισμένης εμβέλειας ή και ιδιοτελείς βλέψεις τους σε παγκόσμια υπόθεση.

Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων⁴ ως ομάδες πίεσης και πολιτικής παρέμβασης, σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, είναι συνεχώς αυξανόμενος, καθώς και η ολοένα αυξανόμενη συνείδηση μιας παγκόσμιας κοινότητας τοποθετούν ζητήματα ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων, μειονοτήτων και ομάδων με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες σε περίοπτη θέση.

Από την άλλη θα πρέπει να επισημανθεί η διαφορά στη στάση, την κατάσταση και τις πολιτικές βλέψεις στις διάφορες χώρες, όχι μόνο των Τσιγγάνων, αλλά και των κυβερνήσεων των διαφόρων κρατών, όπως και η διαφορά της ιδιαιτερότητας και της ιστορίας της σχέσης τους με την τοπική κοινωνία, καθώς η διαφορά των πολιτικών και νομικών καθεστώτων μέσω των οποίων διεκδικούσαν αλλαγή στην κοινωνική τους θέση (Marushiakova-Popon 2004, Gheorghe 1997, Lemon 2000). Αν το ζητούμενο ήταν η έξοδος από το στίγμα (Gheorghe⁵ 1997), ο δρόμος προς αυτό έδειχνε να διαφέρει, δεδομένου ότι και τα βιώματα και οι εμπειρίες των ομάδων μέσα από τα οποία οδηγούνταν για να επιδιώξουν μια νομική ή πολιτική θέση διέφεραν πολλές φορές ριζικά.

Οι Τσιγγάνοι εργάζονται με πολύ διαφορετικούς τρόπους, μέσα από διαφορετικά πολιτικά καθεστώτα και προβλήματα σε διαφορετικές χώρες. Συνεπώς, όταν συναντώνται Τσιγγάνοι πολιτικοί από διαφορετικές χώρες, συχνά δεν κατανοούν για ποιό λόγο κάνουν ό,τι κάνουν στην κάθε χώρα, πράγμα που ορίζει ως ιδιαίτερα σημαντική τη δουλειά των Τσιγγάνων διανοουμένων στο να τους φέρουν πιο κοντά. (Acton, 1997:168)

⁴ Στην Ελλάδα το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι (ΕΠΣΕ) και η Ελληνική Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων (ΕΟΔΜ), καθώς και κάποιες περιβαλλοντικές οργανώσεις.

⁵ Ο Gheorghe είναι Ρομ κοινωνιολόγος από τη Βουλγαρία, αντιπρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Ρομά (ERU) και συμβουλευτικό στέλεχος του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Σε πολλές ανατολικές χώρες για παράδειγμα έως τα μέσα του 19^{ου} αι. πολλοί Τσιγγάνοι ήταν σκλάβοι, πράγμα που καθόρισε τη στάση και τις βλέψεις τους προς το έθνος κράτος (διαμόρφωσαν την ιδέα δημιουργίας ξεχωριστού έθνους-κράτους), ενώ παράλληλα η κατάσταση που διαμορφώθηκε στα κομμουνιστικά καθεστώτα (πολλοί Ρομά με ανώτατη μόρφωση (Gheorghe 1997), είχαν αναπτύξει διαφορετική σχέση με το κράτος, κλπ) έδωσε νέα τροπή στις αναζητήσεις. Επιπλέον η παρουσία στις ανατολικές χώρες⁶ πολλών εθνικισμών που συνδέονται με διαφορετικούς πολιτισμούς και όχι την έννοια του πολίτη και το κράτος, στο οποίο υπάγονται οι ομάδες (Gheorghe, 1997:164), οδήγησε τους Ρομά εκεί να αναζητήσουν μια θέση στο έθνος κράτος επικαλούμενοι τον πολιτισμό, με κύριο στόχο να υπάρξουν «αξιοσέβαστα μέλη των κρατών που διαβιούσαν» (Gheorghe 1997)⁷, ενώ παράλληλα αναζήτησαν επαφές και σχέσεις με υπερεθνικές οντότητες. Η πολιτική διαπραγμάτευση της ταυτότητας απέκτησε κατά καιρούς χαρακτηριστικά υπερεθνικής οντότητας, κάτι που απασχόλησε αρκετά τους Ρομά ακτιβιστές, ενώ παράλληλα την ίδια στάση μπορεί να καλλιεργούσαν και κάποια έθνη κράτη⁸ για δικούς τους λόγους. Από την άλλη, η έκφραση των πολιτικών απαιτήσεων στις δυτικές χώρες πήρε, σε κάποιες περιπτώσεις τη μορφή διεκδίκησης δικαιωμάτων μειονότητας, διότι αφενός υπήρχε ιστορικό διώξεων και στέρησης δικαιωμάτων και αφετέρου υπήρχε η σχετική νομοθεσία που διευκόλυνε τις διεκδικήσεις τους μέσα από αυτή την τοποθέτηση.

Οι παράγοντες που καθόρισαν την ανάπτυξη της τσιγγάνικης εκπροσώπησης στα εθνικά και διεθνή πεδία συνάντησης (fora), αφορά κατ' αρχάς τις δυνατότητες επικοινωνίας. Την δυνατότητα να τεθεί το θέμα σε κάποια βάση. Η βάση αυτή περιλαμβάνει τους στόχους που

⁶ Στο κοινοβούλιο πολλών ανατολικών χωρών υπάρχουν πολλά μέλη Τσιγγάνοι, είτε μέσα από τη συμμετοχή τους σε κάποιο Ρομ κόμμα, είτε μέσα από τη συμμετοχή τους σε κόμματα που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας (Marushiakova-Popov 2004).

⁷ Για τη μετατροπή των κοινωνικών ταυτοτήτων σε πολιτισμικές κάνει αναφορά και ο Eriksen (Eriksen, 2006:479). Αποδίδει το γεγονός τόσο στην αντίδραση στην παγκοσμιοποίηση, όσο και στο ότι ο προσδιορισμός των κοινωνικών ταυτοτήτων γίνεται αφενός αντιληπτός ως αποτέλεσμα εντατικών επαφών μεταξύ των ομάδων, όσο και εφικτός μέσω εκσυγχρονιστικών μεθόδων που επιφέρουν πολιτισμικές και τεχνολογικές αλλαγές.

⁸ Από την άλλη μπορούμε ίσως να φανταστούμε τι συγκεκριμένες συνθήκες και για ποιούς λόγους ένα κράτος – μέλος μπορεί να επιλέγει μια πολιτική και να προσπαθεί να την επιβάλλει επηρεάζοντας άλλα κράτη-μέλη ή τις γειτονικές χώρες. Η στάση των εθνών κρατών για τους Ρομά ίσως αφορά διάφορες πολιτικές σκοπιμότητες και φόβους της εσωτερικής τους πολιτικής, καθώς και βλέψεις. Για παράδειγμα όπως αναφέρουν οι Marushiakova-Popov, η Τσεχοσλοβακία –σύμφωνα με δημοσιεύματα που διέρευσαν στον τύπο – διακινούσε μια πολιτική των Ρομά ως «ευρωπαϊκό έθνος χωρίς κράτος», προσπαθώντας να πείσει και άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες γι αυτό, με στόχο να πετύχει την «ευρωπαϊκοποίηση της υπόθεσης των Τσιγγάνων» και να μετακινηθούν πληθυσμοί από την Τσεχία προς πιο εύπορες ευρωπαϊκές χώρες (Marushiakova-Popov, 2004).

αναπτύσσονταν σε κάθε ομάδα, ορατούς ή μη, εφικτούς (μιας και μιλάμε για πολιτική) ή περισσότερο οραματικούς (στο βάθος των αναζητήσεων), σε ένα διεθνές πλέον πολιτικό περιβάλλον, στο οποίο οι πιέσεις, τα συμφέροντα και οι ισορροπίες δυνάμεων, εθνικών ή υπερεθνικών φορέων (με στενή ή πιο πλατιά έννοια), είναι το κύριο μέλημα.

Το «παιχνίδι» με το έθνος-κράτος

Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται σταδιακά η ιδέα μιας τσιγγάνικης ταυτότητας, ενός έθνους χωρίς κράτος, μιας εθνοτικής ομάδας, εθνοτικής μειονότητας, υπερεθνικής μειονότητας, διασποράς, (κ.λπ.) προκειμένου να αναβαθμιστεί ο ρόλος και η σχέση των Τσιγγάνων στις διάφορες κοινωνίες.

Για την ώρα χρειάζεται να έχεις εδαφική κατοχή για να πιστοποιήσεις την ύπαρξή σου ως λαός. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι τόσο βίαια αγωνίζονται για εδαφική κατοχή, για να πιστοποιήσουν τους εαυτούς τους, για μια φωνή στον κόσμο. (Gheorghe, 1997:165)

Με την πάροδο ωστόσο ετών τριβής στο πολιτικό σκηνικό, και μέσα από τον αγώνα αυτό της εκπροσώπησης για την αλλαγή κοινωνικής θέσης, διαμορφώθηκε σε πολλούς Τσιγγάνους εκπροσώπους ένας ιδιάζων τσιγγάνικος εθνικισμός, ο οποίος παρουσίασε κάποιες ιδιαιτερότητες σε δύο τουλάχιστον κατευθύνσεις:

Η μια αφορά στην *επανερμηνεία της ιστορίας*, με στόχο την αναγωγή της κοινωνικής θέσης. Για το λόγο αυτό, συχνά εφευρίσκονταν ποικίλες ιστορίες για το παρελθόν. Ιστορίες σχετικές με ευγενείς προγόνους, με αρχαίες φυλές πολεμιστών, απόγονων του Ρασπούτιν στη Δύση, σχετικές με εντοπιότητα από την αρχαιότητα στην Ανατολή (Marushiakova-Popov, 2004:94, Gheorghe 1997).

Η δεύτερη αφορά στην πολιτική διεκδίκηση, τη σταδιακή *διαμόρφωση της πολιτικής διάστασης της ταυτότητας*, τόσο εντός των ορίων των διαφόρων κρατών, όσο και στο πλαίσιο της με νέους όρους συνομιλίας της με εθνικούς, υπερεθνικούς ή διεθνείς φορείς και οργανισμούς. Η διεκδίκηση αυτή φαίνεται να μην χρησιμοποιεί εργαλεία από την αντίληψη της καταγωγής που υπάρχει μέσα στις τσιγγάνικες ομάδες, αλλά από τον χώρο βίωσης της πολιτικής πραγματικότητας σε διεθνή επίπεδα, από την ανάγκη εφεύρεσής της καταγωγής αυτής, με τρόπο που να γίνει αποδεκτός στην πολιτική πραγματικότητα.

Ευρωπαϊκή Ένωση

Η ενασχόληση με τους Ρομά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, ενισχύθηκε από τη σταδιακή διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδιαίτερα μετά την ένταξη των Ανατολικοευρωπαϊκών χωρών. Με την είσοδο στην Ευρωπαϊκή Ένωση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης⁹, το ζήτημα των Ρομά τέθηκε με μεγάλη έμφαση. Οι λόγοι για το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον είναι κυρίως δύο: πρώτον, ότι οι μεγαλύτερες σε πληθυσμό περιοχές διαβιούν στην Ανατολική Ευρώπη και κυρίως Βουλγαρία, Ουγγαρία, Σλοβακία, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία, και δεύτερον ότι η ποικιλία των Ρομά πληθυσμών και η διαφορετική κοινωνική τους θέση (σε οικονομικό, πολιτικό και νομικό επίπεδο), δημιούργησε την ανάγκη μιας συνολικής αντιμετώπισης¹⁰ σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Η ΕΕ, προκειμένου να αντιμετωπίσει το πολιτικό ζήτημα που προέκυπτε από τους μεγάλους πληθυσμούς Ρομά, άρχισε να επεξεργάζεται αλλαγές – τροποποιήσεις ή και νέα μορφώματα στο θεσμικό πλαίσιο. Τα επίσημα θεσμικά όργανα που ασχολούνταν με τους Ρομά στην Ευρώπη, έως το 1995, ήταν κυρίως στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (OSCE) και το Συμβούλιο Πολιτιστικής Συνεργασίας (CDCC). Το Σεπτέμβριο 1995 αποφασίστηκε από το Συμβούλιο των Υπουργών η ίδρυση μιας Ομάδας Ειδικών σε θέματα Ρομά/Σίντι (MG-S-ROM). Η ομάδα αυτή είναι το πρώτο υπεύθυνο σώμα στο Συμβούλιο της Ευρώπης, το οποίο επιθεωρεί θέματα Ρομά σε τακτική βάση. Στο πλαίσιο συζητήσεων αναπτύσσεται η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός ακόμη σώματος, το οποίο θα ελέγχει τη νομική επάρκεια των Κρατών – Μελών σε θέματα Ρομά και την εφαρμογή των πολιτικών τους. Τα ήδη υπάρχοντα θεσμικά όργανα, όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης, το OSCE, το MG-S-ROM, εργάζονται στο πλαίσιο της Επιτροπής Υπουργών.

Το 2001, στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, προτάθηκε από την Φιλανδική Προεδρία η ίδρυση του European Roma and Travelers Forum (ERTF), ενός συμβουλευτικού σώματος, το οποίο θα εδρεύει στο Στρασβούργο και θα έχει ως στόχο τη θεσμική προστασία και βοήθεια πληθυσμών Ρομά, καθώς και την ενθάρρυνση πολιτικών προγραμμάτων και δράσεων που θα βελτιώνουν τις συνθήκες ζωής αυτών των πληθυσμών. Η πρόταση υπογράφηκε τελικά στις 15 Δεκεμβρίου 2004 από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Υπουργών, «δίνοντας έτσι, (όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε), μια φωνή στους Ρομά της Ευρώπης». Το σώμα αυτό έχει

9 Ορισμένοι μελετητές (Κονατς,κ.ά.)θεωρούν για παράδειγμα ότι στην Α. Ευρώπη ο οικονομικός Ρόλος των Ρομά είναι σαφώς σημαντικότερος.

10 Τα βασικά προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι κυρίως τα εξής: ανεργίας, κατοικίας, υγείας, μόρφωσης, πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες- παροχές και κοινωνικού αποκλεισμού.

θέση Μη Κυβερνητικής Οργάνωσης, ανεξάρτητης από κυβερνήσεις και διακυβερνητικούς οργανισμούς. Αποτελείται από Ρομά οργανισμούς, κυβερνητικά συμβουλευτικά σώματα και άλλους εκπροσώπους και απολαμβάνει προνομιακή σχέση με το Συμβούλιο της Ευρώπης (από το οποίο στηρίζεται οικονομικά). Η ίδρυση του Forum στοχεύει ακόμη στην εκπροσώπηση των Ρομά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς και στη συμμετοχή των ιδίων στη λήψη αποφάσεων. Λειτουργεί συμβουλευτικά σε διεθνές, ευρωπαϊκό, εθνικό και τοπικό επίπεδο με σκοπό να επηρεάσει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε θέματα που αφορούν τους Ρομά άμεσα ή έμμεσα.

Στις επόμενες συναντήσεις οι Ρομά πλέον θεωρούνται ως «πανευρωπαϊκή εθνοτική μειονότητα» και τα σχετικά μέτρα που ελήφθησαν αφορούν, εκτός άλλων, και τη συμμετοχή εκπροσώπων Ρομά στις πολιτικές διαδικασίες. Παράλληλα, σημαντικό ρόλο άρχισαν να αναπτύσσουν οι διάφορες οργανώσεις που έχουν δημιουργηθεί για την ισότητα και την αντιμετώπιση προβλημάτων των γυναικών Ρομά.

Ο υπερεθνικός εθνικισμός και τα σημεία αναφοράς του

Στην έννοια του εργαλειακού εθνοτισμού¹¹ αναφέρεται αρκετά ξεκάθαρα ο Gheorghe (1997), καθώς περιγράφει πώς σε διάφορες περιπτώσεις οι ακτιβιστές επιλέγουν, εφόσον δεν μπορούν να λύσουν το πρόβλημα μέσα στα όρια του έθνους κράτους, να αποταθούν σε διεθνείς οργανισμούς και γενικότερα σε όποιο διεθνή ή ευρωπαϊκό φορέα θα μπορούσε να ασκήσει κάποια πίεση στο έθνος-κράτος. Η ιδέα μιας διεθνούς οικουμενικής ταυτότητας αποδεικνύεται χρήσιμη, επισημαίνει ο Gheorghe, για να αποφύγουν οι Ρομά τη συνέχιση του υποβιβασμού και της ταλαιπωρίας τους μέσα στο έθνος κράτος.

Στην πραγματικότητα η ιδέα της Ρομά εθνότητας γίνεται αντιληπτή όχι ως στόχος, αλλά κυρίως ως εργαλείο και αυτός είναι ο λόγος που οι Ρομά διεθνείς ακτιβιστές προσπαθούν να μελετήσουν διαφορετικές μορφές δόμησης αυτής της εθνότητας, σε σχέση με τα αποτελέσματα που προσδοκούν. (Gheorghe, 1997: 89)

Η βασική πρόκληση ωστόσο που παρουσιάζει αυτή η διελκυστίνδα *κράτος-υπερκρατικός φορέας* περιλαμβάνει μια διαδικασία που καθόλου δεν έχει κατασταλάξει, ενώ η σημασία της, μεγαλώνει όσο αυξάνεται η ισχύς των υπερεθνικών φορέων και μειώνεται η αυτονομία του έθνους-κράτους. Η διαχείριση του θέματος αυτού στοιχειοθετεί ήδη και δρομολογεί απάντηση για τη θέση των Τσιγγάνων στη σύγχρονη κοινωνία, την τοπική και την ευρύτερη, αποτελώντας

¹¹ Στην έννοια του εργαλειακού εθνοτισμού έχει αναφερθεί διεξοδικά ο Banks (1996).

ουσιαστικά την καρδιά του θέματος. Το βασικό αίτημα, η απαλλαγή δηλαδή από το στίγμα και η αλλαγή της κοινωνικής θέσης δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει.

Νομίζω, ότι, για να διαλέξω έναν από τους πολλούς πιθανούς όρους που χρησιμοποιεί η διάλεκτος των πολιτικών επιστημών, εμείς οι Ρομά/Τσιγγάνοι, είμαστε σε διαδικασία «εθνογένεσης». Εθνογένεση, τουλάχιστον κατά μια ερμηνεία, σημαίνει ότι μια κοινωνική ομάδα, που πρωτύτερα κατείχε υποτιμημένη και κατώτερη θέση, κινείται στη σχέση της με άλλες κοινωνικές ομάδες στην ιεραρχία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, με ένα είδος σεβασμού και χαρακτήρα ισοτιμίας σε μια βάση αναθεώρησης- πρόσληψης της ταυτότητάς της. Η κατάκτηση αυτής της κίνησης είναι έργο για μας, εξ αιτίας της περιθωριοποίησης, της κατώτερης κοινωνικής θέσης, και του γεγονότος ότι φέρουμε στιγματισμένη ταυτότητα στην κοινωνία γενικά, ειδικότερα στην ανατολική Ευρώπη. Λέξεις όπως Tzigan, Zingaro, Zigeuner πάντα κουβαλούν ένα στίγμα κατωτερότητας (Gheorghe, 1997:158).

Η έννοια της διασποράς

Η κυριότερη συνέπεια της αντίληψης περί κοινής καταγωγής, αφορά την αναγωγή της απαρχής της κοινότητας σε μια κοιτίδα (μητέρα – πατρίδα) των απανταχού Τσιγγάνων της Γης, πράγμα που συνεπάγεται επίσης την διαμόρφωση μιας έννοιας τσιγγάνικης διασποράς. Η έννοια αυτή χρησιμοποιήθηκε από τους Τσιγγάνους στην Ευρώπη κυρίως με πολιτική σκοπιμότητα, θεωρούμενη ως έννοια με καλύτερη απόδοση από αυτήν της μειονότητας και ικανή να προσδώσει μεγαλύτερο βάρος στις επιδιώξεις τους (Lemon 2000). Μέσα από την έννοια της διασποράς, η σύνδεση των Τσιγγάνων με τους Εβραίους θα επιχειρηθεί σε πολλά επίπεδα, όχι μόνο στη λαϊκή φαντασία, αλλά και σε πολιτικές πρακτικές, για να οδηγήσει (από τις αρχές ακόμη του 20^{ου} αι.) στη γνωστή ρητορική επανόδου στη μητέρα-πατρίδα (στην προκειμένη περίπτωση στις Ινδίες). Σε σχέση με το θέμα αυτό υπήρξαν αντιδράσεις και από τους ίδιους τους Τσιγγάνους, κυρίως γιατί πολλοί θεώρησαν ότι θα θέσει σε κίνδυνο τις ήδη «ευαίσθητες» σχέσεις τους με άλλους πληθυσμούς στο εσωτερικό των εθνών – κρατών που διαβιούσαν (Marushiakova-Popov, 2004).

Από τη δεκαετία του '70 ακόμη, κατά την οποία άρχισε να τίθεται το ζήτημα των Τσιγγάνων σε πολιτικό επίπεδο, υπήρχε διχογνωμία στο εάν ο εθνικισμός των ακτιβιστών Τσιγγάνων περιελάμβανε κάποια εδάφη και κράτος, από τη στιγμή που η οικονομία των Τσιγγάνων ήταν ήδη εξαρτημένη από τα έθνη-κράτη εντός των οποίων διαβιούσαν. Τσιγγάνοι και μη-Τσιγγάνοι ακτιβιστές επιχειρηματολογούσαν για την τσιγγάνικη πατρίδα, το *Ρομανιστάν*, το οποίο, όπως αναφέρει η Okely «δεν τοποθετούσαν ούτε σε κάποιο άλλο κομμάτι της Παλαιστίνης, ούτε της

Ινδίας», αλλά (μεταξύ πολλών άλλων) κυρίως στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία¹². (Okely, 1997b: 231), (Marushiakova-Popov, 2004:83)

Ο σκεπτικισμός για το θέμα της καταγωγής

Πέρα όμως από την όποια πολιτική σκοπιμότητα στη διαπραγμάτευση με όρους διασποράς, εθνότητας, κλπ, υπήρξαν αντιδράσεις και διαφοροποιήσεις και στο επίπεδο της επιστημονικής μελέτης. Το οικοδόμημα των τσιγγανολόγων, αλλά και το πολιτικό κτίσιμο της ταυτότητας που το συνόδεψε αργότερα, αμφισβητήθηκε από πολλούς επιστήμονες, που ασχολήθηκαν με το

¹² Η ιδέα του Ρομανιστάν δεν είναι καινούρια στα Βαλκάνια. Αρχικά διακινήθηκε από μια εύπορη οικογένεια Καλντεράρα (Kalderara), η οποία παρουσιάζονταν ως «δυναστεία Τσιγγάνων», έχοντας διάσπαρτα μέλη στην Ουγγαρία, Γαλλία και Ισπανία. Από το 1934 ακόμη, ένας Πολωνός Τσιγγάνος «βασιλιάς» ονόματι Jozef Kwiek έστειλε αντιπροσωπεία στα Ηνωμένα Έθνη, προκειμένου να αναζητηθεί γη για ένα νέο τσιγγάνικο κράτος, το οποίο θα άλλαζε τη θέση των Τσιγγάνων σε κάποιες περιοχές των Βαλκανίων (ήταν σκλάβοι).

Η ιδέα αυτή άρχισε να καλλιεργείται επηρεασμένη, όπως αναφέρουν οι Marushiakova-Popov, από τις σιωνιστικές ιδέες για την δημιουργία του Ισραηλινού κράτους που ήταν δημοφιλείς στην περιοχή της Πολωνίας, απ' όπου ξεκίνησε η παραπάνω «δυναστεία» (Marushiakova-Popov 2004:77). Αρχικά η πρόταση ήταν για τη δημιουργία ενός τέτοιου κράτους στη νότια Αφρική (Namibia), συζητήσεις έγιναν όμως αργότερα και για πολλές ακόμη περιοχές. Το 1936 είχε ζητηθεί από τον Μουσολίνι λίγη γη στην περιοχή της Αβησσυνίας (Marushiakova-Popov, 2004:77). Η ιδέα είχε επίσης συζητηθεί και στη ναζιστική Γερμανία, υποστηριζόμενη από τον ίδιο τον Himmler, ο οποίος σκέφτονταν να στεγάσει τους «αληθινούς Τσιγγάνους» σε ένα κράτος που σχεδίαζε ανάμεσα στα σύνορα Αυστρίας – Ουγγαρίας. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μέλη της δυναστείας αυτής, μετακομίζοντας στη Γαλλία δεν εγκατέλειψαν αυτή την ιδέα, αλλά αναζήτησαν γη για τη δημιουργία ενός νέου τσιγγάνικου κράτους, τόσο στη Γαλλία (από το γαλλικό κράτος) για τους εκεί Τσιγγάνους, όσο και στην Σομαλία (από τα Ηνωμένα Έθνη) εξ ονόματος των απανταχού Τσιγγάνων.

Με την εμφάνιση τσιγγάνικων οργανώσεων τέθηκε και επίσημα το ζήτημα στις συζητήσεις των εκπροσώπων, και παρότι στην επίσημη διακήρυξη της Διεθνούς Ένωσης Ρομά στο πρώτο διεθνές συνέδριο που έγινε το 1971 υπήρχε η φράση ότι «το κράτος μας είναι παντού όπου υπάρχουν Ρομά, γιατί το Ρομαντιστάν είναι μέσα στις καρδιές μας», η συζήτηση – περιέργως – δεν έληξε, αντιθέτως φάνηκε μάλλον να εντείνεται.

Οι επαφές με την Ινδία έγιναν συχνότερες, ένα διεθνές φεστιβάλ τσιγγάνικης κουλτούρας έλαβε χώρα και η Ινδία ανακηρύχθηκε μητέρα-πατρίδα στο δεύτερο πλέον παγκόσμιο συνέδριο (1978). Οι Ρομά, σταδιακά, από την δεκαετία του '90 και ένθεν, από *υπερεθνική μειονότητα* (trans/border/national minority) και πανευρωπαϊκή μειονότητα (pan – European minority) μετατράπηκαν σε *έθνος χωρίς κράτος* (nation without a state). Μάλιστα συζητήθηκε (με διάφορους ινδούς επιτετραμμένους, όπως τον Ινδό υπουργό πολιτισμού το 1991) το ενδεχόμενο να χαρακτηριστεί λαός με ινδική καταγωγή και να λάβουν ινδικό διαβατήριο – κάτι που ωστόσο δεν προχώρησε, διότι υπήρχαν αντιδράσεις από πολλά μέλη της Διεθνούς Ένωσης Ρομά (IRU), διατεινόμενα ότι μια τέτοια εκδοχή θα εξασθενήσει ή θα θέσει ακόμη και σε κίνδυνο τη σχέση με τα έθνη κράτη στα οποία οι διάφορες ομάδες διαβιούσαν (Marushiakova-Popov, όπ.π.).

Το τσιγγάνικο κράτος κατά καιρούς προτάθηκε σε διάφορες ακόμη περιοχές, όπως στην Ντόμπρουτζα (Dobruja), στο Καλίνινγκραντ (Kaliningrad), καθώς και σε κάποιο κρατίδιο, το οποίο θα δημιουργείτο ανάμεσα σε Ινδία – Αίγυπτο. Ωστόσο, σύμφωνα και με τη μελέτη των Marushiakova-Popov (2004), αλλά και με παράθεση της Okely, η πιο συζητημένη ιδέα αφορούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα Βαλκάνια και μάλιστα στην γιουγκοσλαβική Μακεδονία.

θέμα, παρουσιάζοντας τις αντιφάσεις αυτής της ομαδοποίησης, αλλά και των συνεπειών που είχε για την παρουσία των Τσιγγάνων στις διάφορες κοινωνίες.

Πρώτη η βρετανίδα ανθρωπολόγος Okely προβληματίζεται πάνω στο θέμα της ινδικής καταγωγής και επισημαίνει την νομαδοποίηση πληθυσμών μετά την κατάρρευση του φεουδαρχισμού. (Okely, 1983:12) Την ίδια άποψη εν γένει ακολούθησε και μια ομάδα Ολλανδών ιστορικών (Willems 1997,1998, Lucassen 1998, Cottaar 1998), θέτοντας ερωτήματα και παρουσιάζοντας διάφορα κενά της θεωρίας της ινδικής καταγωγής, οδηγώντας τα πράγματα σε ένα βαθύτερο προβληματισμό. Η ινδική καταγωγή επινοήθηκε, υποστηρίζουν, οδηγώντας εν τέλει σε επιστημονικό ρατσισμό. Οι Ολλανδοί και η Okely φαίνεται να αρνούνται τελείως την πιθανότητα της ινδικής καταγωγής. Η κύρια επιχειρηματολογία αφορά κυρίως την περιθωριοποίηση που υπέστησαν διάφοροι νομαδικοί πληθυσμοί μέσα από την αστυνόμευση και την δαιμονοποίηση, εξαιτίας του ότι δεν μπόρεσαν να ενταχθούν στις δομές των δυτικών κρατών. Από την άλλη η Okely στηρίζεται και στα δεδομένα της επιτόπιας έρευνας (τα οποία επιβεβαιώνουν πολλοί άλλοι ανθρωπολόγοι όπως Steward 1997a, Blasco 1999, Kozaitis 1993), σύμφωνα με τα οποία η παντελής άγνοια των πληροφορητών της, σε σχέση με την από την Ινδία καταγωγή, την οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προέρχεται αποκλειστικά από τις προκαταλήψεις, την έλλειψη γνώσεων και την επιβολή απόψεων των γύρω από τους Τσιγγάνους πληθυσμών, αλλά και τη διάθεση των μη Τσιγγάνων να τους απομονώσουν.

Είναι παράδοξο ότι οι Τσιγγάνοι είναι αποδεκτοί για κάποιους μόνο μέσα από τον ορισμό τους «ως άλλου», οι οποίοι προέρχονται έξω από τη Δύση.(Okely, 1983:227)

Σύμφωνα με τον Steward, οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης δεν θα διεκδικούσαν ποτέ την εθνική τους γη ή κάποια πατρίδα *γιατί δεν τη φαντάζονται*. Δεν είναι στον τρόπο σκέψης τους. Δεν αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως διασπορά. Είναι *απάτριδες* και ευτυχείς γι αυτό (Steward,1997b:84). Αν και το γεγονός αυτό αφορά μάλλον μια παρελθούσα (ανεπιστρεπτί) πραγματικότητα και όχι τις πολιτικές εξελίξεις, η εστίαση στην συγκρότηση της ταυτότητας με όρους του παρόντος συνεπάγεται ότι *είσαι ή γίνεσαι* Ρομ και πρέπει μονίμως να το αποδεικνύεις μέσα από τις πράξεις σου (Steward, όπ.π.).

Η εστίαση στην καταγωγή – λέει ο Willems – απέκοψε τις ομάδες αυτές από τα έθνη – κράτη και την εθνική ιστορία, οδηγώντας στη λογική ενός λαού με σταθερά χαρακτηριστικά.

Οι επιστήμονες που αμφισβητούν την κοινή καταγωγή των τσιγγάνικων ομάδων έκαναν σοβαρές επισημάνσεις, συνεισφέροντας σοβαρά στην κατανόηση του θέματος, φωτίζοντας

ακριβώς όψεις που έως τότε συσκοτιζόνταν, λόγω της εστίασης στο ζήτημα της καταγωγής (και της μελέτης, ανάλυσης και ερμηνείας της ετερότητας μέσω αυτής), κυρίως όσον αφορά στην κοινωνική παρουσία και στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων με την περιρρέουσα κοινωνία. Οι βασικές επισημάνσεις των νεώτερων αυτών μελετητών στην ιστορία των Τσιγγάνων και της τσιγγανολογίας, δίνοντας έμφαση στο παρόν, έθεσαν καίρια ερωτήματα και αποδέσμευσαν την ανάλυση από σειρά εγκλωβισμών, αναδεικνύοντας την άποψη που είχαν οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι για τον εαυτό τους.

Η άποψη, ωστόσο, των επικριτών της ινδικής καταγωγής δεν βρήκε πολλούς θερμούς υποστηρικτές. Πολλοί γνωστοί τσιγγανολόγοι αντέδρασαν, αντικρούοντας τους Ολλανδούς με ένα βασικό επιχείρημα: ότι ως ιστορικοί δεν έδωσαν επαρκή βάση στη γλωσσολογία¹³ και ότι χρησιμοποίησαν λάθος πηγή, τον Grellmann, (τον μεταγενέστερο Borrow, καθώς και την όλη διακίνηση του θέματος από την Gypsy Lore Society)¹⁴. Στην μεταξύ των τσιγγανολόγων διαμάχη για το θέμα της καταγωγής και στους ισχυρισμούς της σχολής των Ολλανδών ότι οι Τσιγγάνοι είναι κατηγορία εξ ολοκλήρου δημιουργημένη στο μυαλό των πρώτων τσιγγανολόγων, αποτέλεσμα αυθαιρεσιών, ρατσισμού, αντιεπιστημονικού πνεύματος και προσωπικών φιλοδοξιών, ο Acton παραδέχεται ότι ο Grellmann έκανε κάποιες «λειάνσεις» στις αντιφάσεις, καθώς και ότι οι μέθοδοί του δεν ήταν καθόλου παρόμοιες με του προγενέστερου του Rudiger. Ούτε ο Acton, όπως φαίνεται, εκτιμά και πολύ τη δουλειά των Grellmann και Borrow (Acton, 2004:108-109).

Ωστόσο, οι επικριτές της Okely και των Ολλανδών, εστιάζοντας στην σημασία της γλωσσολογίας, δεν φαίνεται να κατανόησαν το βαθύτερο νόημα των επισημάνσεών τους: η υπερδιόγκωση της ιστορίας της καταγωγής, δεν συνεισφέρει στην κατανόηση των σχέσεων των πληθυσμών στις διάφορες κοινωνίες στο παρόν, καθώς και της παρουσίας τους και της σύνδεσής τους με την τοπική ιστορία.

¹³ Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει πολλά γύρω από το θέμα αυτό, καθώς το ζήτημα της γλώσσας συνιστά μια βασική διαμάχη στην ιστορία της τσιγγανολογίας. Νομίζω ότι μπορούμε απλά να αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής: μόνο οι 2.500.000 Τσιγγάνοι σε όλη την ευρωπαϊκή επικράτεια μιλούν τα Ρομανές, από 10.000.000 περίπου που εκτιμούνται, ενώ 50-100 διάλεκτοι της γλώσσας αυτής επικοινωνούν σε πολύ βασικό επίπεδο (Ditte Lauritzen, 2004). Σε απάντηση του ισχυρισμού της Okely και άλλων ανθρωπολόγων, καθώς και της επιχειρηματολογίας των Ολλανδών, ο Yvon Matras, εξειδικευμένος στο θέμα της Ρομανί γλώσσας, απαντά με άρθρο του, διαιρώντας τους τσιγγάνικους πληθυσμούς σε δύο είδη: σε αυτούς που δεν μιλούν Ρομανές παρά μόνο κάποιες σκόρπιες λέξεις και σε αυτούς που κατέχουν τη δομή της γλώσσας.

¹⁴ *Romanie Studies* σήμερα.

B. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Νέες θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της ετερότητας - η θεωρία της πολιτισμικής οικειότητας

Μετά το τέλος της αποικιοκρατίας, μέσα από τον σκεπτικισμό που ακολούθησε, οι κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα την ανθρωπολογία, τη 10ετία του '60, εστιάστηκαν περισσότερο στην τοπική κοινωνία και τη σύσταση του πληθυσμού της. Ταυτόχρονα, έστρεψαν το ενδιαφέρον τους σε πληθυσμούς, ομάδες και πρόσωπα του «μη κυρίαρχου» λόγου, φέρνοντας στην επιφάνεια εθνογραφίες και ιστορίες από την πλευρά των «αδικημένων». Η «εξωτική» ενασχόληση αντικαταστάθηκε με την ενασχόληση σε κοινότητες εντός των δυτικών βιομηχανικών κοινωνιών και ειδικότερα μάλιστα των αστικοποιημένων περιοχών.

Η τοπική κοινωνία άρχισε να προσεγγίζεται με μια ουσιαστική διαφοροποίηση: όχι ως οντότητα στο διηνεκές, αλλά ως σχέση στο τώρα. Η επίδραση του F. Barth (1969) και της θεωρίας του στρουκτουραλισμού επηρέασαν την προσέγγιση των Ρομά. Εργασίες ερευνητών όπως της J. Okely (1983), καθώς και άλλων αργότερα, αναδιτύπωσαν τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση των Ρομά και έθεσαν τη μελέτη των ομάδων τους σε άλλη βάση. Η μεγάλη διαφορά με τις μελέτες του παρελθόντος είναι ότι αυτός ο προσανατολισμός στο τώρα έδωσε τη δυνατότητα η ρητορική περί των Τσιγγάνων να ξεφύγει από την ερώτηση *ποιοί είναι οι Τσιγγάνοι και από που έρχονται*, (με σκοπό να ερμηνευθεί η όποια ιδιαιτερότητά τους), για να θέσει άλλα ερωτήματα, όπως: πώς οικοδομείται, οργανώνεται και αναπαράγεται η ετερότητα. Η ετερότητα δηλαδή δεν αφορά στην κοινή καταγωγή και τους προσδιορισμούς του παρελθόντος, αλλά στην κοινή δράση και στις επιλογές του παρόντος.

Σύντομα έγινε αισθητό ότι δεν γίνεται να μελετηθούν οι τσιγγάνικες ομάδες χωρίς να ληφθούν υπόψη οι συνθήκες της περιρρέουσας κοινωνίας από την οποία είναι εξαρτημένες. Η κυρίαρχη προσέγγιση στην ανάλυση των διαφόρων ομάδων Τσιγγάνων σε όλο τον κόσμο ήταν ήδη από τον 19ο αι. προσανατολισμένη στον πολιτισμό, αλλά η αποκομμένη μελέτη των διαφόρων ομάδων συνέβαλε στο να γίνουν αντιληπτές διαχωρισμένα από τον πολιτισμό των κοινωνιών που διαβιούσαν. Με τον τρόπο αυτό, η εστίαση στις σχέσεις στο παρόν, μαζί με τους παράγοντες που ανέπτυξαν το «τσιγγάνικο κίνημα» οδήγησαν σε μια σταδιακή μετατόπιση του θεωρητικού μοντέλου στη σχέση με το έθνος – κράτος και οι μελέτες των τσιγγάνικων ομάδων εντάχθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο του εθνοτισμού. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η διαχωριστική αντίληψη να μεν μετατοπίστηκε από την ιδέα της αποκομμένης οντότητας σε σχέση με το έθνος – κράτος,

αλλά ουσιαστικά, ο εθνοτισμός, ως έννοια και αναλυτικό εργαλείο, δεν αντιμετώπισε μια προϋπόθεση αυτών των θεωριών: αυτήν της επιλογής της ετερότητας από την πλευρά του ερευνούμενου, θεωρώντας την δεδομένη και μάλιστα με απόλυτο τρόπο. Στην πραγματικότητα δηλαδή, όχι μόνο δεν ξέφυγε από τις ουσιοκρατικές προσλήψεις της ετερότητας αλλά ενδυνάμωσε και νομιμοποίησε την βασική διαχωριστική πρόσληψή της, τοποθετώντας τις έννοιες του εμείς/άλλοι ως σταθερά εγγενώς αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες.

Αν και οι σχέσεις που ανέπτυσσαν οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί με τις χώρες στις οποίες διαβιούσαν ήταν όχι μόνο σχέσεις εξάρτησης (Willems 1997, Okely 1983:28), αλλά σχέσεις έντονες, διεπόμενες από ιεράρχηση, τριβές, αλληλοπεριχώρηση και αλληλοαποκλεισμούς, η αντίληψη της αυτονομίας των πληθυσμών κατέστη όχι μόνο δυνατή, αλλά και η μοναδική άποψη. Η αντίληψη αυτή δεν διαμορφώθηκε από την μη ύπαρξη σχέσεων, αλλά από μια συγκεκριμένη αντίληψη των σχέσεων αυτών, οι οποίες κατά κύριο λόγο θεωρήθηκαν ανύπαρκτες ή αρνητικές, προτάσσοντας κύρια και απόλυτα τον διαχωρισμό που αναπτύχθηκε, ορίζοντας με τον τρόπο αυτό τη μελέτη του θέματος.

Επομένως, το σημαντικό πρόβλημα που προέκυψε, κυρίως από τις δυσιστικές προσεγγίσεις είναι η αντίληψη και αναγωγή του διαχωρισμού σε αναλυτικό εργαλείο, λαμβάνοντας από τον τρόπο που οι συλλογικότητες αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και το υλικό για την ερμηνεία της. Ο χώρος που δόθηκε σε αυτό το δυισμό (εμείς/άλλοι), σε σχέση με την διαχωριστική έκφρασή του ανάμεσα στις ομάδες, αλλά και με την συνεργασία και άλλων συναφών παραδοσιακών δυισμών (όπως κράτος ή εθνοτική ή μειονοτική ή περιθωριακή ομάδα, ομάδα/περιρρέουσα κοινωνία, κοινότητα/εξωτερικός κόσμος) δημιούργησε φαντασιακές κατηγορίες οι οποίες μάλλον συσκοτίζουν την πραγματική αλληλεπίδραση. Οι αναλυτικές κατηγορίες, μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι εκλαμβάνουν τη σχέση τους με το έτερον, δεν είναι δυνατόν να εξαντλούν και την ερμηνεία του, δεδομένου ότι η ερμηνεία αυτή χρειάζεται να περιλαμβάνει εξίσου τις πρακτικές, τις αντιφάσεις, την αλληλοδιείσδυση και τα στοιχεία εκείνα που οδηγούν στην υπονόμηση αυτών των κατηγοριών.

Με την ανάπτυξη της θεωρίας της πρακτικής, αλλά και μεταμοντέρνων θεωριών της πολιτισμικής ανθρωπολογίας, η διεύρυνση της αντίληψης των ουσιοκρατικών προσλήψεων της ετερότητας, οι θεωρίες για μια ολιστική προσέγγιση των δεδομένων αναδόμησαν τις αναλυτικές κατηγορίες και εστίασαν στην δράση των ατόμων στην καθημερινότητα και στην αναγκαιότητα

υπέρβασης των δυιστικών συλλήψεων της πραγματικότητας, χωρίς ωστόσο, να τις απορρίψουν, αλλά εκλαμβάνοντάς τες και αυτές ως αναπόσπαστα μέρη της κοινωνικής ζωής (Herzfeld, 1997). Όπως επισημαίνει ο Herzfeld, στρατηγική δύναμη της ουσιοκρατίας είναι το αφηρημένο υλικό, το οποίο υπάρχει άφθονο στην αντίληψη διαφόρων κοινωνικών, εθνοτικών, εθνικών, ταξικών κλπ, ομάδων, στο πλήθος των διακινούμενων στερεοτύπων, τα οποία εμπλέκονται στην κοινωνική δράση. Η ουσιοκρατία, επιχειρηματολογεί ο Herzfeld, είναι και αυτή μια στρατηγική. Η καχυποψία προς αυτήν δεν πρέπει να μας μπερδεύει από το να δούμε την διαπεραστική παρουσία της στην ζωή των ανθρώπων (Herzfeld, 1997).

Η συμμετοχή στο έθνος κράτος και η εθνικιστική πρόσληψη του εαυτού δεν σημαίνει απαρέγκλιτα πειθαρχία προς αυτό. «Η κλίση στην παρανομία και άλλες μορφές ανάρμοστης συμπεριφοράς είναι μέρος της εύθραυστης βάσης του πατριωτισμού» (Herzfeld, 1997:170). Οι άνθρωποι δρουν και εκφράζονται στην καθημερινότητα, οργανώνοντας στρατηγικές και διεκδικώντας στόχους και επιδιώξεις που προκύπτουν όχι από την ιδεολογία που επιβάλλει το έθνος κράτος, αλλά από τον τρόπο που έχουν προσλάβει την ιδεολογία αυτή, συχνά ερχόμενοι σε σύγκρουση και παρεκκλίνοντας από κάποιες πλευρές της, αντλώντας το υλικό τους από την *πολιτισμική οικειότητα*. Οι εθνικισμοί που φοβούνται τα ρήγματα και τις αποκλίσεις, δαπανούν πολύ προσπάθεια να τις κρατήσουν μακριά από τον κόσμο, χωρίς να σημαίνει ότι είναι αποτελεσματικοί. Οι ύπαρξη αντιφάσεων και στοιχείων εχθρικών μεταξύ τους είναι συχνό φαινόμενο στο εσωτερικό πολιτισμικών συνόλων. Η *εθνικιστική ντροπή* είναι η ειρωνική βάση της οικειότητας και της αφοσίωσης, μια *αδελφικότητα* του ρήγματος, στον ιδιωτικό χώρο της εθνικής κουλτούρας (Herzfeld, 1997).

Η θεωρία της *πολιτισμικής οικειότητας* του Herzfeld ρίχνει περισσότερο φως στις εμπειρίες και λειτουργίες της καθημερινότητας, σε σχέση με το έθνος κράτος, ερμηνεύοντας πλήθος δεδομένων (όπως σιωπή, νοήματα, μουσική, το οικοδομημένο περιβάλλον, καθώς και τις οικονομικές, συλλογικές και κοινωνικές αξίες). Εστιάζει, δηλαδή, πέρα από όποια καρτεσιανού τύπου δυιστική σκέψη σε εκφράσεις που υπονομεύουν την απευθείας σύνδεση με τις δομές εξουσίας και τις επιταγές τους, αναδεικνύοντας τις αντιστάσεις μέσα από τις οποίες οι διάφορες ομάδες διαφοροποιούν το νόημα των κυρίαρχων επιταγών της εξουσίας για δικό τους όφελος. Επιπλέον, καταδεικνύει διάφορες (λιγότερο εμφανείς) εκφράσεις του εθνικισμού, μέσα από τον

τρόπο πρόσληψής του από το σύνολο των λειτουργιών των ανθρώπων και όχι μόνο από τη ρητορική τους δίνοντας μια ιδιαίτερη ερμηνεία στις προβολές των στερεοτυπικών απεικονίσεων:

Τα στερεότυπα φαίνονται σωστά σε όσους τα ενστερνίζονται επειδή συρρικνώνουν τα μέλη του πληθυσμού σε μια εύχρηστη απεικόνιση, ενώ αυτοί που τα εφαρμόζουν στους εαυτούς τους, μπορεί να γελοιοποιούν ειρωνικά τους φαιδρούς ισχυρισμούς της πλειοψηφίας περί ανωτερότητας με το ότι απλά διαφέρουν και γι αυτό είναι στερεοτυπικά παρόμοιοι ... (Herzfeld, 1997:32)

Η ιεράρχηση

Οι περισσότερες αναλύσεις θέτουν τη *σχέση* ως κεντρική στη θεωρητική μελέτη της ετερότητας, ωστόσο, η σχέση αυτή, δεν φαίνεται πάντα μέσα στην ανάλυση. Το σημαντικότερο είναι ότι δεν φαίνεται να είναι συνειδητά και επαρκώς αντιληπτές οι διάφορες συνισταμένες της σχέσης αυτής, οι οποίες καθορίζουν τους ρόλους, τις διαδρομές και τη σημασία τους. Η σχέση εξάρτησης των Τσιγγάνων με την περιρρέουσα κοινωνία είναι ποικιλοτρόπως παρούσα και δεν είναι δυνατόν να εκλαμβάνεται ως μη σχέση, αλλά αντίθετα, περιλαμβάνει μορφές που επηρεάζουν σημαντικά τους εμπλεκόμενους. Επομένως, το ζήτημα των σχέσεων είναι κεντρικό για την έρευνα.

Στην ημική ματιά, μέσα από την οποία έχει ιδιαίτερη σημασία η έννοια της κοινωνικής αναγνώρισης και μέσα από την οποία οι Τσιγγάνοι είναι μεν «περιφερειακοί για τους άλλους, αλλά κεντρικοί για τους εαυτούς τους» (Bloch σε Steward, 1997a), όπως ήδη αναφέρθηκε, φαίνεται να λησμονείται αξιοσημείωτα το γεγονός ότι δεν αποτελούν μια απομονωμένη ομάδα, της οποίας το κύρος ανακυκλώνεται σε μια ενδοκατανάλωση, αλλά αντίθετα οι ομάδες των Τσιγγάνων βρίσκονται σε συνεχή επαφή και επικοινωνία, καθώς και σε σχέση εξάρτησης με την περιρρέουσα κοινωνία. Η επαφή αυτή περιέχει εκατέρωθεν στοιχεία ηθικής και κοινωνικής απαξίωσης, εκδηλώσεις ρατσισμού, έλλειψη σεβασμού, ιεράρχηση. Αυτό, στην προκειμένη περίπτωση, χρειάζεται να ληφθεί ιδιαίτερα υπόψη, αφενός διότι η «ηθική» διάσταση φαίνεται να αναδεικνύεται από τη βιβλιογραφία σε κεντρικό στοιχείο της ανάπτυξης των ταυτοτήτων πολλών ομάδων Τσιγγάνων (βλ. παρακάτω ανάλυση της έννοιας της ηθικής) και αφετέρου αρνητικές τοποθετήσεις και πρακτικές που υπάρχουν ήδη εκ μέρους της περιρρέουσας κοινωνίας οδηγούν σε καλλιέργεια αρνητικά φορτισμένων δομών συναισθημάτων, οι οποίες παίζουν ρόλο όχι μόνο στην όποια ανακύκλωση της σχέσης, αλλά και στην ίδια τη συγκρότηση της ταυτότητας που πραγματώνεται με αυτούς τους όρους. Όπως επισημαίνει ο Sibley (1995)

Τα συναισθήματα προς τους άλλους έχουν μεγάλη σημασία για την κοινωνική αλληλεπίδραση ειδικά σε περιπτώσεις ρατσισμού και καταπίεσης.

Το σύστημα ιεραρχικής ταξινόμησης δεν εκλείπει ούτε από τους Τσιγγάνους και αποτυπώνεται στη σχέση τους με άλλες τσιγγάνικες «φυλές», όπως για παράδειγμα (στην περίπτωση της Αγίας Βαρβάρας) τα Φιτισίρια¹⁵ τα οποία ανήκουν στην κατώτερη διαβάθμιση αυτού του συστήματος. Ο τρόπος δόμησης των πολιτισμικών εκφράσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο όλων αυτών των σχέσεων δεν αναδεικνύει έναν πολιτισμό των Τσιγγάνων, (πόσο μάλλον έναν «οικουμενικό» πολιτισμό των Τσιγγάνων) αλλά στοιχεία ενός σχεδόν οικουμενικού πολιτισμού του ανθρώπου, ο οποίος συνίσταται στην ιεράρχηση, απαξίωση και αποκοπή κομματιών ως αποτέλεσμα μιας ισχυρής ταξινόμησης σε καλό και κακό, η οποία δίνει προτεραιότητα και ανωτερότητα στους πιο «ισχυρούς», ενώ απαξιώνει ηθικά τους «κατώτερους». Από μόνη της η ταξινόμηση αυτή, από τη στιγμή που είναι υπαρκτή αφορά εξίσου και τις δύο πλευρές, ενώ η «κατώτερη» ταξινόμηση διασώζει για τις άλλες πλευρές και μόνο με την παρουσία της την «ανωτερότητα» των ομάδων που την καλλιεργούν, οι οποίες μπορεί να παρουσιάζονται ως «εθνικές», «σημαντικές», «ηθικές», «δημιουργικές», «αξιοπρεπείς», κ.ο.κ. ομάδες (βλ. επίσης Βαξεβάνογλου 2001). Αντ' αυτού οι αποκλίνουσες μορφές, η παραβατικότητα και η «ανορθολογική» κοινωνικότητα (βλ. απεικόνιση του Γύφτου σε διάφορα επίπεδα της κοινωνικής ζωής) έχουν εξοβελιστεί στο κατώτερο σκαλοπάτι, το οποίο τοποθετείται στο «αλλού», στον «μη χώρο» της κοινωνικής ζωής. Οι χαμηλά ταξινομούμενοι στην ιεραρχία εισπράττουν απέχθεια και αποκλεισμό (Sibley 1995). Το γεγονός ότι οι ταξινομήσεις αυτές δεν ανήκουν σε κάποια «φυσική τάξη», επιβάλλει την αποδόμηση της κατασκευής τους και την αποκάλυψη των σχέσεων που όχι μόνο φανερώνουν, αλλά και υποκρύπτουν σε όλα τα επίπεδα (συμπεριλαμβανόμενης και της επιστημονικής σκέψης).

Αν και το είδος της ιεράρχησης (στο βαθμό που υπάρχει) μπορεί να διαφέρει σε διάφορες κοινωνίες ή χρονικές περιόδους, η σημασία της και επομένως το νόημα της ιεραρχικής σχέσης παραμένει: οι ανώτεροι απολαμβάνουν προνόμια, έχουν πρόσβαση στις δομές εξουσίας και λαμβάνουν κοινωνική καταξίωση. Αντίθετα, οι κατώτεροι λαμβάνουν περιφρόνηση, απαξίωση και αποκλεισμό σε διάφορα (συμβολικά ή πραγματικά) επίπεδα.

Η κοινωνική σχέση επομένως που υποδεικνύεται και επιτελείται ανάμεσα σε μέλη που κατατάσσονται στην κατώτερη κοινωνική διαβάθμιση με τα υπόλοιπα μέλη μιας κοινωνίας, αφορά στο πώς η κοινωνία αυτή συνθέτει, προωθεί και συγκροτεί κοινωνικά τις πολιτισμικές σημασίες αυτής της διαβάθμισης. Η διαβάθμιση αυτή, όπως είναι φυσικό δεν είναι δεδομένη και

¹⁵ Σκηνίτες Τσιγγάνοι

ίδια για όλους, αλλά δέχεται επιρροές από πολλαπλά (και συγκρουόμενα) αξιακά συστήματα που κατατάσσουν και ιεραρχούν. Στην προκειμένη περίπτωση, εξετάζοντας μια κοινότητα, η οποία, στη συλλογική αντίληψη βρίσκεται στην κατώτερη διαβάθμιση των κοινωνικών αξιών, (και επομένως υφίσταται μια πρωταρχική εξουσία¹⁶) θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι Τσιγγάνοι είναι μια φαντασιακή κατηγορία, η οποία σε μεγάλο βαθμό είναι κατασκευή του λόγου των μη Τσιγγάνων (οι οποίοι, εκτός άλλων, έχουν τον έλεγχο στα μέσα επικοινωνίας¹⁷), και λιγότερο μια παρουσία, της οποίας το περιεχόμενο έχει διευκρινιστεί. Επομένως, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη, κατά την διαπραγμάτευση του όλου θέματος ότι οι ήδη υπάρχουσες σχέσεις αντανακλούν μια ιδιαίτερα «περίπλοκη» εικόνα του άλλου και την απουσία ξεκάθਾਰου πεδίου διαλόγου. Αντανακλούν δηλαδή σχέσεις εξουσίας, ιεράρχησης και απαξίωσης, βίας και έλλειψης αποδοχής, εμφανείς ή υποκρυπτόμενες, μέσα από ποικίλες εκφράσεις στερεοτύπων, προκατάληψης και διαχωρισμού. Ενδεχομένως όμως να αντανακλούν και το ακριβώς αντίθετο: μορφές πάλης, προσπάθειας και τάσεων απεγκλωβισμού από την κατάσταση αυτή.

Επιπλέον, το γεγονός ότι οι Τσιγγάνοι γίνονται με ποικίλους τρόπους αντιληπτοί ως ομάδες εκτός κοινωνίας δεν σημαίνει ότι όντως είναι.

Όπως μας πληροφορεί, επίσης, ο Sibley (Sibley, 1995) «πάντα στις σχέσεις κυριαρχίας υπάρχει πιθανότητα αντιστροφής». Αν και ο Sibley αναφέρεται κυρίως σε στοιχεία γκροτέσκο, έκφραση εξουσίας δεν είναι μόνο η απαίτηση συμμόρφωσης σε ένα συλλογικό πρότυπο, αλλά και η άρνηση συμμόρφωσης στον κανόνα μιας συλλογικής αποδοχής, η απείθεια που αφήνει εκτεθειμένη την εξουσία και τους μηχανισμούς της. Σε αυτή την περίπτωση, τεράστια σημασία έχει ποιος και με ποια κριτήρια θέτει τους κανόνες. Όπως επισημαίνει ο Herzfeld στην ανάπτυξη της θεωρίας για την *πολιτισμική οικειότητα*, ενώ το κράτος ωθεί τους πολίτες σε δυσιστική σκέψη (ελίτ, καθημερινοί άνθρωποι) και τους εξαναγκάζει να την αναπτύξουν στην κοινωνική τους ζωή, εκείνοι μπορεί να τη χρησιμοποιούν διαφορετικά από τον τρόπο που το κράτος ωθεί (ασεβώς ή ανατρεπτικά). Η ίδια βάση της δύναμης, άλλες φορές δεσμεύει ένα βαθμό «δημιουργικής ασέβειας» και άλλες ενισχύει την αποτελεσματικότητα του εκφοβισμού (εννοεί της εξουσίας του κράτους). Τα στοιχεία αυτά γίνονται αντιληπτά και προσλαμβάνονται από τις εσωτερικές συνδέσεις με τα πολιτισμικά πρότυπα, από τους ψίθυρους της ενόχλησης και της

¹⁶ Την οποία ενδεχομένως να επιστρέφει με κάποια μορφή, όπως για παράδειγμα αυτήν του θύματος που απαιτεί.

¹⁷ Για τη σημασία των ΜΜΕ, εκτός από το κράτος και την εκκλησία, στην διαμόρφωση ουσιοκρατικών αντιλήψεων βλ. Herzfeld (1997)

ντροπής (Herzfeld, 1997) που προκύπτουν από κοινές (ομολογημένα και μη) πολιτισμικές πρακτικές.

Επομένως, ένα σημείο αρκετά σημαντικό στη διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους Τσιγγάνους και τους μη Τσιγγάνους είναι ο τρόπος που γίνονται αντιληπτοί και σεβαστοί από τα διάφορα μέρη οι κανόνες αυτής της σχέσης, καθώς και πώς αφομοιώνονται ή πώς γίνονται αντιληπτές οι πολύπλοκες μορφές ιεράρχησης που προτάσσεται στο εσωτερικό των σχέσεων αυτών. Στην προσπάθεια να γίνει αντιληπτό αυτό θα χρειαστεί να λάβουμε υπόψη ότι

...υπάρχει ένα ιστορικό φαντασιακών γεωγραφιών, οι οποίες κατανέμουν τις μειονότητες «ως ατελείς λαούς, και ένας κατάλογος άλλων, που γίνονται αντιληπτοί ως απειλή προς την κυρίαρχη ομάδα και την κοινωνία, ως μολυσμένα σώματα ή ως λαϊκοί (παραδοσιακοί) διάβολοι, οι οποίοι μετά τοποθετούνται «αλλού». Αυτό το «αλλού» μπορεί να είναι πουθενά...μπορεί να είναι κάποια χωρική περιφέρεια, όπως η άκρη του κόσμου ή η άκρη της πόλης. (Sibley, 1995:49)

Ο Sibley μας επισημαίνει ακόμη, ότι όσο μεγαλύτερη η αναζήτηση της υπακοής, τόσο μεγαλύτερη η αναζήτηση της απόκλισης. Η «τσιγγανότητα» είναι δυνατή από την ίδια τη φύση των κοινωνιών μας, ως δομικό πρόβλημα του καπιταλιστικού κόσμου που εύκολα δημιουργεί άστεγους και περιθωριοποιεί (Steward 1997:137). Οι Τσιγγάνοι ταξινομούνται στο σύστημα αυτό ως κατώτεροι και χειρότεροι:

Πιστεύω σε μια πιο ενοχλητική και προκλητική άποψη: ότι η Ρομ διάσταση έχει γίνει από το εσωτερικό του είδους των κοινωνιών μας – οι Τσιγγάνοι είναι μέρος του εαυτού μας, ένα μέρος που δύσκολα αναγνωρίζουμε. (Steward όπ.π.)

Στο κατώτερο μέρος της κοινωνικής ιεραρχίας, οι Τσιγγάνοι εκλαμβάνονται είτε ως απειλή για την κοινωνική ευταξία είτε ως «παιδιά που πρέπει να διδαχθούν» (Blasco, 1999). Στο «κατώτερο», ωστόσο, αυτό πεδίο, εκφράζονται πρακτικές (όπως πχ παράνομες οικονομικές πρακτικές, διεφθαρμένες δοσοληψίες με πολιτικούς και διάφορες μορφές απάτης και κατάχρησης) οι οποίες είναι παρούσες και διαπερούν ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό.

Η αντίληψη της συγκεκριμένης μορφής ετερότητας μέσα από τη θεωρία της πολιτισμικής οικειότητας του Herzfeld στοχεύει ακριβώς στην ανάπτυξη εργαλείων για τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στην «κορυφή» και τη «βάση», χωρίς να παρασύρεται από τη δυναμική της ρητορικής τους ή για την ακρίβεια θέτοντας τη δυναμική αυτής της ρητορικής σε άλλη βάση. Η *πολιτισμική οικειότητα* μας παραχωρεί το θεωρητικό υπόβαθρο, μέσα από το οποίο οι εμπλεκόμενοι εκφράζουν διάφορες πλευρές αυτής της ιεραρχικής σχέσης, χρησιμοποιώντας στοιχεία αναγνωρίσιμα και ομολογημένα από τους κοινούς πολιτισμικούς κώδικες και μεταφορμίζοντας τις επιταγές της εξουσίας προς όφελός τους.

Η έννοια της πολιτισμικής οικειότητας οδηγεί την αναγνώριση της επικοινωνίας ανάμεσα στην επίσημη αυτο-παρουσίαση και στην ιδιωτική ενδοσκοπήση, καταδεικνύοντας τα ευάλωτα στοιχεία τους. Φωτίζει την ενόχληση και την παρουσία μιας «αξιοθρήνητης αυτοαναγνώρισης» (Herzfeld, 1997) ως τα σημεία-κλειδιά της παρούσας οικειότητας.

Το θεωρητικό δίλλημα της προσέγγισης

Ανάμεσα στα δυσιστικά σχήματα που κατά καιρούς έχουν χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση, το σημαντικότερο, που, περισσότερο από όλα φαίνεται να καθορίζει τις αντιλήψεις και να διαπερά όλες τις μορφές προσέγγισης: πολιτικές, επιστημονικές, καλλιτεχνικές, ηθικές, κ.ο.κ., είναι το δίπολο περιθωριοποίηση-εξωτισμός. Αυτές τις δύο αλληλεπικαλυπτόμενες, εναλλασσόμενες, ή αναμιγνυόμενες θέσεις καθορίζουν όλες σχεδόν οι παρεμβάσεις (Marushiakova-Popon, 2005), συνοψίζοντας στις στερεοτυπικές απεικονίσεις που καλλιεργούν τις δύο βασικές μορφές πρόσληψης των τσιγγάνικων ομάδων: την φτώχεια και εξαθλίωση ως μια ανεπιθύμητη μορφή ετερότητας και την εξωτική απεικόνιση ως τον επιθυμητό αντίθετο πόλο της.

Σύμφωνα με τον Sibley(1995)

...προφανώς το καλό και το κακό έχουν απήχηση στις στερεοτυπικές απεικονίσεις για τους άλλους. Όπως ο Z. Buman, αναφερόμενος στα ταμπού, πολλά από τα οποία είναι στερεότυπα, σχολιάζει...«η ανθρώπινη στάση είναι ένα πολυσύνθετο μείγμα από ενδιαφέρον και φόβο, ευλάβεια και βδελυγμία, ώθηση και απώθηση¹⁸». Έτσι τα στερεότυπα μπορεί να αιχμαλωτίζουν κάτι που έχει χαθεί, ένα συναισθηματικό έλλειμμα, μια επιθυμία, την ίδια στιγμή που εκφράζουν φόβο και αγωνία. Το καλό στερεότυπο μπορεί να παρουσιάζει μια ανέφικτη φαντασίωση, ενώ το κακό στερεότυπο μπορεί να προσλαμβάνεται ως αλήθεια, βλαβερή παρουσία από την οποία τα άτομα θέλουν να κρατήσουν απόσταση. Ένα συχνά καλό στερεότυπο των Τσιγγάνων για παράδειγμα, τους τοποθετεί στο παρελθόν, ή σε μια μακρινή χώρα, μέσα από την οποία εκλαμβάνονται μέσω μιας ρομαντικής αίσθησης. Αυτό είναι πρόσφορο, διότι το καλό στερεότυπο δεν έρχεται μετά σε αντίθεση με το κακό.

Αν και ο Simlbey τονίζει ότι στον κοινωνικό αποκλεισμό είναι τα αρνητικά στερεότυπα που παίζουν μεγαλύτερο ρόλο, συνεχίζει:

...Και τα δύο, ο φόβος για τα όρια του εαυτού και η επιθυμία εμπλοκής είναι μύχια σε αυτές τις παρουσιάσεις, αλλά στην πραγματικότητα και τα δύο απανθρωποποιούν και συνεισφέρουν σε μια αποκλείουσα εικόνα, επειδή και τα δύο είναι εξ ορισμού διαστρεβλώσεις. (Sibley, 1995:18)

Οι Τσιγγάνοι ως φτωχοί και εξαθλιωμένοι πληθυσμοί, συχνά απεικονίζονται με παραστατικότητα στα όρια της ανθρωποποιημένης διαβάθμισης:

Μια φυλή ολοκληρωτικά εγκληματιών, με όλα τα πάθη και τις ακολασίες των παραβατικών μορφών: οκνηρία, άγνοια, απερίσκεπτη δαιμονοληψία, ματαιοδοξία και αγάπη στα όργια και στη

¹⁸ Παραθέτει εδώ άποψη του Z.Buman

θηριωδία. (Gina Ferrero, κόρη του ρατσιστή ανθρωπολόγου Cesare Lombroso, σε ένα σχόλιο στα γραπτά του πατέρα της, παράθεση Sibley)

Σύμφωνα με τον Sibley οι Τσιγγάνοι στη Γρανάδα απεικονίζονται ως μέρος της φύσης. Δηλαδή είτε ως απολίτιστοι, είτε ως εξωτικοί (θετικά ή αρνητικά).

...από μια άποψη, η τσιγγάνικη οικογένεια απεικονίζεται ως απολίτιστη, ένα κομμάτι της φύσης πέρα από τα όρια του πολιτισμού, αλλά αυτή η συνάφεια με τη φύση επίσης δημιουργεί μια αίσθηση εξωτισμού. Είναι μυστήριοι και ρομαντικοί, εναρμονίζονται με την φύση με ένα τρόπο που οι πολιτισμένοι δεν μπορούν. Παρομοίως, με τη μοντέρνα πρόσληψη της τσιγγάνικης ζωής, χρησιμοποίησαν την εμπορικότητα για να προωθήσουν προϊόντα ως εξωτικά και επομένως επιθυμητά, συνδέοντας την τσιγγάνικη κουλτούρα με την επαρχιακή. Και τα δύο, τσιγγάνικη και επαρχιακή γίνονται αντιληπτά μέσω μιας ομιχλώδους νοσταλγίας (Sibley, 1995:102).

Η εξωτικοποίηση καλείται να λύσει το πρόβλημα της περιθωριοποίησης των διαφόρων πληθυσμών Τσιγγάνων. Ωστόσο, μέσα από την εξωτικοποίηση, η μη αποδεκτή ομάδα δεν γίνεται απαραίτητα πιο οικεία, ίσως μάλιστα και το αντίθετο (έστω και αν γίνεται λίγο περισσότερο γνωστή η ταυτότητα της μέσα από την εξωτική αναπαράσταση της). Οι «εξωτικοί άλλοι», των οποίων ο διαφορετικός πολιτισμός γίνεται αποδεκτός, παραμένουν «άλλοι» εσαεί, ενώ στην αντίληψή μας και το πιο απλό στοιχείο της ιδιαίτερής τους κουλτούρας μεταβάλλεται σε μυστηριώδες στοιχείο αυτής της μακρινής (εξωτικής) καταγωγής (Πολίτου 2000).

Το αποτέλεσμα διαδικασιών αποκλεισμού και περιχαράκωσης θα ερμηνευτεί ως πολιτισμική επιλογή των ιδίων των περιθωριοποιημένων ατόμων (Γκότοβος, 2002:121).

Στην πρώτη περίπτωση η ομάδα μπορεί να είναι μέρος της κοινωνίας, αλλά μη αποδεκτό, στη δεύτερη περίπτωση εκλαμβάνεται ως αποδεκτό αλλά ξένο σώμα. Η ίδια πραγματικότητα αλλά αντεστραμμένη: οι Τσιγγάνοι καλούνται να επιλέξουν αν θα γίνουν αποδεκτοί απαρνούμενοι την όποια ιδιαιτερότητα τους ή αν θα πρέπει να αποδεχτούν μια άλλης μορφής ιδιαιτερότητα που θα τους παρουσιάζει ως ξένους. Όπως είδαμε, οι Τσιγγάνοι ακτιβιστές στην Ευρώπη, επέλεξαν το δεύτερο με την ελπίδα να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση.

Η αποδοχή αυτή – παρότι μπορεί να αντανakλά πολιτικές και κοινωνικές σκοπιμότητες και αναγκαιότητες από μέρους των Ρομά σε πολλές χώρες στην Ευρώπη – ενδέχεται να είναι περισσότερο ρατσιστική από μέρους της κυρίαρχης ομάδας, ως εναλλακτική μορφή διαχωρισμού, δεδομένου ότι πλέον η περιθωριοποίηση δεν ανήκει στις «καλές» πρακτικές του έθνους-κράτους. Και οι δύο περιπτώσεις υποκρύπτουν εξαναγκασμό, εάν οι θέσεις, οι προθέσεις, οι επιθυμίες και οι πραγματικότητες της ομάδας δεν γίνονται αντιληπτές και επαρκώς σεβαστές από το σύνολο του πληθυσμού. Από την άλλη, βέβαια, ανοιχτό παραμένει το ερώτημα

ποια ακριβώς είναι η ιδιαιτερότητα που χρειάζεται να γίνει σεβαστή από το σύνολο και ποια ακριβώς είναι η σχέση της με το περιθώριο.

Αν και είναι περισσότερο πιθανό ότι στην περίπτωση των Τσιγγάνων έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο που δεν αφορά την περιθωριοποίηση του εξωτικού, αλλά την εξωτικοποίηση του περιθωριακού, εν τέλει το αποτέλεσμα είναι η μη ισότιμη αντίληψη του άλλου και η κατάταξή του σε χαμηλότερη αξιολογική θέση ή σε ξεχωριστή (μακρινή) κατηγορία.

Ο εθνοτισμός και το ανεπαρκές θεωρητικό του μοντέλο

Η αποσαφήνιση του όρου «εθνοτισμός», όπως καταδεικνύουν οι εργασίες των Banks (1996) και Erikson (1993) δεν είναι τόσο εύκολη. Εκτός από την επιστημονικά αδιευκρίνιστη και πολιτικά προβληματική χρήση του όρου, σε θεωρητικό επίπεδο, ο σκεπτικισμός για τη χρήση του στην προκειμένη περίπτωση προκύπτει και για άλλους λόγους.

Στις διάφορες μελέτες που γίνονται είτε από ανθρωπολόγους, είτε από τις απόψεις που διακινούνται από τους ίδιους τους Τσιγγάνους, επιστήμονες και ακτιβιστές, άρχισαν να εμφανίζονται διακρίσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες Τσιγγάνων και να επισημαίνεται ότι δεν πρόκειται για μια ενιαία ομάδα με αδιαφοροποίητες αρχές, κοινά πολιτισμικά στοιχεία, γλώσσα, και ιστορία, όπως περιέγραφαν οι γλωσσολόγοι και οι ιστορικοί, αλλά για διαφορετικές ομάδες με σημαντικές διαφοροποιήσεις σε όλα τα επίπεδα: γλώσσα, ήθη και έθιμα, εργασία, σχέση με περιρρέουσα κοινωνία, κλπ (Okely 1983, Blasco 1999, Acton 1997, Liegois 1999, Stewart 1997a κ.ά.). Αυτές οι ομάδες, σε πολλές περιπτώσεις, διατηρούν πολιτισμικά όρια και μεταξύ τους, στο πλαίσιο διαφορετικών ή και εντός των εθνών – κρατών που διαβιούν, όχι μόνο σε σχέση με τους μη Τσιγγάνους. Αυτό αν και είναι πλέον ορατό δεν αντικατοπτρίζεται στις μεθοδολογικές επιλογές μεγάλου μέρους της βιβλιογραφίας.

Επομένως, το πρώτο πρόβλημα που προκύπτει από την χρήση του όρου του εθνοτισμού είναι ο περιοριστικός χαρακτήρας του όσον αφορά το πλαίσιο ανάλυσης. Όπως επισημαίνουν αρκετοί επιστήμονες υπάρχουν κι άλλοι άξονες με τους οποίους οι άνθρωποι διαχωρίζουν την ύπαρξή τους και αν επικεντρωθούμε στον εθνοτισμό μπορεί να τους αγνοήσουμε (Banks 1996, J&J Comaroff σε Eriksen 1993, Cohen σε Banks 1996). Όπως αναφέρουν οι Comaroff, ο εθνοτισμός περιγράφει τόσο σχέσεις όσο και στάση συνείδησης (Eriksen, 1993:157).

Από την άλλη, όλο και περισσότεροι θεωρητικοί τα τελευταία χρόνια ανιχνεύουν την πολυπλοκότητα της περίπτωσης των Τσιγγάνων, η οποία δύσκολα εντάσσεται σε κάποιο από τα

υπάρχοντα θεωρητικά πλαίσια ή στους υπάρχοντες θεωρητικούς προβληματισμούς του εθνοτικού πλαισίου ανάλυσης (για παράδειγμα ο Eriksen θεωρεί τη μελέτη των Τσιγγάνων ως πολιτισμικό και συμβολικό φαινόμενο και ότι δεν έχουν ανταγωνιστική σχέση μεταξύ διαφορετικών εθνοτικών ομάδων (Eriksen, 1993:74), ενώ ο Banton (1983) επισημαίνει ότι η περίπτωση των Τσιγγάνων δεν ταιριάζει εύκολα σε κάποιο θεωρητικό μοντέλο (βλ. επίσης Daskalaki 1998)).

Σε σχέση με την αντίληψη της ετερότητας στον αντίποδα ενός «πολιτισμικο-κεντρικού» εθνοτικού μοντέλου τάσσονται διάφορα θεωρητικά ρεύματα που εστιάζουν στους κοινωνικο-οικονομικούς μηχανισμούς της περιθωριοποίησης και αναπτύσσουν σκληρή κριτική στον λόγο περί εθνοπολιτισμικής ιδιαιτερότητας της ομάδας. Τα ρεύματα αυτά μελετούν την ιστορική συνύπαρξη, καθώς και την κοινωνική και οικονομική θέση της ομάδας σε ένα ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο (Γκότοβος 2002, Βαξεβάνογλου 2001, Willems 1998, Cottaar 1998, εν μέρει οι ανθρωπολόγοι Steward 1997a, Okely 1983, και από τους παλαιότερους ο ιστορικός Soulis¹⁹1961).

Και είναι αυτός ο λόγος [ο εθνοποιητικός] που επιτρέπει στο υποκείμενο που τον υιοθετεί να σχηματίσει μια εικόνα της πραγματικότητας, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικο-οικονομικοί μηχανισμοί περιθωριοποίησης μιας πληθυσμιακής ομάδας, στους οποίους εν πολλοίς οφείλεται η αναπαραγωγή της ιδιαιτερότητας, να μένουν αόρατοι σ' αυτή τους τη λειτουργία, ενώ τη θέση τους παίρνει ως υποκατάστατο η «κουλτούρα» ή ο «χαρακτήρας» των Τσιγγάνων. (Γκότοβος, 2002:121)

Η ευελιξία, η εστίαση στο παρόν και η εργασία ως στοιχεία των τσιγγάνικων ταυτοτήτων

Η είσοδος των ίδιων των Τσιγγάνων στο χώρο των επιστημών οδήγησε στην αναγκαιότητα να απομακρυνθεί η ανάλυση από αντιλήψεις ενός «αναλλοίωτου» πολιτισμού και να ερμηνευτεί η αλλαγή και η σημασία της. Ενώ δηλαδή μετακινήθηκε η θεωρητική προσέγγιση από την «ακινησία» των στερεοτυπικών βλεμμάτων, ήταν πλέον εμφανής η μεταβολή της ταυτότητας στο χωρόχρονο, κάτι που αρχικά τουλάχιστον δεν έθεσε σε αμφισβήτηση το μοντέλο της διασποράς, το οποίο υπερίσχυε στην ιστορία των επιστημονικών αναλύσεων.

Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες (Acton 1974, Okely 1983, Blasco 1999) υιοθέτησαν –αν και με διαφορετικό τρόπο –μια έννοια ευκαμψίας (flexibility) ως χαρακτηριστικό των τσιγγάνικων ομάδων. Για παράδειγμα ο Acton (1974) θεωρεί ότι οι Τσιγγάνοι καλλιέργησαν μια συντηρητική ιδεολογία «ως μέρος της διαδικασίας προσαρμογής – ίσως σαν μια μικρή αποζημίωση για τους

¹⁹ Soulis G.C., The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages, *Dumarton Oaks Papers*, no.15(1961), pp.142-165

αστραπιαίους ρυθμούς της κοινωνικής αλλαγής» (Kozaitis, 1993:144). Η Kozaitis (1993), συνδυάζοντας την άποψη αυτή με θεωρίες της πολιτισμικής οικολογίας, οδηγείται στην ιδέα της συνειδητής προσαρμογής (conscious adaptation), στην οποία αναφέρεται και ο Steward (1997a), ως «παγκόσμια ανθρώπινη ικανότητα για μάθηση, ερμηνεία και εφαρμογή πληροφοριών με σκοπό να κερδίσουν ένα επιθυμητό και λογικό αποτέλεσμα» (Kozaitis 1993). Προσπαθώντας να ερμηνεύσει το πώς η ιδιαίτερη πολιτισμικά κοινότητα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας διατηρεί τα «εθνοτικά» της όρια και ταυτόχρονα υιοθετεί δεδομένα, πρακτικές και ιδέες που σχετίζονται με την περιρρέουσα κοινωνία, η Kozaitis καταλήγει στην ιδέα της υβριδικής κουλτούρας. Εφόσον η βασική θεωρητική εφόρμηση πηγάζει από την ιδέα μιας παγκόσμιας κοινότητας διασποράς, όπου ο πολιτισμός είναι *ίδιος*, αλλά έχει κατά περιστάσεις αλλοιωθεί από την επαφή με την κοινωνία που φιλοξενεί τις ομάδες, η Kozaitis ερμηνεύει ως «υβριδικό» τον πολιτισμό (των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας), μέσα από το σχήμα της *συνειδητής προσαρμογής*, προκειμένου να εξηγήσει αφενός την ισχυρή αλληλεπίδραση με την περιρρέουσα κοινωνία και αφετέρου τη μεγάλη διαφοροποίηση και απόκλιση από τα στοιχεία που δίνει η διεθνής βιβλιογραφία, (τα οποία εκλαμβάνονται ως αρχικό μοντέλο). Όμως η έννοια της υβριδικής κουλτούρας προϋποθέτει, επίσης, την έννοια ενός βασικού αρχέτυπου «αυθεντικού Τσιγγάνου», το οποίο προσπάθησαν να καταγράψουν και να εντοπίσουν οι Τσιγγανολόγοι των δύο προηγούμενων αιώνων και για το οποίο έχουν γραφεί αρκετές κριτικές από την προηγούμενη ακόμη 20ετία. Εκτός από αυτό, μέσα από την έννοια της συνειδητής προσαρμογής, η παρουσία των Τσιγγάνων σε μια κοινωνία γίνεται αντιληπτή *κυρίως* μέσα από τη διαφορά και, *τονίζοντας* τη διαφορά, χωρίς να εντάσσεται εκεί το γεγονός που έχει κατά καιρούς αναφερθεί και από την Kozaitis (όπ.π.) ότι ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί μόνο εν μέρει συνειδητή επιλογή και είναι εξίσου επιβαλλόμενη από την περιρρέουσα κοινωνία, καθώς και – σε κάποιες περιπτώσεις – και από το κράτος και τους θεσμούς του.

Με τη θεωρία αυτή, όπως και με τον εθνοτισμό, κάθε μορφής σύνδεση με την ευρύτερη κοινωνία αποκτά εξ ορισμού νόημα μέσα από την υπάρχουσα περιχαράκωση και τον κοινωνικό αποκλεισμό²⁰ ενισχύοντάς τα. Δεν φαίνεται να υπάρχει περίπτωση σύνδεσης της ομάδας με την

²⁰ Η έννοια κοινωνικός αποκλεισμός δεν προϋποθέτει την ύπαρξη «μιας καλά οριοθετημένης και συγκροτημένης κοινωνικής πραγματικότητας και συμπεριφοράς» απ' όπου κάποιοι θα είναι εκτός (Παπαδοπούλου, 2002:49), αλλά αφορά στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ομάδας, για αρκετά περίπλοκους λόγους, δεν έχει πρόσβαση σε μορφές κοινωνικο-οικονομικο-πολιτισμικών σχέσεων, στις οποίες πολλοί άλλοι Έλληνες έχουν.

περιρρέουσα κοινωνία παρά μόνο μέσα από τη διαιώνιση του διαχωρισμού της και την εμμονή στην ιδιαιτερότητά της. Η μετάλλαξη της κάθε εμπειρίας των Τσιγγάνων σε πολιτισμική διαφοροποίηση, ως επέκταση και απόρροια της λογικής της συνειδητής προσαρμογής που μελετήσαμε παραπάνω, εστιάζει στην διαιώνιση της ετερότητας ως επιλογή των Τσιγγάνων και μάλιστα σε μια σκληρή μορφή της, ενώ χρειάζεται σαφώς να αντιληφθούμε ότι η έννοια της ετερότητας δεν προκύπτει μόνο από την πλευρά τους, όσο και από τους μη Τσιγγάνους που διαχειρίζονται όχι μόνο αυτή τη σχέση αλλά και την εικόνα των Τσιγγάνων σε μεγάλο βαθμό μέσα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τον έντυπο λόγο, κλπ.

Ακριβώς στον αντίποδα της ιδέας της συνεχούς προσαρμογής βρίσκεται η ιδέα της χωροχρονικής ακινησίας. Η αντίληψη της ακινησίας προέρχεται από το βλέμμα του *άλλου* και προκύπτει κυρίως από τη στερεοτυπική απεικόνιση της ετερότητας, μια παγιωμένη πρόσληψη του διαχωρισμού των Ρομά και Γκατζέ κοινωνιών, θεωρώντας «ακίνητο» και το περιεχόμενό της. Η σχέση των Τσιγγάνων με το παρελθόν και το παρόν καθίσταται διαφορετική, όχι ως κατάσταση ακινησίας, όπως τέθηκε από πολλούς ερευνητές, αλλά ως μια συνεχής αναδιαπραγμάτευση της σχέσης με τον άλλο (Kozaitis 1993), η οποία προκύπτει από την συνεχή δραστηριότητα σύνδεσης με τη σύγχρονη πραγματικότητα, ακριβώς επειδή η επιβίωση των διαφόρων ομάδων εξαρτάται οικονομικά από το σύνολο μιας κοινωνίας που συνεχώς αλλάζει. Είναι αδύνατον να παραμένουν ίδιοι (Daskalaki 2003, Okely 1983:28). Εξαιτίας αυτής της οικονομικής εξάρτησης δεν υπάρχει «αυτόνομος πολιτισμός», αλλά ένα σύνολο πεποιθήσεων και πρακτικών που βρίσκεται σε «σχέση ανταπόκρισης προς την κυρίαρχη κοινωνία και ιδεολογία» (Okely,ό.π.). Η διαφοροποίηση αυτή αφορά και τα στοιχεία σύνδεσης με την περιρρέουσα κοινωνία, καθώς διαφοροποιείται η πολιτική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, αλλά κυρίως τα αξιακά συστήματα που υποκινούν τις επιλογές και τις διάφορες μορφές σχέσεων. Η λανθασμένη αντίληψη περί της απομόνωσης των τσιγγάνικων ομάδων έναντι των κυρίαρχων κοινωνιών και η μονομερής άποψη για τη δυσχερή θέση τους και την αρνητική σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία *επέτεινε* την άποψη της ακινησίας και δημιούργησε την αίσθηση της άρνησης της αλλαγής (Willems 1997).

Σε σχέση με την αλλαγή και τη διαφοροποίηση στο χρόνο θα χρειαστεί να σημειώσουμε από τη βιβλιογραφία ότι σημαντική φαίνεται και η παρουσία κάποιων θεσμών των Γκατζέ (όπως για παράδειγμα αυτός της εκκλησίας) και ο ρόλος τους ειδικότερα, ως δύναμη παρέμβασης που

είναι δυνατόν να διαμορφώσει την εξέλιξη κάποιων ομάδων. Η Blasco (1999) περιγράφει πώς οι Ευαγγελιστές Τσιγγάνοι στη Jarana, προσηλυτιζόμενοι στην Ευαγγελική εκκλησία, αξιοποιούν τη ρητορική της εκκλησίας, για να δομήσουν μια ιδιαίτερη αυτοεικόνα, αντιλαμβανόμενοι διαφορετικά το παρόν και το παρελθόν, εισάγοντας αλλαγές στο αξιακό τους σύστημα.

Τόσο η άποψη της συνεχούς προσαρμογής, όσο και η άποψη της πολιτισμικής ακινησίας θεωρούν τον πολιτισμικό διαχωρισμό των τσιγγάνικων ομάδων ως το κύριο, αν όχι και το μοναδικό αίτιο για την αυτονόμηση και την απομόνωσή τους.

Οι περισσότερες ανθρωπολογικές έρευνες, όπως είπαμε, περιγράφουν τη συγκρότηση της τσιγγάνικης ταυτότητας στο παρόν και όχι ως αναφορά σε κάποιο μακρινό παρελθόν. Ο Steward υποστηρίζει ακόμη ότι ακριβώς εξ αιτίας της μη ύπαρξης χώρας αναφοράς (όπως για παράδειγμα στους Εβραίους) οι Ρομ δεν θεωρούν την ταυτότητα δεδομένη. *Η τσιγγάνικη ταυτότητα μπορεί να αποκτηθεί αλλά και να χαθεί*, διότι δεν στηρίζεται σε ρίζες, σε πατρίδα ως τόπο ή αναφορά μακρινού παρελθόντος, αλλά στο τώρα, σε τρόπο ζωής (Steward, 1997:92). Τονίζει επίσης (όπως και η Okely 1983, Cotaar 1998, Willems 1998, κ.ά) ότι ιστορικά χρειάζεται να έχουμε κατά νου ότι έχουν φύγει και άτομα και ομάδες από τον τσιγγάνικο τρόπο ζωής (όπως και το αντίθετο) (Steward 1997:137) Σύμφωνα με τον Steward, η εστίαση στην συγκρότηση της ταυτότητας με όρους του παρόντος συνεπάγεται ότι είσαι ή γίνεσαι Ρομ και πρέπει μονίμως να το αποδεικνύεις μέσα από τις πράξεις σου.

Το ίδιο επισημαίνει και η Blasco. Κανείς στο πεδίο έρευνας δεν ενδιαφέρονταν για ιστορικές ή μυθολογικές εξηγήσεις για τη διαφορά από τους Γκατζέ, διότι συνδέουν τη «τσιγγανότητα» με πράξεις ή με επιτελέσεις και όχι τονίζοντας την ουσία ή το περιεχόμενο (Blasco, 1999: 14). Επιπλέον, τοποθετεί την εκδήλωση της ταυτότητας, ακόμη περισσότερο στην *ερμηνεία* της και όχι απλά στην επιτέλεση. Η ερμηνεία διαφέρει, έχει συγκρούσεις, αλλαγές (Blasco, 1999:156).

Επομένως, οι περισσότεροι σύγχρονοι ανθρωπολόγοι διακρίνουν τη συγκρότηση της ταυτότητας των διάφορων ομάδων Τσιγγάνων, όχι σε σχέση με το παρελθόν, την καταγωγή ή την ιστορία, αλλά σε σχέση με τον *άλλο*, καθώς μοιράζονται στο τώρα την ίδια στάση για την περιρρέουσα κοινωνία, (Blasco, 1999:57) και καθώς συνεχώς «αναπαράγουν την *ηθική διαφορά* σε σχέση με τους σημαντικούς άλλους» (Okely,1983:16). *Η «ηθική» αυτή διαφορά αναγνωρίζεται ως έντονη προβολή της σημασίας της διαφοράς του αξιακού συστήματος, σε θέματα ανθρώπινων και έμφυλων σχέσεων*, όπως για παράδειγμα η γυναικεία αγνότητα (Blasco 1999), η

αδελφότητα (Steward 1997a) ή τα ταμπού μιαιρότητας, τα οποία τηρούνται σε κάποιες ομάδες Τσιγγάνων (όπως στους Ταξιδευτές) (Okely, 1983) κλπ. Η έννοια της *ηθικής* φαίνεται να αποτελεί τη βάση του διαχωρισμού των ίδιων των Τσιγγάνων σε σχέση με τους Γκατζέ (Sutherland 1975, Okely 1983, Willems 1993, Steward 1997a, Blasco 1999, Daskalaki 2003), καθώς αντιλαμβάνονται τη σχέση αυτή και τα όρια της με βάση τις ηθικές ταξινομήσεις και τη διατήρησή τους, την προβολή της υπεροχής τους σε σχέση με τους Γκατζέ, καθώς και την ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία αυτών των ορίων (βλ. επίσης Daskalaki 2003).

Στην προκειμένη περίπτωση βέβαια, το μη έκδηλο ενδιαφέρον για την ιστορία δεν συνεπάγεται ότι η ιστορία αυτή δεν επηρεάζει τις σημερινή πραγματικότητα των ομάδων και των σχέσεών τους με την περιρρέουσα κοινωνία. Είναι προφανές ότι οι συλλογικές επιλογές είναι παρούσες, ειδικότερα όταν είναι αυτές που διαμόρφωσαν μέρη της εκφραζόμενης ταυτότητας.

Η συνεισφορά, ωστόσο, αυτών των προσεγγίσεων είναι σημαντική, διότι μέσα από αυτές, όπως ήδη καταδείχθηκε, αποκολλήθηκε η ανάλυση από ουσιοκρατικά σχήματα και έδωσε τη δυνατότητα όχι μόνο να ανιχνευτεί το παρόν, αλλά και να υπάρξει υπέρβαση των προκαταλήψεων.

Αντίθετα, η σύνδεση της ταυτότητας με εργασιακές πρακτικές παρουσιάζει αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ των ανθρωπολόγων, σημειώνοντας ότι οι διαφοροποιήσεις τους αυτές αφορούν αρκετά διαφορετικές ομάδες. Η σημασία που αποδίδεται στην οικονομική διάσταση της ταυτότητας αφορά την προτίμηση των Τσιγγάνων σε επιτυχημένες πρακτικές αυτοαπασχόλησης και εργασιακής ευκαμψίας (Okely 1983), οι οποίες ενδεχομένως υποστηρίζουν την έννοια της «αποκοπής» τους και την αυτονόμησή τους από αυτές της υπόλοιπης κοινωνίας, ωστόσο, οι γνώμες των ανθρωπολόγων και οι ερμηνείες των δεδομένων αυτών διαφέρουν. Η Okely επισημαίνει ότι αυτός ο τρόπος ζωής είναι «συνειδητά επιλεγμένος, και δεν μπορεί απλά να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα της «προκατάληψης» εναντίον τους και του άδικου αποκλεισμού τους από τις «ευκαιρίες» της μισθωτής αγοράς εργασίας²¹. Η χρήση της «ανεπίσημης οικονομίας» από τους Τσιγγάνους προμηθεύει το υλικό πλαίσιο για την πολιτισμική τους ταυτότητα, η οποία είναι συνυφασμένη με την απόρριψη της μισθωτής εργασίας». (Okely, 1983:33) Εφόσον η Okely υποστηρίζει ότι οι Τσιγγάνοι προέρχονταν από προλεταριοποιημένους πληθυσμούς, οι οποίοι μετά την κατάρρευση του φεουδαλισμού περιφέρονταν ως επαίτες, αποδίδει ιδιαίτερο

²¹ Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η Okely μελέτησε μετακινούμενους πληθυσμούς.

νόημα στην εργασία, ως στοιχείο της ταυτότητας. Την αντίθετη άποψη φαίνεται να υποστηρίζει η Βαξεβάνογλου (1998), η οποία αποδίδει την επιλογή της εργασίας στην κοινωνική τους θέση και την περιθωριοποίησή τους, στο γεγονός δηλαδή ότι η απασχόληση των περιθωριοποιημένων πληθυσμών λίγο-πολύ έχει κοινά χαρακτηριστικά.

Ο Steward, ωστόσο, παρότι δίνει έμφαση στον πολιτικό ρόλο της αγοράς, και στη δύναμη του λόγου που την διέπει (Steward, 1997a:161), μέσα από τη διαπραγμάτευση της εργασίας και την ιδιαίτερη ρητορική που αναπτύσσεται σε σχέση με τους Γκατζέ, καθώς και τη συμβολική ανωτερότητα που κερδίζεται από αυτή τη διαδικασία, δεν τοποθετεί όπως η Okely την ετερότητα στη δυνατότητα συγκρότησης ιδιαίτερης και αυτονομημένης εργασίας. Αυτό συμβαίνει διότι οι δικές του έρευνες στο πεδίο (μια κοινότητα – καταυλισμό Ρομ στην Ουγγαρία) κατέδειξαν ότι οι Τσιγγάνοι διατηρούσαν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους ακόμη και όταν είχαν αφομοιωθεί εργασιακά από τους Γκατζέ σε χώρους μισθωτής εργασίας. Το ίδιο ισχύει και στην υπό μελέτη ομάδα.

Γ. Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ

Θεώρησα αναγκαίο να αναφερθώ σε κάποιους βασικούς τρόπους διαχείρισης της ετερότητας, τόσο μέσα από την πολιτική τους έκφραση, όσο και ως θέμα προς διερεύνηση από την επιστημονική κοινότητα, καθώς και σε κάποια θεωρητικά ζητήματα που έχουν τονιστεί στην όλη συζήτηση, προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η θεωρητική μου θέση.

Όπως ήδη έχει διαφανεί, η ομάδα που εξετάζω δεν χαρακτηρίζεται παντού στον κόσμο με τους ίδιους όρους. Οι Έλληνες-Τσιγγάνοι έναντι των Ευρωπαίων-Τσιγγάνων διαφέρουν σε δύο επίπεδα:

Το πρώτο αφορά στην ιστορία των ομάδων στον ελληνικό χώρο, η οποία διαφέρει από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές και παραπέμπει σε άλλου είδους βιώματα και εμπειρίες. Στα περισσότερες χώρες της Ευρώπης οι διάφορες τσιγγάνικες ομάδες έχουν υποστεί σκληρές διώξεις, σημαντικές απαγορεύσεις και διακρίσεις²².

Το δεύτερο προκύπτει από το πρώτο, από τις επιλογές δηλαδή που έχει κάνει η ομάδα και αφορά στην αντίληψη, θέση και βίωση των σχέσεών της με την ελληνική κοινωνία, οι οποίες τη

²² Αρκεί να επισημάνουμε ότι ακόμη και σήμερα στο ψήφισμα του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου για τους Ρομά το 2005 επικρίνονται πρακτικές στείρωσης.

συνδέουν με το έθνος - κράτος και την ελληνική ταυτότητα. Δεν αναφερόμαστε σε ένα πληθυσμό που έρχεται σε αντιπαράθεση με το έθνος-κράτος, αλλά έναν πληθυσμό που το εμπεριέχει και ταυτίζεται με αυτό.

Επομένως χρειάζεται να διερευνηθούν οι ιδιαίτερα περίπλοκες σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στην ομάδα και την περιρρέουσα κοινωνία και οι οποίες αναδύονται ως λόγοι, συναισθήματα, αντιλήψεις και πρακτικές, μέσα από τα οποία η ομάδα προσπαθεί να αντιληφθεί την ύπαρξή της, να διαχειριστεί την κατάταξή της στην κατώτερη βαθμίδα ιεράρχησης και τη θέση της στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία μέσα στα όρια του έθνους κράτους.

Καθώς άρχιζε η συγγραφή και η έρευνα έπρεπε να καταγραφεί σε κεφάλαια, ένα βασικό πρόβλημα προέκυψε στην ερμηνεία των δεδομένων: με ποια προτεραιότητα, με βάση ποιες επιλογές θα γινόταν η επεξεργασία ποιου υλικού. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, ποια από τα στοιχεία που παρουσιάζονται μέσα στο πεδίο έχουν τη μεγαλύτερη σημασία: αυτά που υπάρχουν ως κατεστημένα, οι αντιφάσεις και οι συγκρούσεις ή οι φωνές που διεκδικούν κάποιες αλλαγές και μέσα στην ίδια την κοινότητα; Κατά τη διάρκεια της συγγραφής ανακάλυπτα ότι η καταγραφή των βασικότερων τάσεων μάλλον αναπαρήγαγε τις ήδη υπάρχουσες προκαταλήψεις, εγκλωβίζοντας το δυναμικό της διατριβής σε μονομέρεια, δίνοντας μια λανθασμένη εικόνα της πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε να παρουσιαστούν όχι μόνο οι κυρίαρχες τάσεις (για παράδειγμα όσον αφορά στην εργασία ή την αντίληψη του άλλου), αλλά και οι αντιφάσεις, οι οποίες επίσης προδιαθέτουν και καλλιεργούν το σήμερα και το αύριο της κοινότητας. Στόχος ήταν να αποτυπωθεί με τον τρόπο αυτό η πολλαπλότητα των θέσεων και των απόψεων της κοινότητας.

Για τον ίδιο λόγο προσπάθησα να δώσω, επίσης, μια όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τις γενικότερες επιρροές που υφίσταται η κοινότητα, παραθέτοντας πολλά στοιχεία, τα οποία θεωρώ ότι είναι άγνωστα, προκειμένου να διευκολυνθεί η κατανόηση του θέματος. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο επέλεξα να παρουσιάσω τόσες πολλές παραμέτρους σε σχέση με το θέμα. Εστίασα, επομένως, στον άξονα που αφορά τόσο στο εσωτερικό πρόσωπο της κοινότητας, όσο και στον τρόπο που αυτό εκφράζεται εξωτερικά, στις σχέσεις έξω από την ομάδα, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη την αξιοσημείωτη διαφοροποίηση των τσιγγάνικων ομάδων

στον ελληνικό χώρο²³, αλλά και τις επιρροές, αντιφάσεις, προβληματισμούς που προκύπτουν από τη γενικότερη διαχείριση του θέματος πολιτικά και επιστημονικά.

Μέσα από τα στοιχεία που παρατίθενται, στόχος είναι να φανεί ότι σε αυτά τα πολλαπλά και αντιφατικά δεδομένα κρύβονται διάφορες δυνατότητες επιλογής, αλλά και διαφορετικές ερμηνείες ταυτοτήτων, οι οποίες εκφράζονται και αξιοποιούνται με διάφορους τρόπους, σε συγκεκριμένα πλαίσια.

Παρά, ωστόσο, τις αντιφάσεις, η σταθερή – ως φαίνεται – στάση της ομάδας πάνω σε θέματα που αφορούν τη σχέση με το έθνος κράτος, σε διάφορα επίπεδα, το είδος των διεκδικήσεων που συγκροτούνται και το είδος των συνδέσεων που επιχειρούνται με την ευρύτερη κοινωνία, συνιστούν αφενός μια επιμελημένη και σταθερή επιλογή *θετικής σχέσης*, αλλά κυρίως μια εκτεταμένη χρήση των πολιτισμικών κωδίκων που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία σε διάφορα επίπεδα και συνδέονται όχι μόνο με τα προτερήματα και τις αρετές, αλλά και με τα ελαττώματα, τα οποία, ενδόμυχα ή αποκάλυπτα είναι γνωστά στο εσωτερικό της. Για να αποτυπωθεί θεωρητικά αυτή η πραγματικότητα, όπως ήδη ειπώθηκε, κρίθηκε κατάλληλη η θεωρία της *πολιτισμικής οικειότητας*, του M. Herzfeld, η οποία μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε την ρητορική συνάφειας τσιγγάνικης – ελληνικής κουλτούρας και τη σύνδεση των τσιγγάνικων ταυτοτήτων με την ελληνική παράδοση και την νεοελληνική πραγματικότητα, όπως αυτή αποτυπώνεται στην καθημερινότητα, στις πρακτικές και στους στρατηγικούς στόχους της ομάδας.

Με βάση τους γενικότερους προβληματισμούς του θεωρητικού πλαισίου που αναπτύσσονται παραπάνω, η παρούσα εργασία θέτει τους εξής στόχους και παράλληλα διερευνά τα παρακάτω ερωτήματα:

1. να καταδειχθεί η *ιδιαιτερότητα* της ομάδας: Πώς αντιλαμβάνεται την ετερότητα, σε σχέση με τι και με ποιον και με ποιούς όρους.
2. να καταδειχθεί η *πολλαπλότητα* του εντόπιου λόγου: Πώς εμφανίζονται μέσα στη ροή της καθημερινότητας οι συγκρούσεις και οι αντιφάσεις που προκύπτουν από τις *αντιφατικές*

²³ Υπάρχουν ομάδες Τσιγγάνων με διαφορετικά έθιμα, γλώσσα, θρησκεία και επαγγελματικές ασχολίες, τρόπο διαβίωσης (όσον αφορά κινητικότητα και εγκατάσταση) και βαθμό ενσωμάτωσης ή αφομοίωσης στην υπόλοιπη κοινωνία, αλλά και διαφορετικό βαθμό αποδοχής μεταξύ τους (ΓΓΛΕ 1996, Βαξεβάνογλου 2001, Daskalaki 2003, Δαιμονάκου 2002, Ντούσας 1997, κ.ά.).

πολλαπλές και *αλληλοσυγκρουόμενες* ταυτότητες που τη διέπουν, καθώς δέχεται *πολλαπλές* επιρροές, αλλά καθώς επίσης διαχειρίζεται στο εσωτερικό της τα επίπεδα και τα πλαίσια της σχέσης της με την υπόλοιπη κοινωνία (κράτος, άλλους Τσιγγάνους, εγγύς και ευρύτερο περιβάλλον, πολιτική συγκρότηση, κλπ).

3. να καταδειχθεί η κίνηση και η αλλαγή: τί και πώς επιδρά στη διαμόρφωση νέων δεδομένων και πώς επανακαθορίζονται μέσα από την αλλαγή αυτή η κάθε σχέση, οι συνέχειες και οι *ανατροπές*.
4. να διερευνηθούν οι ρητορική και οι πρακτικές της *οικειότητας* με την περιρρέουσα κοινωνία, λαμβάνοντας υπόψη και τις συγκρούσεις και αντιθέσεις.

Μεθοδολογία – η επιτόπια

Η ενασχόλησή μου με τους Ρομά προέκυψε από ένα τυχαίο γεγονός, κατά το οποίο η επαγγελματική μου δραστηριότητα²⁴ με έφερε σε επαφή με διάφορες ομάδες Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Με την ιδιότητα εξειδικευμένου υπαλλήλου του Υπουργείου Πολιτισμού, κατά το διάστημα 1998-2003 (αλλά ως ένα βαθμό και αργότερα) συμμετείχα σε αρκετές συσκέψεις του ΥΠΠΟ, της Εθνικής Διυπουργικής Επιτροπής και του Διαδημοτικού Δικτύου Ρομ για το θέμα, έλαβα μέρος σε συνέδρια και έκανα ταξίδια στην επαρχία. Από το 2000, με βάση ερεθίσματα από τις παραπάνω δραστηριότητες, τη φιλική σχέση που εν τω μεταξύ ανέπτυξα με συναδέλφους Ρομ από διάφορα προγράμματα, καθώς και αρκετό υλικό, αποφάσισα να πραγματοποιήσω την παρούσα εργασία. Από τις αρχές του 2001 έως περίπου το τέλος του 2002 έκανα σχεδόν καθημερινές επισκέψεις στην Αγία Βαρβάρα (για ένα διάστημα περίπου 6 μηνών) και κατόπιν, για ενάμισι χρόνο περίπου, δύο με τρεις φορές την εβδομάδα. Συμμετείχα στην καθημερινή ζωή και σε πολλές εκδηλώσεις της κοινότητας, παρέδωσα ιδιαίτερα μαθήματα σε αρκετά παιδιά του Δημοτικού και του Γυμνασίου, έκανα ταξίδια και διακοπές με φίλες πληροφορήτριες, ενώ αρκετές φορές φιλοξενήθηκα στα σπίτια ή στα εξοχικά τους. Από το 2002 έως το 2005 διατήρησα μια πιο χαλαρή επαφή με την κοινότητα και τους πληροφορητές μου (περίπου μία φορά την εβδομάδα).

²⁴ Εργάζομαι στο Υπουργείο Πολιτισμού στο οποίο προσλήφθηκα το 1998 για να στελεχώσω ως ειδικός επιστήμονας ένα άτυπο, μη αυτοτελές Γραφείο Διαπολιτισμικών Θεμάτων, το οποίο συστήθηκε στο πλαίσιο συμμετοχής του ΥΠΠΟ σε ένα ευρύτερο εθνικό πρόγραμμα με στόχο *την ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων στην ελληνική κοινωνία*. Με βάση το πρόγραμμα αυτό, το Γραφείο μας κλήθηκε να συγκροτήσει, να οργανώσει και να πραγματοποιήσει *ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα για τους Έλληνες Τσιγγάνους*. Αργότερα μετατράπηκε σε Τμήμα Διαπολιτισμικών Θεμάτων και επεκτάθηκε και σε άλλες «κοινωνικά ευαίσθητες» ομάδες.

Προς το τέλος της έρευνας μελέτησα τα αρχεία του Συλλόγου και της Ομοσπονδίας (των δύο συλλογικών οργάνων των Τσιγγάνων που είχαν έδρα την Αγία Βαρβάρα), ενώ από την αρχή ακόμη ήρθα σε επικοινωνία και συνέλεξα πληροφορίες από υπαλλήλους από όλες τις υπηρεσίες και τους κρατικούς ή τοπικούς θεσμούς που εμπλέκονται με κάποιο τρόπο στην καθημερινότητά της ομάδας (όπως υπαλλήλους σε διάφορες υπηρεσίες του Δήμου, διευθυντές σχολείων και δασκάλους, εκπρόσωπους της εκκλησίας, της αστυνομίας, των φυλακών, κλπ) και κάποιους ντόπιους μη Τσιγγάνους.

Με τις εμπειρίες που απέκομισα από τη συμμετοχική παρατήρηση και τη βιωματική σχέση με την κοινότητα, όλες αυτές τις επαφές με φορείς και πρόσωπα που εμπλέκονται στο θέμα, αλλά και τη στενή παρακολούθηση διαδικασιών, μιας -όπως θα δούμε- σημαντικής πολιτικής συγκυρίας, συνέλεξα το υλικό της διατριβής, το οποίο εστιάζει στην παραπάνω περίοδο.

Οι συνθήκες της έρευνας

Η επαφή με τους Ρομά της Αγίας Βαρβάρας δεν ήταν – όπως αποδείχτηκε – απλή υπόθεση. Η είσοδός μου στην κοινότητα μέσω μιας φίλης Τσιγγάνας και η πρακτική συμμετοχή μου στο γάμο της βοήθησαν τη σύνδεσή μου με την κοινότητα, στάθηκαν όμως ανεπαρκείς, να κερδίσουν την αποδοχή της ομάδας. Δημιούργησαν, ωστόσο, τις προϋποθέσεις να κερδίσω μια στοιχειώδη συμπάθεια εκ μέρους κάποιων ηλικιωμένων γυναικών, οι οποίες με θεώρησαν μια καταδεχτική *Ρακλή*²⁵, η οποία «θέλει να γράψει βιβλίο για τα έθιμα». Στην αρχή προσπάθησα να γίνω πιο ακριβής και να εξηγήσω πως «θα κάνω μια δουλειά για το πανεπιστήμιο» και δεν είμαι δημοσιογράφος, χωρίς όμως αυτό να καταστεί δυνατό να «περάσει» στην ομάδα. Έτσι άφησα να κινούνται εν τέλει αόριστες απόψεις για μένα χωρίς να παρεμβαίνω.

Από τη δεύτερη μέρα άφησα πίσω μου το μαγνητόφωνο²⁶ και τις ερωτήσεις και αφέθηκα στη ροή των πραγμάτων. Στην αρχή είχα γίνει αποδεκτή ως ένα βαθμό στη γειτονιά της οικογένειας που με «υιοθέτησε», αλλά οι πληροφορίες που έπαιρνα αφορούσαν διάφορα έθιμα και κυρίως τα έθιμα του γάμου. Οι περισσότεροι με κοιτούσαν με δυσπιστία και αναρωτιόντουσαν «τι θέλει εδώ συνέχεια η *Ρακλή*». Η οικογένεια που με «υιοθέτησε» δεν φάνηκε να τους πείθει να μου

²⁵ Ρακλή είναι η νεαρή ανύπαντρη μη-Τσιγγάνα στα Ρομανές. Έτσι με αποκαλούσαν στην αρχή στην ομάδα και σπανιότερα με το όνομά μου.

²⁶ Πραγματοποίησα ωστόσο σε διάφορα χρονικά διαστήματα κάποιες ελάχιστες συνεντεύξεις, αποσπάσματα των οποίων χρησιμοποιώ στο υλικό.

πουν πολλά πράγματα, παρότι προσπάθησε, και μόνο μια συγγενής τους αποφάσισε να συνεργαστεί μαζί μου και κάναμε πιο στενή παρέα.

Απ' ότι αντιλήφθηκα κατόπιν ο τρόπος που γίνονται αντιληπτές αυτές οι εμβόλιμες επαφές με τους Γκατζέ είναι εν γένει πρόβλημα. Υπήρχε διάχυτη η άποψη ότι οι Γκατζέ έρχονται «κάνουν τη δουλειά τους» και φεύγουν. Το γεγονός ότι εγώ παρέμενα τους προβλημάτιζε, και με τη βοήθεια της «ανάδοχης» οικογένειας, καθώς και με τη μεσολάβηση κάποιων γεγονότων, αποφάσισαν εν τέλει να με αποδεχτούν. Παραθέτω από το ημερολόγιο κάποια σχόλια πληροφορητών μου μετά από αρκετό καιρό:

Εγώ: πως με βλέπουν οι άνθρωποι εκεί; Πως με αντιλαμβάνονται; Τι σου λένε; Όχι οι άμεσα δικοί σου, ο ευρύτερος κόσμος που με ξέρει..

Αντιγόνη: ευρύτερος κόσμος δεν υπάρχει. Δεν καταλαβαίνουν γιατί [έρχεσαι], δεν έχω κάτσει να συζητήσω... Οι δικοί μου, πλέον [εννοεί 5-6 οικογένειες] σε έχουν αποδεχθεί. Στην αρχή κάπως τους φαινόταν παράξενα. Κι όλο με ρωτάγαν τι θέλει αυτή η κοπέλα εδώ, αν είναι παντρεμένη, αν έχει παιδιά, που είναι η οικογένειά της και τι θέλει από δω. Δεν καταλαβαίνανε τι ακριβώς έκανες και τους εξηγούσα τι τους έλεγες, ότι ενδιαφέρεται για τον τρόπο που ζούμε και πως πίνουμε και πως τρώμε και πως είμαστε και πως κοιμόμαστε. Την ενδιαφέρει το αντικείμενο και θέλει να γράψει γι' αυτό²⁷... Είναι και οι γάμοι που συμμετείχες κι έγινες αποδεκτή. Κι εγώ στην αρχή περίμενα ότι θα 'ρθεις μια, δυο, τρεις φορές και τέρμα.. δεν περίμενα τόσο...

Εγώ: γιατί, τι νομίζανε για μένα;

Αντιγόνη: ότι θα έρθεις και θα φύγεις

Εγώ: δηλαδή ότι θα τους εκμεταλλευθώ;

Αντιγόνη: όχι αυτό, ότι θα κάνεις τη δουλειά σου και θα φύγεις...Πάντως πλέον είσαι αποδεκτή.
(νεαρή πληροφορήτρια)

Η αποδοχή αυτή δεν κερδήθηκε με ευκολία. Μετά τις πρώτες επαφές και ενώ εξαντλήθηκε το θέμα των γάμων και των εθίμων, άρχισα να νιώθω ότι δεν είμαι και τόσο ευπρόσδεκτη, και, ενώ φαινόταν να επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο (σχόλια τύπου «τι να της πω εγώ... τα ξέρει» και «άλλη φορά γιατί τώρα έχω δουλειά» ή στην καλύτερη περίπτωση μάθαινα για διάφορα άλλα έθιμα), τα πράγματα χειροτέρεψαν όταν ο βασικός σύνδεσμός μου παντρεύτηκε και είχε δικά της προβλήματα να λύσει πέρα από τη δική μου έρευνα. Τα πράγματα ήταν απογοητευτικά και χωρίς κάποια πρόοδο, άλλαξαν όμως προς το καλύτερο από δύο γεγονότα, όπως αποδείχτηκαν καθοριστικά.

Το πρώτο ήταν η απόκτηση αυτοκινήτου. Αυτό διευκόλυνε τις επαφές μου με τις γυναίκες και συχνά με έπαιρναν μαζί τους για διάφορες μικροεξυπηρετήσεις, «να πεταχτούμε μια στιγμή κάπου», άλλες πιο σημαντικές δουλειές που χρειαζόνταν αυτοκίνητο, εκδρομές (που

²⁷ Ο λόγος αυτός φαίνεται ξένος προς την εικόνα που έχουμε για τον τρόπο ομιλίας των Τσιγγάνων. Παρόλα αυτά, η συγκεκριμένη Τσιγγάνα, η οποία έχει τελειώσει το Λύκειο, χρησιμοποιεί τέτοιες εκφράσεις με ιδιαίτερη ευχέρεια. Τον παραθέτω αυτούσιο.

συνδυάζονταν με επισκέψεις σε διάφορους αγίους και μοναστήρια) και διάφορες βόλτες από «γυναικοπαρέες» που, είτε δεν είχαν αυτοκίνητο οι ίδιες, είτε το είχε ο άντρας για τη δουλειά.

Το δεύτερο ήταν η συγκυρία μέσα από την οποία βρέθηκα να κάνω ιδιαίτερα μαθήματα στα παιδιά του δημοτικού και του γυμνασίου. Με τον τρόπο αυτό γνώρισα περισσότερο κόσμο από τις ήδη υπάρχουσες επαφές μου, απέκτησα μεγαλύτερη οικειότητα και, κυρίως, μπορούσα να πηγαиноέρχομαι σε διάφορα μέρη χωρίς να αναρωτιούνται όλοι για μένα. Αυτό ήταν σημαντικό, αλλά μετά λίγο καιρό, κυρίως εξ αιτίας της κούρασης, αποφάσισα να διακόψω τα ιδιαίτερα και να διαδώσω ανάμεσα στους «δικούς» μου ότι μπορώ να τους κάνω κάποια μαθήματα χωρίς χρήματα, «εφόσον υπάρχει ανάγκη για βοήθεια και πραγματικό ενδιαφέρον από μέρους των παιδιών». Το θέμα αυτό κατέληξε, αφού πήρε διάφορες μορφές ιδιαίτερων λίγων ημερών και ανταγωνιστικών διεκδικήσεων, στο να κάνω μάθημα στα παιδιά της γειτονιάς την τελευταία μέρα των εξετάσεων. Πολύ αργότερα κατάλαβα τη σημασία αυτής της λύσης τελευταίας στιγμής. Καθώς είχα ήδη κάνει σε μια μαθήτρια και είχε περάσει την τάξη, είχα αποκτήσει τη φήμη μεταξύ των παιδιών ότι «φέρνω γούρι στις εξετάσεις»!

Ο ανταγωνισμός για διεκδίκηση παροχών μου από μέρους κάποιων πληροφορητών ήταν κάποιες φορές αισθητός. Ενίοτε, οι στενοί πληροφορητές μου επεσήμαιναν διάφορα στοιχεία για να με προστατεύσουν. Πολύ σύντομα χρειάστηκε να γίνω πολύ προσεκτική.

Με αυτό τον τρόπο όμως άρχισα να έρχομαι σε επαφή με την καθημερινή ζωή της κοινότητας, τις μεταξύ των ανθρώπων επαφές και τα προβλήματά τους. Οι άνθρωποι με εμπιστεύονταν, έχοντας αποκομίσει την άποψη ότι «δεν μιλάω» (δεν μεταφέρω δηλαδή τα κουτσομπολιά, για τα οποία είμαι αναγκασμένη να παραδεχτώ ότι ανάμεσα στους πληροφορητές μου υπήρχε μεγάλη ακρίβεια στη μεταφορά). Με την ιδιότητα του κάπως ξένου, κάπως δικού, όπως γίνεται σε τέτοιες περιπτώσεις που ένα άτομο δεν έχει άμεση εμπλοκή στα σοβαρά γεγονότα (φροντίζοντας πάρα πολύ γι' αυτό), αλλά ζει ταυτόχρονα τις καταστάσεις, είχα πρόσβαση σε αρκετές περιπτώσεις στις μύχιες σκέψεις κάποιων ανθρώπων, στις βαθύτερες επιθυμίες και συναισθήματα, αλλά και σε αποκαλύψεις μέσα από τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς και καυγάδες.

Στην αρχή απέφυγα ανθρώπους που είχαν ήδη μια εξοικείωση με διάφορους επιστήμονες, καλλιτέχνες και πολιτικούς, καθώς και με θεσμούς των Γκατζί εξαιτίας αφενός της συμμετοχής τους στην πολιτική διαχείριση της κοινότητας και αφετέρου κινδύνων που διέβλεπα να υπάρχουν: πρώτα απ' όλα διότι θεώρησα ότι θα μου μιλούσαν εξ ονόματος όλης της ομάδας,

οπότε ίσως προκατέβαλαν την πορεία της έρευνας, κατόπιν πίστευα ότι ήταν απαραίτητο να συλλέξω πληροφορίες και να γνωρίσω τη ζωή ανθρώπων οι οποίοι δεν επηρεάζονται από κάποια πολιτική – όπως πίστευα – σκοπιμότητα και με τον τρόπο αυτό να αποκτήσω πιο διευρυμένη εικόνα για πολλές διαφορετικές καταστάσεις μέσα την κοινότητα, αλλά και για να μην διακινδυνεύσω όπως αναφέρεται ήδη στη βιβλιογραφία (βλ. Steward 1993 και Okely 1983) να λάβω πληροφορίες «αρεστές στον ερευνητή» ή κατευθυνόμενες και εμβόλιμες από προηγούμενους επιστήμονες που είχαν έρθει σε επαφή με τους πληροφορητές υποβάλλοντάς τους με την αυθεντικότητα της άποψής τους²⁸ (βλ. Λυδάκη 1997).

Προς το τέλος της παρουσίας μου εκεί, αλλά και κατά τη διάρκεια άλλων μορφών σχέσης (μέσα από τη δουλειά) που βρέθηκα να κάνω παρέα με κάποιους από αυτούς, πολλοί τέτοιοι φόβοι αποδείχτηκαν αβάσιμοι. Άνθρωποι που μίλαγα για πρώτη φορά με ανθρώπους που έκανα σημαντική παρέα δεν διέφεραν πάρα πολύ σε πολλές απόψεις. Οι περισσότεροι πληροφορητές είχαν από την αρχή ξεκάθαρες τοποθετήσεις. Η διάθεση της ομάδας απέναντι στους ξένους δεν είναι να κρυφτεί (εκτός από κάποια θέματα δουλειάς) αλλά να φανεί και αυτό είναι ένα ακόμη ιδιαίτερο στοιχείο της παρουσίας της στο χώρο²⁹. Βέβαια, η τάση αυτή υπάρχει μαζί με την καχυποψία (στους ίδιους ή σε άλλα μέλη της ομάδας) προς κάθε νεοφερμένο και άγνωστο εκεί.

Η ακροβασία ανάμεσα στο να είμαι συνειδητά εύκολος στόχος για όποιον ήθελε να με προσεγγίσει και να έχει αυτό κάποια όρια (τα όρια μου εν τέλει) ήταν – όπως αποδείχτηκε – δύσκολο εγχείρημα. Σε κάποιες περιπτώσεις, παρότι η σχέση που είχα αναπτύξει ήταν στενή, έβλεπα δυσπιστία ή εκμετάλλευση. Ωστόσο, όχι μόνο ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα άτομα, αλλά και το ενδιαφέρον και η καλή προαίρεση, πολλών (κυρίως ηλικιωμένων) πληροφορητών μου, οδήγησε τόσο σε βαθύτερες αποκαλύψεις που αφορούσαν διάφορα γεγονότα, όσο και εν τέλει στην προστασία μου από τάσεις χειραγώγησής μου με διάφορους τρόπους³⁰. Ορισμένες τέτοιες συμπεριφορές, όπως αντιλήφθηκα αργότερα, δεν αφορούσαν το γεγονός ότι είμαι *Ρακλή*.

²⁸ Όσον αφορά το τελευταίο παρατήρησα ότι έγινε και στους πληροφορητές μου προς το τέλος της έρευνας. Μου επεσήμαναν στοιχεία της κουλτούρας και της ιστορίας τους, τα οποία είτε είχαν ακούσει στην τηλεόραση, είτε από κάποιο άλλο ερευνητή, δημοσιογράφο, κλπ (2010).

²⁹ Θα πρέπει εδώ βέβαια να διευκρινίσω ότι αυτό είναι λίγο περίπλοκο. Ναι μεν υπάρχει άνοιγμα της ομάδας από πολλά μέλη της. Αν ήθελα δηλαδή θα είχα από την αρχή αρκετούς πληροφορητές και με μεγάλη ευκολία, ωστόσο, διαλέγοντας την δύσκολη οδό, εισχώρησα σε μια ομάδα ανθρώπων που δεν είναι συνηθισμένοι σε συνεντεύξεις και παρουσία δημοσιογράφων και αυτό δεν ήταν τόσο εύκολο. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλισα – θεωρώ – μια πιο σύνθετη και ολοκληρωμένη εικόνα για τα πράγματα, ενώ έβλεπα τις δυσκολίες στην ανάπτυξη της εμπιστοσύνης.

³⁰ Για παράδειγμα στις προσπάθειες αποκόμισης οφέλους ήταν και η προσέγγισή μου κατά τις πρώτες επαφές μου με το πεδίο από μια πληροφορήτρια, προκειμένου να μπω εγγυήτρια σε ένα τραπεζικό δάνειο.

πολλές φορές εκφράζονταν, ακόμα πιο έντονα και στις μεταξύ τους σχέσεις. Κάποιοι από τους πληροφορητές μου, έχοντας επίγνωση ότι με βοηθούν, και από την ανάγκη και την προκατάληψη «να μην χρησιμοποιηθούν από τον ξένο», φρόντιζαν να συνδυάσουν τις δικές τους ανάγκες και πρακτικές για να ωφεληθούν πετυχαίνοντας το καλύτερο δυνατό για τους ίδιους από αυτή τη σχέση. Θα πρέπει ωστόσο να τονίσω ότι ανάμεσα στους πληροφορητές μου υπήρξαν άνθρωποι και οικογένειες τους οποίους μπορούσα να εμπιστευτώ για πάρα πολλά θέματα, να προσεγγίσω διαφορετικά, πέρα από όποιο ανταγωνισμό ή καχυποψία, ακόμη και να ξεχάσω ότι βρίσκομαι στο πεδίο έρευνας.

Προσέγγισα την ομάδα με προεικονίσεις και προκαταλήψεις, έστω και αν δεν ήταν εμφανείς, καθώς η αντίληψη και τα όρια μου για τον τρόπο που αντιλαμβάνομαι εγώ η ίδια τις σχέσεις καθόρισαν αρκετά τον τρόπο που – στην αρχή τουλάχιστον – προσλάμβανα την ομάδα. Πέρασε κάποιος καιρός για να αντιληφθώ ότι συχνά ένας τρόπος που έμοιαζε προς εμένα χλευαστικός και απορριπτικός ήταν συνηθισμένη συμπεριφορά μεταξύ των ανθρώπων, χωρίς να πειράζονται και να παρεξηγούνται, ενώ από την άλλη πέρασε πραγματικά αρκετός καιρός για να συνειδητοποιήσω ότι έλλειψη συνέπειας δεν ήταν σκόπιμη απόρριψη της παρουσίας μου ή της συμμετοχής μου εκεί³¹, αλλά απόρριψη μιας αντίληψης και τρόπου ζωής που έχει ως κεντρική θέση «αν το φέρνει η ώρα όλα γίνονται».

Εκτός από τα διάφορα θέματα της δουλειάς, η ομάδα, και ιδιαίτερα η ομάδα που είχα άμεση πρόσβαση, δηλαδή οι γυναίκες, είχαν και άλλο λόγο να με «φοβούνται»: *Ρακλή* 35αα και ανύπαντρη ήταν παρουσία από μόνη της προκλητική. Τουλάχιστον στην αρχή αυτό σήμαινε συναγερμό για τις γυναίκες, δεδομένου ότι για έναν άντρα η κατάκτηση της *Ρακλής* είναι θέμα γοήτρου. Δεδομένου ότι γνώριζα ήδη κάποια πράγματα για τη θέση της γυναίκας, τις ηθικές αξίες της κοινότητας και τις απόψεις για τις μη-Τσιγγάνες γυναίκες³², αλλά και επειδή είχα ως ένα βαθμό κάποια γνώση του τρόπου που ενδεχομένως προσεγγίζουν οι άντρες τις γυναίκες σε ένα κλειστό περιβάλλον με ισχυρούς κώδικες «τιμής και ντροπής» από το περιβάλλον που γεννήθηκα και μεγάλωσα, στο θέμα αυτό αποφάσισα να είμαι ιδιαίτερα προσεκτική: στην αρχή μίλαγα μόνο με γυναίκες, αποφεύγοντας τους άντρες, ενώ φρόντιζα με κάθε τρόπο να μη

31 Μπορεί να ρώταγα κάποιον πχ πότε μπορώ να τον δω (αυτό γίνονταν κυρίως με τις ηλικιωμένες γυναίκες που δεν ήθελα – τουλάχιστον στην αρχή – να είμαι ενοχλητική). Τα ραντεβού που μου έδιναν δεν ήταν ποτέ λειτουργικά. Σχεδόν πάντα εκείνη τη φορά θα μου έλεγαν «δε μπορώ τώρα» για να αποδειχθεί ότι κάποια άλλη στιγμή θα ήταν πιο «γόνιμη» για κουβέντα.

32 Από τις ήδη πραγματοποιηθείσες επαφές με πληροφορητές μου γνώριζα ότι η άποψη για τις γυναίκες Γκατζέ είναι ότι είναι ανήθικες και «πάνε με τον πρώτο τυχόντα». (βλ. επίσης Βαξεβάνογλου, 2001:24)

συμμετέχω σε ότι θα μπορούσε να διαταράξει τις σχέσεις μεταξύ των ζευγαριών από την παρουσία της ξένης.

Ως εκ τούτου η σχέση μου με τους άντρες, στην αρχή τουλάχιστον, ήταν μέσα και με τη σιωπηλή συναίνεση των γυναικών τους. Είτε δηλαδή ήταν μπροστά, είτε αισθανόμουν ότι η επαφή μου μαζί τους ήταν σε πλαίσιο επιτρεπτό. Καθώς περνούσε ο καιρός και μετά από μια από μέρους των γυναικών δοκιμασία, οι γυναίκες αποφάσισαν ότι η παρουσία μου εκεί δεν αποτελούσε κάποια απειλή ως προς τη σχέση με τους άντρες τους και άρχισε η επαφή μας να γίνεται κάπως πιο χαλαρή, ενώ αργότερα υπήρξε ευκαιρία και για πιο ουσιαστική επικοινωνία, καθώς και για επικοινωνία με άντρες των οποίων δεν γνώριζα τις γυναίκες ή δεν είχα επαφές μαζί τους (βλ. επίσης Okely, 1983:44).

Πέρα από τις όποιες δυσκολίες, η σχέση με τους πληροφορητές μου ήταν εν γένει συναρπαστική. Το «να περάσουμε καλά», «να ευχαριστηθούμε», «να έρθουμε σε κέφι» ήταν ένα βασικό αίτημα σχεδόν κάθε περίπτωσης. Οι περισσότεροι Ρομά φίλοι μου λειτουργούσαν έτσι. Με τον τρόπο αυτό δηλαδή συνδύαζαμε μία εκδρομή ή ένα ταξίδι για δουλειά με το καλό φαγητό, τη βόλτα σε κάποιο ωραίο μέρος ή την αναζήτηση κάποιας μονής που στο δρόμο θα διηγούνταν ιστορίες για τον άνθρωπο και τη σχέση του με το Θεό, κουτσομπολιά και ιστορίες *από τα παλιά*. Μικρά πράγματα μπορούσαν να δώσουν κέφι και χαρά και αυτό που κυριαρχούσε πάνω απ' όλα ήταν *να περάσουμε καλά*. Αυτό το «να περάσουμε καλά» κατά κύριο λόγο σήμαινε τη βίωση εκείνη της συλλογικότητας που θα έδινε την απαραίτητη εσωτερική τροφοδοσία για τη συνέχιση και εξέλιξη της ζωής που συνήθως είχε αρκετά προβλήματα. Το «να περάσουμε καλά» σήμαινε ακόμη και να ξεχαστούμε, σήμαινε να δούμε τα πράγματα με άλλο βλέμμα. Οι Ρομά που γνώρισα αξιοποιούσαν τα αποθέματα των δυνατοτήτων τους για να διευκολύνουν τους εαυτούς τους και να οδηγήσουν τα προβλήματα σε λύσεις. Αλλά και πέραν του *να περάσουμε καλά*, είχα στιγμές ιδιαίτερα σημαντικές, στις οποίες μοιράστηκα τον εαυτό μου και στις οποίες άνθρωποι με τίμησαν με το άνοιγμα της ψυχής τους για πολύ προσωπικά θέματα, σε μια βαθειά επικοινωνία.

Αν αποτιμήσω τώρα την εμπειρία αυτή θα πρέπει να παραδεχτώ ότι μου έδωσε αρκετά, αλλάζοντας και διευρύνοντας πράγματα μέσα μου, όπως για παράδειγμα τον τρόπο που αντιλαμβάνομαι τον χρόνο, την αντίληψη της στιγμής, τον τρόπο συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, καθώς με εντυπωσίασε βαθειά ο «χώρος» που έδιναν στις σχέσεις, και ο δημιουργικός χαρακτήρας του τρόπου ζωής επέδρασε μέσα μου καταλυτικά στον τρόπο του «σχετίζεσθαι».

Έκανα πολλές κουραστικές διαδρομές μέσα στον εαυτό μου για να χειριστώ (όσο μπόρεσα τελικά) το θέμα.

Βασική μέθοδος της έρευνας ήταν η συμμετοχική παρατήρηση. Όπως ανέφερα «άφησα τα πράγματα να κυλήσουν» χωρίς να παρεμβαίνω ιδιαίτερα, λαμβάνοντας έτσι πληροφορίες από τις τρέχουσες εκφράσεις και κινήσεις της ομάδας, χωρίς να αξιώνω ουσιαστικά την επικοινωνία για κάποιο ιδιαίτερο θέμα, θέτοντας για τα τρέχοντα (ανάλογα με το πόσο ένιωθα την ομάδα ανοιχτή) κάποιες ερωτήσεις ή λαμβάνοντας μέρος στη συζήτηση. Μπορεί κάποια στιγμή να επανερχόμουν σε κάποιο ζήτημα, όχι όμως με κάποια συγκεκριμένη δομημένη μορφή ερωτηματολογίου. Έθετα ανοιχτές ερωτήσεις και άφηνα τη συζήτηση να εξελιχθεί. Με τον καιρό έμαθα πώς να κάνω «αθώα» σχόλια ή ερωτήσεις που οδηγούσαν τη συζήτηση σε συγκεκριμένα θέματα. Θα πρέπει να επισημάνω ότι, καθώς αντιλήφθηκα ότι τα σόγια παίζουν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο στη δομή της κοινότητας, κάποιες σημαντικές πληροφορίες διασταυρώθηκαν με προσοχή σε διαφορετικά σόγια, κάποια από τα οποία δεν γνωρίζονται ιδιαίτερα μεταξύ τους, ως προσπάθεια να αποφευχθούν οι παρανοήσεις, οι γενικεύσεις του μερικού – όσο είναι δυνατόν – καθώς και οι επιρροές στις απόψεις (από την αλληλεξάρτηση) που συνήθως υπάρχουν μεταξύ των μελών των σογιών.

Την τακτική του μη δομημένου ερωτηματολογίου ακολούθησα και σε σχέση με τις συνεντεύξεις που πήρα από τους υπαλλήλους, αλλά και διάφορα πρόσωπα εμπλεκόμενα στην πολιτική στο τέλος της έρευνας (2006). Με τα άτομα αυτά είχα πολλές φορές συνομιλήσει στο πλαίσιο κάποιου συνεδρίου.

Τα ονόματα που χρησιμοποιώ είναι όλα *ψευδώνυμα*, εκτός από κάποιες – ελάχιστες – συνεντεύξεις με πολιτικούς που θεωρώ ότι ο λόγος τους είναι δημόσιος λόγος. Τέλος, η κοινότητα δεν είναι οι πληροφορητές μου, ούτε οι 50-60 περίπου άνθρωποι που γνώρισα. Υπάρχουν αρκετές πιο φτωχές οικογένειες στην κοινότητα, όπως υπάρχουν και αρκετοί πλουσιότεροι. Είχα επαφές με αρκετούς σε όλα αυτά τα επίπεδα, ωστόσο η έρευνα εστιάστηκε στην ανάπτυξη ιδιαίτερης σχέσης με ορισμένους.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι όσο επεξεργάζομαι αυτό το υλικό πολλά πράγματα έχουν αλλάξει (ορισμένα θα έλεγε κανείς δραματικά), καθώς η κοινότητα αλλάζει με τεράστιες ταχύτητες. Μερικές από τις αλλαγές είναι η χρήση βίας στους καυγάδες μέσω πρόσληψης επαγγελματιών («μπράβων»), η επέκταση της χρήσης και εμπορίας ναρκωτικών - κυρίως κοκαΐνης (η οποία

πριν αφορούσε ελάχιστα περιστατικά), καθώς και η αίσθηση του φόβου και της ανασφάλειας στα άτομα που ζουν εκεί.

Έχει αλλάξει η αίσθηση της κοινότητας κατά τρόπο θα λέγαμε σημαντικό, χωρίς ωστόσο να μπορούν να φανούν αυτή τη στιγμή τα αποτελέσματα από αυτές τις αλλαγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η γενικευμένη χρήση του διαδικτύου και της συμμετοχής των μικρών κυρίως Τσιγγάνων σε διάφορες ιστοσελίδες γνωριμιών (όπως το Hi5 και το Facebook) για την ανάπτυξη επικοινωνίας και ανταλλαγή των νέων της κοινότητας, η οποία έχει πάρει τη θέση του παραδοσιακού «κουτσομπολιού».

Μέσα στις αλλαγές είναι και η αλλαγή στάσης της κυβέρνησης μετά το 2004, καθώς και η απευθείας σχέση με την Ευρωπαϊκή Ένωση των πολιτικών φορέων τους, στο πλαίσιο συμμετοχής των Ρομά στο Ευρωπαϊκό Forum στις Βρυξέλλες. Όλα αυτά δείχνουν ταχύτατες αλλαγές, των οποίων η σημασία δεν μπορεί αυτή τη στιγμή επαρκώς να αποτιμηθεί, ενώ οι επιλογές που θα γίνουν και η εξέλιξή του όλου ζητήματος στο μέλλον είναι άγνωστα.

Δ. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ιστορικές μαρτυρίες εμφανίζουν τους Τσιγγάνους για πρώτη φορά τον 11ο αι στο Βυζάντιο, απ' όπου εξαπλώθηκαν σταδιακά σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων. Θεωρείται ότι από τα Βαλκάνια τον 15ο αιώνα ξεκίνησε μια σταδιακή μετακίνηση σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και με τις μεγάλες μεταναστεύσεις σε ολόκληρο τον κόσμο. Στην Ελλάδα εμφανίστηκαν τον 14ο αι στην Κρήτη και από εκεί σε διάφορες περιοχές της υπόλοιπης Ελλάδας- ακολουθώντας διαφορετικούς δρόμους (Κόμης 1998: 19, Ντούσας 199 : 46-56, Frazer 1997: 53-65), ενώ στην Κέρκυρα είχαν αποκτήσει και φέουδο.

Οι Τσιγγάνοι (ή Γύφτοι ή Ρομά) εγκαταστάθηκαν μετά την άλωση σε χωριά και πόλεις επιδρώντας στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα με διάφορες ασχολίες, κυρίως όμως με την ενασχόλησή τους στην επεξεργασία μετάλλων και την ψυχαγωγία (Γιαννακόπουλος 1981:51,52). Και τα δύο αυτά επαγγέλματα θα τα ανταγωνιστεί αργότερα ο ντόπιος χαλκιάς (Γιαννακόπουλος 1981:63).

Ο Γιαννακόπουλος πιστεύει ότι από τον ανταγωνισμό των Ρομά με τους ντόπιους χαλκιάδες και την υπεροχή των τελευταίων, οι Ρομά εστιάστηκαν περισσότερο στη μουσική. Δίνοντας κοινωνικοϊστορική διάσταση στο θέμα, αναφέρεται τόσο στην γέννηση του δημοτικού τραγουδιού μετά την Άλωση και στη συμβολή των Τσιγγάνων στην οικονομική ανάπτυξη που

ακολούθησε με το άνοιγμα από τη Μεσόγειο του σύντομου δρόμου για την Ανατολή και την ανάπτυξη του θεσμού του πανηγυριού που υπηρετούσε πολλαπλούς κοινωνικοοικονομικούς σκοπούς (Γιαννακόπουλος 1981:56-57). Σε όλα αυτά, καθώς επίσης και σε κάθε γιορτή που είχε σχέση με τον κύκλο της ζωής οι Ρομά είχαν κύριο ρόλο και ως τα μέσα του 20ου αι το μονοπώλιο της ψυχαγωγίας (Γιαννακόπουλος 1981:14-15, 27, 83)

Εντούτοις, όπως είπαμε είναι κάπως αδόκιμο να μιλήσει κανείς για Ρομά γενικά και να ιχνηλατήσει ένα εννιαίο ιστορικό παρελθόν, διότι όλες αυτές οι ομάδες που ακόμη και στον ελληνικό χώρο ομαδοποιούνται στις έννοιες Τσιγγάνος, Γύφτος ή Ρομ³³ συνδέονται με διαφορετικούς πληθυσμούς, των οποίων οι διαφοροποιήσεις δεν αφορούν μόνο τα ήθη και έθιμα, γλώσσα, θρησκεία, ασχολίες και τρόπο ζωής. Μια σημαντική διαφοροποίηση αφορά στην οικογενειακή οργάνωση, η οποία φαίνεται να συνδέεται με το είδος ενασχόλησης σε σχέση με το εμπόριο, το οποίο επιδρά επακόλουθα στον τρόπο οργάνωσης του νοικοκυριού (συνέντευξη Μ. Ράντη σε Βαξεβάνογλου, Βαξεβάνογλου 2001:116).

Χρειάζεται ωστόσο να λάβουμε υπόψη, ένα είδος αδράνειας (αν όχι άρνηση) της ιστορικής καταγραφής, αλλά και του τρόπου που η συλλογική συνείδηση αντιλαμβάνεται την παρουσία των Τσιγγάνων στην νεοελληνική κοινωνία, την παραδοσιακή σχέση, την ενεργό συμμετοχή και την προσφορά τους σε πολλά επίπεδα της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτιστικής πραγματικότητας. Οι διάφορες ομάδες των Τσιγγάνων στην Ελλάδα δεν ήταν κοινωνικά απομονωμένες, ούτε είναι έξω από την ιστορία (Daskalaki 2003). Τα τελευταία χρόνια υπάρχει η αναγνώριση της προσφοράς των Γύφτων μουσικών στη διάσωση και διάδοση της ελληνικής μουσικής παράδοσης (Γιαννακόπουλος 1981, Λιάβας 2002), αλλά και η αναγνώριση της συνειδητής συμμετοχής τους στην πολιτική δράση και ειδικότερα στην αντίσταση (Georgiou, Dimitriou, Politis, 2001, Ρούπας 2001).

Θα μελετήσουμε την συγκεκριμένη ομάδα της Αγίας Βαρβάρας λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που υφίσταται η ομάδα τις τελευταίες δεκαετίες από ένα ευρύτερο φάσμα αλλαγών: κοινωνικοοικονομικών (όπως πχ η μεγάλη εισροή μεταναστών), πολιτικών (οι αλλαγές στις διεθνείς ισορροπίες και η αυξανόμενη σημασία της ΕΕ) και «ηθικών» (του αξιακού δηλαδή συστήματος μέσα και έξω από την κοινότητα – κάτι το οποίο είναι πολύ σημαντικό για τους ίδιους).

³³ Θα πρέπει να τονιστεί ότι η χρήση και η σημασία των ονομάτων δεν είναι ίδια σε όλη την Ελλάδα. Στη Β. Ελλάδα η λέξη Γύφτος έχει λιγότερο προσβλητική σημασία από το Τσιγγάνος, ενώ στην Ν. Ελλάδα συμβαίνει το αντίστροφο. (Για την ονομασία και τη σημασία της βλ. σχετικό άρθρο της Yvonne Hunt).

Η Αγία Βαρβάρα βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Αθήνας³⁴, στους πρόποδες του όρους Αιγάλεω και συγκεκριμένα στο πευκόφυτο τμήμα του. Έγινε Κοινότητα το 1948 και Δήμος το 1963. Έχει πληθυσμό 40.000 κατοίκων, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται Τσιγγάνοι, Παλιννοστούντες, Πόντιοι, Βορειοηπειρώτες κ.α..

Οι Τσιγγάνοι του Δήμου είναι περίπου 4-5 χιλιάδες και ήταν από τους πρώτους κατοίκους της περιοχής στις παρυφές του όρους Αιγάλεω, από τη δεκαετία ακόμη του 1940. Πολλοί από αυτούς ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ως πρόσφυγες μαζί με τους άλλους Έλληνες πρόσφυγες και έναν ακαθόριστο αριθμό Αρμενίων, Εβραίων και Βούλγαρων το 1922 με την ανταλλαγή των πληθυσμών³⁵ (McCarthy³⁶ σε Kozaitis 1993:46-47 και 2002, Βαξεβάνογλου 2001:39), οι οποίοι, αφού περιπλανήθηκαν σε διάφορα μέρη, έζησαν λίγο στα Πετράλωνα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, εγκαταστάθηκαν τελικά στην Αγία Βαρβάρα (Ντούσας 1999, Λυδάκη 1998, Βαξεβάνογλου 2001, Kozaitis 1993,2002) όπου αποτέλεσαν από τους πρώτους κατοίκους και δημιούργησαν – πολύ πριν γίνει Δήμος η Αγία Βαρβάρα – τον πρώτο σύλλογο της περιοχής τον «Πανελλήνιο Μορφωτικό Σύλλογο Ελλήνων Αθιγγάνων» από το 1939 ακόμη.

Το γεγονός της αστικής εγκατάστασης και της απόκτησης ιδιόκτητης γης έχει αποτιμηθεί από πολλούς ως ένα στοιχείο, το οποίο έπαιξε αποφασιστικό ρόλο για την μετέπειτα πορεία και εξέλιξη της ομάδας και ειδικότερα για την ένταξή τους στην τοπική κοινωνία και την ανάπτυξη της πολιτικής τους οργάνωσης. Ένα ακόμη στοιχείο που φαίνεται να έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αποδοχή τους από την τοπική κοινωνία ήταν ότι η εγκατάστασή τους προηγήθηκε των άλλων πληθυσμών (Kozaitis 1993:59).

³⁴ Στοιχεία από την ιστοσελίδα του Δήμου Αγίας Βαρβάρας.

³⁵ Δεν γνωρίζουμε αν ο McCarthy ή κάποιος άλλος διευκρινίζει με στοιχεία αν ήταν μέσα στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς ή πέρασαν λαθραία. Φαίνεται ότι, παρότι ανάμεσα σε αυτές τις αναφορές επικρατούν γενικεύσεις και αόριστες γνώμες, είναι δυνατόν ανάμεσα στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς να υπήρξαν και Τσιγγάνοι. Οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι υποστηρίζουν, όπως θα δούμε, ότι ήρθαν από τη Μικρά Ασία με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Για τη ζωή τους εκεί υποστηρίζουν ακόμη ότι ζούσαν αναμειγμένοι με τους άλλους ελληνικούς πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης με οικονομική ευρωστία, έχοντας ελληνικά ονόματα και βαπτισμένοι χριστιανοί. Αν και η βιβλιογραφία, όχι μόνο δεν είναι πλούσια (όπως και όλες εξάλλου οι ιστορικές αναφορές για τους Τσιγγάνους), αλλά επιπλέον και αντιφατική, αυτό δεν φαίνεται ιστορικά αδόκιμο. Η Βαξεβάνογλου, παραθέτοντας τον Τοντόροφ αναφέρεται σε φορολογίσιμους Τσιγγάνους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, οι οποίοι διαχωρίζονταν από άλλους πληθυσμούς (Βαξεβάνογλου 1998).

³⁶ McCarthy (1980) στο *International Journal of Turkish Studies* 1 (2):66-76.

Εμάς μας βρήκανε και ήταν υποχρεωμένοι να μας δεχτούνε... τους δεχτήκαμε δεν μας δεχτήκανε, εμείς ήμασταν οι πρώτοι κάτοικοι. Εδώ ήταν ένα τεράστιο βουνό και λασπόδρομοι.. και σιγά – σιγά... (πληροφορητής 45 ετών)

Η απόκτηση γης στην περιοχή και η ανέγερση σπιτιών, καθώς και ο κλειστός χαρακτήρας της κοινότητας, επέτρεψαν τη χωροταξική εξάπλωση με τρόπο που να διασφαλίζεται ο κοινωνικός έλεγχος και να αναπαράγεται η κοινωνική συνοχή.

Οι συγκεκριμένοι Τσιγγάνοι πριν έρθουν στην Ελλάδα με την Μικρασιατική καταστροφή ασκούσαν διάφορες δουλειές «του ποδαριού», ήταν τεχνίτες, έμποροι, μικροπωλητές. Στην Ελλάδα εξειδικεύτηκαν στο εμπόριο και για ένα διάστημα 30 χρόνων περίπου (1960-1990) η κοινότητα γνώρισε μεγάλη οικονομική άνθιση, κυρίως λόγω των επικερδών ασχολιών (χαλιά, είδη προικός κ.ά.) στις οποίες επιδόθηκε η κοινότητα (βλ. επίσης, Ράντης σε Βαξεβάνογλου, 1998:116). Η ενασχόληση αυτή πιθανότατα καθόρισε ως ένα βαθμό τον τρόπο εμπλοκής της υπόλοιπης οικογένειας και τον τρόπο ζωής της ομάδας. Υπήρξε μια συλλογική απόφαση, η οποία σταδιακά ισχυροποιήθηκε για μόνιμη κατοικία, προκειμένου «να παρακολουθήσουν τα παιδιά σχολείο». Η απόφαση αυτή, η οποία φαίνεται να πριμοδοτήθηκε από την αποδοχή της τοπικής κοινωνίας, έδωσε το έναυσμα για νέες συλλογικές δομές, που αφορούν κυρίως την εγκατάσταση, τη συνύπαρξη και τη μερική ένταξη στην τοπική κοινωνία.

Η κοινότητα των Ρομά³⁷ στην Αγία Βαρβάρα είναι ιδιαίτερα γνωστή και έχει απασχολήσει ιδιαίτερα επιστήμονες, πολιτικούς, κρατικούς αξιωματούχους και διάφορους συντελεστές της εγχώριας βιομηχανίας θεάματος.

Ο λόγος γι' αυτό είναι ότι οι Τσιγγάνοι της περιοχής είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με διαδικασίες «ένταξης» από τους Τσιγγάνους σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η συγκεκριμένη κοινότητα δηλαδή δεν παρουσιάζει την εικόνα που θα παρουσίαζε μια ομάδα Τσιγγάνων με τα στερεότυπα χαρακτηριστικά που κάνουν ορατή την ομάδα στους άλλους³⁸, ενώ αντίθετα έχει

³⁷ Ρομ, πληθ. Ρομά είναι ο αυτοπροσδιορισμός των συγκεκριμένων Τσιγγάνων. Θα παρατίθεται εναλλάξ με το Τσιγγάνος, επειδή, επίσης, χρησιμοποιείται ως αυτοπροσδιορισμός από τους ίδιους. Η αναφορά γενικά στους Τσιγγάνους δεν ταυτίζεται με το Ρομ, διότι, όσον αφορά στους Τσιγγάνους τους εξωτερικού, υπάρχουν και άλλοι αυτοπροσδιορισμοί όπως Σίντι κ.ά. Ομοίως, Γκατζό, πληθ. Γκατζέ είναι οι Έλληνες Μη- Τσιγγάνοι στα Ρομανές.

³⁸ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα γνωστά αυτά χαρακτηριστικά αφορούν μόνο ένα μικρό μέρος των Ρομά στην Ελλάδα. Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας της ΓΓΛΕ *Χαρτογράφηση του τρόπου εγκατάστασης των Τσιγγάνων*, 1996 ο τρόπος εγκατάστασης των Ρομά στην Ελλάδα έχει ως εξής: 51,18% μόνιμοι σε σπίτια, 17,57% μόνιμοι σε καταυλισμούς, 14,02% ημιεγκατεστημένοι και μόλις 17,23% διερχόμενοι. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα διάφορα αποκαλούμενα ως «τσιγγάνικα» χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζονται ίδια σε όλες τις κοινότητες. Για παράδειγμα δεν μιλούν όλοι τα Ρομανές, τα ήθη και έθιμα μπορεί να διαφέρουν στις διάφορες ομάδες, ενώ κάποιοι εδραίοι

αρκετά στοιχεία που δεν συνάδουν με την εικόνα αυτή (όπως για παράδειγμα κάποιους διανοούμενους). Ωστόσο, ακριβώς αυτή η μη έκδηλη και φανταχτερή «τσιγγανότητά» τους προσδίδει στην εικόνα τους ένα είδος αμφισημίας, με ποικίλες ερμηνείες, τόσο μεταξύ των Ρομά στην Ελλάδα, όσο και μεταξύ του υπόλοιπου πληθυσμού. Οι περισσότεροι Ρομά στην Αγία Βαρβάρα έχουν δικά τους σπίτια, επιπλωμένα με ιταλικού τύπου έπιπλα, καινούρια και ακριβά αυτοκίνητα. Άντρες και γυναίκες προσέχουν ιδιαίτερα την εμφάνισή τους, η οποία δεν διαφέρει από αυτήν της περιρρέουσας κοινωνίας και χρησιμοποιούν, ορισμένοι και στην καθημερινότητά τους και στη δουλειά τους είδη τελευταίας τεχνολογίας (όπως για παράδειγμα ηλεκτρονικό υπολογιστή). Η συγκεκριμένη κοινότητα έχει ρητορική αυστηρής ενδογαμίας και πρακτικές ανοίγματος στην περιρρέουσα κοινωνία, πατροτοπική ή ανεξάρτητη εγκατάσταση (αλλά και μητροτοπική, ανάλογα την περίπτωση -κυρίως αν έχει η νύφη δικό της σπίτι).

Εκτός άλλων, αν και η παρουσία των Ρομά στην Αγία Βαρβάρα σχετίζεται με το γεγονός της «επιτυχημένης» εγκατάστασής τους στο χώρο και την απόκτηση ιδιοκτησίας, ουσιαστικά η παρουσία τους σχετίζεται με πολλούς χώρους. Υπάρχει μόνιμη εγκατάσταση στην Αγία Βαρβάρα, ωστόσο οι ίδιοι κάνουν συχνά ταξίδια σε πολλές περιοχές, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, πολλοί από αυτούς μετακινούνται συνεχώς για δουλειά (τόσο για να πουλήσουν ως γυρολόγοι, όσο και να αγοράσουν ως χονδρέμποροι), ενώ διατηρούν σχέσεις συγγένειας με Τσιγγάνους σε άλλες περιοχές (κυρίως της Ελλάδας, αλλά και στην Κύπρο, ελάχιστοι και στο εξωτερικό).

Προηγούμενες εργασίες για τους Τσιγγάνους στην Αγία Βαρβάρα

Οι προηγούμενες μελέτες για τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας έφεραν στο προσκήνιο έναν άγνωστο και περιθωριοποιημένο πληθυσμό, εγείροντας συζητήσεις και προβληματισμούς.

Η Βαξεβάνογλου (2001), ωθώντας την έρευνά της σε μια οπτική από την άποψη του περιθωριακού χαρακτήρα του πληθυσμού και αποφεύγοντας το σκόπελο της εξωτικοποίησης, της προσέγγισης δηλαδή του ιδιαίτερου πολιτισμού των Τσιγγάνων με τη λογική του ξένου ή ανοίκειου πληθυσμού, μπόρεσε να διακρίνει διάφορα στοιχεία της ιδιαίτερης κουλτούρας χωρίς να τα απομονώσει από το ευρύτερο περιβάλλον και τελικά να περιγράψει τις σχέσεις που διαμορφώνει ή που έχει διαμορφώσει η ομάδα με την περιρρέουσα κοινωνία, αναδεικνύοντας

πληθυσμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τον περίγυρό τους ως Ρομά/Γύφτοι/Τσιγγάνοι, δεν αποδέχονται την τσιγγάνικη ταυτότητα.

και τη σχέση τους με το ευρύτερο οικονομικο-κοινωνιοπολιτισμικό σύστημα. Επομένως μια σημαντική συνεισφορά που προκύπτει από την εργασία της Βαξεβάνογλου είναι η κατάδειξη της υπάρχουσας σύνδεσης και συσχέτισης της κοινότητας των Τσιγγάνων με τα διάφορα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της περιρρέουσας κοινωνίας.

Για παράδειγμα η έλλειψη αποταμίευσης, η βραχυπρόθεσμη αντίληψη του χρόνου, η επιδεικτικότητα «όταν πιάσουν την καλή», κλπ μπορεί να είναι στοιχεία που αφορούν πλήθος περιθωριοποιημένων πληθυσμών. Πολλές πρακτικές, όπως η σημασία του κουτσομπολιού, η έλλειψη διάκρισης του μέσα και έξω χώρου, ή του δημόσιου και ιδιωτικού, κλπ, αφορούν πολλές κλειστές ομάδες, αλλά και πολλά έθνη, όπως η τήρηση της παρθενικής αγνότητας, η οποία είναι κεντρική στη συγκρότηση της κοινότητας, αφορά πολλούς πληθυσμούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ή της Βορειοανατολικής Μεσογείου.

Η Βαξεβάνογλου επιχειρεί, επίσης, με επιτυχία αρκετές ανατροπές κατεστημένων ιδεών και προκαταλήψεων και καταφέρνει να παρουσιάσει αντιπροσωπευτικά τον εντόπιο λόγο.

Η Kozaitis (1993) με την ιστορική προσέγγιση της ομάδας και τη σύνδεσή της με τους υπόλοιπους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, καθώς και με τη σύνδεσή τους με τη στάση των υπόλοιπων Ελλήνων απέναντι στο κράτος μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε κάποιες ιδιαιτερότητες, οι οποίες φαίνεται να βοήθησαν την αποδοχή, την επιμονή της διεκδίκησης, καθώς και τη διαφοροποίηση της συγκεκριμένης ομάδας σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες Τσιγγάνους.

Η Λυδάκη (1998) αποτυπώνει τη σχέση των μικρών Τσιγγάνων με το σχολείο και αναδεικνύει με τις παρατηρήσεις της τις αντιφάσεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις που δημιουργούνται με την ταυτόχρονη συμμετοχή τους σε συστήματα με διαφορετικές δομές, αξίες και στόχους (της περιρρέουσας κοινωνίας και του εκπαιδευτικού συστήματος σε σχέση με τη δική τους κοινότητα).

Η Δαιμονάκου ανέδειξε την έννοια της προκατάληψης ως «βασικό χαρακτηριστικό των αναπαραστάσεων των δύο μερών» (Δαιμονάκου, 2002: 92), πράγμα που δεν έχει συγκεκριμένα και επαρκώς αξιολογηθεί μέχρι σήμερα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα της διαφορετικότητας των Ελλήνων Τσιγγάνων, έναντι των Ευρωπαίων, της διαφοροποίησής τους ανά κοινότητα, καθώς και της διαφοράς σύνδεσης των ομάδων τους με την ελληνική κοινωνία.

Σύνοψη

Αν και έχει ήδη διαφανεί από τη βιβλιογραφία ότι οι διάφορες ομάδες Τσιγγάνων στην Ευρώπη έχουν σημαντικές διαφορές (ανάμεσα σε Ανατολική και Δυτική Ευρώπη, ανάμεσα στα διάφορα έθνη-κράτη, αλλά και μέσα στο ίδιο έθνος-κράτος), λόγω ιστορίας, ιδιαίτερης μεταχείρισης και σύνδεσης με τις τοπικές κοινωνίες, η κατασκευή μιας ενιαίας τσιγγάνικης ταυτότητας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα: το πρώτο αφορά στην επιστημονική διαχείριση του ζητήματος κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες (και επηρεάζει το θέμα μέχρι σήμερα), και το δεύτερο αφορά στην πολιτική διεκδίκηση της ταυτότητας από τους ίδιους τους Τσιγγάνους και την προσπάθειά τους να αναβιβάσουν την πολιτική τους θέση στο σύγχρονο κόσμο.

Οι διεργασίες και ζυμώσεις στα δύο αυτά επίπεδα προώθησαν την αλλαγή της κοινωνικής τους θέσης από τα περιθώρια των διαφόρων κοινωνιών στη διαμόρφωση της ιδέας μιας πανευρωπαϊκής εθνοτικής ομάδας (μειονότητας ή διασποράς), η οποία εντάσσεται στα πεδία των πολιτικών διεκδικήσεων με όλα τα επακόλουθα που αυτά ορίζουν (ισορροπίες δυνάμεων της τοπικής, εθνικής, ευρωπαϊκής και διεθνούς πολιτικής, εμφανείς ή λιγότερο εμφανείς πρακτικές στις διάφορες επί μέρους ή ευρύτερες διαπραγματεύσεις, καθώς και στις δυνατότητες και τους περιορισμούς των θεσμικών ή όποιων άλλων πλαισίων τους) διαχειριζόμενοι τις έννοιες αυτές ως εργαλείο στη σχέση τους με τα διάφορα έθνη – κράτη και τους υπερεθνικούς οργανισμούς.

Στην υπό μελέτη ομάδα (Τσιγγάνοι στην Αγία Βαρβάρα) δεν παρατηρείται η χρήση όρων εθνοτικού προσδιορισμού και μάλιστα έχει σαφώς επικριθεί και απορριφθεί. Λόγω της συναισθηματικής πρόσδεσης στο έθνος-κράτος και της ενσωμάτωσης στην εθνική ταυτότητα, δεν θα χρησιμοποιήσω μοντέλα ανάλυσης που εστιάζουν αποκλειστικά στην ετερότητα ή που αντιλαμβάνονται ανταγωνιστικά τη σχέση με το έθνος-κράτος – ιδέα που φαίνεται να προέρχεται αποκλειστικά από την ευρύτερη κοινωνία και τις κατηγοριοποιήσεις της. Ομοίως απομακρύνομαι από διάφορες ιδέες και μοντέλα ανάλυσης που, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν τον διαχωρισμό της ομάδας από την περιρρέουσα κοινωνία, εστιάζουν αποκλειστικά στη μια ή στην άλλη πλευρά, διότι θεωρώ ότι είναι ανεπαρκείς να ερμηνεύσουν τη εμφανή σχέση που αναπτύσσεται και ακόμη περισσότερο αυτήν που υποκρύπτεται. Απομακρύνομαι, επίσης, από την ταύτιση των δεδομένων με άλλες έρευνες στην Ευρώπη, δεδομένου των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής εμπειρίας.

Θα χρησιμοποιήσω ως εκ τούτου, όπως ήδη αναφέρθηκε, το μοντέλο της *πολιτισμικής οικειότητας*, όπως το θέτει ο Herzfeld, το οποίο θεωρώ καταλληλότερο, προκειμένου να ερμηνεύσω τις στρατηγικές που υιοθετούν οι συγκεκριμένοι Τσιγγάνοι καθώς διαχειρίζονται τη σχέση τους με στοιχεία του πολιτισμού και της ελληνικής παράδοσης, αλλά και της σύγχρονης κοινωνίας, στην προσπάθειά τους να ενταχθούν στο εθνικιστικό αφήγημα και να αλλάξουν τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Εργαλεία ΔΟΜΗΣΗΣ και ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ της ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται κάποια βασικά εργαλεία δόμησης και διαχείρισης της κοινότητας και η σημασία τους στην κατασκευή των ταυτοτήτων.

Α. Η ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ – Η ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΛΑΙΣΙΩΝ

Καταστρατηγώντας τον «τυπικό» χρόνο - Η υποκειμενική (καταστασιακή³⁹) αντίληψη του χρόνου. Δημιουργική παρέμβαση μέσα στο χρόνο.

Γιώργος: γι' αυτό με την Ελένη κοιτούσαμε μια μέρα τα λεξικά⁴⁰ που έχουμε κι εκείνο που δε βρήκαμε ήταν η λέξη μέλλον.....

Ελένη: ο παππούς έβλεπε το σήμερα, τώρα τα πράγματα..... εγώ του έλεγα σε πέντε χρόνια τι θα κάνω... μα μου λέει πως μπορείς να ξέρεις τι θα κάνεις σε πέντε χρόνια και να μην ξέρεις τι θα κάνεις σήμερα; (νεαροί πληροφορητές που εργάζονταν σε ένα πρόγραμμα του Δήμου)

Άλλος πληροφορητής:

Κάπως έτσι σκέφτονται τα σημερινά παιδιά... βλέπουνε το αύριο Μαρία, κάτι που δεν βλέπανε πριν οι γονείς μας, οι γιαγιάδες μας (μεγαλύτερος σε ηλικία πληροφορητής)

³⁹ Η έννοια του καταστασιακού εδώ θα χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει ένα φαινόμενο συντονισμού δεδομένων, δυναμικής δράσης και αξιοποίησης της συγκυρίας, καθώς και τη δυνατότητα πολλών ατόμων να ερμηνεύουν και να θέτουν ζητήματα από πολλές διαφορετικές οπτικές γωνίες, ανάλογα το πλαίσιο. Συνδέεται με την έννοια της καταστασιακής ταυτότητας όπως την απέδωσε ο E. Prichard στους Nuer και όχι με το θεωρητικό ρεύμα των «καταστασιακών», το οποίο έχει άλλα σημεία αναφοράς και πολιτικό περιεχόμενο.

⁴⁰ Έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες καταγραφής της Ρομανί, κυρίως από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, αλλά και από κάποιους Δήμους.

Στις ανθρωπολογικές αναλύσεις επικρατούν δύο είδη αντίληψης του χρόνου: ο γραμμικός και ο κυκλικός. Και οι δύο χρόνοι αυτοί ωστόσο, κυριαρχούνται από την εκάστοτε ημερολογιακή συνθήκη: είτε αφορούν σε κάποια συγκεκριμένη και σταθερά ορισμένη χρονολογία είτε αφορούν στην ανάγκη της τέλεσης ενός εθίμου, ορίζουν τα βιώματα σύμφωνα με ένα εξωτερικό δεδομένο.

Έχει επισημανθεί έως τώρα η εστίαση των Τσιγγάνικων ομάδων στο παρόν και η αντίληψη του χρόνου με βάση το παρόν (Steward 1997a, Blasco 1999, Okely 1983, κλπ). Στους Τσιγγάνους στην Αγία Βαρβάρα, ο χρόνος λειτουργεί (ανάλογα) είτε ως εστίαση στο παρόν, είτε μέσα από την αντίληψη ενός μακροχρόνιου στόχου, στον οποίο τα άτομα καλούνται να συντονίσουν τις πρακτικές και τις δράσεις τους.

Στην καθημερινή δράση, ωστόσο, και μέσα από την εστίαση στο παρόν, παρουσιάζει ένα άλλο χαρακτηριστικό: την υποκειμενική ή καταστασιακή διαχείρισή του⁴¹. Όταν κάτι αποφασιστεί η απόκλιση του χρόνου μπορεί να υπάρξει ανάλογα με τις καταστάσεις που προκύπτουν κάθε φορά και τις αναγκαιότητες που οι καταστάσεις αυτές παρουσιάζουν. Αυτό γίνεται εν μέρει διότι οι Ρομά αξιοποιούν το συγκριτικό «πλεονέκτημα» της περιθωριοποίησής τους λειτουργώντας το χρόνο όχι ανάλογα με κάποια εξωγενή «αντικειμενικά» δεδομένα (διότι για τους περισσότερους δεν υπάρχουν ωράρια), αλλά με βάση τη ροή των πραγμάτων μέσα στην κοινότητα – και τις διαμορφούμενες από αυτήν σχέσεις. Η ροή αυτή επιζητά την ωρίμανση των πραγμάτων, τη σωστή στιγμή, την κατά περίπτωση ενσωμάτωση των ξαφνικών και ανατρεπτικών γεγονότων (που συχνά υπάρχουν) μέσα στα δρώμενα, αλλά κυρίως την ανάγκη να βιωθεί η σχέση και να εξυπηρετηθούν οι σκοπιμότητες της δράσης. Μπορεί ακόμη οι ανατροπές να παρουσιαστούν στη συμπεριφορά των ατόμων και στην κίνησή τους – κάτι μάλλον συνηθισμένο. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού μέσα στην κοινότητα αξιοποιεί προς όφελός του την «καταστασιακή» συγκυρία και «δεσμεύεται» κυρίως από αυτήν και όχι τόσο από τις εθιμικές κανονικότητες ή κάποια προηγούμενη δέσμευση του λόγου:

...περιμέναμε τον πατέρα μου να έρθει να κρατήσει το μωρό. Δεν ήθελε να πάει στο γάμο, να πάμε εμείς. Περιμέναμε, περιμέναμε δεν ερχότανε. Είχε πάει μόνος του στο γάμο με τον Σωτήρη. Έκατσε με τον Γιώργο με την Νίκη με τον Ηλία, ξέρεις με αυτούς.... (πληροφορήτρια μέσης ηλικίας)

Κατά μια έννοια δηλαδή μιλάμε για δημιουργία μέσα στο χρόνο. Ο χρόνος καθορίζεται από αυτό που βιώνω και επομένως δεν δημιουργεί ο χρόνος (γραμμικός ή κυκλικός) την εμπειρία για

⁴¹ Δεν υποθέτω εδώ ότι αυτό συμβαίνει μόνο στους Τσιγγάνους.

εμένα, δημιουργώ εγώ ο ίδιος, ανάλογα με την εμπειρία μου και τις αναγκαιότητες μου το χρόνο. Δεν ελέγχει η οργάνωση του χρόνου την εμπειρία, αλλά ο τρόπος βίωσης της εμπειρίας παρεμβαίνει στην οργάνωση του χρόνου.

Σε πολλές περιπτώσεις άλλαζε ένα προγραμματισμένο γεγονός κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή, μέσα από την συγκυρία και τη βίωση κάποιας ενδιαφέρουσας κατάστασης, μέσα από την οποία η ψυχική συμμετοχή είναι ικανή να παράγει δράση και να θέτει τους όρους της, κάτι μάλλον συνηθισμένο. Μπορεί δηλαδή τυπικά να είναι προγραμματισμένο ένα γεγονός να γίνει κάποια συγκεκριμένη ημέρα. Αν συνυπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες (η παρέα ή τα άτομα, ένας διαφορετικός συντονισμός ή κάποιος άλλος αστάθμητος παράγοντας) μπορεί να γίνει απρόσμενα κάποια αλλαγή και συνήθως αυτή η αλλαγή, η ευελιξία στη δόμηση και – εν μέρει – η περίσταση, η συγκυρία θα καθορίσουν την εμπειρία. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Είχε προγραμματιστεί την Δευτέρα να γίνει η τελετουργική σφαγή του αρνιού της νύφης. Όλοι γνώριζαν ότι αυτό γίνεται δυο μέρες πριν το γάμο. Παρόλα αυτά, η παρέα των ανδρών που είχε αναλάβει να βρει και να σφάξει το αρνί ειδοποιήθηκε μια μέρα νωρίτερα να πάει να πάρει ένα μοσχάρι (που είχαν βρει εν τω μεταξύ κάποιοι γνωστοί). Επομένως σφάχτηκε τελικά ένα μοσχάρι την προηγούμενη μέρα, παρότι δεν συνηθίζεται να γίνεται αυτό τόσο πιο πριν από το γάμο. Ωστόσο, η αύξηση του κύρους μιας τέτοιας κίνησης μετριάζει το γεγονός της διαφοροποίησης και της διαμαρτυρίας των συγγενών, εφόσον οι πιο βασικοί μπορούν σχετικά εύκολα να ειδοποιηθούν.

Δημιουργία καταστάσεων – το παιχνίδι και η διασκέδαση

Κατά μια έννοια το τι θα γίνει είναι σε αρκετό βαθμό καθορισμένο (αν και υπάρχουν πολλές μορφές διαφυγής, οι οποίες εκφράζονται αναλόγως από τα άτομα) εκ των προτέρων από τα αυστηρά κατεστημένα ή τον εθιμικό νόμο της κοινότητας, τα μέλη της ομάδας αγωνίζονται για το πώς. Μέσα σε αυτό το πώς εδράζεται κάθε ανταγωνισμός, κάθε προσωπική φιλοδοξία και κάθε μορφής δεξιότητα. Με τον τρόπο αυτό δίνουν το προσωπικό τους στίγμα στα δρώμενα και συγκροτούν τις προσωπικές τους σχέσεις. Ο ιδιαίτερα δεσμευτικός χαρακτήρας των αντιλήψεων και της συλλογικής τήρησης των κανόνων μετριάζεται από την εξατομικευμένη δυνατότητα βιωματικής συμμετοχής και δημιουργίας καταστάσεων εντός του παρόντος πλαισίου. Οι ποιότητες που θέτει κάποιος στη δράση του δεν μπορούν να υπαγορευτούν από πουθενά.

Για παράδειγμα ένας γάμος είναι πάντα ένα σημαντικό γεγονός. Είναι σχετικά δεδομένο τι περιλαμβάνει. Όμως, ως εξαιρετικό γεγονός, το οποίο σημαδεύει τη ζωή της οικογένειας στην κοινότητα, γίνεται με τρόπο όσο το δυνατόν πιο προσεγμένο. Έτσι, θα προσεχτούν ιδιαίτερα η ορχήστρα, τα ρούχα, τα κοσμήματα, το κέντρο, τα φαγητά⁴² και ό,τι άλλο θα μπορούσε να

⁴² Τα οποία μαγειρεύονται πάντα από τους ίδιους τους Ρομά σε όλες τις περιστάσεις (γάμους, βαφτίσια, κηδείες).

ξεχωρίσει το γάμο αυτό και να επιφέρει εξαιρετικά σχόλια από τα μέλη της κοινότητας. Όλα αυτά συνιστούν «λόγους», με στόχο η παρουσία της οικογένειας στην κοινότητα να είναι όσο γίνεται πιο σπουδαία και να μετρήσει θετικά στο κύρος και τη φήμη της.

Σε ένα συλλογικό επίπεδο αυτό το *πώς* φαίνεται να προσπαθεί να συνδυάσει όσο το δυνατόν περισσότερες παραμέτρους της συλλογικής ταυτότητας: συνδέεται με την διαχείριση καταστάσεων, αλλά και τη δημιουργία τους μέσα από την οποία προσπαθεί να αναδυθεί η όσο το δυνατόν πιο επιτυχημένη βίωση της συλλογικότητας – με τη δυνατότητα δηλαδή πραγμάτωσης της αδελφότητας, με τη δημιουργία χαράς και διασκέδασης, με την εξοικονόμηση του χρήματος από την καπατσοσύνη των πρωταγωνιστών, αλλά ταυτόχρονα και με την σπατάλη του από τη γενναιοδωρία τους, με την άριστη συμβολή των πρωταγωνιστών στη στήριξη και διατήρηση της ηθικής τάξης της κοινότητας, με την άριστη διαχείριση της δημόσιας εικόνας τους, με την παρουσίαση των δεξιοτήτων τους – και με τον ολοκληρωμένο συνδυασμό των παραπάνω. Το *πώς* δίνει προτεραιότητα στη σχέση, δεδομένου ότι ένα γεγονός μέσα από τη σχέση θα εκτιμηθεί. Δεν είναι δεδομένη δηλαδή η εκτίμησή του, εφόσον σχετίζεται με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, τον οποίο προσλαμβάνει από τα χαρίσματα, τις δραστηριότητες και τις ιδιαίτερες ικανότητες και στόχους των ανθρώπων που το διαχειρίζονται. Η προτεραιότητα στη σχέση μετακινεί το ενδιαφέρον από την ουσία ή τον τύπο στη δράση και την επιτέλεση ενός γεγονότος (βλ. επίσης Blasco 1999), δίνοντας τα νοήματα μέσα από την επικοινωνία. Με την έννοια αυτή, μια έξοδος τυπική και απαραίτητη, μέσα από ένα ιδιαίτερο ντύσιμο μπορεί να πάρει θεατρικό χαρακτήρα. Η αναγκαιότητα για παρέκκλιση και ελευθερία να αποτυπωθεί μέσα από την ευρηματικότητα και την φαντασία⁴³.

Η πρακτική της δημιουργίας καταστάσεων δεν αφορά μόνο την τέλεση κάποιων τυπικών, θεσμικών υποχρεώσεων (πχ γάμων, βαπτίσεων κλπ). Η λογική αυτή, του πολλαπλού συνδυασμού και δημιουργίας καταστάσεων «που θα περνάμε καλά», ισχύει σε μεγάλο βαθμό και στη δουλειά, την οποία οι Τσιγγάνοι φροντίζουν να μετατρέπουν συχνά σε διασκέδαση και σε ατέλειωτο ταξίδι περιπέτειας και ευχαρίστησης με κύριο στόχο την απόκτηση χρημάτων. Αφορά (όπως είπαμε) και την εξιστόρηση των περιπετειών της ομάδας στα διάφορα ταξίδια ή στις ενδοκοινοτικές συναναστροφές, οι οποίες γίνονται κεντρικό ζήτημα διαρκών και ανατροφοδοτούμενων αφηγήσεων που εξάρουν την εξυπνάδα, την πονηριά, το χιούμορ και την

⁴³ Αυτό φαίνεται πιο καθαρά στο στολισμό των σπιτιών στις γιορτές.

καπατσοσύνη των μελών της ομάδας, καθώς και την ικανότητά τους να διαμορφώνουν τα δεδομένα σε όφελος δικό τους ή των στενά δικών, να κάνουν «πλάκες» και, ενίοτε, να γελούν με τον εαυτό τους, με τις καταστάσεις που δημιουργούν ή σε βάρος των Γκατζέ που συνήθως «δεν φτάνουν την εξυπνάδα τους». Οι αφηγήσεις αυτές αποτελούν βιωματική τροφοδοσία. Οι Τσιγγάνοι, σε όποια ηλικία και αν βρίσκονται ζουν τις αφηγήσεις. Είτε αν πρόκειται για δράση, είτε για αφήγηση, η προτεραιότητα είναι στο «να περάσουν καλά».

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι όλοι οι Τσιγγάνοι λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο, ούτε ότι όλοι επιλέγουν να συνδυάζουν τη δουλειά με τη διασκέδαση, διότι αυτό δεν είναι εφικτό και πολλές φορές η δουλειά είναι τόσο δύσκολη, ώστε να μη επιδέχεται τέτοιους συνδυασμούς. Πολλές οικογένειες επιλέγουν να μένουν – αν έχουν παιδιά στο σχολείο – να στηρίζουν τα παιδιά τους και αποφεύγουν τα οικογενειακά ταξίδια. Δεν ευνοούν δηλαδή όλων οι συνθήκες παρόμοιους συνδυασμούς, ωστόσο, πολλά άτομα μέσα στην ομάδα το επιδιώκουν με επιτυχία.

Η αντίληψη μιας κατάστασης σε σχέση με τα δεδομένα

Ενώ ο τρόπος βίωσης της πραγματικότητας είναι πολυδιάστατος, η αντίληψη ή η αποτίμηση της πραγματικότητας αυτής συχνά γίνεται μέσα από μια αποδόμηση αυτής της πολλαπλότητας. Ο τρόπος αυτός σκέψης λειτουργεί σε αντίθεση με τον πρώτο. Η βίωση της πολλαπλότητας αναλύεται στα επί μέρους δεδομένα: *σε σχέση με*. Έτσι δίνεται η ευκαιρία σε κάποιον ανάλογα με το πλαίσιο που τοποθετείται να κρίνει τη σημασία των δεδομένων, να διαφεύγει ή να διακρίνει.

Στο παρακάτω περιστατικό ο άντρας έφυγε από το σπίτι και πήγε να ζήσει με την ερωμένη του. Η κατακραυγή ήταν δεδομένη. Ωστόσο, ως δεύτερες σκέψεις εμφανίζονται διάφορες πτυχές του ζητήματος, δημιουργώντας μέσα από τη χρήση του λόγου και την αντίληψη διαφόρων παραμέτρων μετρίαση της κατάστασης προς όφελός του.

Ελευθερία: ο άντρας είναι άντρας. Αυτή φταίει!

Ελένη⁴⁴: τι αυτή φταίει και ο άντρας είναι άντρας; Κάθε φορά ο άντρας κάνει τις βλακειές του και λέμε ο άντρας είναι άντρας! Και γιατί; Αυτός δε μπορεί να κρατήσει το σπίτι του; Πάντα την κατακρίνουμε τη γυναίκα, κατακρίνουμε κατά κόρον και ο άντρας λέει είναι άντρας!!! Τι είναι αυτό το πράγμα, δεν το καταλαβαίνω εγώ αυτό!

Ελευθερία: εγώ έτσι πιστεύω κι επιμένω... ο καθένας έχει τις απόψεις του...

Εγώ (προς άντρα): εσύ τι γνώμη έχεις;

Τάσος: ένα 65% φταίει η γυναίκα και ένα 35% ο άντρας, γιατί εσύ κυρία μου αφού ξέρεις ότι είναι παντρεμένος που πας; Γιατί πας με παντρεμένο;

⁴⁴ Η Ελένη είναι νύφη και η Ελευθερία η κουνιάδα της. Ο Τάσος είναι ο πατέρας της Ελευθερίας.

Ελένη: και εκείνος όμως έχει την ευθύνη του σπιτιού και της γυναίκας του...

.....
 Τάσος: και αυτός είπαν ότι δεν τα πήγαινε καλά με τη γυναίκα του... δε συμφωνούσαν και γινόντουσαν καυγάδες... Εγώ του ρίχνω 80% άδικο...γιατί τι πάει να πει έχεις προβλήματα με τη γυναίκα σου; Έχεις προβλήματα; χώρισε λίγο... κάτσε βρες... σκέψου τα... αλλά τι δουλειά έχεις να πας να πάρεις την άλλη γυναίκα, την ξένη, να την καταστρέψεις κι αυτήν...;

Ο άντρας που μιλάει για το περιστατικό (ο οποίος είναι μεγάλης σχετικά ηλικίας σε σχέση με τα κορίτσια) στον παραπάνω διάλογο φαίνεται τότε να δίνει φταιξιμο στην κοπέλα και τότε στον άντρα. Στην αρχή αυτό φάνηκε σαν ανακολουθία, όμως με μια πιο προσεκτική ματιά και κατόπιν πολλών παρόμοιων περιστατικών, θεωρώ ότι αποτελεί παράδειγμα μιας ιδιαίτερης ευκολίας στη χρήση, και αντίληψη οπτικής και πλαισίων, στα οποία γίνεται αναφορά: στην πρώτη περίπτωση μιλά ως προς το κλέψιμο με την καινούρια γυναίκα και στη δεύτερη ως προς τον τρόπο επίλυσης των συζυγικών προβλημάτων, δύο καταστάσεις οι οποίες παραπέμπουν σε διαφορετικές αντιλήψεις - πεδία κρίσης μέσα στην ομάδα. Ο τρόπος κρίσης δηλαδή και το μερίδιο ευθύνης σχετίζεται με την οπτική γωνία που προσλαμβάνει ο παρατηρητής.

Σε μια άλλη περίπτωση:

Ο Γιάννης (ο οποίος χρόνια ασχολείται με την πολιτική), μου έλεγε κατά την προεκλογική περίοδο των εθνικών εκλογών το 2004: σαν Τσιγγάνος θα ψηφίσω ΠΑΣΟΚ, σαν [πρόσωπο που ασχολείται με την πολιτική μέσα στην κοινότητα] θα ψηφίσω ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Τον ρώτησα γιατί θα το κάνει αυτό και μου απάντησε ότι στην καρδιά του θα ήθελε να ψηφίσει ΠΑΣΟΚ και είναι ψηφοφόρος του ΠΑΣΟΚ, αλλά επειδή το ΠΑΣΟΚ δεν χειρίστηκε σωστά τα θέματα των Τσιγγάνων και τους απογοήτευσε, ως πολιτικό πρόσωπο θα ψηφίσει ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. (Όταν επέμεινα ότι δεν γίνεται να ψηφίσει δύο φορές και ότι θα πρέπει να επιλέξει δεν έδωσε σημασία στο σχόλιό μου.)

Οι Ρομά της Αγίας Βαρβάρας λειτουργούν μέσα σε πολλαπλά δεδομένα, έχοντας αντίληψη της πολλαπλής διάστασης της πραγματικότητας, συμμετέχοντας και συνδεδεμένοι οι ίδιοι με πολλαπλές όψεις ταυτοτήτων, αναγκαζόμενοι να αντιμετωπίσουν με κάποιο τρόπο τις αντιφάσεις που προκύπτουν από τα πολλαπλά πεδία συμμετοχής εντός τους και παρέχοντας ως δημιουργό τον ίδιο τον εαυτό τους. Αυτό εν μέρει μπορεί να ερμηνευτεί γιατί, ενώ με βάση τα ηθικά κατεστημένα της ομάδας τους εντάσσονται σε ιδιαίτερα αυστηρούς κανόνες και πρακτικές, που προτάσσουν ανελευθερία, η κινητικότητα και δύναμη αλλαγής που παρατηρείται στην ομάδα είναι μεγάλη. Με έναν άλλο τρόπο, η αντίληψη, αλλά και η βιωματική συμμετοχή των Ρομά σε πολλά πλαίσια ταυτόχρονα, με αντιφατικά σε κάποια επίπεδα δεδομένα, απαιτεί είτε ιδιαίτερη ευχέρεια στη αντίληψη και χρήση αυτών των πλαισίων και επιλεκτική αντίληψη και χρήση τους αναλόγως των περιστάσεων είτε την ηθική υποχρέωση να γεφυρωθούν εσωτερικά οι – ηθικές κυρίως – αντιφάσεις.

Σε μία *Παράκληση*⁴⁵ όταν, σε μια συζήτηση, μια ηλικιωμένη γυναίκα με αποκαλούσε «Ελληνίδα», ο σύνδεσμός μου επέμεινε «να μιλά σωστά»:

Ελένη: ...τι της λες... γιατί εμείς δεν είμαστε; Έλληνες δεν είμαστε κι εμείς; Να τα λες κανονικά, να μην τα λες χωριάτικα! [άξεστα δηλαδή μου εξήγησε όταν τη ρώτησα] Μη Τσιγγάνα να λες...

Αργυρώ: τι *μη Τσιγγάνα*... Ελληνίδα! Δεν εννοώ ότι εμείς δεν είμαστε Έλληνες, αλλά σε σχέση με μας πως να την ξεχωρίσω; Τι θα πω για να την ξεχωρίσω⁴⁶;

Ενώ λίγο παρακάτω:

Αργυρώ⁴⁷: του λέω λοιπόν...τι να κάνω παπά μου... κοροϊδεύω τον κόσμο για να βγάλω λεφτά να φάνε τα παιδιά μου...

Αντριάννα (μονολογώντας): καλά κάνω εγώ και δεν πάω... δε θέλω να κοροϊδεύω κανέναν...

Εγώ: και τι να κάνουν οι άνθρωποι που είναι οικογενειάρχες και χρειάζονται να φάνε τα παιδιά τους;

Αργυρώ: να, εγώ πηγαίνω και δίνω αυτό το τραπεζομάντιλο, που το 'χω πάρει ένα χιλιάρικο, το δίνω πενήντα. Ρώτησα τον παπά: είναι αμαρτία παπά μου; και ο παπάς μου είπε να πηγαίνω να λέω ότι κάνει ένα χιλιάρικο και όποιος το πάρει το πήρε... να τους λέω ότι κάνει ένα χιλιάρικο και εγώ στο δίνω δύο, για να βγάλω λεφτά να φάνε τα παιδιά μου...μα ποιος το κάνει αυτό;

Γιος Αργυρώς: εγώ ξέρω πολλούς Ρομά που το κάνουνε⁴⁸...

Πέρα από τα πολλαπλά πλαίσια και τη δυνατότητα ή μη συμβιβασμού ή συνολικής αποτίμησής τους, τα άτομα εκτός από τη δυνατότητά τους και την επιλογή να αναπτύσσουν δράση εντός των συλλογικών κανόνων, αξιοποιώντας τη φαντασία και την εφευρετικότητά τους, άλλο τόσο μπορεί να λειτουργήσουν και εκτός αυτών. Όπως θα δούμε, αν και η αυστηρότητα των εθίμων και των κανόνων συμβίωσης είναι μεγάλη, μέσα από τη λογική της αλλαγής πλαισίου μπορεί εύκολα να καταστρατηγηθούν και να εφευρεθούν δικαιολογίες ακόμη και για τα πιο σοβαρά «σφάλματα». Οι δικαιολογίες αυτές δεν γίνονται συχνά αποδεκτές, ωστόσο, όπως θα δούμε, επειδή σε κάποιο σοβαρό γεγονός δίνεται μάχη εντυπώσεων στην κοινότητα και ο τρόπος που

⁴⁵ Συλλογική προσευχή, από το τυπικό της εκκλησίας, η οποία περιλαμβάνει ψαλμωδίες και συγκεκριμένο τυπικό με αφορμή κάποια ανάγκη στην κοινότητα να αποταθεί στον υπερβατικό κόσμο (ασθένεια, πρόβλημα). Κάποιοι πληροφορητές μου συμμετείχαν συχνά σε τέτοιες διαδικασίες, ενώ με διαβεβαίωναν ότι «παλαιότερα γίνονταν κάθε μέρα παρακλήσεις».

⁴⁶ Για το θέμα αυτό θα επανέλθω παρακάτω.

⁴⁷ Η Αργυρώ είναι μια μεγάλη γυναίκα 60-65 ετών. Η παρακάτω συζήτηση έγινε σε μια παράκληση που είχα πάει με μια πληροφορήτρια για την υγεία της σπιτονοικοκυράς. Είχε προηγηθεί συζήτηση κατά την οποία η Αργυρώ έδινε οδηγίες σε ένα νεαρό που ήταν εκεί μαζί με το γιο της για το πώς να πάει στο Άγιο Όρος. Μετά η συζήτηση επεκτάθηκε σε κάποιες πρακτικές της δουλειάς. Γύρω από το θέμα υπήρχε έντονη διαφωνία. Η συζήτηση δεν αφορούσε την εξαπάτηση, αλλά την υπερτίμηση κάποιων ειδών. Η Αργυρώ μας περιέγραφε τη συζήτηση που είχε με τον εξομολογητή της για τη δουλειά.

⁴⁸ Αν και στην προκειμένη περίπτωση είναι πιθανόν ο γιος της Αργυρώς να τα είχε αυτά εξαιτίας της δικής μου παρουσίας εκεί, το θέμα (όπως είχα αρκετές φορές την ευκαιρία να δω), εξαιτίας της εμπλοκής της εκκλησίας στην καθημερινή ζωή, απασχολεί αρκετά και τους ίδιους.

θα διακινηθούν οι λόγοι είναι εξίσου σημαντικό με το πώς εκτιμάται ως γεγονός γενικότερα, συχνά παραβλέπονται σημαντικές «παρεκκλίσεις».

Πολλά θέματα επιπλέον διακινούνται μόνο από την προσωπικότητα των εμπλεκομένων. Την ικανότητα δηλαδή να διαπραγματεύονται διάφορες πρακτικές και να μπορούν να τις δικαιολογούν. Στις περιπτώσεις αυτές σημαντικότερο ρόλο παίζει η στήριξη των γονέων και γενικότερα του σογιού. Για παράδειγμα κάποια κοπέλα όταν παντρεύεται είναι γνωστό ότι θα μείνει με τους γονείς του γαμπρού (εκτός φυσικά εξαιρέσεων). Οι σχέσεις και οι συνθήκες της σύνδεσης με την οικογένεια του γαμπρού που θα οικοδομήσει ανήκει στις προσωπικές της δυνατότητες. Το αν δηλαδή θα έχει κάποιο κύρος, αν θα δουλεύει, αν θα διαπραγματευτεί την εγκατάσταση, αν θα πετύχει – μέσω των γονέων και ειδικότερα του πατέρα – κάποια καλύτερη θέση στην οικογένεια που θα μπει και ο τρόπος που θα «βγει» αυτό στην κοινότητα σχετίζεται με τις προσωπικές της ικανότητες και φιλοδοξίες, τη στήριξή της από το σόι και φυσικά τις αντιδράσεις της άλλης πλευράς. Η προσωπικότητα των ανθρώπων, το κύρος που μπορεί να αποκτήσουν και οι ικανότητές τους μπορεί να ανατρέψουν όλα τα δεδομένα (όπως για παράδειγμα τη θέση τους στην οικογένεια και στην κοινότητα).

Στο παρακάτω παράδειγμα η γυναίκα είχε «κλεφτεί» με έναν Γκατζό πριν μερικά χρόνια. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης ήταν πολύ επιβαρυντική για τη γυναίκα. Ο Γκατζό, εκτός των άλλων, ήταν παντρεμένος, σε διάσταση με τη γυναίκα του, αλλά δεν είχε κάνει παιδιά. Η ρητορική της γυναίκας, η οποία κατά τα άλλα είχε σημαντικό κύρος, αλλά και ο τρόπος που διαμόρφωσε το πλαίσιο επισημαίνοντας το ζήτημα των παιδιών, διέσωσαν την εικόνα της στην κοινότητα και μετακίνησαν την αντίληψη του θέματος προς όφελός της από ένα ηθικό «ατόπημα» (το να πάει με ένα παντρεμένο) σε ένα γενικά αποδεκτό στόχο (να κάνει παιδιά). Σε αυτό προσμέτρησαν πολλά στοιχεία του χαρακτήρα της, όπως η καλοσύνη, το ήθος και η ισχυρή προσωπικότητά της (κατά καιρούς την συμβουλεύονται αρκετοί συγγενείς και φίλοι).

Στην αρχή δεν της μίλαγε κανένας. Είχε όμως δίκτυο από φίλενάδες που την αγαπούσαν και τη στήριζαν και είπαν ότι την ξεγέλασε. Εν τω μεταξύ έκανε και τα παιδιά... (μέσης ηλικίας πληροφόρητρια)

Με τον τρόπο αυτό ο ρόλος της προσωπικότητας των ατόμων δείχνει να υπερισχύει άλλων κανόνων (όπως για παράδειγμα εξουσιαστικών και ιεραρχικών θέσεων) και να οικοδομούν μια ιδιαίτερη ανάπτυξη δυναμικής ανάμεσα στις σχέσεις, μια συνεχή διαπραγμάτευση, κατά την οποία, στην αποτίμηση των καταστάσεων, ιδιαίτερο ρόλο παίζουν τα πλαίσια και οι τρόποι που

τα φωτίζουν τα άτομα, αναδεικνύοντας τις ικανότητές τους στο χειρισμό και στην διεκδίκηση και θέτοντας σε προτεραιότητα όχι τον κανόνα που ισχύει γενικά στην κοινότητα, αλλά την δυνατότητα διαχείρισης των περιστάσεων. Σημαντικό ρόλο στη διαπραγμάτευση αυτή παίζει, όπως θα δούμε, η χρήση του λόγου.

Καθώς οι θεσμοί, η σημασία τους, τα όρια και η διαφύλαξή τους μετατοπίζονται στα άτομα, οι ανθρώπινες σχέσεις αποκτούν μεγαλύτερη αξία και σημασία. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών, όσο και η ίδια η δυναμική της καθημερινότητας εστιάζει στις σχέσεις, στο περιεχόμενο και το λειτουργικό τους ρόλο, και όχι σε αντικείμενα ή απρόσωπες διαδικασίες. Το γεγονός αυτό παίζει σημαντικό ρόλο και μπορεί ως ένα βαθμό να ερμηνεύσει την προβληματική σχέση που αναπτύσσουν μέλη της ομάδας με το κράτος, τη γραφειοκρατία του και τις δημόσιες υπηρεσίες γενικότερα.

Β.ΛΕΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Η σημασία της προφορικότητας και των ιδιαίτερων χρήσεων της γλώσσας, ως εργαλείο παρέμβασης και δημιουργίας στην ομάδα είναι σημαντική και ιδιαίτερα αισθητή από τις πρώτες κιόλας μέρες της επιτόπιας (βλ.επίσης Steward, 1997a).

Η ιδιαίτερη γλωσσική διάλεκτος της κοινότητας είναι τα Ρομανές, μια προφορική γλώσσα, η οποία δεν είναι ίδια σε όλους τους Τσιγγάνους, αλλά ποικίλει και έχει πλήθος ιδιοματισμούς, ανάλογα την ομάδα που τα μιλάει και την περιοχή που συναντάται. Τα Ρομανές δεν μιλιούνται από όλους τους Τσιγγάνους, ενώ περιλαμβάνουν αρκετές λέξεις από διάφορες άλλες γλώσσες, προφανώς εξαιτίας της κινητικότητας και της παραμονής των Τσιγγάνων σε πολλές χώρες κατά τα παλαιότερα χρόνια.

Σε πολλά σπίτια δεν μιλιούνται τα Ρομανές, εξαιτίας της εξωγαμίας, αλλά και της σταδιακής φθοράς της γλώσσας με το χρόνο, απ' όπου απομακρύνονται σιγά - σιγά οι νεότερες γενιές.

Εγώ: (στο τέλος μιας μεγάλης συζήτησης με μια ηλικιωμένη πληροφορήτρια για τα σόγια και τις ιδιαίτερες ταξινομήσεις της κοινότητας) Έχεις κάτι άλλο να μου πεις που θα ήθελες να γράψω;

Αγγέλα: Λέξεις τσιγγάνικες έγγραφες;

Εγώ: Τι να γράψω για πες μου;

Αγγέλα: (γελώντας μισοαστεία – μισοσοβαρά) Γράψε πώς λέγεται το πόδι....Και αυτό ξέρεις τώρα πώς το θυμήθηκα; Ήρθε τώρα το ανιψάκι μου και με ρώτησε.. καλέ γιατί πώς λέγουμε το πόδι γύφτικα; Τα νέα παιδιά δεν τα ξέρουνε και έρχεται και με ρώτησε.

Εγώ: Τί θέλεις να γράψω για τη γλώσσα;

Αγγέλα: Τί να γράψεις μωρέ ξέρω και γω να σου πω τι να γράψεις; Να γράψεις ότι όσο πάει χάνονται. Λέω καμία φορά μια κουβέντα στα παιδιά και λένε «α και τί είναι αυτό;». Σιγά - σιγά χάνεται η γλώσσα μας. Τα παιδιά δεν τα ξέρουνε. Τα εγγόνια πιο πολύ δεν ξέρουνε. Και σιγά- σιγά

χάνονται. «τί ψώνισες;» «πήρα δύο γκρασταβέτσι...»... αυτό το λέμε το αγγούρι.. «και τί είναι αυτό» «και τί γλώσσα είναι αυτή» φωνάζανε (γελάει)

Εγώ: τα εγγόνια ε;

Αγγέλα: Τα εγγόνια ναι! Δεν καταλαβαίνουνε. Και όσο πάνε, εντελώς, κανένας δεν καταλαβαίνει. Έχω εδώ τη Λίτσα τώρα. Και καμιά φορά της λέω ... δωσ' μου ..κάτι, ξέρω γώ... «και τί είναι αυτό ρε γιαγιά;» δεν καταλαβαίνει! Θα πεις τώρα και πολλές λέξεις είναι δύσκολες. Αλλά εμείς που τις ξέρουμε δεν μας είναι δύσκολες! Αυτοί που δεν τις ξέρουνε...

Εγώ: Μου κάνει εντύπωση πάντως αυτό που λες, γιατί στα παιδιά και στα εγγόνια το περισσότερο τσιγγάνικα μιλάτε. Γιατί δεν τα ξέρουν αυτά;

Αγγέλα: Έλα όμως που είναι μερικές κουβέντες που είναι δύσκολες, όπως τώρα εγώ να πώ το αγγούρι «γκρασταβέτσι». Δεν το λέω ούτε εγώ. Και σιγά -σιγά φεύγουνε. Ξεχνιούνται. Το πόδι τώρα να λές πουνό. Λέει «τί είναι αυτό;». Και σιγά- σιγά τα ξεχνάμε και μεις ακόμα.

Εγώ: βάζετε και πολλές ελληνικές δηλαδή μέσα πια;

Αγγέλα: Έχουμε πολλές ελληνικές στη γλώσσα μας. Και τούρκικες και ελληνικές. Η δικιά μας γλώσσα είναι μπαστάρδικια. Απ' όλες τις γλώσσες έχει μέσα. Παράδειγμα είναι και στους ιταλούς το σι. Μετά το πιρούνι... δεν έχουμε γλώσσα. Είναι ελληνικό: πιρούνι. Υπάρχουν πολλές λέξεις που είναι και τούρκικες και ιταλικές. Απ' όλες τις γλώσσες.

Αυτά!

Εγώ: Πιο παλιά όμως η γλώσσα ήτανε πιο ζωντανή ε;

Αγγέλα: Πιο παλιά μιλάγανε βαθειά τσιγγάνικα. Όπως τώρα αν πάω στην Τουρκία και μιλήσω με ένα παιδί δεν θα τον καταλάβω εγώ. Αν όμως βρω μια γριά που τα λέει «βαθειά», «βαριά» όπως τα λέγανε τότε, θα την καταλάβω. Δηλαδή χρόνο με το χρόνο, αλλάζουν οι λέξεις, τα απλοποιούνε και τα κάνουν πιο μοντέρνα. Η μάνα μου, ας πούμε, ο πατέρας μου μιλάγανε πιο βαθειά, πιο βαριά, εμείς λίγο τ' αλλάξαμε, τα παιδιά μας εντελώς και στα εγγόνια μας θα σβήσει.

Αγγέλα: Το Εντερλέζι⁴⁹, η Μπογκορόντιτσα.. εκείνα τα χρόνια μιλάγανε μέσα στα σπίτια γενικά αυτή τη γλώσσα. Τώρα μιλάνε ελληνικά. Και μεταξύ μας ελληνικά μιλάνε. Σπάνια μιλάνε.

Εγώ: Μα εγώ ακούω τσιγγάνικα

Αγγέλα: Ε μιλάνε,.... στις 10 λέξεις οι 3 να πούνε γύφτικα. .. (ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

1. Η ομιλία ως δύναμη παρέμβασης και δράσης

Σε μια κοινωνία με ισχυρά κυρίαρχη προφορική παράδοση είναι αυτονόητο ότι η ομιλία έχει ιδιαίτερη σημασία και η ισχύς της είναι μεγάλη - θα πρέπει δε να την αντιληφθούμε ως αντιστρόφως ανάλογη προς την θεσμική κάλυψη της κοινότητας από την ευρύτερη κοινωνία. Η λειτουργία του λόγου (ομιλία) έχει δημιουργικό και καίριο ρόλο στην επιτέλεση πολλών λειτουργιών, οι οποίες στην υπόλοιπη κοινωνία έχουν αυτονομηθεί ως θεσμοί. Η κοινωνική δράση, οι λειτουργίες και η ίδια η αναπαραγωγή των σχέσεων στηρίζεται στη δημιουργική δύναμη του λόγου. Με τον τρόπο αυτό η κοινότητα διατηρεί τις προϋποθέσεις της ύπαρξής της, δημιουργεί καταστάσεις με συγκεκριμένη λειτουργία, μέσα από τις οποίες ο λόγος προστατεύει ή παραβιάζει, πείθει ή αναιρεί, διαμορφώνει συμμαχίες και δίνει εντολές συνέχειας ή ασυνέχειας.

⁴⁹ Ο Αϊ Γιώργης. Πράγματι, πολλές νεαρές πληροφορήτριες όταν τους ανάφερα για το Εντερλέζι δεν ήξεραν τι είναι.

Βασικές όψεις - λειτουργίες του λόγου (ομιλίας) μέσα στην ομάδα:

1α.Ο λόγος -πειθώ

Η ελεύθερη περιεχομένου ρητορική συνιστά το βασικότερο μηχανισμό πώλησης των εμπορευμάτων, αφού για πολλούς Ρομά δεν έχει σημασία τι θα πεις και πώς για να πουλήσεις, σημασία έχει τι λεφτά θα φέρεις στο σπίτι. Ο λόγος είναι εργαλείο δουλειάς ως πειθώ μέσα κι έξω από την ομάδα, στην αναζήτηση των εμπορευμάτων στη διαμόρφωση σχέσεων με τους προμηθευτές, αλλά και στη διακίνησή του μέσα από το γυρολογικό εμπόριο στο χώρο των Γκατζέ⁵⁰.

Ο λόγος αυτός μπορεί να είναι και παιδαγωγός, αφού διαμορφώνει και τροφοδοτεί την εκπαίδευση και ανατροφή των παιδιών, η οποία στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος στην πειθώ. Οι γονείς πολλές φορές δεν έχουν άλλο μέσον από την πειθώ για να επιβάλλουν στα παιδιά τους σύνεση και υπακοή και αποφασίζουν σε κρίσιμες περιστάσεις ή σε παρεκτροπές τους «να τους μιλήσουν».

Σε περιπτώσεις διενέξεων πολύ σημαντική είναι η άμεση συζήτηση ή η μεταφορά λόγων από την κοινότητα. Κάποιος «θα του μιλήσει», «θα το κουβεντιάσουν», «θα συζητηθεί».

Σημαντικός είναι, επίσης, ο τρόπος μέσα από τον οποίο παρουσιάζει κανείς τη δική του οπτική, λέει τα δικά του ψέματα, τις παραποιήσεις, τις αλλοιώσεις της πραγματικότητας, προσπαθώντας να πετύχει κάτι μέσα στην ομάδα και να μείνει αλώβητος από την κοινωνική κριτική.

Ο λόγος διατηρεί προτεραιότητα και είναι λόγος-δημιουργός.

1β.Ο αρνητικός λόγος – φύλακας των ορίων

Ο αρνητικός λόγος διαφυλάττει τα όρια της κοινότητας με τον περίγυρο, αλλά και τις ενδοκοινοτικές σχέσεις των σογιών, αφού είναι έτοιμος να παρέμβει κατασταλτικά ως λόγος – κριτής – τιμωρός σε κάθε παρεκτροπή και χρησιμοποιεί ως βάση

Τον κοινωνικό έλεγχο, ενεργοποιώντας διάφορες παραμέτρους του, όπως την κοινωνική κριτική, τη διακίνηση της γνώμης του κόσμου και τη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας

⁵⁰ Με τη διαδικασία αυτή υποστηρίζεται ότι μαθαίνεις τον κόσμο «απ' την καλή και απ' την ανάποδη» και θεωρείται μεγάλο «πανεπιστήμιο». Πολλοί γονείς θέλουν να βάλουν τα παιδιά τους στη δουλειά για «να μη μείνουν με κλειστά μάτια».

Την καταστολή της συμπεριφοράς κάποιου, ενεργοποιώντας την άμεση εκδήλωση της ισχύος αρνητικού λόγου ως προσβολή, ύβρη (με ατομική ή συλλογική πρακτική), απαξίωση της συνομιλίας ή κατάρα

Πιο αναλυτικά:

Το δημόσιο και το ιδιωτικό

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι έννοιες του ιδιωτικού και του δημόσιου στη συγκεκριμένη τσιγγάνικη κοινότητα είναι κάπως διαφορετικές απ' ότι στον υπόλοιπο κοινωνικό περίγυρο (βλ. επίσης Silverman 1995). Το γεγονός αυτό γίνεται αντιληπτό μέσα από δύο πρακτικές: η πρώτη είναι η ελεύθερη εισβολή στην οικογενειακή εστία, η οποία αποτελείται από την πυρηνική οικογένεια. Το γεγονός ότι μέλη του σογιού, στενοί συγγενείς συχνά μένουν κοντά, δίπλα ή στο ίδιο κτίριο, καθιστά την ιδιωτικότητα μια σπάνια εμπειρία. Συχνά οι πληροφορητές μου παραπονιόντουσαν ότι ήθελαν «να ξεφύγουν» και να πάνε κάπου «μόνοι τους». Η έλλειψη ιδιωτικού χώρου, δεδομένου ότι κατάφωρα μπορεί να παραβιαστεί από οποιονδήποτε της ευρύτερης οικογενειακής ομάδας (κάποιος μπορεί να μπει μέσα στο σπίτι χωρίς να χτυπήσει για παράδειγμα -απλά να φωνάξει απ' έξω και να μπει) συνιστά μια ιδιότυπη σχέση με τους ανθρώπους του στενού περιβάλλοντος.

Χρειάζεται, ωστόσο να τονιστεί ότι δεν ισχύει το ίδιο για όλους τους Τσιγγάνους στην κοινότητα. Η περιφρούρηση της οικογενειακής εστίας διαφέρει από οικογένεια σε οικογένεια, συνδεόμενη με πολλούς παράγοντες. Ένας από αυτούς είναι και η χωροταξική διάταξη της γειτονιάς και του σπιτιού.

Η δεύτερη και σημαντικότερη είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο διακινούνται τα νέα και ενημερώνεται η κοινότητα για τις κινήσεις και τις επιλογές των ανθρώπων της. Ο τρόπος αυτός δίνει μεγάλη ισχύ στον κοινωνικό έλεγχο και καθιστά τον ιδιωτικό χώρο σχεδόν ανύπαρκτο ή εμπλέκει με τέτοιο τρόπο τους ανθρώπους σε αλληλεξαρτήσεις, ώστε ο ιδιωτικός χώρος παρουσιάζεται με ιδιαίτερες στρατηγικές (όπως για παράδειγμα το ψέμα) ή τη σκόπιμη παραποίηση της πραγματικότητας.

Ο καθορισμός των παραπάνω ορίων συνδέεται αρκετά με τη μεγάλη σημασία της συγγένειας και τη σχέση αλληλεξάρτησης ανάμεσα στους συγγενείς α' και β' βαθμού. Ανάμεσα στα σόγια, όπως θα δούμε, τα όρια πολλών πραγμάτων είναι συχνά δυσδιάκριτα.

Η «γνώμη του κόσμου»

Τα όρια της ομάδας, η ηθική τάξη, αλλά και οι ενδοκοινοτικές διεκδικήσεις στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στη γνώμη του κόσμου. Η γνώμη του κόσμου είναι το βασικότερο όπλο, αφού η διασφάλιση γοήτρου και θετικής εικόνας μέσα στην ομάδα θεωρείται σημαντική και συντελεί καθοριστικά στις δυνατότητες άσκησης επιρροής προς άλλα μέλη της κοινότητας. Επιπλέον, η γνώμη του κόσμου, ως κρίση ή κατάκριση έχει καθηλωτικό χαρακτήρα και συνδέεται με τους μηχανισμούς του κοινωνικού ελέγχου.

Η «γνώμη του κόσμου», ως μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου, έχει τεράστια ισχύ. Τα άτομα – φανερά τουλάχιστον – συντονίζονται στην απόρριψη στοιχείων που εκθέτουν τις συλλογικές δεσμεύσεις της ομάδας. Σπάνια κάποιος θα έρθει σε απευθείας ρήξη ή αντιπαράθεση με τα κατεστημένα της ομάδας του, διότι είναι δυσανάλογη η σύγκρουση, ειδικά όταν τα κατεστημένα αυτά είναι ιδιαίτερα αυστηρά. Σε μια περίπτωση ένας γάμος *έπρεπε* να γίνει, διότι φανερώθηκε το «κλέψιμο» της κοπέλας με κάποιον, ο οποίος όμως δεν είχε καθόλου καλή φήμη. Σε συζήτηση με μια συγγενή της κοπέλας, η λογική μιας άλλης λύσης εκτός από το γάμο και μιας άλλου τύπου θετικής έκβασης του όλου ζητήματος ήταν εκτός θέματος. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Έβλεπα όμως ότι όσο κι αν έβαζα στη συζήτηση τις πιθανότητες αυτές, τη λογική μάλλον των καταστάσεων, αυτό που μέτραγε πιο πολύ στην Ειρήνη ήταν να τηρηθούν οι τύποι, να γίνουν τα πράγματα *όπως έπρεπε*. Κι αυτό είναι που έχει δημιουργήσει μεγάλο πρόβλημα στο σπίτι της κοπέλας. Μέτραγε πιο πολύ μέσα της ο τύπος, αυτό που δεν έγινε. Όσα επιχειρήματα και να της έλεγα, ότι ήταν λάθος να γίνει αυτός ο γάμος – κάτι κοινώς παραδεκτό και όχι ως δική μου άποψη – για την Ειρήνη μετρούσε ότι δεν τηρήθηκε ο τύπος, ότι *βγήκαν στο στόμα του κόσμου*.

Αρκετές φορές άτομα από την ομάδα εκδηλώνουν πράξεις ανατρεπτικές ως προς τις κυρίαρχες δομές της κοινότητας, σπάνια όμως οι πράξεις αυτές έχουν λογική απευθείας ρήξης με τα κατεστημένα. Συνήθως, αν και υπάρχει σαφώς διαφοροποίηση στο χρόνο και στον τρόπο που τα μέλη της κοινότητας αντιλαμβάνονται τα ζητήματα, δεδομένου ότι τα κριτήρια αλλάζουν, οι παρεκκλίσεις από τα κατεστημένα καλύπτονται από περίπλοκες δικαιολογίες και ηθικές ταξινομήσεις, οι οποίες προκύπτουν και αυτές μέσα από τα κατεστημένα αυτά. Η όποια αντίδραση είναι τις περισσότερες φορές υπόγεια, ενώ, αν το άτομο κατηγορηθεί, συνήθως καλύπτεται πίσω από τις αξίες της κοινωνικής κριτικής και όχι αμφισβητώντας τις, προσπαθώντας να περισώσει την «αξιοπρέπειά» του και το κοινωνικό του κύρος, εκτός και αν έχει κάποιο ιδιαίτερο κύρος, το οποίο – πάντως – ρισκάρει. Με τον τρόπο αυτό, οι αλλαγές παίρνουν ένα χαρακτήρα συγκαλυμμένης ανατροπής, η οποία τελείται ενώ είναι ταυτόχρονα

θεωρητικά μη αποδεκτή. Στη συγκεκριμένη ομάδα οι ηθικές αξίες⁵¹ έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, επειδή ο κλειστός χαρακτήρας της και η περίπλοκη σημασία του συντελούν στο ότι η διαφυγή ενός ατόμου από βασικές θέσεις της ομάδας μπορεί να τον εκθέσει σε σκληρές κριτικές όπως για παράδειγμα ότι «συμπεριφέρεται σαν Γκατζό⁵²».

Η διαφοροποίηση από τους ηθικούς κώδικες υπάρχει συγκαλυμμένη και δύσκολα εμφανίζεται ανοιχτά στην ομάδα. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργεί καίρια και η χωροταξική συσσωμάτωση της κοινότητας, η οποία είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η αποδοχή του κοινωνικού ελέγχου εμφανίζεται και με την αποδοχή της δυνατότητας της κοινότητας για άμεση πρόσβαση στην οικογενειακή εστία. Σπάνια τα άτομα θα αναζητήσουν μόνα τους εστία σε κάποια απομακρυσμένη περιοχή. Αυτό, όπως μπορεί να φανταστεί κανείς, εκτός από το ότι δεν είναι επιτρεπτό λόγω των ισχυρών συγγενικών δεσμών, έχει αρκετό κόστος.

Η δεσμευτικότητα των κανόνων παύει να λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο όταν τα άτομα μεμονωμένα αφήνουν τον οικείο χώρο για κάποια γειτονιά σε άλλη περιοχή. Παρότι αυτό δεν συνδέεται τόσο με το χώρο, όσο με τις επαφές που θα διατηρήσουν με την ομάδα, είναι φυσικό όποιος θέλει να διατηρήσει το είδος των επαφών που είναι συνηθισμένο στην κοινότητα (και επομένως να έχει τα οφέλη των συλλογικών παροχών) να μην απομακρύνεται πάρα πολύ σε περιοχές που δεν ζουν πολλοί Τσιγγάνοι. Όσο πιο εύκολα προσβάσιμο είναι το σπίτι, τόσο περισσότερες οι συλλογικές παροχές, τόσο μεγαλύτερος ο κοινωνικός έλεγχος. Εξάλλου, μια χωρική απομάκρυνση μπορεί να σημαίνει και μια συνολική απομάκρυνση, πράγμα που δεν θα μείνει απαρατήρητο (βλ. επίσης Steward 1997a). Συχνά πληροφορητές μου αναφερόντουσαν σε «κάποιους» που έφυγαν από την ομάδα «και ζουν τώρα σαν Γκατζίε». «Μακριά από τα αδιάκριτα βλέμματα», «χωρίς να χουν τον έναν και τον άλλο πάνω από το κεφάλι τους⁵³». Η εκδήλωση αυτής της «συμπάθειας» είναι συχνά παραπλανητική ως προς το νόημά της: δεν αφορά στην αποδοχή τέτοιων συμπεριφορών, όσο στην ενδόμυχη νοσταλγία πραγμάτων που θεωρούν αδύνατον να συμβούν στους ίδιους.

⁵¹ Η έννοια της ηθικής εδώ δεν αφορά μόνο τους αυστηρούς κανόνες και διαφύλαξη των αξιών στις έμφυλες σχέσεις, αλλά και του τρόπου που γενικότερα προστατεύονται και περιφρουρούνται οι αξίες της κοινότητας, η βαρύτητα της εικόνας των ανθρώπων σε ότι αφορά θέματα αξιών. Βέβαια σε ότι αφορά τις έμφυλες σχέσεις είναι ένας από τους πιο σοβαρούς συλλογικούς κανόνες δέσμευσης.

⁵² Σε κάποιες περιπτώσεις (κυρίως τήρησης κανόνων κυρίως όσον αφορά τις έμφυλες σχέσεις) αυτό μπορεί να αποτελέσει μεγάλη προσβολή.

⁵³ Τέτοιου είδους εκφράσεις συναντούσα συχνά τόσο για την τήρηση της προγαμιαίας αγνότητας και τη δυνατότητα της γυναίκας «να έχει όποιον θέλει», όσο και για τη δυνατότητα να φύγει από το σπίτι, να ζήσει ανεξάρτητη, να ταξιδέψει χωρίς να δώσει σε κανένα λογαριασμό.

Η γνώμη του κόσμου είναι καίριας σημασίας, όχι μόνο ως κρίση και αποτίμηση μιας κατάστασης, αλλά και ως μηχανισμός παρέμβασης και διαμόρφωσης δεδομένων. Ένα κρίσιμο συμβάν που αφορά την τιμή, η διατήρηση της κοινωνικής θέσης ή της αξίας ενός ατόμου ή μιας οικογένειας τίθεται υπό διαπραγμάτευση και οι τρόποι διευθέτησης του, προκύπτουν μέσα από συζητήσεις, «διαπραγματεύσεις» και ανακυκλώσεις των συζητήσεων αποκτώντας καίρια σημασία για την «υπόληψη» των ατόμων ή της οικογένειας. Η γνώμη του κόσμου, και ιδιαίτερα, ο τρόπος που αυτή θα διακινηθεί, επηρεάζει την εξέλιξη και την έκβασή του. Για το λόγο αυτό η σχετική ρητορική και οι πράξεις που θα συνοδεύσουν τη διαχείριση του θέματος απαιτούν ιδιαίτερη εγρήγορση και μαεστρία, καθώς *επηρεάζουν και δημιουργούν τα δεδομένα*. Αυτό μπορεί να γίνει εύκολα διότι οι ανακυκλώσεις ενός γεγονότος είναι πάρα πολλές και συνεχείς. Μέσα σε αυτές ενυπάρχουν και εναλλάσσονται ζυμώσεις, αντιλήψεις, ερμηνείες και ανατροπές. Αφορούν τους πρωταγωνιστές και τα εμπλεκόμενα σόγια, αλλά αφορούν και το σύνολο της κοινότητας, διότι οι συζητήσεις, οι κρίσεις, οι ερμηνείες και οι ανατροπές γίνονται με βάση τις έννοιες της ηθικής τάξης της ομάδας. Διακινούνται για χάρη της, για να διασφαλιστεί η διατήρησή της, ωστόσο μέσα σε αυτό σταδιακά εμφολωθούν και σημαντικές αλλαγές (όπως για παράδειγμα οι όροι του γάμου, η δυνατότητα επιβολής, αλλά και η ίδια η πιθανότητα αποτυχίας μιας θετικής έκβασης).

Τα άτομα που εμπλέκονται σε τέτοια γεγονότα είναι πολλά για τρεις λόγους: α. γιατί αυτόματα θεωρούνται σχετικά με το υπό διαπραγμάτευση θέμα ως συγγενείς, εξαιτίας της μεγάλης εξάρτησης μεταξύ των διαφόρων μελών στα σόγια και είναι δύσκολο να μην εμπλακούν, β. γιατί είναι θέμα στρατηγικής: δεν είναι καλό να εκτίθενται τα άμεσα ενδιαφερόμενα άτομα από την αρχή στις δυσκολίες της διαπραγμάτευσης (καθότι και οι παραμικρές κινήσεις τους σχολιάζονται και έχουν σημασία ιδιαίτερα στις αρχές που είναι πολύ «ευαίσθητα» τα πράγματα και αυτό σημαίνει ότι μπορεί να χρειαστεί να πάρουν θέση αυστηρή για να διασώσουν την υπόληψή τους, την οποία προσπαθούν αρχικά να αποφύγουν), επομένως αναλαμβάνουν οι συγγενείς τους κάποιες πρώτες διερευνητικές επαφές, γ. επειδή καλό είναι να υπάρχουν μάρτυρες στις διενέξεις (κυρίως ανάμεσα στα σόγια) και στην επικείμενη δημοσιοποίησή τους.

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Η Έλενα ήταν στη γιαγιά της μαζί με την αδελφή της Όλγα και τις φίλες της αδελφής της (Πόπη και μια άλλη κοπέλα). Ήταν η θεία της στο δωμάτιο, μια πρώτη εξαδέλφη και απέξω η γιαγιά της. Αργότερα ήρθαν η μάνα της, δύο φίλες της μάνας και άλλοι διάφοροι.

Η Όλγα δεν έτρωγε τίποτε και ήταν ξαπλωμένη στο κρεβάτι. Σε μια στιγμή ήρθε ο Πέτρος (θείος της). Εγώ κατάλαβα ότι κάτι συμβαίνει και ρώτησα έμμεσα τη θεία της Αντριάνα «τι έχεις; δεν

φαίνεσαι και πολύ καλά» και κείνη μου έκανε κάποιο αόριστο νόημα που έδειχνε ότι δεν είχε διάθεση για κουβέντα.

Αργότερα έμαθα ότι η κοπέλα είχε κλεφτεί και μαθεύτηκε. Τώρα που το έμαθε ο πατέρας της «πρέπει να τον πάρει» (εννοεί να τον παντρευτεί). Την ρώτησα πώς τώρα μπορεί να τον πιάσει αν δεν δεχτεί. Μου απάντησε «με ξύλο, αυτή είναι η μέθοδος, αλλά θα δούμε» – διότι, όπως είπε, δεν χρησιμοποιούν τέτοιες μεθόδους πλέον. Το έμαθε μια συγγενής και το «έβγαλε», διότι αν κάποιος συγγενής τυχόν ξέρει κάποιο κλέψιμο και δεν το ανακοινώσει αμέσως στην οικογένεια ισοδυναμεί με προδοσία της οικογένειάς του.

Στην προκειμένη, ενεργοποιήθηκε ένα μεγάλο δίκτυο και μια μεγάλη ποικιλία διαπραγματεύσεων, προκειμένου να βρεθεί ειρηνική λύση. Πχ. ένας θείος από την οικογένεια της «θιγμένης» κοπέλας πήγε να μιλήσει με το θείο του επίδοξου γαμπρού. Οι θείες πήγαν στο σπίτι να θέσουν το ζήτημα στην οικογένεια και γενικά κάθε λιγότερο στενός συγγενής στην αρχή βοηθά να διευθετηθεί το ζήτημα ήρεμα. Δεν μπορούσε να πάει ο πατέρας ή η μητέρα απευθείας γιατί αν του έλεγαν όχι υποχρεούταν να κάνει φασαρία.

Οι οικογένειες της Όλγας (γονείς, οικογένεια αδελφής της μητέρας, οικογένεια του μεγάλου της αδελφού και οι ξεδέρφες της) ήταν σαν να είχαν πένθος.

Αργότερα ενεπλάκησαν οι γονείς των παιδιών προκειμένου να βρεθεί λύση.

Ένα σύστημα περίπλοκων κανόνων διαχείρισης των δεδομένων και της εμπλοκής των σογιών στα προβλήματα και στη λύση τους ακολουθεί τέτοιες περιστάσεις. Η σημασία της κάθε στιγμής είναι μεγάλη. Και η παραμικρή κίνηση μπορεί να έχει ευεργετικά ή δυσάρεστα αποτελέσματα για την οικογένεια και την κοινωνική της θέση (βλ. επίσης Kozaitis 1993). Από την άλλη είναι βέβαιο ότι τα γεγονότα «θα βγουν», δεν είναι όμως σίγουρο ότι θα παραμείνουν στην αρχική τους διάσταση:

Αναστασία: Είμαστε σε ένα στενό κύκλο. Δηλαδή εγώ τώρα ήταν συχνά, πολύ συχνά που μάλωνα με τον άντρα μου και χωρίζαμε. Ρε παιδιά! Δηλαδή αυτό το πράγμα... Πράγματα προσωπικά δικά μας βγαίνανε στη φόρα και τι; Τα συζητάγανε ο κόσμος σαν νέο επί καιρό. Δηλαδή οτιδήποτε συμβαίνει στο σπίτι γίνεται διαρροή. Διαρρέει σχεδόν σε ολόκληρη περιοχή. Κατάλαβες; Δηλαδή δεν μπορείς να κάνεις κάτι χωρίς να σε κρίνουν, χωρίς να λογοδοτήσουν σε αυτό που έχεις κάνει.

Εγώ: πως γίνεται αυτό τόσο εύκολα;

Αναστασία: πως γίνεται αυτό τόσο εύκολα! Όταν μαλώνουν ας πούμε για ... θα πουν αυτοί για την κοπέλα, οι άλλοι για το παιδί. Η μια μαμά στη φίλη, η άλλη μαμά στη φίλη της, στόμα με στόμα: 'α, έμαθες; Η τάδε χώρισε.' 'γιατί;'. 'γιατί έτσι, γιατί έτσι. Α, αυτό τα μάθατε τα νέα;'. Δηλαδή η τελική φάση είναι σαν χαλασμένο τηλέφωνο. Άλλα λέω εγώ στην Άλφα, η Άλφα τα... Διαρρέουν πράγματα άσχετα.

Εγώ: συμβαίνουν και σε άλλες κοινωνίες αυτά. Και σε μας έτσι γίνεται. Σε κλειστές κοινωνίες δηλ. που έχω ζήσει εγώ, έτσι ακριβώς γίνεται. Άλλα αντ' άλλων λένε μετά.

Αναστασία: Ναι και είναι βέβαια πολύ κακό αυτό το πράγμα δηλ να έχεις πάντα ανθρώπους από πίσω που... θα ακούσεις πράγματα για σένα, δικά σου. Δηλ. όπως μου συνέβαινε εμένα. Άκουγα κάτι πράγματα που αφορούσαν εμένα από ανθρώπους ξένους. Κι έλεγα τώρα μα πως είναι δυνατόν, από πού να ξέρουν για μένα και τόσο λεπτομερή πράγματα. Αυτό είναι το κακό... (πληροφορητρία μέσης ηλικίας)

Η δημόσια εικόνα

Μία ευρύτερη μορφή κοινωνικού ελέγχου είναι ο δημόσιος χαρακτήρας που λαμβάνουν τα δεδομένα. Το «να ακουστεί» κάποιος είναι είτε επιθυμητό, όταν πρόκειται για την αναγνώριση του από την κοινότητα, είτε κάτι άσκημο που προκαλεί ντροπή, όταν πρόκειται για αρνητικό σχολιασμό κάποιας πράξης του.

Για τον άντρα (βασικά σημεία):

Το «να ακουστεί» κατά περίπτωση αφορά α. ηθικές ατασθαλίες (που προκύπτουν κυρίως από την διατήρηση ή όχι της αγνότητας των γυναικών της ευρύτερης οικογένειάς που έχει στην «επιστασία» του και λιγότερο της δικής του ηθικής στάσης εγκράτειας⁵⁴ όσον αφορά τη σεξουαλική ζωή, να μην πειράζει γυναίκες, κόρες και να μην διακινδυνεύει δηλαδή το γόητρο άλλων ανδρών, κλπ), β. Την τήρηση του λόγου και της τιμής του όσον αφορά τη σχέση του με άλλους άντρες στις δουλειές (να μη «ρίχνει» δηλαδή άλλους άντρες) και γ. Τη φινέτσα και την προσωπικότητά του ως «καλού», «πλούσιου», «ηθικού», «κιμπάρη» και γενικότερα ως χαρισματικού ατόμου, την εμφάνισή του (συμπεριλαμβανομένων του αυτοκινήτου και της εξωτερικής εμφάνισης).

Για τη γυναίκα (βασικά σημεία):

Το «να ακουστεί» μια γυναίκα αφορά α. Στην αγνότητά της, β. Στα γενικότερα προσόντα της ως νοικοκυρά και γενικά άξια και προκομμένη, γ. Στη φινέτσα, την ομορφιά, το χορό, τα χαρίσματα και τη γενικότερη (και σε μεγάλο βαθμό εξωτερική) εμφάνισή της.

Ενώ και για τα δύο φύλα σημαντικό είναι αν έχουν ξεχωρίσει κάπου θετικά (πχ ως χαρισματικά άτομα), η απόδοσή τους στη δουλειά, το χιούμορ και γενικά η καπατσοσύνη και ικανότητά τους να χειρίζονται και να δημιουργούν (όπως είπαμε) καταστάσεις για κοινό όφελος και ευχαρίστηση.

Η κοινωνική αξία σχετίζεται με το είδος του λόγου που διακινείται για τα άτομα μέσα στην ομάδα. Τα άτομα συχνά απολογούνται συλλογικά ακόμη και για πολύ «προσωπικά» δεδομένα. Το σίγουρο είναι ότι το κάθε τι θα μαθευτεί και ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούν αντίπαλα σόγια ελάχιστες είναι οι λεπτομέρειες της προσωπικής ζωής που δεν θα δημοσιοποιηθούν.

Παϊτέρης⁵⁵: η έννοια του κοινωνικού ελέγχου που λέτε στην ανθρωπολογία είναι φοβερά αισθητή μέσα στην κοινότητα αυτή ακόμα κι από τις απλές κοινωνικές σχέσεις. Δηλ. αν θεωρείς κοριτσάκια 16 χρονών, που μπορεί να βγαίνουν σε παρέες με άλλα αγόρια και πρόκειται να κάνουν αυτό που

⁵⁴ Αν και πολλές ηλικιωμένες πληροφορήτριες σχολίαζαν περιφρονητικά και απαξιωτικά άντρες οι οποίοι είχαν «κλέψει» πολλές γυναίκες, θεωρώντας τους «έκφυλους».

⁵⁵ Ο Αλέξης είναι μορφωμένος και ασχολείται με τα κοινά.

λέμε δεσμό, κατ' ουσίαν μιλάς για μια κοινωνική σχέση, γιατί απαγορεύεται οτιδήποτε να συμβεί, οπότε δεν μιλάμε για δεσμό μεταξύ προσώπων... είναι μια κοινωνική σχέση.

Εγώ: άντε να σου κρατήσει το χεράκι...

Παϊτέρης: τα «σχετικά» μέχρι του σημείου που επιτρέπεται αυτό... Βλέπεις αμέσως ότι οι φίλοι και οι φίλες από τις δυο πλευρές αρχίζουν και παρεμβαίνουν σε αυτή τη σχέση: τι έκανε ο ένας, τι έκανε ο άλλος, τι πρέπει να κάνεις, κι έτσι κι αλλιώς..., γίνεται ένα ψιλομπάχαλο κάθε φορά η σχέση. Το ίδιο ακριβώς είναι σαν να κάνουμε προπόνηση όταν μεγαλώσουμε γιατί την ίδια δουλειά θα κάνουν όταν αυτοί τα φτιάξουν.

(Κώστας Παϊτέρης, δημοτικός σύμβουλος)

Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται η κοινότητα το ζήτημα της *δημόσιας εικόνας* των μελών της φαίνεται να έχει τεράστια βαρύτητα. Πράξεις και τοποθετήσεις ακολουθούνται από αυστηρή κριτική, από την άλλη όμως το θέμα αυτό εντάσσεται σε περίπλοκες πρακτικές, διότι την εικόνα αυτή – εφόσον είναι τόσο σημαντική – επηρεάζουν, όπως είδαμε, πολλοί παράγοντες (στην κυριολεξία δίνεται μάχη εντυπώσεων), με τρόπο που μπορεί – εν τέλει – να ξεχνιούνται και τα πιο σοβαρά «παραπτώματα».

Παρότι η δημοσιοποίηση όλων των σχετικών συζητήσεων και γεγονότων που αφορούν τις ζωές των ανθρώπων είναι δεδομένη, η διαφάνεια στην κοινότητα δεν εξασφαλίζεται. Εκτός από τις διαφορετικές πλευρές που ακούγονται για το ίδιο θέμα από τα σόγια, κάποιες φορές διακινούνται από το ίδιο άτομο *δύο διαφορετικοί λόγοι*: αυτός που λέει στο στενό του κύκλο και αυτός που λέει επίσημα «για να ακουστεί». Κάθε, ωστόσο, ανακολουθία, επειδή δεν μένει για πολύ καλυμμένη, οδηγεί τα πράγματα σε σύγχυση, σε αναζήτηση εξηγήσεων και σε περαιτέρω παρεξηγήσεις.

Εν τω μεταξύ, αυτά η πεθερά της τα είπε στα 30 άτομα που είχαν μαζευτεί [σε μια γιορτή] και εκείνοι τα έμαθαν από κάποιο συγγενή που τυχαία παρευρέθηκε. Η Ελισάβετ μου τόνισε ότι επίτηδες η πεθερά της μίλησε έτσι μπροστά σε όλα τα άτομα «για να το μάθει όλη η Αγία Βαρβάρα». Στους στενούς συγγενείς της είχε πει άλλα.

Υβριστικός και απόντας λόγος

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι γυναίκες, στο παραδοσιακό συμβολικό σύστημα, είναι συνδεδεμένες όχι με τον ορθό, αλλά με τον απόντα ή τον αρνητικό λόγο. Ως έθιμο τα παλαιότερα χρόνια η νιόπαντρη γυναίκα δεν μιλάγε για 3 μέρες. Σήμερα δεν ισχύουν τέτοιες πρακτικές, το αντίθετο μάλιστα, οι γυναίκες έχουν λόγο και κάποιες φορές σημαντικό και πρωτεύοντα στην οικογένεια. Επιπρόσθετα σε πολλές οικογένειες η γυναίκα αποφασίζει και διαχειρίζεται τα θέματα με άμεσους ή έμμεσους τρόπους.

Παρόλα αυτά, οι άντρες συνήθως θεωρούνται πιο «ψύχραιμοι» και δεν ανακατεύονται στους καυγάδες των γυναικών παρά μόνο για να παρέμβουν είτε μεσολαβητικά, όπως το να πάνε να

πάρουν τις γυναίκες τους, «*το συζητάνε*», *ζητάνε το λόγο* ή *απολογούνται* (προς τους άντρες πάντα) για τη συμπεριφορά των γυναικών τους, είτε (αν έχει γίνει κάποια σοβαρή προσβολή) «*αποστέλλουν*» με κάποιο πρόσωπο απειλή ή χτυπούν το αντίδικο άτομο αν είναι άντρας. Είναι προσβλητικό για τον άντρα να απευθυνθεί στις γυναίκες σε κάποιο καυγά γυναικών – αυτό μειώνει το κύρος και τον ανδρισμό του⁵⁶.

Οι γυναίκες μπορεί να εμπλακούν σε κάποιο καυγά προσβάλλοντας ή βρίζοντας κάποιαν, αλλά αυτό δεν αποτελεί πάντα γενίκευση των εκδηλώσεων βίας, παρά μόνο αν εμπλακούν οι άντρες τους και τα σόγια εν γένει. Συνήθως μεσολαβούν οι άντρες ή άλλοι συγγενείς ως πιο ψύχραιμοι για να κλείσει το ζήτημα (χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι αυτό είναι κανόνας). Μια ακραία περίπτωση είναι να μαζευτούν πολλές γυναίκες από μια οικογένεια και να *βρίσουν* μια άλλη ή ένα πρόσωπο έξω από το σπίτι του. Η διαπόμπευση και ο διασυρμός ενός προσώπου, αποτελεί χειρότερη μορφή αντεκδίκησης από την φυσική βία, η οποία μπορεί να έπεται ή να προηγείται. Η μείωση του κύρους είναι σοβαρό γεγονός και δεν αποκαθιστάται εύκολα, παρά μέσα από σοβαρές αντεκδικήσεις.

Λόγω της στενής εξάρτησης των μελών της οικογένειας, το μέλος που καταδεικνύει ανάρμοστη συμπεριφορά μπορεί να *απειληθεί* μέσω τρίτων για την συμπεριφορά του ή να *ζητηθεί* από την οικογένειά του «να τον/ την μαζέψει»...

Μπορεί επίσης, *ο λόγος να είναι απών*, ως ένδειξη απαξίωσης και απόρριψης της συνδιαλλαγής και ως ακραία αντιμετώπιση κάποιας διένεξης. Ολόκληρα σόγια ή μεμονωμένα άτομα «δεν μιλούν» μεταξύ τους ως ένδειξη οργής, περιφρόνησης ή τιμωρίας, κρίνοντας έτσι ως ανάρμοστη κάποια στάση ή συμπεριφορά ή προβάλλοντας έτσι κάποια διεκδίκηση και επιδρώντας με τον τρόπο αυτό στο μέλλον της σχέσης. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Κάποια στιγμή ήρθε η Έλσα στο σπίτι, η εξαδέλφη της Έλενας. Η κόρη της Έλενας, που γνώριζε ότι είχαν τσακωθεί με μια οικογένεια της είπε: «προχτές είδα τη Έλλη στο δρόμο και της μίλησα» και μετά λέει το σκέφτηκα «ωχ αμάν, μίλησα! Έκανα άσχημα;» Η Έλσα της απάντησε «ε όχι αλίμονο! γιατί να έκανες άσχημα;». Και η ίδια περιέγραφε μια περίπτωση που είδε κάποιες γυναίκες στο δρόμο (σε ανάλογη περίπτωση που ήταν δημοσιοποιημένη η διαμάχη ανάμεσα στα σόγια) και ήταν έτοιμες να τους μιλήσουν, αφού «το έβλεπε στον τρόπο τους» ότι «ήταν έτοιμες να χαιρετήσουν». Αλλά δεν χαιρέτησαν, λόγω της άσκημης κατάστασης που είχε επικρατήσει ανάμεσα στα σόγια.

Το θέμα των διενέξεων των σογιών αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για τους συγγενείς που κανονίζουν τα προσκλητήρια των γάμων. Πρέπει να βρουν τρόπο να ταιριάξουν τους

⁵⁶ Αυτές οι αντιλήψεις έχουν πολλές ποικιλίες έκφρασης, διαφοροποιήσεις και ανατροπές.

προσκεκλημένους κατά σειρά σημασίας, χωρίς να φέρουν σε δύσκολη θέση αυτούς που «δε μιλούν» μεταξύ τους⁵⁷.

Εκτός από τον απόντα λόγο σε σχέση με την προσωπική αξία υπάρχει και ο απόντας λόγος σε σχέση με την αποσιώπηση δεδομένων προσβλητικών και μειωτικών για τα άτομα. Αν και δεν είναι ιδιαίτερα εφικτό, η αποσιώπηση και η συγκάλυψη είναι σημαντικές τακτικές προκειμένου «να μην γίνει χαμός», να μην δημιουργηθούν δηλαδή σοβαρά γεγονότα που μπορεί να σημαίνουν και γενικευμένη εμπλοκή των σογιών. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Συζήτηση Ιάκωβου και Ηλία για δύο αδέρφια που είχαν ένα σοβαρό καυγά με αποτέλεσμα να στείλει ο ένας τον άλλο στο νοσοκομείο με αφορμή τη ζήλια του ενός για πιθανή σχέση της γυναίκας του με τον άλλο. Θεωρήθηκε από τους πληροφορητές ότι ήταν και οι κουμπάροι τους ανακατεμένοι. Σχολίαζαν ότι δεν έχουν χωρίσει. Ο Ιάκωβος έλεγε ότι «αφού θέλεις τη γυναίκα σου αποσιώπησέ το όπως κάνουν τόσοι και τόσοι άλλοι, τι θες και το λες; Εμείς – λέει – το ξέραμε από τα Χριστούγεννα και δεν λέγαμε. Το ήξεραν περιορισμένα άτομα. Δεν είχε «ακουστεί»». Ο Ηλίας υποστήριζε ότι φταίνε οι γυναίκες, αλλά όταν ο Ιάκωβος του εξήγησε τις συνθήκες που η οικογένεια της γυναίκας δέχτηκε τον γαμπρό υποστηρίζοντας ότι «τον μάζεψαν από το δρόμο» συμφώνησε ότι «αυτός είναι ο πιο φταίχτης». Τώρα λέει «καταντήσαμε να φοβούνται περισσότερο αυτοί που το λένε από αυτούς που το κάνουν» (ότι θα βρεθούν δηλαδή μπλεγμένοι).

Ο λόγος ως φύλακας της τάξης και των αξιών μέσα στην κοινότητα διακινεί τα δεδομένα επιδιώκοντας την καταστολή των «λάθος» πρακτικών, ενώ ο καθένας προσπαθεί να άρει και να επηρεάσει τη δεσμευτική λειτουργία του προς όφελός του ή προς όφελος της οικογένειάς του.

Ο «καλός» λόγος, ως ανάδειξη και αναγνώριση, ως καλή γνώμη για κάποιον, αλλά και ως συγνώμη έρχεται να επηρεάσει αυτή τη δεσμευτική ροή του υβριστικού λόγου και να φέρει τη σύμπραξη και την ενότητα. Όχι πάντα αποτελεσματικά:

Το Πάσχα είχαν κατέβει στην εκκλησία και ο Σωτήρης, όταν είπε ο παπάς «αν δεν συγχωρέσετε δεν θα συγχωρεθείτε», πήγε και βρήκε τον Δημήτρη (με αφορμή κάποιους σοβαρούς καυγάδες που είχαν γίνει ανάμεσα στις οικογένειες) και του είπε «αν είπα και καμιά κουβέντα, συγχώρεσέ με». Ο Σωτήρης είχε θυμώσει, διότι ο Δημήτρης «αντί να πει εντάξει όλοι μας είπαμε, συγχώρεσέ με και εσύ» σχολίασε την εμπλοκή του Σωτήρη καυστικά: «α, είπες κι εσύ κουβέντα;». Ο Σωτήρης σχολίασε την έλλειψη ανταπόκρισης του Δημήτρη: «φίλε, είναι η ημέρα της συγχώρεσης και της αγάπης. Ο Θεός θέλει να συγχωράμε».

Ο λόγος που σηματοδοτεί τα όρια της σχέσης με τους Γκατζέ ως λόγος πολιτικός είναι ιδιαίτερα προσεκτικός. Ο λόγος αυτός θα αναλυθεί διεξοδικά παρακάτω, μιας και προσπαθεί να συνδυάσει το δημιουργικό χαρακτήρα της ομιλίας σε μια ιδιαίτερα ευέλικτη ρητορική.

1γ.Ο λόγος – παραμυθάς

⁵⁷ Λαμβάνοντας υπόψη την επισημότητα που παίρνει ένα γεγονός γάμου στην κοινότητα.

-Κόκκινη κλωστή δεμένη στην ανέμη τυλιγμένη δώσε κλότσο να γυρίσει παραμύθι ν' αρχινήσει.
Καλησπέρα στο παραμύθι!....

(...)

(προς τους ακροατές που δεν έλεγαν τίποτε): Άντε πέστε ντε!!...

-Καλησπέρα στο παραμύθι!... (απαντούν οι ακροατές)

(ακολουθεί το παραμύθι της κόρης που άμα γελάει θα βγάλει λουλούδια, εκεί που θα πατήσει θα φυτρώνει χορτάρι, άμα λουστεί θα πέφτουν λίρες και άμα κλαίει θα πέφτουν διαμάντια – τα δάκρυά της).

...

Πήρε τη γυναίκα του, έκανε τραπέζι, γάμο, γλέντια ξεσηκώθηκε όλο το χωριό στο πόδι, εκείνη την ώρα πέραγα κι εγώ από κει και με 'βαλαν, μου 'καναν το τραπέζι...

(Παραθέτω την αρχή και το τέλος ενός παραμυθιού. Το παραμύθι αυτό μας αφηγήθηκε μια ηλικιωμένη πληροφορήτρια παρουσία αρκετών εγγονών και δισέγγονων. Το συγκεκριμένο παραμύθι είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς ήταν πολύ δημοφιλές ανάμεσα στους πληροφορητές μου και ήθελαν «οπωσδήποτε» να μου το αφηγηθεί η «γιάγρια», αν και ήταν «πολύ μεγάλο και θα με κούραζε»...)

Ο λόγος – παραμυθιάς διατηρεί, ανασυγκροτεί και ξαναδημιουργεί την παράδοση, γεμίζοντας και τροφοδοτώντας συνεχώς τις πολιτιστικές παρακαταθήκες, οι οποίες περιλαμβάνουν πληθώρα από αφηγήσεις ιστοριών, κάθε περιεχομένου, ενώ από την άλλη δημιουργεί καταστάσεις μέσα από την αφήγηση, με πρωταγωνιστές συχνά τους ίδιους τους αφηγητές.

Οι περισσότεροι Τσιγγάνοι που γνώρισα λατρεύουν τους μύθους και τις ιστορίες. Για όλα τα περιστατικά έχουν να διηγηθούν άπειρες εκδοχές μύθων και ιστοριών. Ακόμη και για τη ζωή του Χριστού. Οι ιστορίες αυτές αφορούν σε θρύλους, μυθοποιημένα ιστορικά γεγονότα, βιογραφικά στοιχεία πολιτικών, θρησκευτικών, και άλλων προσώπων, παρεπόμενα της ιστορίας, του βίου των Αγίων, διαφόρων γεγονότων και προσώπων, τα οποία δίνουν μια μυθολογική – θρυλική, αλλά και πιο προσωπική διάσταση στα γεγονότα. Η σημασία της προφορικότητας αυτής είναι μεγάλη. Κατά κανόνα οι ιστορίες αυτές είναι πιστευτές και θεωρούνται μέρος της επίσημης ιστορίας. Πολλές φορές τα όρια ανάμεσα στο μύθο και την πραγματικότητα δεν είναι απολύτως διακριτά, ειδικά σε θέματα που αφορούν τη θρησκευτική παράδοση. Ενδεικτική είναι η ιστορία του Αγίου Θαδδαίου, όπως την συνοψίζει μία ηλικιωμένη πληροφορήτρια, ο οποίος θεωρείται από τους πληροφορητές μου ότι είναι ο ίδιος Τσιγγάνος:

Μία φορά είχε πάει κάποιος καλόγερος από ένα μοναστήρι στο σπίτι μιας οικογένειας Τσιγγάνων και είχε ζητήσει το μικρότερο παιδί τους που το έλεγαν Θαδδαίο. Αυτοί δεν του παρουσίασαν το μικρότερο παιδί, αλλά παρουσίασαν όλα τα άλλα. Τους λέει όμως ο καλόγερος: έχετε και ένα ακόμα παιδί οκτώ χρονών! Εμφανίστηκε τότε το παιδί, το οποίο ήταν προορισμένο να γίνει καλόγερος και τον πήγανε τον κάναν καλόγερο... αυτός όμως μαρτύρησε... τον είχαν βασανίσει, του είχαν κόψει τη γλώσσα και του την είχαν δώσει να τη φάει ... όμως η γλώσσα μίλαγε... και άλλα φρικτά βασανιστήρια του έκαναν όμως η γλώσσα ότι και να του κάνανε μίλαγε Κι έτσι κι αυτοί τρομάζανε και τον ανακήρυξαν άγιο.

(ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Η σημασία της αναπαραγωγής ιστοριών που αφορούν τους πρωταγωνιστές είναι μεγάλη και σημαντική για τον τρόπο που παρουσιάζεται κανείς στην ομάδα. Η προσπάθεια να ενισχύσει το κύρος του, η διακίνηση εικόνων για τον τρόπο συμμετοχής του στην ομάδα, μέσα από τις οποίες είναι «γλεντζές», «τίμιος», «σωστός», «καπάτσος», «πονετικός» κλπ, και «ξέρει να περνάει καλά», είναι μέρος της ρητορικής, μέσα από την οποία προσπαθεί να επηρεάσει τους άλλους για όφελος δικό του ή του άμεσου συγγενικού περιβάλλοντος. Οι ιστορίες επίσης για κάποιον ή κάποια που δεν διστάζει να αψηφήσει τις απαγορεύσεις και τις ιεραρχίες των Γκατζέ, που φτάνει σε ακραίες εκδηλώσεις στην ομάδα (χωρίς να προσβάλλει) και γενικότερα τολμά, είναι δηλαδή «τρελάρια/ς» (χαρισματική/ός) ανάγουν τον πρωταγωνιστή σε επίλεκτο μέλος της κοινότητας, το οποίο απολαμβάνει ανάμεικτα συναισθήματα αποδοχής, ζηλοτυπίας, αλλά και απόδοση ηγετικής θέσης.

2. Πολιτικές του σώματος: επιτέλεση και δράση (μη ρητός λόγος)

Εξίσου σημαντικές είναι και διάφορες μορφές μη λεκτικής επικοινωνίας, οι οποίες μεταφέρουν μηνύματα δημιουργώντας ή συμβάλλοντας κάποιες φορές ουσιαστικά στη δημιουργία καταστάσεων.

Η πιο σημαντική από αυτές είναι ο χορός, και επισημαίνεται η σπουδαιότητά του, δεδομένου ότι η λειτουργία του είναι παρούσα στην καθημερινότητα. Διαπερνά όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής (πλην αυτής του πένθους) και αποτελεί μορφή έκφρασης κάποιες φορές αναντικατάστατη. Μορφές τελετουργικής επιτέλεσης αλλά και μέσω του χορού μη ρητή επικοινωνία ανάμεσα στα φύλα αντικαθιστά πολύπλοκους μηχανισμούς παρέμβασης στις σχέσεις των ανθρώπων και κυρίως μεταξύ των ζευγαριών⁵⁸. Μέσα από το χορό τα νοήματα είναι πολλές φορές συγκεκριμένα (τόσο προς το θετικό όσο και προς το αρνητικό τους νόημα). Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Η Ειρήνη πήγε σε γάμο με τον Νίκο (η μάνα της δεν ήθελε να πάει⁵⁹). Χόρεψαν με το Νίκο ένα χορό με τον γαμπρό και τη νύφη (όπως συνηθίζεται) και έναν μόνοι τους διότι ο Νίκος ήθελε να δείξει ότι είναι μαζί. Χόρεψε ένα χορό επίσης με τον πεθερό της. Χόρεψε με τις θείες του Νίκου από το σόι του πατέρα του. Δεν πλησίασε καθόλου [μέσω του χορού πάντα] την Γιώτα και τη Λένα (τις κουνιάδες της), παρ' ότι η Γιώτα «δεν την έχει πειράξει» και ήθελε κάποια στιγμή να χορέψει με την Γιώτα για να της το δείξει – τελικά δεν το έκανε.

Και αλλού:

⁵⁸ Φακιολά, Μ., 2008, περιοδικό *Κριτική Διεπιστημονικότητα*, τ.3, Αθήνα: Σαββάλας.

⁵⁹ Η Ειρήνη ήταν χωρισμένη λίγες μέρες. Το να πάει θα σήμαινε επανένωση του ζευγαριού, κάτι που η μάνα της δεν ήθελε να γίνει ακόμη αυτό, εξ αιτίας της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί ανάμεσα στα σόγια, αλλά και της ήδη προβληματικής κατάστασης που είχε διαμορφωθεί μέσα στην καινούρια οικογένεια για την κόρη της.

Μετά μου ανέφερε ότι χώρισε η Μαργαρίτα γιατί είχαν πάει σε ένα γάμο με τον άντρα της και ήταν εκεί «η πρώην του», η οποία κάποια στιγμή χόρεψε στην πίστα μπροστά του προκλητικά χωρίς εκείνος να αντιδράσει. Η Μαργαρίτα θύμωσε κι έφυγε.

Μια άλλη σημαντική μορφή μη λεκτικής δράσης είναι η βία. Αν και η βία συνδέεται με το λόγο (ως ύβρις, ως καταστολή, πρόκληση, προσβολή, κλπ), με συναισθηματικές και άλλες μορφές εκβιαστικών απαιτήσεων ανάμεσα στα μέλη μιας οικογένειας ή μεταξύ των σογιών, μια σημαντική εκδήλωση παρέμβασης αποτελεί η φυσική βία.

Η βία αποτελεί συχνό φαινόμενο στη σχέση ανάμεσα στο ζευγάρι, αλλά δεν είναι κανόνας. «Εξαρτάται από τον άντρα» μου ανέφερε χαρακτηριστικά μια πληροφορήτρια, ενώ όταν είχα αναρωτηθεί γιατί μια νεαρή γνωστή μας γυναίκα ανέχονταν την προκλητική συμπεριφορά του άντρα της σε σχέση με κάποια άλλη γυναίκα μου απάντησε ότι «σ' αυτό το σόι οι άντρες βαράνε τις γυναίκες τους, οπότε δεν τολμάει να μιλήσει γιατί μια φορά την έστειλε στο νοσοκομείο».

Αν και η βία αφορά στα ζευγάρια και στις στενές οικογενειακές σχέσεις⁶⁰, η βία παρουσιάζεται κάποτε ως μορφή εξαναγκασμού και διευθέτησης διαφορών ανάμεσα σε σόγια ή σε άτομα που έχουν διαφόρων μορφών διαφορές (οικονομικές, τιμής, κλπ). Τα τελευταία χρόνια η χρήση φυσικής βίας σε περιπτώσεις προσβολής της τιμής μιας γυναίκας φαίνεται να έχει εξασθενήσει ως πρακτική.

Τα Φιτσίρια πηγαίνουν και καθαρίζουν με μαχαίρι, εμείς δεν κάνομε τέτοια....

(νεαρή πληροφορήτρια για την προσβολή της τιμής μιας γυναίκας, την περίπτωση δηλαδή που «πειράξει» κάποιος μια κοπέλα και δεν την «πάρει» μετά)

Άλλες λιγότερο σημαντικές μορφές μη λεκτικής δράσης είναι η εμφάνιση, η οποία συχνά προσλαμβάνει θεατρικό χαρακτήρα. Είναι πολύ σημαντική για το άτομο, διότι μέσα από αυτήν προσπαθεί να δημιουργήσει εντυπώσεις και να επηρεάσει υπέρ του τη γνώμη των μελών της κοινότητας. Μια εμφάνιση μπορεί να είναι εντυπωσιακή, αποσκοπώντας να περάσει μηνύματα, κυρίως μέσα από τη χρήση ή κατάχρηση υλικών αγαθών ή τη συμβολική τους χρήση και κατανάλωση και να διαμορφώσει την εικόνα του ατόμου στην κοινότητα.

Ιδιαίτερα σημαντικό προσόν θεωρείται η φυσική ομορφιά, γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την κατάκτησή της (αν και χωρίς παρεμβάσεις-δεν έχει δηλαδή ενταχθεί η πλαστική χειρουργική ως ιδέα στην κοινότητα) και ανάμεσα στα άτομα αποτελεί σημαντική πηγή ενδιαφέροντος,

⁶⁰ Στην κοινότητα υπήρχε μια περίπτωση χρήσης βίας μητέρας προς τον ενήλικο και ιδιαίτερα γυμνασμένο γιό της, όσο και από το γιό προς τη μάνα. Η πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζεται ως γραφική, δεδομένου ότι γίνεται αφορμή για αστειύσεις και πειράγματα, που όμως απλά δείχνουν κατά κάποιο τρόπο την εξουσία που έχει η μάνα πάνω στο γιό. Στις άλλες περιπτώσεις κατακρίνεται πολύ και είναι λιγότερο αποδεκτή από τη βία του άντρα προς τη γυναίκα του, η οποία θεωρείται σχετικά συνηθισμένη.

«δυνατό χαρτί» στις παντρείες και «διαβατήριο» στον κόσμο των Γκατζέ⁶¹. Τα χρήματα που δαπανώνται για την εμφάνιση είναι πολλά σε γυναίκες και άντρες, αλλάζουν όμως τα πράγματα με τα χρόνια, όσο τα παιδιά μεγαλώνουν και οι απαιτήσεις τους αυξάνονται αποκτώντας προτεραιότητα έναντι των μεγάλων.

Μια σημαντική μορφή δημιουργικής έκφρασης για τις γυναίκες είναι και η διακόσμηση του σπιτιού. Ο τρόπος που θα παρουσιαστεί το σπίτι σε ένα σημαντικό γεγονός (γάμο, βαφτίσια, γενέθλια, γιορτές, αλλά και στις μεγάλες γιορτές) είναι ευθύνη της γυναίκας, η οποία αυτοσχεδιάζει με ευρηματικότητα συνθέσεων υλικών και τεχνοτροπιών το ιδιαίτερο στυλ του σπιτιού της. Πολλές φορές η διακόσμηση αυτή περιλαμβάνει παρεμβάσεις σε υλικά (για παράδειγμα μπορεί να βαφεί το ξύλο των καναπέδων με χρυσή μπογιά, ή να διακοσμηθεί το ταβάνι με γύψινα, να αλλάξουν τα χαλιά, οι κουρτίνες και το όλο ύφος του χώρου, κλπ).

Ο λόγος και οι μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας είναι βασικά εργαλεία στη δημιουργία καταστάσεων μέσα στην ομάδα που εκφράζουν τον ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησης της συλλογικότητάς της.

3. Η γνώμη του Γκατζέ κόσμου πηγή αμφισημίας

... Όταν στην εφημερίδα ή στην τηλεόραση συμβαίνει κάτι και λέει ο Τσιγγάνος έκανε αυτό, δεν τον αναφέρει με το όνομα και το επώνυμο. Αφού βγάζει την είδηση, δεν λέει ο κύριος τάδε έκανε αυτό. Λέει «Τσιγγάνα πούλαγε μωρά» ή «Τσιγγάνος έκανε αυτό» και μετά μου βγαίνει ο ίδιος ο δημοσιογράφος που τους έχει θάψει, κατ' ουσίαν, αυτούς τους ανθρώπους με τον τρόπο που δημοσιογραφεί, για να μου μιλήσει για τα δικαιώματά τους σε σχέση με την κοινωνία... λοιπόν κι ο άνθρωπος αυτός, ο απλός Τσιγγάνος, μπορεί να μην έχει παιδεία για να διακρίνει τέτοιες λεπτομέρειες, διαισθητικά όμως το καταλαβαίνει γιατί πέφτει «το δούλεμα της αρκούδας» Και εφόσον το καταλαβαίνει τότε πώς να μην είναι αρνητικός για οτιδήποτε; Όταν σε πιάνει πχ η αστυνομία και σου λέει «είσαι ο Τσιγγάνος» ή «είσαι ο Γύφτος» και αρπάζεις τις ψιλές σου προκαταρκτικά, άσχετα αν φταις ή όχι...και μετά πηγαίνεις στο δικαστήριο, όπως είχε συμβεί εδώ, νομίζω ότι ήταν ο (όνομα γνωστού μεγαλοδικηγόρου), και κάτι έγινε και είτε ο αντίδικος «αυτός ο Τσιγγάνος...» και τέτοια, και του λέει η πρόεδρος του δικαστηρίου «δεν σας ρώτησα τι είναι. Σας ρώτησα τι έκανε. Είναι Έλληνας πολίτης»

Κώστας Παϊτέρης, Ρομ δημοτικός σύμβουλος Δήμου Α.Βαρβάρας

Ένα μέρος τουλάχιστον από την κοινωνική αξία της ομάδας διαμορφώνεται με βάση τη σχέση με την περιρρέουσα κοινωνία. Η «γνώμη του κόσμου» δεν σταματά στην Αγία Βαρβάρα, διαπερνά τις αντιλήψεις, την υπόλοιπη κοινωνία, τους θεσμούς, τους εκπροσώπους, κλπ.

⁶¹ Πολλές ωραίες γυναίκες κατά καιρούς με ρώταγαν αν φαίνεται που είναι Τσιγγάνες.

Διαπερνά όλους τους χώρους και τους χρόνους που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την άποψη της ομάδας για τον εαυτό της και να δημιουργήσει εικόνες, αντιλήψεις, δεσμεύσεις ή συλλογικές αποφάσεις που διαμορφώνουν την κίνηση της ομάδας. Η γνώμη του Γκατζέ κόσμου είναι βαριά αποσκευή, της οποίας το ακριβές περιεχόμενο κανείς δεν γνωρίζει, καθότι οι αιτίες που το περιεχόμενο αυτό απέκτησε αρνητικό χαρακτήρα χάνονται μέσα στο ιστορικό βάθος και ενδεχομένως δεν έχουν ή έχουν άλλα σημεία αναφοράς στο τώρα. Ωστόσο, ως προκατάληψη, στιγματισμός ή περιφρόνηση και υποτίμηση, συνεχίζουν να παράγουν και να μεταφέρουν τον δεσμευτικό τους χαρακτήρα και μέσα σε σχέσεις που φαίνονται αρχικά απαλλαγμένες από στερεότυπα. Δηλαδή η λέξη *Γύφτος* ή *Τσιγγάνος* είναι λέξη που μεταφέρει μια σκιά. Η σκιά αυτή είναι παρούσα και αυτό μας αφορά στην αποτίμηση της γενικότερης στάσης της ομάδας. Δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί, εφόσον επηρεάζει καθοριστικά -πέρα από όλα τα άλλα- τις σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες.

Έχουνε σημαδέψει το Τσιγγάνο από τα παλιά τα χρόνια και όσο ζω αυτό θα το λέω. Απ' τα παλιά τα χρόνια που λέγανε «φάε γιατί θα 'ρθει ο Γύφτος να σε πάρει» έχουνε δώσει την εντύπωση στα παιδιά, στα εγγόνια, ότι ο Γύφτος είναι κακός... Είμαι σίγουρος ότι οι περισσότεροι δεν ξέρουν τι θα πει Γύφτος.

(Γιάννης Δημητρίου, πληροφορητής μέσης ηλικίας)

Στην προκειμένη περίπτωση, πιο σημαντική από κάθε γνώμη του κόσμου είναι η άποψη της ομάδας για τη γνώμη του κόσμου και ο τρόπος που η ομάδα διαχειρίζεται την άποψη αυτή. Οι Γκατζέ ως πηγή αναγνώρισης δεν είναι προσοδοφόρα πηγή. Για το λόγο αυτό συχνά οι περισσότεροι Ρομά αποκρύπτουν όπου μπορούν την ταυτότητά τους, σε κάποιες περιπτώσεις σε θέματα δουλειάς ή όπου αλλού νομίζουν ότι θα τους δημιουργήσει μπελάδες.

Όπως αναφέρθηκε, το ακριβές περιεχόμενο των αιτιών της περιθωριοποίησης των Τσιγγάνων δεν είναι γνωστό, ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο, ότι σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα έχει υποστεί διακυμάνσεις και μεταβολές, διατηρώντας πάντως το σκληρό κέλυφος της περιθωριοποίησης και του διαχωρισμού – αν και όχι με την ίδια πάντα ένταση και σημασία. Η όσμωση, οι εμφανείς επιρροές και οι αλληλοεισχωρήσεις που ούτως ή άλλως υπάρχουν δεν γίνονται αποδεκτές από καμία κοινότητα ως έχουν.

Από την άλλη, ο τρόπος που οι Γκατζέ προσεγγίζουν το θέμα επιφυλάσσει μια αντεστραμμένη όψη του διαχωρισμού, την εξωτική απεικόνιση, η οποία χρησιμοποιείται κυρίως από το χώρο

των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, αλλά, σε πολλές περιπτώσεις, και της επιστημονικής σκέψης.

Μαρία: δεν θα ξεχάσω μια φορά μια γυναίκα.. ήτανε πολύ μορφωμένη είχε και μάστερ και λοιπά... είχαμε έρθει σε ρήξη γιατί είχα πει για μια περιοχή ότι μπορεί, είναι εφικτό να βάλουμε εδώ λυόμενα... και μου λέει εκείνη ότι θα βιάσουμε τον πολιτισμό των Τσιγγάνων, ότι εγώ δεν είμαι Τσιγγάνα, αλλά το παίζω γιατί έχει ψωμί αυτή η δουλειά, γιατί έχω κουρτίνες στα παράθυρά μου και γιατί τον γιο μου τον λένε Θανάση. Ούτε έκατσα να ψάξω τη λογική της γιατί με τέτοιους ανθρώπους δεν υπάρχει λογική να κάτσω να σκάσω εγώ... έτυχε να συνεργαστούμε ... και μου έλεγε για τις κουρτίνες.. Δηλαδή τι έπρεπε να έχω εγώ στα παράθυρά μου;... και το παιδί μου πώς έπρεπε να το φωνάζουνε; Και άρχισε και μου έλεγε κάτι ονόματα... μα της λέω βλέπεις ότι είσαι τελείως χαζή; Αυτά δεν είναι τα κανονικά ονόματα, αυτά είναι παρατσούκλια. Ποιός ξέρει τι νόμιζε... και καλά ότι μπορεί να έχουμε και καμιά τελετουργία εμείς στις βαφτίσεις...

Γιάννης: ότι πιστεύουμε στον ήλιο έλεγε..

Μαρία: ούτε κι εγώ δεν ξέρω τι... Οι περισσότεροι λένε τα παιδιά τους με ονόματα από ποδοσφαιριστές, δηλαδή τι σημαίνει αυτό ότι βαφτίζουμε τα παιδιά μας Μαραντόνα και Στρομφάκι; Δηλαδή ψάξτο λίγο ... και αυτό γίνεται ακόμα και σήμερα και κάποια στιγμή ματαιώνομαι... κιόλας και λέω ρε γαμώτο ακόμα;... ξέρεις άμα δε βλέπεις και καμιά εξέλιξη καταντάς και γραφική... βλέπεις την Μαρία, το Γιάννη δέκα φορές στην τηλεόραση να λένε το ίδιο την εντέκατη θα βαρεθείς και θα το κλείσεις... ακόμα τα ίδια όμως συμβαίνουν...

Γιάννης: Μαρία είναι σημαντικό, αν παρατηρήσεις είτε στην τηλεόραση είναι, είτε σε έργο θα το βγάλουνε είτε σε βιβλίο θα το βγάλουνε δείχνουνε αυτό που θέλουν αυτοί και αυτό που φαντάζεται η εικόνα τους για τους Τσιγγάνους. Τι; Τα πολύχρωμα ρούχα, τις παράγκες, τα ντάτσουν τα αυτοκίνητα (γιατί θεωρούνε ότι τα ντάτσουν είναι τσιγγάνικα, αυτό δεν τόχω καταλάβει...ειλικρινά)...

Μαρία: το θέμα είναι ότι έχει μείνει κολλημένος ο κόσμος στο ίδιο και στο ίδιο και στο ίδιο.... Θα δεις... πρωινάδικο, που άσε τα πρωινάδικα ας μην τα πάρουμε υπόψη μας... θα δεις εκπομπή με μεγάλη ακροαματικότητα μεσημεριανή που θα τη δει και ο περισσότερος κόσμος. Δεν πάει να υπάρχουνε 15 επιστήμονες να μιλάνε.. στο τέλος θα βάλουνε το τσιφτετέλι με τα παιδάκια... Γιατί το θες το τσιφτετέλι με τα παιδάκια ρε γαμώ το μπελά μου ... δε σου αρκεί που σου μιλάμε τόση ώρα ... πρέπει να βάλεις ντε και καλά και αυτό που θέλει ο κόσμος να δει; δεν είναι πάντα αυτό που θέλει ο κόσμος να δει!... Εγώ δεν ξέρω να χορεύω τσιφτετέλι... αυτό τι σημαίνει.. ότι θα βγεις να πεις και συ ότι δεν είμαι Τσιγγάνα; Εγώ φοράω τζιν, το γουστάρω, θα κολλήσει εδώ πάνω στο δέρμα μου .. δεν θέλω να φορέσω φούστα, ούτε κλαρωτή, ούτε ευθεία, ούτε στραβή, ούτε ... δεν τη γουστάρω ρε παιδί μου πώς θα το κάνουμε... αυτό σημαίνει ότι χάνω την τσιγγανότητά μου εντός εισαγωγικών; Τί σημαίνει «τσιγγανότητα» τελικά;

.....
Εγώ: ε, και αυτοί που μιλάνε για το εξωτικό δεν το λένε πάντα για κακό...

Μαρία: ναι ε; Ε ας έρθουν τότε μία μέρα διακοπές στον εξωτικό καταυλισμό!... μία μέρα!

(Μαρία Δημητρίου με τον σύζυγό της Γιάννη, πληροφορητές μέσης ηλικίας, η γυναίκα έχει ανώτερη μόρφωση και είναι γνωστή στην κοινότητα για την ακτιβιστική δράση της.⁶²)

Η εξωτική απεικόνιση συνεισφέρει στη διατήρηση του κοινωνικού αποκλεισμού της ομάδας, διότι κατά βάση η εικόνα που δημιουργεί είναι απόμακρη, αφύσικη και ξένη, αποκομμένη από την καθημερινότητα. Θα λέγαμε ότι αποτελεί αφαίρεση, η οποία περισσότερα μπορεί να πει για τον κόσμο των Γκατζέ παρά για τους Τσιγγάνους. Ωστόσο αυτό δεν ενδιαφέρει παρά μόνο

⁶² Είναι οι μόνοι πληροφορητές που παραθέτω κομμάτια από συνεντεύξεις τους χωρίς ψευδώνυμο και αυτό γιατί η Μαρία υπήρξε πολιτικό πρόσωπο στο ΔΣ του συλλόγου και – αν και δεν ανήκει πλέον στο σύλλογο ή στην ομοσπονδία – είναι ακόμη δραστήριο μέλος που σχετίζεται με την εκπροσώπηση της κοινότητας.

λίγους από τους Ρομά της Αγίας Βαρβάρας για τρεις λόγους: ο πρώτος είναι διότι όσοι προσπάθησαν να αλλάξουν την υπάρχουσα εικόνα έχουν (όπως μου αναφέρουν) απογοητευτεί, ο δεύτερος διότι κάποιοι από την ομάδα είναι συνηθισμένοι ως ένα βαθμό να αναπαράγουν και να τροφοδοτούν και οι ίδιοι τη λογική αυτή της παραποίησης της εικόνας τους και του διαχωρισμού με τους Γκατζέ (πράγμα που θα εξηγηθεί παρακάτω) και ο τρίτος διότι, για ένα μεγάλο μέρος, ως ένα κομμάτι των Ρομά που έχει διαφοροποιηθεί αρκετά από τη συνήθη εικόνα του κόσμου για τους Ρομά, θεωρούν ότι με όποιο τρόπο και αν δείχνουν ένα μέρος τουλάχιστον της ζωής τους σε αυτούς που αρνούνται να δουν είναι σίγουρα καλύτερο από πολλές εικόνες που ήδη διακινούνται ως αντιπροσωπευτικές εικόνες του Τσιγγάνου/Γύφτου: είτε την εικόνα του εξαθλιωμένου ζητιάνου, είτε την εικόνα της αδιάκοπης περιπλάνησης και της εξωτικής ελευθερίας⁶³. Σπίτια με μοντέρνα αρχιτεκτονική και διακόσμηση από ακριβά ιταλικού τύπου έπιπλα, αυτοκίνητα BMW και Mercedes, ρούχα στην τελευταία λέξη της μόδας και οι πανάκριβες δεξιώσεις είναι μερικά από τα στοιχεία εμφάνισης του Τσιγγάνου της Αγίας Βαρβάρας, τα οποία αξιοποιούνται από τα MME. Δεν είναι όλοι πλούσιοι στην ομάδα, αλλά όλοι προσπαθούν να δείχνουν έτσι. Πολλοί πληροφορητές μου εξέφραζαν μεταξύ τους την άποψη ότι «οι Γκατζέ θα τρίβουν τα μάτια τους».

Όταν οι Γκατζέ προσεγγίζουν την ομάδα⁶⁴, οι Τσιγγάνοι γνωρίζουν ότι δεν είναι μία σχέση επί ίσοις όροις (διότι δεν ελέγχουν το χώρο των Γκατζέ), αντίθετα εκείνοι έχουν όλα τα μέσα να παραποιήσουν και να αλλοιώσουν την πραγματικότητα⁶⁵. Κάποιοι πληροφορητές μου θεωρούσαν απαράδεκτες αυτές τις αλλοιώσεις, αλλά και τις απόψεις για την παράδοση και τον πολιτισμό των Τσιγγάνων και τις αντιλαμβάνονταν ως αποτέλεσμα συμφέροντος κάποιων («μεγαλοκαθηγητάδων» και «μεγαλοπολιτικών») να παραμένουν οι Τσιγγάνοι ως έχουν, «προκειμένου να διατηρούν τις θέσεις τους ασχολούμενοι μαζί τους».

⁶³ Βλ. σχετικό άρθρο Marushiakova-Popon για το δίπολο εξωτικοποίηση-περιθωριοποίηση (Marushiakova-Popon 2005).

⁶⁴ Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι πολλοί αυτοί που πλησιάζουν την ομάδα. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι δημοσιογράφοι, ερευνητές, καλλιτέχνες, κρατικοί αξιωματούχοι και υπηρεσίες πρόνοιας, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων μεμονωμένων ατόμων και οργανώσεων (πχ ΜΚΟ, εκκλησία, κλπ) που συνήθως παρακινούνται από συγκεκριμένες σκοπιμότητες, περιέργεια ή ανθρωπιστική διάθεση.

Στην παγκόσμια βιβλιογραφία επισημαίνεται με κάπως ακραίο τρόπο ένα είδος επωφελούμενων από τη τσιγγανολογία, οι οποίοι όπως υποστηρίζεται διαωνίζουν το πρόβλημα, τα προγράμματα, τα συνέδρια, τους ειδικούς κωδικούς χρηματοδότησης κλπ, διότι μέσα από αυτό επιβιώνουν οι ίδιοι. Πολλοί Τσιγγάνοι δεν απορρίπτουν τέτοιες προσεγγίσεις, αντίθετα, τις επισημαίνουν – αν και ο τρόπος αυτός δεν συμπεριλαμβάνεται στις κύριες ρητορικές των εκπροσώπων τους.

⁶⁵ Για την αδυναμία ελέγχου των Τσιγγάνων στα MME, βλ επίσης Lemon 2000.

Σε μια τελευταία ταινία – ντοκιμαντέρ που αναφέρεται στους Τσιγγάνους στην Ελλάδα όταν παρουσιάστηκε η Αγία Βαρβάρα η κάμερα έδειχνε παράγκες και παραπήγματα, κάτι που είναι εντελώς ανύπαρκτο.

Όλοι γνωρίζουν πόσο σημαντικό ρόλο παίζει η ενδυμασία στη ζωή μας. Από τα αρχαία χρόνια, ακόμα, οι άνθρωποι θέλησαν, διαμέσου της ενδυμασίας να δηλώσουν την ταυτότητά τους. (...) Να δούμε όμως τι μπορεί να συμβεί όταν πέντε νέες Τσιγγάνες καλούνται να συμμετέχουν σε γνωστό τηλεοπτικό τηλεπαιχνίδι.

Φθάνοντας στο πλατό οι πέντε νεαρές τσιγγάνες υποχρεώθηκαν από τους υπεύθυνους της εκπομπής να επιστρέψουν στα σπίτια τους και να φορέσουν πολύχρωμα παραδοσιακά φορέματα της φυλής τους... Τσιγγάνες είναι, θα πρέπει να φοράνε φούστες κλαρωτές και πολύχρωμες και τρία κιλά χρυσαφικό, έτσι για να μη χαθεί το «παραδοσιακόν» της ιστορίας.

Και αφού επέμεναν να υπάρχει φολκλόρ στο τηλεπαιχνίδι τους, γιατί δεν υποχρέωσαν τα μέλη της αντίπαλης ομάδας να φορέσουν φουστανέλες;

Τελικά πολύ κοντόφθαλμα βλέπουν την ενσωμάτωση των Τσιγγάνων στην ελληνική κοινωνία ή μήπως δεν τη βλέπουν;

(Λευτέρης Κωνσταντινίδης, εφημ. Lacho Gies, Μάιος 98, τ.3, βλ. επίσης Βαξεβάνογλου, 2001:26-28)

Πολλοί Τσιγγάνοι αυτό το γνωρίζουν και δεν τροφοδοτούν την ανάπτυξη ή την πώληση κάποιας εικόνας προς τους Γκατζέ με τέτοιο χαρακτήρα. Υπάρχουν όμως Ρομά, οι οποίοι ενεργούν χρησιμοποιώντας αυτούς τους προσδιορισμούς, είτε μέσα από τη δουλειά, παρέχοντας λανθασμένες πληροφορίες σε κάποιον Γκατζέ, οι οποίες αξιοποιούν ακριβώς το σχετικό στερεότυπο (λέγοντας ότι κάτι είναι κλεμμένο, κάνοντας ότι «βλέπουν» το μέλλον ή τον «βαθύτερο» εαυτό του άλλου ή παρουσιαζόμενοι όπως νομίζουν ότι θα είναι πιο αποτελεσματικό για τη δουλειά τους) αλλά και παρουσιαζόμενοι όπως οι Γκατζέ θέλουν να τους παρουσιάζουν (Okely 1983, Steward 1997a). Αν και πολλά έχουν γραφτεί γύρω από αυτό, τόσο για την «αυτοεκπληρούμενη προφητεία», όσο και για τις μορφές παραπλάνησης που οι Τσιγγάνοι μερικές φορές επιλέγουν, γεγονός είναι ότι οι περισσότεροι έχουν μάθει να κερδίζουν και από αυτό, εφόσον, κατά την άποψή τους, οι Γκατζέ, τελικά, είτε μόνον έτσι τους αποδέχονται, είτε δεν πιστεύουν ότι οι Γκατζέ θα πάψουν ποτέ να τους υποτιμούν. Ένας άλλος τρόπος διαχείρισης της εικόνας αυτής είναι μέσα από τις κουμπαριές με «υψηλά ιστάμενα πρόσωπα» (βλ. επίσης Kozaitis 1993) ή μέσα από την προβολή τους στα ΜΜΕ.

Πέτρος: Μου πάει το κοτσίδι;

Εγώ: Ναι, ωραίο είναι...

Πέτρος: Μου πάει με αυτό το πουκάμισο...; (φορούσε ένα άσπρο πουκάμισο)

Εγώ: Όχι, οκ, όπως και να ήταν καλό θα ήταν...

Πέτρος: Α, γιατί, ξέρεις, προσπαθώ να φτιάξω μια εμφάνιση... προσπαθώ να γίνω όσο πιο Τσιγγάνος γίνεται.

Εγώ: γιατί το κάνεις αυτό;

Πέτρος: έτσι ... μου αρέσει...

(Ο συγκεκριμένος Ρομ είναι καλλιτέχνης και διαχειρίζεται μέρος της εικόνας της κοινότητας εξαιτίας των επαφών του με διασημότητες και δημοσιογράφους.)

Η γνώμη του κόσμου γι' αυτούς δεν σταματά στη δική τους κοινότητα. Είτε αφορά την γνώμη του δικού τους κόσμου, είτε αφορά τη γνώμη των Γκατζέ γι' αυτούς δεν τους διαφεύγει (όπως ίσως θέλουν ή θέλουμε να παρουσιάζεται). Οι Γκατζέ δεν είναι ο κόσμος του οποίου η γνώμη δεν λαμβάνεται υπόψη. Είναι απλά ο κόσμος του οποίου η γνώμη όχι μόνο «δεν είναι εύκολο να αλλάξει», αλλά πολλές φορές επιβάλλεται⁶⁶. Η διαχείριση της γίνεται, αναλόγως, τις απόψεις, την ιδεολογική αντίληψη και τις προσωπικές φιλοδοξίες του καθένα και λαμβάνεται υπόψη μέσα από ιδιαίτερους και περίπλοκους ατομικούς και συλλογικούς μηχανισμούς άμυνας.

Συμπέρασμα

Η συγκρότηση των ιδιαίτερων θεσμών και λειτουργιών της κοινότητας στηρίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της στα άτομα, και στη συνειδητή συμμετοχή τους, στον τρόπο επιτέλεσης και ερμηνείας (Blasco 1999) των ταυτοτήτων τους. Η ερμηνεία και μάλιστα η επανερμηνεία της ταυτότητας δίνει στο άτομο τη δυνατότητα να είναι όχι παθητικός δέκτης, αλλά ζωντανός φορέας του νοήματος, και ανατροπέας (συνειδητός ή ασυνείδητος) του κανόνα, τον οποίο εμπεριέχει μαζί με τις αντιφάσεις και τις συγκρούσεις του. Εξαιτίας της απουσίας αυτονομημένων θεσμών (ή καλύτερα της μικρότερης σε σημασία παρουσίας τους), το νόημα της δράσης και τα λειτουργικά στοιχεία της (λόγος, μη λεκτικές μορφές παρέμβασης, δημιουργία καταστάσεων) υπάρχει και διαφυλάσσεται μέσα στο άτομο. Με τον τρόπο αυτό, οι σχέσεις που διαμορφώνουν τα άτομα αποκτούν μέγιστη ισχύ, ενώ μη προσλαμβάνοντας το χρόνο ως αυτόνομο δεδομένο, αλλά διαμορφώνοντας τα ίδια τα άτομα το χρόνο, μπορούν να κινούνται δημιουργικά και ευέλικτα σε πολλά πλαίσια ταυτόχρονα. Η ατομική και συλλογική δράση που υποστηρίζει και προστατεύει τις ταυτότητες των ατόμων είναι σε μεγάλο βαθμό ευκαιριακή και

⁶⁶ Ενδιαφέρον είναι το περιστατικό που περιγράφει η Λυδάκη για τους Τσιγγάνους στα Άνω Λιόσια, καθώς έμαθαν την «εθνοτική τους ιδιαιτερότητα» από κάποιον αμερικάνο που γύριζε στην περιοχή και ζωγράφιζε στις γυναίκες ελιά στο μέτωπο διότι αυτό επιβάλλει η εθνοτική τους προέλευση: «Είχε έρθει εδώ ένας Αμερικάνος και μας έλεγε ότι είμαστε από τις Ιντίες και πρέπει να έχουμε τέτοια ελιά, που κάνουνε οι γυναίκες εκεί, και έκανε σε πολλές. Άλλες όμως τη θέλανε αλλού, όχι στο κούτελο». (Λυδάκη, 1997:16-17)

ρευστή, ενώ καλλιεργεί και προϋποθέτει ταυτόχρονα μια ιδιαίτερη ικανότητα αντίληψης και διαχείρισης πολλαπλών δεδομένων, στα οποία οι Ρομά συμμετέχουν.

Εφόσον το νόημα της ταυτότητας βρίσκεται στα άτομα και προστατεύεται από αυτά, μια πολύ σημαντική παράμετρος στη διαμόρφωση των συλλογικών σχέσεων είναι η γνώμη που τα άτομα αυτά διαμορφώνουν – η συλλογική δηλαδή δυναμική του κοινωνικού ελέγχου, η οποία έχει τεράστια ηθική σημασία και ισχύ στην ομάδα. Σε αυτή τη γνώμη του κόσμου ένα βασικό ρήγμα έρχεται από τον κόσμο των Γκατζέ, των οποίων η γνώμη είτε εκφράζεται, είτε προσλαμβάνεται αρνητικά και την οποία η ομάδα διαχειρίζεται με διάφορους τρόπους, προκειμένου να ξεφύγει από τη δεσμευτική και αρνητική επιρροή της. Δεν κατορθώνει, ωστόσο να την καταργήσει, δεδομένου ότι η γνώμη αυτή (ορθή ή λανθασμένη, είτε στηρίζεται σε πραγματικές καταστάσεις είτε όχι) επιδρά καθοριστικά στη διαμόρφωση της ίδιας της σχέσης με τους Γκατζέ, πράγμα που έχει συνέπειες για τα άτομα και την ομάδα.

Η ομάδα καταφέρνει, ωστόσο, να μετριάσει εν μέρει το αντίκτυπό της μέσα στην κοινότητα, δεδομένου ότι το κύρος, η κοινωνική παρουσία και η γνώμη του κόσμου μέσα στην κοινότητα, αποτελεί δεξαμενή για να αντλεί το άτομο αυτοεκτίμηση και να καλύπτει το έλλειμμα εκτίμησης των Γκατζέ. Αυτός είναι ο λόγος που η διαμόρφωση, η προστασία και η διατήρηση των αξιών στο εσωτερικό της ομάδας έχουν μεγάλη σημασία και παρουσιάζονται – στη ρητορική τουλάχιστον – με ισχύ ταμπού⁶⁷.

⁶⁷ Όπως θα δούμε η ρητορική αυτή είναι περισσότερο η στερεοτυπική και εξιδανικευμένη εικόνα της κοινότητας για «κατανάλωση» των Γκατζέ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι οικονομικές δραστηριότητες της ομάδας, η σχέση τους με την ανάπτυξη της συλλογικότητας και η σημασία τους στην συγκρότηση ταυτοτήτων.

Περίπτωση 1.

«Το πρωί Ρακλή - το βράδυ Γύφτισσα»

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Η Έλλη δεν πήγε εκείνη την ημέρα στη δουλειά της στο γραφείο, αλλά είχε τηλεφωνήσει το προηγούμενο βράδυ σε μια συνάδελφό της για να την ενημερώσει ότι είχε σοβαρό πρόβλημα.

Τσακώθηκε το βράδυ στο κέντρο με τον άντρα της κι εκείνος κάλεσε όλους τους συγγενείς της στο σπίτι του για να διαμαρτυρηθεί και να τους ζητήσει να την «συνετίσουν». Ο άντρας της επέμεινε πως της έλεγε να μην πηγαίνει πια στη δουλειά. Αυτή όμως πάει και το πρόβλημά του ζευγαριού είναι αυτό.

Τότε ο πατέρας της Έλλης δεσμεύτηκε ορκιζόμενος στη ζωή της μικρής κόρης του⁶⁸ να μην την ξαναφήσει να πάει, ωστόσο όμως η Έλλη πήγε στο γραφείο τη Δευτέρα το πρωί. Πήγε, ωστόσο ο μεγάλος αδελφός της και την γύρισε πίσω. Τώρα «χώρισε» με τον άντρα της και μένει στο πατρικό σπίτι της. Το ξέρουν λίγοι μου είπε κάποια στιγμή η Έλλη. Ήθελε να πάει στον παππά να μάθει για τον όρκο, αν έχει κάποια σημασία που εκείνη πήγε εν τέλει στη δουλειά.

Η Έλλη ήταν νιόπαντρη. Το βασικότερο πρόβλημα ανάμεσα στο ζευγάρι ήταν ότι, παρότι θα πρεπε να φροντίζει τον άντρα της και να μην επιτρέπει στην πεθερά της «να ανοίγει το στόμα της», εκείνη αργούσε να πάει σπίτι το μεσημέρι και γενικά ασχολούνταν πολύ με τη δουλειά. «Τόσες ώρες για πενταροδεκάρες» έλεγε καμιά φορά η πεθερά της που δεν συμφωνούσε με αυτή την επιλογή.

Ο πεθερός της, παρότι δεν ήξερε σχεδόν τίποτα για τη δουλειά, δεν ρώταγε την Έλλη να του πει. Μια μέρα σε μια συζήτηση μου εξέθεσε τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις του, οι οποίες συνοψίζονταν

⁶⁸ Θεωρήθηκε πολύ βαρύς όρκος.

στο ότι «αυτά δεν είναι λεφτά και θα ‘πρεπε η Έλλη να κάνει κάτι άλλο που να δίνει λεφτά». «Αυτή είναι δουλειά για χασομέρηδες». Εκείνος ήταν επιτυχημένος γυρολόγος, και γενικά μπορούσε κατά καιρούς να κάνει πολλά πράγματα.

Η Έλλη, η οποία είναι ιδιαίτερα όμορφη και έξυπνη⁶⁹, είχε πάντα όνειρο να βρει εργασία που σχετίζονταν κατ’ εξοχήν με το χώρο των Γκατζέ (πχ δημοσιογράφος). Εφόσον όμως αυτό δεν ήταν δυνατόν – αφού ο πατέρας της δεν το επέτρεπε – ήταν πολύ ευχαριστημένη με τη δουλειά της στο γραφείο, κάτι που γνώριζε ο άντρας της.

Αυτός στην αρχή αποδέχτηκε τα όνειρά της και είχε ανεκτική στάση για τη δουλειά της, αργότερα όμως, και κατόπιν πιέσεων του συγγενικού περιβάλλοντός του, άρχισε σταδιακά να δημιουργεί μεγάλο θέμα και να εμπλέκει τους γονείς της πιέζοντας «να τη σταματήσουν από τη δουλειά».

Το οικογενειακό περιβάλλον της Έλλης είχε αντιφατικές και διαφορετικές απόψεις για το θέμα. Αρχικά οι γονείς θεωρούσαν ότι έχει μια «ευκαιρία» με τη δουλειά. Πολλοί πίστευαν ότι είχε την ευκαιρία να γνωρίσει καινούρια περιβάλλοντα και ήταν μια δουλειά καλή. Βέβαια, ο πατέρας της δεν ήταν τόσο θετικός. Πίστευε ότι η δουλειά εντάσσεται στα συνηθισμένα καπρίτσια της κόρης του, και θα της περάσει όταν γίνει ρουτίνα. Τώρα που πίεζαν οι συμπεθέροι να σταματήσει, οι γονείς της συμφώνησαν και την πίεζαν και εκείνη να σταματήσει τη δουλειά. Πιο σκληρή θέση ενάντια στη δουλειά είχε ο μεγάλος αδελφός της, ο οποίος κατά διαστήματα την πίεζε πάρα πολύ. Η νύφη της, ωστόσο, παρότι είχε πολύ αυστηρό λόγο για την ηθική, στο θέμα της δουλειάς ήταν πιο ελαστική, συμπονώντας την Έλλη για τον αγώνα της και την προσπάθειά της. Φυσικά μόνο νύξεις έκανε σχετικά με το θέμα και δεν αναφέρονταν ποτέ σε αυτό μπροστά στον άντρα της. Επιπλέον, επειδή η μάνα της κοπέλας ήταν μάλλον θετική, όλα αυτά κατά διαστήματα άλλαζαν.

Η ανυποχώρητη στάση της κοπέλας ελήφθη ως εγωισμός, αλλά όσο εμπλέκονταν τα σόγια και δημιουργούνταν τριβές που ενείχαν προσβολές μέσα, άρχισαν πάλι να παίρνουν το μέρος της κόρης τους. Αυτό έγινε μέσα από την ανάπτυξη πολλών διαφορετικών και αντιφατικών λόγων, επιχειρημάτων και συγκρούσεων για τη σκοπιμότητα αυτής της δουλειάς.

⁶⁹ Αυτό επισημαίνεται διότι έχει δύο θετικά στοιχεία. Πρώτα απ’ όλα διότι έχει ιδιαίτερη σημασία στην κοινότητα και μετά διότι, δεδομένου ότι δεν φαίνεται στην εμφάνισή της η τσιγγάνικη καταγωγή, μια εντυπωσιακή εμφάνιση αποτελεί διαβατήριο στο αξιακό σύστημα των Γκατζέ – κάτι που η ίδια γνωρίζει.

Το γεγονός ότι συναναστρέφονταν στο γραφείο με Γκατζέ από τη μια ήταν μπορούσε να συζητιέται και να της προσδίδει κύρος, ασφάλεια και «υψηλές διασυνδέσεις», όμως από την άλλη τα ελάχιστα χρήματα που έπαιρνε σε σχέση με τους δικούς της και ο κίνδυνος να αρχίσει να συμπεριφέρεται σαν Ρακλή (και να μην δίνει τόσο μεγάλη σημασία στους ηθικούς κανόνες της ομάδας) μείωνε αυτό το κύρος και προσέδιδε στην κοινωνική θέση της ένα στοιχείο αμφισημίας. Ο φθόνος της επιτυχίας και η δυσκολία να συνθέσει τα νέα δεδομένα με τρόπο αποδεκτό στην ομάδα την οδηγούσαν σε συνεχή εσωτερικά διλλήματα και συγκρούσεις, τα οποία μετατράπηκαν σε ρήξη με το νέο οικογενειακό περιβάλλον και σε συνεχείς συγκρούσεις με την οικογένειά της.

Περίπτωση 2

Μαρία: ...η συμφωνία που έκανε ο πατέρας μου όταν με ζήτησαν σε γάμο ήταν αυτή: «δύο πράγματα είπα θέλω για την κόρη μου, ένα να πάρουν δικό τους σπίτι τα παιδιά (ήμουν μεγάλη και μπορούσα να κρατήσω μόνη μου σπίτι – να μη ζήσω δηλαδή με πεθερικά), και το δεύτερο να την αφήσετε να δουλεύει»...

Γιάννης: και ξέρεις η Μαρία είναι μπροστάρισσα, είναι η πρώτη που έσπασε τα ταμπού, να συνεργαστεί με Γκατζέ [μιλάει για πριν από 20 περίπου χρόνια] σ' αυτή τη δουλειά – γιατί συνεργασία με Γκατζέ πάντα υπήρχε από Τσιγγάνες, αλλά στο γυρολογικό εμπόριο. Όχι στο γραφείο, όχι να πάει Τσιγγάνα από δω στην Κρήτη, όπως καλή ώρα έχουνε πάει τα κορίτσια... «μόνη της; στην Κρήτη; ΤΙ ΝΑ ΚΑΝΕΙ;!»⁷⁰ τώρα όμως το κάνουνε! Τώρα υπάρχουν κορίτσια που πηγαίνουνε σε αυτές τις δουλειές και δουλεύουνε και σε δήμους, δουλεύουν σκουπιδιάρηδες, δουλεύουν παντού

Εγώ: Για πες νούμερο ..

Μαρία: Ε...καμιά 20αριά ...

Γιάννης: και λίγες της είπες

Μαρία: ...ναι και όλες πλέον οι κοπέλες

Εγώ: Από την Αγία Βαρβάρα;

Μαρία: Ναι από την Αγία Βαρβάρα... οι περισσότερες πλέον λένε.. ρε παιδιά... Μαρία... ξέρω γω ...κάποιος...έχετε καμία δουλίτσα; Ξέρετε στο Δήμο ...κάτι...καθαρίστριες... δεν μας ενδιαφέρει...!

Εγώ: Αυτή.. πώς τη βλέπεις αυτή τη διαφορά, πολλοί Τσιγγάνοι τους ενδιαφέρει το εμπόριο που είναι πιο επικερδές και που είναι «η δική σας η δουλειά» μου λέγανε όταν είχα πρωτοέρθει στην Αγία Βαρβάρα...

Μαρία: Έτσι είναι ακόμα «η δική μας η δουλειά» λέμε

Εγώ: Και πώς έγινε αυτή η αλλαγή; «Τη δική μας τη δουλειά» να την αφήσουμε και να κάνουμε κάτι άλλο;

Μαρία: Νομίζω γιατί δεν είναι πια τόσο επικερδές... πρώτον. Και δεύτερον γιατί βλέποντας πιο πίσω, τους γονείς, ότι όταν είναι καλά και όταν είναι στην παραγωγική ηλικία και είναι πάρα πολύ καλά στο εμπόριο, ναι βγάζουν παραπάνω λεφτά από ότι τα εννιάκόσια ευρώ που θα βγάλω εγώ το μήνα, μπορούν να πάνε ένα ταξίδι μια βδομάδα και να τα βγάλουνε αυτά τα λεφτά, μπορεί... αλλά, φαντάσου πόσα από αυτά τα εννιάκόσια ευρώ που θα βγάλουν αυτοί τη βδομάδα είναι καθαρά... αν σκεφτείς ότι δεν έχουνε γιατρούς, δεν έχουν φάρμακα, καθόλου ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ότι

⁷⁰ Ο Γιάννης στην αρχή είχε σοβαρά προβλήματα και με τους συγγενείς του και με τους φίλους του για το ότι άφηνε τη γυναίκα του να δουλεύει με Γκατζέ.

κι αν συμβεί πρέπει να είναι από τη τσέπη πληρωμένα, αργότερα μεγαλώνοντας τί ασφάλεια; Ποιός; Ο καθένας αφήνεται στα παιδιά του πλέον

Γιάννης: Έχει κουραστεί κιόλας ο κόσμος αυτό το φύγε-έλα, φύγε-έλα, ξέρεις τώρα, να φεύγεις από δω δέκα μέρες Γιάννενα, να γυρίζεις δυο μέρες να πας στην Κρήτη, να γυρίζεις από Κρήτη να πάς Θεσσαλονίκη, να γυρίζεις από Θεσσαλονίκη να πας ξέρω γω Θράκη...είναι κουραστικό πλέον

Μαρία: Και από την άλλη σκέφτεται κανείς ό,τι κάνουν οι γονείς μας θα το κάνουμε κι εμείς, και τα παιδιά μας; ...Μια δουλειά που η αστυνομία κυνηγάει. Ανά πάσα στιγμή που εσύ μπορεί να έχεις μαζέψει ένα κεφάλαιο σιγά-σιγά, σιγά-σιγά, με στερήσεις, με κόπους με... με... και μια φορά να στα μαζέψει όλα και να ξαναξεκινήσεις από το μηδέν...γιατί όλοι λένε... δηλαδή οι μη Τσιγγάνοι λένε.. «έλα μωρέ τώρα πάτε δύο μέρες εκεί και το βγάξετε το μεροκάματο... εμείς δουλεύουμε ένα μήνα». Δεν είναι έτσι όμως. Όταν γέννησα για παράδειγμα εγώ που ήμουν ανασφάλιστη.. το πλήρωσα το εκατομμύριο έτσι (χειρονομία που σημαίνει τοις μετρητοίς). Η άλλη όμως δεν το πλήρωσε έτσι. Πήρε και λεφτά από το ταμείο της και έκατσε. Εγώ σταμάτησα την Παρασκευή και γέννησα τη Τρίτη.

Γιάννης: Και ξέρεις τι.. εγώ δεν έχω δικαίωμα να αρρωστήσω...

Μαρία: Του το λέμε!.. τώρα που ήταν ψιλοάρρωστος ο Γιάννης του λέγαμε: «Γιάννη εσύ όχι.. πλακώσου στα ντεπόν, πλακώσου στα τσάγια, δεν ξέρω τι θα κάνεις!...»

Γιάννης: Δεν έχω δικαίωμα να αρρωστήσω, γιατί δεν έχω ασφάλεια.

Μαρία: Ενώ εγώ πλέον έχω την πολυτέλεια να αρρωστήσω.. και ευτυχώς που πρόλαβα να έχω την πολυτέλεια αυτή...

Γιάννης: Κάπως έτσι σκέφτονται τα σημερινά παιδιά... βλέπουνε το αύριο Μαρία, κάτι που δεν βλέπανε πριν οι γονείς μας, οι γιαγιάδες μας. Κατ' αρχάς όλα τα παιδιά σήμερα έχουν τους γονείς τους στο σπίτι που μπορούν να τα βοηθήσουν στο σχολείο, είτε γραπτώς, είτε λεξικώς, μπορεί δηλαδή να τους διαβάζουνε, μπορεί να τους αντιγράφουνε, μπορούνε ακόμα να πάνε στο σχολείο και να μιλήσουνε με καθηγητές να δούνε τί κάνουνε τα παιδιά τους πώς πάνε. Κάτι που εμείς δεν το είχαμε ...γιατί υπήρχαν υποχρεώσεις που έπρεπε να δουλέψουνε. Δεν ήτανε ποτέ κοντά μας.

...

Εγώ: μίλησέ μου λίγο για την εμπειρία σου με τη δουλειά.. πώς έγινε να εργάζεσαι με Γκατζέ και να ασχοληθείς με αυτό που λέμε υπόθεση των Τσιγγάνων;

Μαρία: Μαρία μου άρεσε πάντα το σχολείο, μου άρεσαν πάντα αυτό που λέμε «γράμματα» και ευτυχώς οι γονείς μου, παρότι είχαν αντιδράσεις από γιαγιάδες, παππούδες, θείες, θείους, ειδικά όταν άρχισα να μεγαλώνω 14-15 χρονών...

Εγώ: φοβόντουσαν για την ηθική;

Μαρία: και για την ηθική... φοβόντουσαν περισσότερο τα ναρκωτικά. Είναι κάτι άγνωστο Μαρία... όταν είναι κάτι άγνωστο προκαλεί και φόβο. Τέλος πάντων οι γονείς μου ευτυχώς δεν τους ακούγανε. Έτσι τελείωσα ένα λύκειο. Δεν μπόρεσα να συνεχίσω παραπάνω. Για οικονομικούς κυρίως λόγους, όχι για κανέναν άλλο λόγο. Πέρασα με υποτροφία σε μια σχολή, αλλά μετά τα παράτησα. Δεν γινότανε αλλιώς τα πράγματα ...

...

Γιάννης: και μανάβης έχει κάνει η Μαρία

Μαρία: και λαϊκές, και πανηγύρια, και γυρολογική με τη βαλίτσα, τα πάντα τα πάντα...

Εγώ: Με τις λαϊκές πώς έγινε και έμπλεξες;

Μαρία: Ε.. παράνομα... πήραμε τον πάγκο με τη μάνα μου και πουλάγαμε ...δηλαδή... δεν υπήρχαν δουλειές δεν υπήρχε τίποτα.. πήρα εκεί..

Εγώ: και πώς αποφάσισες και σε κέρδισε η δουλειά αυτή; Δηλαδή ποιές ήταν οι αποφασιστικές επιλογές;

Μαρία: Μαρία δεν μπορούσα εγώ να δουλεύω έτσι... έβγαζα, τα κατάφερνα, αλλά δεν μου άρεσε να δουλεύω έτσι... ήθελα κάτι πιο στάνταρντ, πιο κυριλέ αν θέλεις, δεν ήθελα τώρα να πηγαίνω και να λένε «οι Γύφτισσες» άλλοι να με βλέπουν με μισό μάτι, φοβόμουνα, πολλές φορές κλέβαν άλλοι και μπορούσε να το ρίξουν το φταίξιμο ανά πάσα στιγμή σε μένα... ε δεν το ήθελα αυτό το πράγμα.. δεν μου άρεσε... και είπα εντάξει ... όποτε έρχεται δουλίτσα θα δουλεύω στα προγράμματα και από

τότε που βρήκα στη Λαϊκή Επιμόρφωση με τη Μαρία τη Βασιλειάδου, έρχονταν η μια δουλειά μετά την άλλη, αλλά ήμουν και καλή δεν νομίζω να με προτιμούσανε αν δεν ήμουν καλή για τα ωραία μου τα μάτια....

(Μαρία και Γιάννης Δημητρίου⁷¹, πληροφορητές μέσης ηλικίας, η γυναίκα είναι ακτιβίστρια και ασχολήθηκε αρκετά χρόνια με την πολιτική. Κέρδισε την πρώτη της θέση μετά από μια ακτιβιστική δράση: είχε διαρρήξει μαζί με κάποιους άλλους Τσιγγάνους ένα χώρο της τότε Λαϊκής Επιμόρφωσης που είχε ενοικιαστεί για τους Τσιγγάνους, αλλά παρέμενε κλειστός, προκειμένου να τον λειτουργεί ως νηπιαγωγείο-παιδικό εργαστήριο, για να μπορούν να πηγαίνουν οι γυναίκες στη δουλειά. 250 εγγραφές και 250 παιδιά σε διαφορετικές ώρες, τα οποία κράταγε εκείνη, η αδελφή της και μια φίλη της. Μετά από αυτό ο τότε Νομάρχης της πρότεινε συνεργασία και ξεκίνησε την πρώτη της δουλειά με Γκατζέ, για να συνεργαστεί αργότερα με τους Κορρέ, Βασιλειάδου, Τσιάκαλο στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, και με τον Γκότοβο αργότερα στο πρόγραμμα Τσιγγανοπαίδων. Ενδιάμεσα εργάστηκε ως γυρολόγος, σε λαϊκές).

Α. «Εμείς είμαστε οι πρόγονοι του after sale service»: τα βασικά χαρακτηριστικά της επιχειρηματικής δραστηριότητας

Η βασική μορφή επιχειρηματικότητας στους Τσιγγάνους της συγκεκριμένης ομάδας είναι η πώληση προϊόντων σε γυρολογικό εμπόριο, στην Αθήνα, σε νησιά, καθώς και σε διάφορες άλλες πόλεις της Ελλάδας. Η επαφή των Ρομά με πρακτικές που αφορούν τη δουλειά ξεκινάει από πολύ νωρίς (15-16), έστω και ως βοηθοί των μεγαλύτερων ή πωλητές στα μαγαζιά τους.

Ο κάθε Ρομ, ξέχωρα από τις στρατηγικές που θα διδαχθεί από τους πιο μεγάλους ως πρώτη «μύηση» στη δουλειά (βλ. επίσης Kozaitis 1993), χρειάζεται να επιστρατεύσει όλες τις ικανότητές του, την ευστροφία και τη φαντασία του για να γίνει ένας πειστικός γυρολόγος, έμπορος μιας «μεγάλης ευκαιρίας» σε κάποιο περαστικό ή σε κάποια νοικοκυρά. Η πώληση σε νοικοκυριά διακινείται κυρίως από γυναίκες, οι οποίες έχουν πιο εύκολη πρόσβαση στα σπίτια.

Ο στόχος παραμένει να «ξεφορτωθεί» το συντομότερο και στην καλύτερη δυνατή τιμή, μετακινούμενος στο χώρο και χρησιμοποιώντας περίτεχνες μεθόδους πώλησης, όσα και όποια εμπορεύματα χρεώθηκε. Όλοι κατέχουν καλά την τέχνη της συναλλαγής που εμπεριέχει μεγάλη γκάμα τεχνασμάτων (με τη θεατρική έννοια), «επιχειρημάτων» και κωδίκων επικοινωνίας ανάλογα με την περίπτωση: από τα παρακάλια και τα ανατολίτικα παζαρέματα έως την αναφορά στον «οικονομικό ορθολογισμό» του εκάστοτε αγοραστή. (Βαξεβάνογλου, 2001:120)

...πολλοί νέοι έχοντας αντιληφθεί ότι οι Τσιγγάνοι και ως κανονικοί γυρολόγοι έχουν μειωμένες πιθανότητες να πουλήσουν, είναι διατεθειμένοι να υποδυθούν τον οποιοδήποτε ρόλο προκειμένου να ξεφορτωθούν τα εμπορεύματά τους: κλεπταποδόχοι, κλεφτρόνια, πρεζόνια, αναξιοπαθόντες κάθε είδους... (Βαξεβάνογλου, 2001:129)

Αν και η διακίνηση των εμπορευμάτων γίνεται ανάλογα με τις ιδιαίτερες δυνατότητες των δύο φύλων, δύο πράγματα αποτελούν βασικά στοιχεία για την επιτυχία: το πρώτο είναι η αέναη

⁷¹ Αυτοί οι πληροφορητές παρουσιάζονται με τα αληθινά τους ονόματα.

ενασχόληση του κάθε γυρολόγου (αλλά και χονδρέμπορου) να βρει το «κενό» στην αγορά⁷² και επομένως το εμπόρευμα που θα αυξήσει τις πωλήσεις του, και το δεύτερο να βρει τον τρόπο να το πουλήσει.

Οι σημερινές επαγγελματικές ενασχολήσεις τους αφορούν κυρίως το πλανόδιο εμπόριο ειδών ένδυσης (ρούχα, παπούτσια) και ειδών προικός (κεντήματα, εικόνες κ.ά.), αλλά και αρώματα, καλλυντικά και φωτογραφικές μηχανές. Τα τελευταία χρόνια η δραστηριοποίηση τους στο εμπόριο περιλαμβάνει και τη δημιουργία μαγαζιών με τα είδη αυτά «τα οποία ξεφυτρώνουν σα μανιτάρια» και των οποίων η φήμη έχει εξαπλωθεί σε όλο το λεκανοπέδιο. Τα μαγαζιά αυτά απλώνονται κατά μήκος της κεντρικής λεωφόρου (Ελευθερίου Βενιζέλου), στις παρυφές της, καθώς και στους μέσα δρόμους.

Η Βαξεβάνογλου (2001) διακρίνει τρεις μεθόδους πώλησης: 1. Κλασσική μέθοδος (μέσα από διαπροσωπική επικοινωνία), 2. Μέσα από το κάλεσμα του πελάτη στο δρόμο (μέσω αυτοκινήτου ή στις λαϊκές), 3. Παραμυθά ή πακετατζή (συνεχής μετακίνηση, εξαιτίας της εξαπάτησης του πελάτη).

Οι περισσότεροι νέοι προτιμούν τον τρίτο τρόπο που αποφέρει και τα μεγαλύτερα κέρδη, ενώ περιορισμένος είναι ο δεύτερος – τουλάχιστον όσον αφορά στην Αγία Βαρβάρα. Η «κλασσική» μέθοδος συνήθως σημαίνει μικρότερο κέρδος, αλλά επιτρέπει σταθερό πελατολόγιο και ανάπτυξη σχέσης εμπιστοσύνης με τον πελάτη, εφόσον πολλές φορές δίνεται ένα εμπόρευμα με πίστωση και ξεπληρώνεται με κάποιο μικρό ποσό κάθε μήνα. Σε αυτό – όπως είναι φυσικό – πολλοί Ρομά ρισκάρουν και έχουν βγει πολλές φορές χαμένοι από πελάτες τους.

Ένα χαρακτηριστικό όλης αυτής της επιχειρηματικής δραστηριότητας είναι ότι τα άτομα ορίζουν την κίνησή τους ανάλογα με τα χρήματα που θέλουν να βγάλουν, ανάλογα τις ανάγκες τους:

..ο ένας θα πάρει δύο μπουφάν, θα πάει τα βγάλει δέκα χιλιάδες, και ο άλλος παίρνει την ημέρα δέκα μπουφάν. Θα βγάλει περισσότερα χρήματα. Είναι αναλόγως τις ανάγκες τους (πληροφορητής σε Βαξεβάνογλου, όπ.π.)

Η σημαντικότερη πλευρά της επιχειρηματικής δραστηριότητας των γυρολόγων είναι ο ατομικός χαρακτήρας της. Με μικρά ποσά μπορεί κάποιος να γεμίσει μια *βαλίτσα*⁷³ και να βγει

⁷² Το «νούμερο», όπως ενδεικτικά αναφέρεται. Το εμπόρευμα δηλαδή που θα «πιάσει».

⁷³ Ως «βαλίτσα» εννοείται ένας μεγάλος σάκος που παίρνει τα εμπορεύματα.

στην αγορά. Συνήθως οι γυρολόγοι βγαίνουν παρέες δύο ή περισσότερα άτομα αν πρόκειται να πάνε επαρχία, έτσι ώστε αν συμβεί κάτι να υπάρχει βοήθεια από το σύντροφο, αλλά και για παρέα (η μοναξιά δεν ήταν επιθυμητή στους περισσότερους πληροφορητές μου). Η επιχείρηση ωστόσο είναι ατομική και ατομικά είναι και τα κέρδη⁷⁴.

Τα άτομα έχουν να αποδείξουν στην ομάδα την αξία τους μέσα από τη δουλειά και την ικανότητά τους να «παίρνουν τη ζωή στα χέρια τους» και να λειτουργούν αποτελεσματικά φέρνοντας χρήματα στο σπίτι. Η «αξιοσύνη» και οι δυνατότητές τους αποτιμούνται θετικά ανεξαρτήτως φύλου, παίζουν όμως σημαντικό ρόλο και παράγοντες ηθικής. Οι Ρομά δεν θα εκθέσουν εύκολα σε κίνδυνο τις σχέσεις τους στην κοινότητα «ρίχνοντας» στη δουλειά κάποιον άλλο Ρομ, όμως αυτό δεν είναι κάτι που δεν συμβαίνει. Πολλές ήταν οι ιστορίες για κάποιους που απέκτησαν γρήγορα πολλά χρήματα γιατί «έριξαν» Ρομ συνεταίρους τους ή κάποιους άλλους Ρομ αδελφούς και φίλους που τους δάνεισαν ή τους βοήθησαν. Η ανήθικη στάση στη δουλειά δημιουργεί έλλειμμα εκτίμησης και ρήγματα στις σχέσεις, από την άλλη όμως η υπερβολική χλιδή και ο τρόπος που αυτό παρουσιάζεται δημόσια (είτε ως διακίνηση απόψεων για το τι συνέβη, είτε ως κατανάλωση συμβολικών αγαθών) έχει εν μέρει τη δύναμη να εξωραΐζει την αρνητική εικόνα.

Σημαντικές φαίνεται να είναι οι διεκδικήσεις των γυναικών για την εργασία. Το θέμα αυτό έχει αρκετές αντιφάσεις μέσα στην κοινότητα. Πολλοί άντρες δεν θέλουν οι γυναίκες τους να εργάζονται. Θεωρούν σημαντικό με οποιεσδήποτε συνθήκες οι γυναίκες τους να βρίσκονται σπίτι να προσέχουν τα παιδιά, καθώς και να φροντίζουν τους ίδιους όταν επιστρέφουν από τη δουλειά.

Όταν παντρεύτηκε τον άντρα της εκείνος δεν ήθελε να δουλέψει. Του το είχε ζητήσει πολλές φορές, αλλά εκείνος δεν την άφησε. Και το σόι της όμως έχει ως αξία η γυναίκα να είναι στο σπίτι της, νοικοκυρά, να φροντίζει τα παιδιά το σπίτι της, την καθαριότητα και να μην δουλεύει. (Πληροφορήτρια μέσης ηλικίας, παντρεύτηκε 17 ετών).

Ένα βασικό χαρακτηριστικό των παραδοσιακών ασχολιών των Τσιγγάνων, αλλά εν μέρει και των σύγχρονων (όπου αυτό είναι δυνατόν) είναι η επαφή με τον πελάτη σε τακτά χρονικά διαστήματα, απ' όπου «αν κάτι δεν πάει καλά» με το εμπόρευμα μπορεί έως και να αντικατασταθεί:

⁷⁴ Η εξατομίκευση είναι εμφανής σε πολλά επίπεδα.

Αυτοί που γύριζαν παλιά στα χωριά και πούλαγαν στους χωρικούς είναι ουσιαστικά οι πρόγονοι του after sale service. Πέργναγε ο Γύφτος πχ από ένα χωριό και είχε πουλήσει για σε μια νοικοκυρά παράδειγμα ένα τέτζερη που είχε στραβώσει το καπάκι... το ίσιωνε, το έφτιαχνε ...

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της οικονομικής δραστηριότητας είναι τα φτηνά είδη (από όπου φτηνότερα) ή «φτηνά προϊόντα υψηλών αξιώσεων» όπως τα λεγόμενα «μαϊμού» και εμπορεύματα «υψηλού ρίσκου» (Βαξεβάνογλου, 2001:118), τα οποία αποφέρουν μεγάλο κέρδος.

Θα πρέπει, ωστόσο, ανάμεσα στα χαρακτηριστικά να επισημάνουμε τον ημιπαράνομο χαρακτήρα των ασχολιών. Αυτό αφορά κυρίως την αντιγραφή εμπορευμάτων από μεγάλες και γνωστές εταιρείες ή την αγορά και διακίνηση τέτοιων εμπορευμάτων – κατά τα άλλα νόμιμη. Οι χοντρέμποροι εφοδιάζουν τα μαγαζιά και τους γυρολόγους με είδη από γνωστές φίρμες που έχουν «χτυπηθεί» από κάποιον ειδικό (εντός ή εκτός κοινότητας). Τα εμπορεύματα αυτά μπορεί να προέρχονται από εγχώρια αγορά ή να εισάγονται έτοιμα από το εξωτερικό. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Η Ελεονόρα συζήταγε με τον Περικλή τον άντρα της για δουλειές. Μου είχε πολλές φορές εξηγήσει ότι μετά από μια δυσκολία στη δουλειά που έχασαν πολλά λεφτά, ο άντρας της την συμβουλεύεται για όλα και δεν κάνει τίποτα χωρίς να τη ρωτήσει. «Τώρα ρωτάνε για όλα και αυτός και ο συνεταίρος του...». Είναι ουσιαστικά ο ιθύνων νους της επιχείρησης. Τώρα ήταν να πάρει χονδρική εμπορεύματα από την Β.Ελλάδα, παντελόνια «μαϊμού» μιας γνωστής μάρκας, αλλά υπήρχαν διάφορα προβλήματα. Αρκετό διάστημα αργότερα που τη ρώτησα πώς πάει η δουλειά μου απάντησε πως χάλασε η συνεργασία, διότι αυτός ο συνεργάτης μάλλον «ήταν λίγο απατεώνας», «κρύβονταν στα τηλέφωνα», κλπ.

Μια μέρα είχε έρθει από τα Τρίκαλα ο παππούς της (όλοι λέει από κάπου έχουν έρθει και δεν είναι όλοι ντόπιοι). Ο παππούς έλεγε ότι παλιά πήγαιναν στην Πάτρα και πουλούσαν πράγματα. Κοιμόταν στρωματσάδα 8-10 στην οικογένεια και πούλαγαν μηχανές του καφέ που αγόραζαν από αλλού.

(η Ελεονόρα είναι περίπου 30 ετών)

Μια άλλη μορφή παρανομίας (πιο ακραίας) είναι η εξαπάτηση του πελάτη με τη διακίνηση άχρηστων ή ευτελών εμπορευμάτων ως ακριβό εμπόρευμα (η περίπτωση του πακετατζή). Αν και οι μορφές παρανομίας είναι ιδιαίτερα γνωστές σε όσους ασχολούνται με τους Τσιγγάνους, συμπεριλαμβανόμενης και της αστυνομίας, οι Τσιγγάνοι είναι ιδιαίτερα καχύποπτοι με όσους πλησιάζουν ζητήματα της δουλειάς και μπορεί να αντιδράσουν ακόμη και βίαια. Σε περιπτώσεις που κλιμάκιο δίωξης του οικονομικού εγκλήματος αποφάσισε να κάνει ελέγχους βρήκε αντιμέτωπους τους Τσιγγάνους συσπειρωμένους. Όσον αφορά τα θέματα της δουλειάς η κοινότητα συσσωματώνεται ισχυρά για να προασπίσει τη επιβίωσή της.

Η παρανομία αυτή – στην ποικιλία των αποχρώσεών της – δεν είναι ιδεολογική άποψη, παρότι πολύ συχνά σε συζητήσεις πληροφορητές μου εξέφραζαν αγανάκτηση «για τους «μεγάλους» που ξέρουν «να τα ‘παίρνουν’ με το νόμο». Πολλά μέλη της ομάδας επιλέγουν είτε «να έχουν ήσυχη τη συνείδησή τους» πηγαίνοντας στη δουλειά «ήσυχα» και «νοικοκυρεμένα» (πουλώντας δηλαδή καλά πράγματα και εδραιώνοντας μια καλή σχέση με τους πελάτες τους), είτε να βρουν μια σίγουρη δουλειά, παρότι η ομάδα θα χλευάσει τα 700 ή τα 1000 ευρώ του μισθού – που «δεν φτάνουν ούτε για χαρτζιλίκι». Οι περισσότεροι – κυρίως νέοι ωστόσο – ακολουθούν την τακτική του εύκολου κέρδους, χρησιμοποιώντας ως άλλοθι τον κοινωνικό αποκλεισμό τους, εδραιώνοντας και ανακυκλώνοντας μια βασική δομή που τον αναπαράγει.

Η Sway επισημαίνει ότι οι Τσιγγάνοι είναι ανθεκτικοί στην αφομοίωση περισσότερο από άλλες μειονότητες μεταπρατών (middleman) μέσα από δύο στοιχεία: την παρανομία και τον νομαδισμό:

... Η παρανομία εμποδίζει τους Τσιγγάνους να εμπλακούν σε πολλούς τύπους μη μεταπρατικής (non middleman) οικονομικής δραστηριότητας. Όταν μια ομάδα είναι παράνομη, όλες οι μεσαίες και υψηλού κύρους δουλειές είναι συνειδητά ανέφικτες σε αυτούς. Από την άλλη πλευρά θεωρούν την χειρωνακτική εργασία που δεν απαιτεί μορφωτικές ικανότητες κάτω απ’ αυτούς. (Sway, 1988: 124)

Στην ίδια λογική κινείται και η Βαξεβάνογλου, θεωρώντας ότι

...αντικειμενικά ετερόκλητοι οι περιθωριακοί μοιάζουν μεταξύ τους εξαιτίας κάποιων κοινών γνωρισμάτων: την απουσία μιας οικονομικά επαρκούς, σταθερής, νόμιμης και κοινωνικά αποδεκτής βιοποριστικής δραστηριότητας
(Βαξεβάνογλου, 2001:90),
για να τονίσει ότι

...η επιταγή της μετακίνησης είναι εγγεγραμμένη στο είδος των επαγγελμάτων που είναι σε θέση να ασκήσουν... (Βαξεβάνογλου, 2001:97)

Ο περιθωριακός χαρακτήρας της κοινότητας και η παρανομία στη δουλειά επεκτείνονται και σε άλλα θέματα, τα οποία μπορεί να μην είναι ιδιαίτερα σημαντικά (πχ.εφορεία, ξεκάθαρη εικόνα στα δημοτολόγια, δίπλωμα οδήγησης κλπ), αλλά επαρκούν στο να δημιουργεί στην ομάδα εσωστρέφεια με συνέπεια να αποφεύγεται συλλήβδην η επαφή με τους θεσμούς ελέγχου και οτιδήποτε θα μπορούσε να αποτελέσει κίνδυνο σε σχέση με την επαγγελματική δραστηριότητα.

Δίκτυα και συναλλαγές

Τα επιχειρηματικά δίκτυα συνδέονται κυρίως με την συγγένεια. Η οικογένεια αποτελεί κύρια τροφοδοσία και στήριξη των δικτύων της δουλειάς και βασικό συστατικό της αντοχής τους. Οι

πρώτοι σε τάξη συγγενείς είναι υποχρεωμένοι να στηρίζουν τα παιδιά τους, ειδικά οι γονείς έχουν συνεχή υποχρέωση να στηρίζουν τα παιδιά τους στις όποιες επιλογές τους. Συνήθως οι γονείς δίνουν τα χρήματα στα παιδιά για τα πρώτα επιχειρηματικά τους βήματα. Αν οι γονείς δεν μπορούν να στηρίζουν τα παιδιά τους ή τα παιδιά τους θέλουν κάτι άλλο από το γυρολογικό εμπόριο, μπορεί να βοηθήσουν και πιο εύποροι στενοί συγγενείς.

Τα χρήματα για «να βγει» κανείς στη δουλειά δεν είναι πολλά. Έτσι είναι πολύ εύκολο να γίνει. Δυσκολότερο είναι το στήσιμο μιας μεγαλύτερης επιχείρησης. Σε κάποια τέτοια επιχειρηματική δραστηριότητα θα χρειαστεί το συγγενικό δίκτυο. Στην περίπτωση αυτή δανείζεται κανείς από τους στενούς συγγενείς του ή από αυτούς που δεν θα τον «βγάλουν»⁷⁵. Είναι πολύ σημαντικό να διασφαλίσει ότι με το δανεισμό αυτό δεν θα διασπαστεί στην κοινότητα, δεν θα αξιοποιηθεί από κάποιον η «αδυναμία» του αυτή με στόχο τη μείωση του κύρους του. Για το λόγο αυτό απευθύνεται κανείς για δανεισμό σε άτομα μεγάλης εμπιστοσύνης. «Είμαστε πολλοί «περήφανοι» σ' αυτό», μου είχε πει κάποιος πληροφορητής. Παράλληλα τόνισε ότι φροντίζει να δανείζει κάποιον που θα τα πάρει πίσω, αν και σε μερικές περιπτώσεις (ειδικά κάποιων στενών συγγενών) ξέρουν από πριν ότι θα είναι «δανεικά και αγύριστα».

Διαφορετικά είναι τα πράγματα με το δανεισμό από τράπεζα ή κάποιο τέτοιο σχετικό φορέα. Τα τελευταία χρόνια οι δανεισμοί από τράπεζες έχουν αυξηθεί πολύ.

Όποιο πρόβλημα υπάρξει αντιμετωπίζεται συλλογικά, μέσα δηλαδή από το συγγενικό δίκτυο, αλλά και τις γνωριμίες, τους «γνωστούς» που έχει ο καθένας καταφέρει να σχετιστεί στον Γκατζέ χώρο. Αν κάποιος έχει προβλήματα με το νόμο – και αυτό είναι κάτι πολύ συνηθισμένο – η κοινότητα θα χρησιμοποιήσει τους «γνωστούς» και τους «φίλους», να τον καλύψει. Επειδή αυτό είναι πολύ συχνό φαινόμενο, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια που η δίωξη οικονομικού εγκλήματος κάνει συνέχεια ελέγχους στα μαγαζιά, η αποφυγή προστίμων είναι πιο δύσκολη. Πολλοί μπορεί να βρεθούν φυλακή για κάποιο χρονικό διάστημα.

Ο ζωτικός χώρος που καλύπτει η τσιγγάνικη οικονομία

Τα χρήματα δεν καλύπτουν μόνο τα πάγια έξοδα διαβίωσης και το κτίσιμο της εικόνας στην κοινότητα, όσο τις διάφορες και ποικίλες δυσκολίες που προκύπτουν από την προβληματική σχέση με τους θεσμούς και το σύστημα πρόνοιας: χρήματα για ασθένειες (εφόσον δεν υπάρχει

⁷⁵ Δεν θα διαδώσουν δηλαδή ότι τους ζήτησε χρήματα.

πάντα απορία ή ασφάλεια), χρήματα για δικηγόρους (σε περίπτωση που υπάρξει κάποιο πρόβλημα στη δουλειά), για τους εναπομείναντες συγγενείς (σε κάποιο αιφνίδιο θάνατο, ασθένεια ή φυλάκιση) και -σε λίγες περιπτώσεις- χρήματα για ιδιωτική εκπαίδευση (εφόσον είναι αρκετά δύσκολο για έναν Ρομ να εισαχθεί στο Πανεπιστήμιο).

Η επικοινωνία με το ευρύτερο οικονομικό σύστημα, στις παρυφές του οποίου οργανώνεται αυτή η επιχειρηματική δραστηριότητα, έχει αρκετές αφανείς διασυνδέσεις. Όχι μόνο όμως μέσα από τις διάφορες και ποικίλες συναλλαγές, μέσα από τις οποίες αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους, αλλά και μέσα από το «νούμερο», οι Τσιγγάνοι συνδέονται με την ευρύτερη οικονομία και αποτελούν μέρος της σύγχρονης αγοράς. Αυτό απαιτεί ευλυγισία και επινοητικότητα. Απαιτεί, επίσης, ιδιαίτερα πρακτικό πνεύμα. Αυτές οι ικανότητες συνεχώς διευρύνονται, έτσι ώστε σε περιόδους κρίσης τα εμπορεύματα (ή έστω ο πωλητής) να μπορούν να αγγίζουν το ενδιαφέρον του αγοραστή.

Η διακίνηση γίνεται από εκατοντάδες γυρολόγους και οι χοντρέμποροι διακινούν χιλιάδες κομμάτια αν κάποιο εμπόρευμα έχει πέραση:

«...Βέβαια (σ.σ.στους Τσιγγάνους) κυριολεκτικά ανεργία δεν υπάρχει. Δεν κάθεται κανένας Τσιγγάνος. Θα βγει το πρωί έξω να κυνηγήσει το μεροκάματο. Στο τρένο, στο πεζοδρόμιο, στο αυτοκίνητο μέσα. Δεν θα κάτσει. Δηλαδή αυτός που θα κάτσει θα είναι ανήμπορος, κάποιος γέρος παππούς, κάποιος άνθρωπος που έχει πρόβλημα και δεν μπορεί να δουλέψει...» (Ράντης σε Βαξεβάνογλου, 2001:153)

Οι άντρες που χωρίς λόγο δεν εργάζονται στην κοινότητα είναι ελάχιστοι και δεν έχουν την εκτίμηση της.

Ο «παραδοσιακός» χαρακτήρας της δουλειάς

Σύμφωνα με το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης της ειδικής Διευρυμένης Επιτροπής που συστήθηκε για την αντιμετώπιση του ζητήματος των Τσιγγάνων (βλ. παρακάτω) «η επαγγελματική δραστηριότητα των Τσιγγάνων βρίσκεται σε μια κρίσιμη καμπή» και σ' αυτό επιδρούν οι εξής παράγοντες:

Η διαφοροποίηση των οικονομικών και κοινωνικών αναγκών τους που καλύπτονταν από τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα.

Η διαμόρφωση ιδιόμορφων συνθηκών ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας από την αθρόα είσοδο οικονομικών μεταναστών.

Η έλλειψη ειδικότητας σε συνδυασμό με το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο εξαιτίας του οποίου μειώνονται οι δυνατότητες απόκτησης κάποιας ειδικότητας ή τέχνης κυρίως στα άτομα που βρίσκονται μέσα στην παραγωγή.

Η διακριτή αντιμετώπιση από την κυρίαρχη κοινωνία (εργοδότες, πελάτες κ.λπ.). (ΥΠΕΣΔΑ, ΟΠΔ)

Αυτό που πολλές φορές έχει παρεξηγηθεί σαν παραδοσιακό είναι στην ουσία ο μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης της πραγματικότητας. Βλέπει κανείς τον Τσιγγάνο που ασκεί ένα επάγγελμα που τώρα πια δεν υπάρχει. Δεν είναι ότι το ασκεί για να κρατήσει την παραδοσιακότητά του αυτή. Το ασκεί γιατί δεν έχει μάθει τίποτε άλλο να κάνει. Δεν έχει σπουδάσει, δεν έχει μάθει κάποια τέχνη, πρέπει να συντηρήσει κάποια οικογένεια ή έστω και τον εαυτό του μόνο. Ψάχνει τι θα κάνει. (Ράντης σε Βαξεβάνογλου, 2001:53)

Στην Αγία Βαρβάρα οι ασχολίες που χαρακτηρίζονται παραδοσιακές σχεδόν δεν υπάρχουν και τη θέση τους έχουν πάρει νέα μοντέλα υπερσύγχρονης καταναλωτικής αντίληψης. Τα «παραδοσιακά» εμπορεύματα έχουν αντικατασταθεί από σύγχρονα είδη που απευθύνονται σε ανθρώπους του σύγχρονου κόσμου. Μεταξύ άλλων ρούχα και αθλητικά παπούτσια, από τις πιο γνωστές μάρκες, τα οποία πωλούνται κυρίως στα μαγαζιά, ενώ οι γυρολόγοι πουλάνε ανάλογα την ηλικία: οι πιο μεγάλης ηλικίας γυναίκες κεντήματα, ενώ οι μεγάλοι άντρες μπλουζάκια, μπουφάν, ρολόγια κλπ και οι μικρότεροι γυαλιά, φωτογραφικές μηχανές, αρώματα οι άντρες και καλλυντικά, εικόνες, κ.ά. οι γυναίκες. Τα εμπορεύματα αλλάζουν πολύ συχνά. Ο λόγος γι αυτό είναι ότι αφενός μπορεί να κορεστεί η αγορά και να μην έχουν πλέον «πέραση» και αφετέρου, επειδή κάποια από αυτά είναι «υψηλού ρίσκου» και μπορεί να είναι πλέον επικίνδυνη η διακίνησή τους (να έχουν γίνει μηνύσεις, κάποιοι να είναι φυλακή κλπ).

Η εικόνα του γυρολόγου είναι ιδιαίτερα προσεγμένη, πολύ μοντέρνα, με αξεσουάρ ακόμη και εξεζητημένα μερικές φορές (μπορεί για παράδειγμα να έχει βαμμένα μαλλιά ή σκουλαρίκια). Η εικόνα αυτή δεν έχει σχέση με την εικόνα του Γύφτου γυρολόγου που θα γανώσει ή θα πουλήσει καλάθια, σήτες, μουσική ή οπωρολαχανικά. Είναι μάλλον κάτι τελείως διαφορετικό, αναφέρεται σε διαφορετικές αξίες και επικαλείται διαφορετικές συνυφάνσεις στην ψυχολογική διάθεση του αγοραστή.

Βέβαια, ο παραδοσιακός χαρακτήρας της δουλειάς, (όπως αυτά της πρόβλεψης μέλλοντος ή κάποιου φυλαχτού) μπορεί να εμφανιστεί με άλλες μορφές, όπως φαίνεται από διάφορες αφηγήσεις πληροφορητών μου. Δεν είναι λίγες οι φορές που πληροφορητές μου ανέφεραν περιπτώσεις που Γκατζέ τους «πίεζαν» «να τους πουν τη μοίρα», διότι – μέσα από το γνωστό στερεότυπο – έβλεπαν σε αυτούς μια «αυθεντική» μορφή μάγου που συνδέεται με αρχέγονες δυνάμεις. «Ο πελάτης έχει πάντα δίκιο», σχολίαζαν οι πληροφορητές γελώντας, ενώ ταυτόχρονα τοποθετούνταν ότι «όλα αυτά είναι βλακείες». Παλαιότερα, πριν μουν στο εμπόριο, έβγαιναν στο δρόμο να λένε τη μοίρα, αλλά τώρα κανείς πλέον δεν ασχολείται μ' αυτό. «Αυτό το κάνουν τα Φιτσιρία», σχολίαζαν οι πληροφορητές μου (οι Τσιγγάνες δηλαδή που ζουν σε τσαντίρια). Υπήρχαν περιπτώσεις που έστρεφαν τους πελάτες σε αυτή την πρακτική διότι με τον τρόπο αυτό

δημιουργούσαν μια διαφορετική σχέση με τον πελάτη. Κάτι σαν «δώρο» μαζί με το προς πώληση εμπόρευμα. Οι πελάτες ήταν ευχαριστημένοι, όχι μόνο διότι αγόραζαν «ακριβά» εμπορεύματα σε φτηνή τιμή, αλλά γιατί είχαν και μια επιπλέον δωρεάν προσφορά: την πρόβλεψη του μέλλοντος. Μια πληροφορήτρια μου διηγούνταν με υπερηφάνεια ότι είχε πάει να διαπραγματευτεί την αγορά ενός αυτοκινήτου Mercedes με τον άντρα της, κατά την οποία κατέληξε «να λέει τον καφέ» στον επιχειρηματία.

Πέρασαν «φοβερά» διότι τον έπεισε ότι ξέρει και μάλιστα κόντεψε να πειστεί και η ίδια, εφόσον κάποια από «αυτά που του έλεγε ήταν αλήθεια και ο άνθρωπος τρελάθηκε».

Η δυνατότητα των Ρομά στις σύγχρονες στρατηγικές πώλησης είναι ιδιαίτερα καλλιεργημένη, δεδομένου ότι τα χαρίσματα -χαρακτηριστικά που καλλιεργούν και επενδύουν σε αυτό είναι ήδη παρόντα στην τσιγγάνικη κοινότητα: η σημασία του λόγου ως ιδιαίτερη ρητορική ικανότητα, η προσωποποίηση του αντικειμένου και η άμεση δημιουργία σχέσης με τον πελάτη, μέσα από θεατρικούς τρόπους, η άμεση αντίληψη και ευφάνταστη αξιοποίηση των δεδομένων της περίπτωσης.

B. Η δουλειά ως στοιχείο ταυτότητας – η μισθωτή εργασία

Η κ. Όλγα μας διηγούνταν ότι εργάζονταν σε μια εταιρεία και τους απέλυσαν: γύρω στα 50 άτομα. Η Ελένη που ήταν μαζί μου τη ρώτησε αν ήξεραν για εκείνη ότι ήταν Ρομ. Όχι, απάντησε η κ. Όλγα. Η Ελένη τότε θυμήθηκε την ιστορία του άντρα της του Έκτορα, ο οποίος είχε σπουδάσει μικροβιολόγος. Η μητέρα του, η οποία ήταν μια ιδιαίτερα ικανή και δυναμική γυναίκα και είχε ιδιαίτερη φήμη μεταξύ των συγγενών της για τις παροχές και την κάλυψη που παρείχε σε όλους, τον είχε σπουδάσει σε μια ιδιωτική σχολή. Επειδή φαίνονταν ότι είναι Ρομ δεν του έδιναν δουλειά και έτσι αναγκάστηκε να πουλάει με τη *βαλίτσα*. Ο άντρας της κόρης της κ. Όλγας είναι γκαρσόνι σε καφετέρια, διότι δεν θέλει να δουλεύει με τη *βαλίτσα*. Η κόρη της έχει τελειώσει Λύκειο.

Η ταυτότητα του Τσιγγάνου δεν είναι πάντοτε ορατή στις οικονομικές δραστηριότητες. Ανάλογα με την εικόνα της αξιοπιστίας που θέλουν να προβάλλουν στον πελάτη παρουσιάζουν και την ταυτότητά τους. Υπάρχουν περιπτώσεις που ακριβώς αυτά τα στερεότυπα του «κλέφτη», «παραδόπιστου» και «απατεώνα» αξιοποιούνται λέγοντας ότι τα εμπορεύματα είναι κλεμμένα. Στη σταθερή πελατεία, ωστόσο, πολλοί πληροφορητές μου όχι μόνο έδιναν στοιχεία από την ιδιαίτερη ταυτότητά τους, αλλά οι ίδιοι έμεναν και εκτεθειμένοι στους αγοραστές, πουλώνοντας με πίστωση εμπορεύματα που έχουν λιγότερο θεαματικά κέρδη και επομένως δεν επιτρέπουν την καλλιέργεια αυτών των στερεοτύπων, καλλιεργώντας σχέση εμπιστοσύνης με τους πελάτες τους (διότι μπορεί να έχουν ζήσει σε μια περιοχή και αναπτύξει σχέσεις με τους εντόπιους ή να έχουν αποκτήσει σταθερή πελατεία).

Αν και πολλοί πληροφορητές αναφέρονταν στο γυρολογικό εμπόριο ως «η δική μας δουλειά», η αντίληψη της εργασιακής δραστηριότητας, παρουσιάζει αρκετά περίπλοκες συνισταμένες, τόσο από την κοινότητα των Ρομά, όσο και από την κοινωνία των Γκατζέ.

Η άποψη ότι η κοινωνία των Γκατζέ αποτελεί μοναδική τροφοδοσία του εμπορίου δεν είναι ακριβής. Τα μαγαζιά έχουν πελάτες και τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας, ως γυρολόγους και ως απλούς πελάτες λιανικής πώλησης, στους οποίους πουλούν φθηνότερα από άλλους ξένους πελάτες, ενώ οι μαγαζάτορες ως επιχειρηματίες μπορεί να εξασφαλίζουν, είτε την στήριξη των πιο στενών συγγενών τους με αμφίβολο κέρδος, είτε, από το δίκτυο πάλι των στενών ή λιγότερο στενών συγγενών, φτηνή εργατική δύναμη χωρίς δικαιώματα – ανάλογα το ήθος του μαγαζάτορα και βέβαια και του εργαζόμενου, εφόσον οι σχέσεις αυτές στηρίζονται περισσότερο στους άγραφους ενδοκοινοτικούς κανόνες συγγενικής «αλληλεγγύης» και παροχής «βοήθειας» και όχι στην προστατευτική για τους εργαζόμενους νομοθεσία.

Πολιτικές διεκδικήσεις

Με την είσοδο των μεταναστών, και κυρίως αυτών που επαγγέλλονται παράνομα το πλανόδιο εμπόριο, ή τους εργάτες γης στις αγροτικές περιοχές, οι Ρομά ένιωσαν να απειλείται ποικιλοτρόπως ένας χώρος κατ' εξοχήν δικός τους. Ένιωσαν ότι σαν Έλληνες πολίτες έχουν περισσότερα δικαιώματα από τους ξένους οικονομικούς μετανάστες, και, συνειδητοποιήσαν ότι πρέπει να οργανωθούν για να τα διεκδικήσουν. Το σημαντικότερο αίτημα που έθεσαν οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας μέσα από τα συλλογικά τους όργανα ήταν, όπως θα δούμε, η νομιμοποίηση των μικροπωλητών και η εξεύρεση μιας κοινά αποδεκτής λύσης για τον παράνομο χαρακτήρα του πλανόδιου εμπορίου.

..Είχαμε διαπιστώσει ότι ο Τσιγγάνος γυρολόγος νιώθει κατατρεγμένος. Πιστεύουμε ότι μέσα από τη νομιμοποίησή του θα μπορέσει να λύσει και τα προβλήματά του...

Χρ. Λάμπρου, συνέντευξη στον Κ. Παϊτέρη, εφημ. *Lacho Gies*⁷⁶, Δεκέμβριος 98, τ.8.

Δημιουργήθηκε ο *Σύλλογος Εμπόρων και Μικροπωλητών*, ο οποίος θα μεριμνούσε τη νομιμοποίηση των Ρομά μικροπωλητών. Η εκπλήρωση του αιτήματος αυτού κρίθηκε

⁷⁶ *Καλή Ημέρα* στα Ρομανές. Την περίοδο εκείνη, υπήρξε ένα ρεύμα οι φορείς που ασχολούνται με τους Ρομά να γράφουν και στα Ρομανές (πχ προγράμματα, έντυπα, δίπτυχα ενημερωτικά κλπ). Η συγκεκριμένη εφημερίδα προέκυψε από κοινοτικό πρόγραμμα του Δήμου Αγ. Βαρβάρας σε συνεργασία με το ΚΕΚ Ευρυτίδες, κατά την περίοδο 1997-1999. Έγραφαν σε αυτήν αρκετοί νέοι Τσιγγάνοι, οι οποίοι είχαν παρακολουθήσει το σεμινάριο δημοσιογραφίας του Δήμου. Την εξέδιδε στα Ελληνικά, με κάποιες παρεμβάσεις στα Ρομανές. Για παράδειγμα ένα φύλλο έχει το *Σύμβολο της Πίστεις* στα Ρομανές.

σημαντική, πλην όμως στην πράξη φάνηκε αρκετά δύσκολη και τελικά δεν προχώρησε, εξαιτίας της αδυναμίας να βρεθεί κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο αποδεκτό από το κράτος που να ταιριάζει με τις πεποιθήσεις, τους στόχους και τις ανάγκες των ενδιαφερομένων. Τα βασικά αιτήματα που διακινήθηκαν από το λόγο των ίδιων των Τσιγγάνων όταν άρχισαν να συγκροτούν την εκπροσώπησή τους αφορούσαν, εκτός από τα πάγια αιτήματα των προηγούμενων δεκαετιών για κατοικία και εκπαίδευση, την ανάπτυξη λύσεων και διεξόδων στο ζήτημα της δουλειάς, καθώς και την ανάπτυξη θέσεων εργασίας για τους Τσιγγάνους.

Η σκέψη και η πρακτική κάθε Τσιγγάνου όταν αποκτήσει σταθερό σπίτι και σταθερή εργασία αλλάζει και γίνεται δημιουργική. Τότε ο Τσιγγάνος ξεδιπλώνει τα χαρίσματα της φυλής του.
(Χρ. Λάμπρου, συνέντευξη ό.π.)

Το τελευταίο προωθείται ως αίτημα και μέσα στις ιδιαίτερες δοσοληψίες των Τσιγγάνων πολιτικών με τους ψηφοφόρους τους κατά τις προεκλογικές περιόδους.

Στέλιος: ...εκείνες τις μέρες που είναι οι δημοτικές εκλογές όλοι έχουν ανάγκες... Δε γίνεται... ο ένας το ρεύμα του, ο άλλος το ένα, ο άλλος θα 'χει ένταλμα... Πρέπει να βγεις στα μαγαζιά να τους μαζέψεις λεφτά, να τους δώσεις, να κάνεις....ή «δουλειά θέλω»...εκείνες τις μέρες όοοοοι θέλουν δουλειά...

Εγώ: διαπραγματεύονται την ψήφο τους...

Στέλιος: ακριβώς... σκληρή διαπραγμάτευση..δεν πα να τους έχεις κάνει εκατό καλά, να του πεις ρε φίλε σ' έχω βοηθήσει εκεί κι εκεί και κει, θα σου πει δε μ' ενδιαφέρει τι έχεις κάνει... τώρα αυτό θέλω. Μπορείς;... Σκληροί... Παζαρεύουνε πολύ καλά... Εγώ δεν έχω μπει ποτέ σε αυτή τη διαδικασία...λέω μόνο παιδιά θα προσπαθήσω... άλλοι συνάδελφοι έχουν μπει σε αυτή τη διαδικασία.. υπόσχονται, δίνουν λεφτά... κλπ

(νεαρός Ρομ πολιτικός)

Το εργασιακό περιβάλλον της Αγίας Βαρβάρας δεν αποτελείται από γυρολόγους μόνο. Αναφέρονται και πλήθος άλλες δραστηριότητες: εκτός από κάποιους Γκατζέ που παντρεύτηκαν Τσιγγάνες, οι οποίοι έκαναν κατά κανόνα άλλη εργασία (κυρίως τεχνίτες) αρκετά άτομα ανάμεσα στους πληροφορητές μου ασχολούνταν και αναζητούσαν – έστω και εποχιακά – άλλες δραστηριότητες. Κάποιοι απασχολούνταν σε δουλειές γραφείου σε διάφορα προγράμματα, αλλά και υπάλληλοι, εργάτες, κ.ά.. Ορισμένοι από αυτούς που εργάζονται στα προγράμματα του Δήμου, κάποιου κρατικού φορέα ή σε κοινοτικά προγράμματα, προσλαμβάνονταν ακριβώς εξαιτίας της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους (ως *Τσιγγάνοι* δηλαδή), για να στελεχώσουν κάποια υπηρεσία και να βοηθήσουν την ομάδα τους μέσα από συμβουλευτικό ρόλο ή μέσα από κάποιου είδους υπηρεσία που αφορά στην ομάδα.

Η γραμμή που είχε γίνει τότε με την Κάπα Research τότε για Πόντιους και Παλιννοστούντες.. πριν τις εκλογές πότε.. το 2004.. δουλέψανε 15 άτομα [Ρομά] και βλέπεις ότι μετά τη δουλειά τους εφόσον

μήκαν σε αυτή τη διαδικασία με ένσημα, με με με... μετά και οι 15 βλέπεις ότι ψαχνόντουσαν για δουλειά...

(Κώστας Παϊτέρης, Ρομ δημοτικός σύμβουλος)

Επομένως, αν και το γυρολογικό εμπόριο θεωρείται «η δικιά τους δουλειά», ένα ζήτημα που θέτει μέρος της ομάδας, όχι μόνο από τους ορίζοντες που διανοίχθηκαν από την υλοποίηση διαφόρων προγραμμάτων, αλλά και εξ αιτίας των δυσκολιών που πλέον παρουσιάζει το γυρολογικό εμπόριο, είναι η αναζήτηση μισθωτής εργασίας στο δευτερογενή ή τριτογενή τομέα. Πολλοί δεν αλλάζουν τις προσοδοφόρες αποδοχές του εμπορίου, αλλά υπάρχουν και άλλοι (κυρίως γυναίκες) που προσπαθούν με κάθε τρόπο να βρουν κάποια δουλειά, στην ευρύτερη αγορά εργασίας, έξω από το ρίσκο και την παρανομία, που μαζί με τις λίγες αποδοχές που μπορεί να έχει, τους παρέχει μεγαλύτερη σιγουριά και σταθερότητα, αμφίσημο (για πολλούς), αλλά, όπως είδαμε, μεγαλύτερο κύρος, και επομένως μια διαφορετική αντίληψη του εαυτού.

Συμπέρασμα

Ο ρατσισμός που αντιμετωπίζουν πολλά μέλη της ομάδας (ο οποίος συνδέεται και με την πρόσληψη της εξωτερικής τους εμφάνισης), καθώς και ο περιθωριακός χαρακτήρας της κοινότητας που ήδη αναπαράγεται στο εσωτερικό της, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της ομάδας σε συνδυασμό με την κατάσταση της εργασιακής απασχόλησης στην περιρρέουσα κοινωνία, οδηγούν σε περιορισμένες δυνατότητες επιλογής επαγγέλματος, οι οποίες συνίστανται κυρίως στο γυρολογικό εμπόριο. Παρόλα αυτά, οι ιδιαιτερότητες των Ρομά σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία δεν μπορούν να ερμηνευτούν από την εξομοίωση των όρων επιβίωσης τους με την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα, όσο και αν οι όροι αυτοί επιβίωσης μπορεί να δημιουργούν εκ νέου ένα ιδιαίτερο περιβάλλον και να επιδρούν στη συγκρότηση ταυτοτήτων.

Παρότι ο ιδιαίτερα επικερδής χαρακτήρας του εμπορίου, καθώς και η αυξημένη δεξιότητα των Ρομ συμβάλουν στην ανάπτυξη μιας ικανοποιητικής διαβίωσης, οι ημιπαράνομες και αβέβαιες συνθήκες, αλλά και τα τραύματα των σχέσεων και η ανάγκη των ανθρώπων να βγουν από το περιθώριο, οδηγούν μέρος της ομάδας σε πρακτικές ανοίγματος στην υπόλοιπη κοινωνία. Ένα κομμάτι της ομάδας επικαλείται την «πρόοδο» και την «αξιοπρέπεια» που αναδύεται ως προσωπική και συλλογική αξία, την επιλέγει σθεναρά και προασπίζεται ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, μέσα από τους αλληλοσυγκρουόμενους λόγους και τις αντιφατικές αξίες που διακινούνται στο εσωτερικό της. Το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής καθορίζουν πολλοί παράγοντες.

Μερικοί από τους σπουδαιότερους είναι η στήριξη του οικογενειακού περιβάλλοντος, η ίδια η εμφάνιση και η προσωπικότητά του ατόμου, καθώς και η οικονομικοπολιτική συγκυρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΑ ΗΘΙΚΑ ΠΡΟΤΑΓΜΑΤΑ: ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι βασικές ηθικές αξίες μέσα από τις οποίες συγκροτούνται οι ταυτότητες, καθώς και οι ρητορικές και οι πρακτικές που τις συνοδεύουν μέσα και έξω από την κοινότητα.

Α. ΠΑΡΘΕΝΙΚΗ ΑΓΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ – ΖΗΤΗΜΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ

Η συγγένεια ως ιδέα, ως αξία και ως δομική ταξινόμηση

Η σημαντικότερη μορφή σύνδεσης των μελών της κοινότητας των Ρομά στην Αγία Βαρβάρα προέρχεται από τη συγγένεια. Το σόι (μιλέτι) αποτελεί τη βασικότερη μορφή συσσωμάτωσης με βάση την πυρηνική και κατ' επέκταση τη διευρυμένη οικογένεια (βλ. επίσης Βαξεβάνογλου 2001, Kozaitis 1993). Ανάμεσα στα μέλη του σογιού υπάρχει σημαντική αλληλεξάρτηση, υποστήριξη (όχι «τυφλή» υποστήριξη, αλλά ανάλογα με συμμαχίες των μελών σε σχέση με τις αξίες που προβάλλονται περισσότερο), προνοιακή στήριξη και τροφοδοσία. Τα σόγια δεν βρίσκονται πάντα σε αγαστές σχέσεις μεταξύ τους, αλλά ούτε και στο εσωτερικό τους. Συνήθως θα συσσωματωθεί η οικογένεια για να αντιμετωπίσει μια «εξωτερική» απειλή, όπως κατά περίπτωση μπορεί να συσσωματωθεί ολόκληρη η ομάδα (καταστασιακή συσσωμάτωση).

Οι ομάδες συνδέονται σε σόγια, φάρες και περαιτέρω σε πιο διευρυμένες ταξινομήσεις που αφορούν τις «φυλές», όπως τις αποκαλούν, δανειζόμενοι τον όρο από τους Γκατζέ. Οι «φυλές» αυτές αποτελούν παλαιότερες ταξινομήσεις, οι οποίες διαχώρισαν τις διάφορες τσιγγάνικες

ομάδες ανάλογα τις επαγγελματικές δραστηριότητες, τον τρόπο εγκατάστασης, την γλώσσα, την χώρα προέλευσης, το θρήσκευμα και τον βαθμό ένταξης (βλ. επίσης Λυδάκη 1998, Έξαρχος 1999, Ντούσας 1997, Κόμης 1998). Στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας διαμένουν κυρίως Χαντούρια, Φίλιππιτζία, Καλπατζάνοι και λίγοι Ρουμελία⁷⁷. Έχουν εγκατασταθεί επίσης κάποιες οικογένειες Φιτισίρια⁷⁸ (δέκα οικογένειες σκηνίτες, οι οποίοι ζουν σε σπίτια εκεί), ελάχιστοι Χοραχανέ (μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι, απόγονοι κάποιων μουσουλμάνων, οι οποίοι είχαν έρθει από την Τουρκία μαζί με τους Έλληνες και βαπτίστηκαν χριστιανοί), Ρομανοί (ρουμάνοι Τσιγγάνοι), καθώς και ελάχιστοι Αλβανοί. Η έννοια της «κοινότητας» ανάμεσα σε όλους αυτούς δεν είναι δεδομένη, αλλά εξαρτάται από το πλαίσιο αναφοράς.

Οι κατατάξεις αυτές περιλαμβάνουν ιεράρχηση.

Μέσα στο ίδιο σόι και ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας δεν είναι ωστόσο δεδομένο ποιός θα «ξεχωρίσει», ούτε από το φύλο, ούτε από την ηλικία ή την οικονομική κατάσταση. Ιδιαίτερη σημασία έχει η κοινωνική καταξίωση, τόσο μέσα στην κοινότητα, όσο και προς τους Γκατζέ, κάτι που προκύπτει από την προσωπική ικανότητα του καθενός να είναι «υπολογίσιμος» και «ξακουστός». Οι γυναίκες κατέχουν τέτοια καταξιωμένη θέση σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άντρες, όπως προκύπτει από τα εθνογραφικά στοιχεία.

Εντιμότητα και νοικοκυροσύνη

Το να κρατάει ο άντρας το λόγο του και γενικότερα να είναι «καλός οικογενειάρχης», «ήσυχος» και «να μη δίνει δικαιώματα» εγγράφεται στα θετικά της εικόνας του. Η εντιμότητα και «ο λόγος» ενός άντρα, όπως αναφέρθηκε, είναι μερικά από τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν θετικά τη δημόσια εικόνα του. Η παράδοση έχει μεγάλο σεβασμό στον «ήσυχο, έντιμο και μετρημένο οικογενειάρχη». Παράλληλα, ωστόσο, φαίνεται ότι τουλάχιστον τελευταία όλο και περισσότερο κερδίζει το ενδιαφέρον η εικόνα του άντρα που δεν έχει τόσο σημασία η ηθική του, όσο τα χρήματα, η ευκολία στις σχέσεις του με τις γυναίκες, η γοητεία του και η δυνατότητά του να παρουσιάζεται ως ισχυρός⁷⁹. Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να καταδικάζεται απ' όλους ως απρεπής και ανώριμη, έλκει όμως ιδιαίτερα τις νέες γυναίκες.

⁷⁷ Η Βαξεβάνογλου (2001) αναφέρει και Γιαλιτζαίους.

⁷⁸ Εκτός από τα Φιτισίρια και τους Αλβανούς Τσιγγάνους όλοι οι υπόλοιποι είναι σχετικά αποδεκτοί ως ίσοι. Μεταξύ τους υπάρχουν πάντως ιεραρχικές σχέσεις.

⁷⁹ Από διάφορες αφηγήσεις φαίνεται ότι και παλαιότερα ίσχυε αυτό, σε πολύ μικρότερο όμως βαθμό.

Για παράδειγμα ένα νεαρό μέλος της κοινότητας είχε πολύ κακή φήμη ανάμεσα στις συνομήλικές του γυναίκες. Θεωρούνταν ανήθικος γυναικάς που έμπαινε εύκολα σε καυγάδες και δεν είχε ηθικούς ενδοιασμούς. Οι νεαρές πληροφορήτριες μου σχολίαζαν ειρωνικά την συμπεριφορά του και έλεγαν ότι είναι «καλό παιδί». Παρότι το συγκεκριμένο άτομο είχε «κλέψει» γυναίκες και τις είχε αφήσει (πράγμα που θεωρείται ανεπίτρεπτο, όπως θα δούμε) υπήρχαν πολλές που ήθελαν να κάνουν σχέση μαζί του (και αρκετές το επιχείρησαν).

Γκατζό πληροφορητής⁸⁰ επισημαίνει καυστικά:

Γυρίζουν με ακριβά αυτοκίνητα, είναι ντυμένοι με την τελευταία λέξη της μόδας, πουλάνε «μαγκιά» και ξοδεύουν μεγάλα ποσά για μια γυναίκα. Ποια θα τους αντισταθεί;

Το σπίτι ως εστία

Αρκετά παραστατικά περιγράφει η Kozaitis (1993) τα πιάτα που πηγαиноέρχονται στη γειτονιά με το φαγητό της ημέρας. Μικρές σε διάρκεια επισκέψεις γίνονται συχνά στη γειτονιά για ανταλλαγές φαγητού σε κάποιο πιάτο σκεπασμένο. Αν και σπάνια κατασκευάζεται μόνο ένα φαγητό, πολλές φορές τα παιδιά παράγγελναν απ' έξω σουβλάκια ή πήγαιναν να φάνε στα fast food της περιοχής. Σπάνιο ήταν δε να φαγωθεί ένα φαγητό την επομένη, όπως επίσης σπάνιο ήταν να μαζευτεί όλη η οικογένεια την ίδια ώρα για φαγητό. Συνήθως τα μέλη της οικογένειας έτρωγαν ξεχωριστά, ενώ τους άντρες περιποιοούνταν κάποια γυναίκα του σπιτιού αν τυχόν η σύζυγος δεν ήταν εκεί.

Η αντίληψη της εστίας συνοδεύεται από μακροπρόθεσμες υποχρεώσεις που δεν σχετίζονταν τόσο με άμεσους κανόνες (πότε δηλαδή και πώς πρέπει να είναι παρόντα τα μέλη), όσο με μια βαθιά υποχρέωση όσων ευεργετούνται από αυτή τη συνεχή και αφανή παροχή να «κοιτάνε» τους συγγενείς. Επομένως υπάρχει πάντα η «υποχρέωση», αυτή που αφορά τόσο στην καθημερινή ζωή να προσέχουν τους συγγενείς τους (χαρτζιλίκι, ψώνια, «αν κάτι χρειαστεί») όσο και στα γεράματα τους («δεν αφήνει κανείς Τσιγγάνος τους δικούς του ανθρώπους»). Τα χρήματα που δίνει κανείς στους οικείους επεκτείνονται και πέρα από τη στενή πυρηνική οικογένεια, η οποία τείνει να επικρατεί στη δομή. Οι ανταλλαγές, οι διευκολύνσεις και η επικοινωνία των υλικών αγαθών είναι ευρύτερη υπόθεση.

Η ηθική σε σχέση με τα δύο φύλα και η αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη της ομάδας ξεκινούν από τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια για να επεκταθούν στην ομάδα και σπανιότερα στη σχέση με τους Γκατζέ.

⁸⁰ Έχει παντρευτεί Τσιγγάνα πληροφορήτριά μου, μέσης ηλικίας.

Η προτεραιότητα του έρωτα στη ρητορική της κοινότητας

Στην παρακάτω συζήτηση ο Αντώνης έχει χωρίσει τη γυναίκα του με διαζύγιο και έχει ξαναπαντρευτεί, κάτι όχι και τόσο συνηθισμένο για την κοινότητα. Αν και απολαμβάνει υψηλό κύρος, εξαιτίας της μόρφωσης και της προσωπικότητάς του, πολλοί τον κατηγορούν για την ηθική του.

Αντώνης: Θα σου πω εγώ ο Τσιγγάνος πού διαφέρει. Ο Τσιγγάνος διαφέρει στον τρόπο που αγαπάει, στον τρόπο που αντιλαμβάνεται την αγάπη.

Εγώ: Μπορείς λίγο να μου το εξηγήσεις αυτό;

Αντώνης: Είναι το πάθος. Μπροστά στην αγάπη δεν υπολογίζει τίποτα. Καταρρίπτει όλα τα άλλα εμπόδια. Μπροστά στην αγάπη έχει τείχος πίσω του⁸¹. Δεν σκέπτεται τίποτε άλλο...

Εγώ: Ναι αλλά οι αρχές σας είναι φοβερά αυστηρές, μέσα σε πολύ συγκεκριμένα πλαίσια, αναγκαστικά υπακούεις στα συγκεκριμένα πλαίσια. Και συ που τόλμησες και επαναστάτησες κατά κάποιο τρόπο ακόμα σε σχολιάζουνε.

Αντώνης: Ναι αλλά πήγαινε το βράδυ μια βόλτα να δεις τι γίνεται και ποιος είναι που. Πες στον Φώτη να σε πάει μια βόλτα και θα σου πει: αυτός είναι παντρεμένος, αυτή είναι αρραβωνιασμένη, ο άλλος είναι έτσι...

(Μετά μου έλεγε ότι ο χωρισμός του ήταν κάτι πολύ δύσκολο για την πρώην γυναίκα του, αλλά δεν ήθελε να κοροϊδεύει σαν τους άλλους, ήθελε να είναι ξεκάθαρος.)

Αντώνης: Την πλήρωσα βέβαια, αλλά δεν μπορούσα να κοροϊδεύω άλλο τον εαυτό μου και εκείνη. Στην αρχή αντέδρασε αλλά μετά το δέχτηκε. Υπήρχε πρόβλημα όχι μόνο από την ίδια αλλά και από το συγγενικό της περιβάλλον, υπήρχε μεγάλη αντίδραση. Αλλά τι να κάνουμε, την καρδιά του κανείς δε μπορεί να τη βάλει σε πλαίσια. Ημουν σίγουρος για την απόφασή μου.

(άντρας πληροφορητής, μέσης ηλικίας)

Η κοινότητα από τις πρώτες ακόμα επισκέψεις με είχε ενημερώσει ότι «αν αγαπιούνται τα παιδιά δεν μπορεί να κάνει κανένας τίποτα». Η προτεραιότητα του έρωτα έναντι των κοινωνικών κατεστημένων είναι ένας προσφυλής μύθος της ρητορικής. Σε κάποιο βαθμό προξενιά και συμμαχίες προσδιορίζουν τις γαμήλιες διαδικασίες. Σε ένα μεγαλύτερο βαθμό τα παιδιά παντρεύονται επειδή ερωτεύονται και επιλέγουν, χωρίς πάντα οι γονείς να είναι σύμφωνοι. (βλ. παρακάτω). Ενώ υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που οι συγγενείς ή και το ίδιο το ενδιαφερόμενο άτομο επιδιώκει με στρατηγικές (αποδεκτές ή μη αποδεκτές, κρυφές ή φανερές) να δώσει στην σχέση την έννοια του τετελεσμένου ή να επηρεάσει την θέληση κάποιου υποψήφιου συζύγου.

Τα πράγματα δυσκολεύουν όταν το ερωτικό πάθος εκδηλωθεί φανερά – συνάδον με τα κοινωνικά πρότυπα ή ανάρμοστο – και το ζευγάρι «κλεφτεί⁸²» δηλαδή συνάψει σεξουαλική επαφή. Με το γεγονός αυτό έχουν «εκτεθεί» προς την κοινότητα οι εμπλεκόμενες οικογένειες

⁸¹ Δεν έχει υστεροβουλία δηλαδή

⁸² Το κλέψιμο αποτελεί τον παραδοσιακό τελετουργικό γάμο στην κοινότητα. Το ζευγάρι φεύγει και πηγαίνει σε ένα ξενοδοχείο, απ' όπου ενημερώνει τους γονείς (θα αναφερθώ παρακάτω σε αυτό).

και χρειάζεται να λογοδοτήσουν, να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους στην κοινωνική επιταγή και να συμμορφωθούν σε μία βασική αρχή: τη συλλογική, επίσημη και νόμιμη διευθέτηση του έρωτα για χάρη της κοινωνικής ευταξίας. Στην περίπτωση αυτή, οι στρατηγικές και οι στόχοι συγκρούονται με την ανάγκη διασφάλισης του κοινωνικού κύρους που συνδέεται με τη σωστή διευθέτηση του θέματος. Το αποτέλεσμα, όπως θα δούμε, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες.

Η παρθενική αγνότητα

Η παρθενική αγνότητα είναι κεντρικό ζήτημα στη ρητορική της ταυτότητας και σημείο υπεροχής σε σχέση με την κοινωνία των μη – Τσιγγάνων. Η σημασία της υπερβαίνει την έννοια της κοινωνικής και ηθικής οργάνωσης της κοινότητας. Είναι βασικό σημείο διαχωρισμού σε σχέση με τους «άλλους», τους μη – Τσιγγάνους και η μη τήρηση της παρθενικής αγνότητας θεωρείται δείγμα ανήθικης και άτοπης στάσης, η οποία σχετίζεται περισσότερο με τους «Γκατζέ» και τον διεφθαρμένο κόσμο τους.

Γιάννης:... Μα είναι έτσι εδώ στην Αγία Βαρβάρα λένε πχ «αυτή η κοπέλα είναι παρθένα και είναι πολύ καθαρή». Όταν είμαστε στη φάση τα νέα παιδιά να αρραβωνιαστούμε ή να παντρευτούμε τρία είναι τα βασικά στοιχεία που «βλέπει» η οικογένεια του άντρα: λέμε ότι αυτή η κοπέλα είναι από καλή οικογένεια, είναι καθαρή και είναι και παρθένα.

Εγώ: από καλή οικογένεια... τι σημαίνει αυτό;

Λουκία: ότι οι γονείς της είναι πολύ καλοί... δεν έχουν δημιουργήσει προβλήματα ...

Γιάννης: είναι νοικοκυραίοι...είναι καλοί άνθρωποι...

Εγώ: έχει σχέση με το χρήμα ας πούμε;

Γιάννης: όχι απαραίτητα, δεν είναι απαραίτητο αυτό.

Εγώ: έχει σχέση με το «πρόσωπο» που έχουν στην κοινωνία κατά κάποιο τρόπο έτσι;

Γιάννης: μπράβο! Δεν παίζει ρόλο το χρήμα τόσο. Γιατί υπάρχουν άνθρωποι που έχουν χρήματα και είναι γκάγκστερς.

Λουκία: όταν ζητήσεις μια κοπέλα για το γιο σου θα ρωτήσεις πριν τι οικογένεια είναι αυτή. Θα ρωτήσουν... είναι καλή οικογένεια;...είναι καλός πατέρας...είναι καλή μητέρα;;

Εγώ: πως προσδιορίζεται το καλό; Τι σημαίνει;

Γιάννης: το να είναι φιλήσυχοι άνθρωποι, να μην έχουν δώσει δικαιώματα στην υπόλοιπη κοινωνία, γιατί η Αγία Βαρβάρα είναι ένα σπίτι στην ουσία, όλοι είμαστε συγγενείς εδώ-πέρα. Όλοι ξέρουμε του καθένα τα προβλήματα. Μπορεί να μη βγαίνει αμέσως στη φόρα, αλλά θα το μάθουμε. Αυτό είναι να μη δίνεις δικαιώματα, να μην έχει ακουστεί ότι έχεις πειράξει άλλον άνθρωπο...ότι βλέπει⁸³ τη δουλειά του, την οικογένειά του...

(από συνέντευξη σε νεαρούς πληροφορητές που εργάζονταν στο Δήμο)

Και αλλού:

Εγώ: Δηλ. μια κοπέλα για να έχει γερό χαρτί να παντρευτεί, να την θέλει όλος ο κόσμος... τι πρέπει να έχει;

⁸³ Φροντίζει δηλαδή.

Έλλη: Πρέπει να έχει ... να 'ναι όμορφη, να είναι ηθική, να είναι από καλή οικογένεια, να είναι ευκατάστατη...

Έλλη: Συνήθως οι πλούσιες, οι όμορφες, δεν είναι καλά κορίτσια. Συνήθως...

Πόπη: Δεν είναι ηθικά για μας.

Εγώ: Και οι κακές περιπτώσεις συνήθως τι έχουνε; Αυτές που δεν τις θέλει κανείς.

Πόπη: Έχουνε ότι αφήσανε τον άντρα τους, αφήσαν τα παιδιά τους και γυρνάνε με τον έναν και με τον άλλον και με τους παντρεμένους χωρίς...

Έλλη: Ή και να μην έχουν οικογένειες ή και να μην είναι παντρεμένες, να 'ναι ελεύθερες και να γυρίζουν από δω κι από κει, ή να τραβιούνται με παντρεμένους, να χωρίζουν οικογένειες... Και πολλά...

Πόπη: Δεν έχουμε δίκιο μετά να τις κατακρίνουμε;

(απόσπασμα από συνέντευξη με τέσσερις νεαρές πληροφορήτριες⁸⁴)

Η παρθενία προστατεύεται συλλογικά και η πίεση για τη δημοσιοποίηση της σεξουαλικής ζωής είναι μεγάλη κυρίως από το άμεσο περιβάλλον μιας κοπέλας. Η όποια παράλειψη στο θέμα αυτό έχει αντίκτυπο στην κοινωνική αξία όλης της οικογένειας. Η κοπέλα είναι θιγμένη, διακυβεύεται η τιμή της και η τιμή της οικογένειάς της (βλ. επίσης Kozaitis 1993). Αν αργότερα μαθευτεί ότι «κλέφτηκε» με κάποιον και πάνε οι γονείς να ζητήσουν την διευθέτηση του θέματος από τους γονείς του γαμπρού, θα τεθεί ζήτημα γιατί δεν το είπε αμέσως και υπάρχει πιθανότητα να μην αναγνωριστεί «το δικαίωμά της». Έτσι, κάθε ολοκλήρωση σχέσης περνάει μέσα από τον κοινωνικό έλεγχο.

Έτσι κάνουμε εμείς... Ακόμη και για μένα που ήμουν αρραβωνιασμένη όταν κλέφτηκα στο σπίτι ήταν πολύ βαρύ... Είναι άσκημη η κατάσταση και ο γαμπρός πρέπει να συμπεριφερθεί «σωστά» για να αποκατασταθεί η τιμή της κοπέλας. (νεαρή πληροφορήτρια)

Ο κοινωνικός έλεγχος για την τήρηση της παρθενίας έχει μία βασική αρχή: *όποιο μέλος συνάψει σεξουαλικές σχέσεις με κάποιο άλλο στην ομάδα, γίνεται αυτόματα γνωστό σε όλους και θεωρείται ο/η σύζυγος του*. Η αρχή αυτή προστατεύεται με τρόπο απόλυτο τουλάχιστον στη ρητορική της κοινότητας. Αν όμως συντρέχουν ειδικοί λόγοι, όπως το γεγονός ότι μπορεί μια κοπέλα να σύναψε σχέση με κάποιο παντρεμένο και αποφάσισε η οικογένεια να καλύψει το γεγονός, υπάρχει και η πρακτική της παρθενορραφής, έστω και ως πρακτική τήρησης των προσχημάτων.

...τα δεκατριάχρονα την πέφτουν στους παντρεμένους και μετά πηγαίνουν και ράβουν την παρθενιά τους. Δε λέμε τίποτα, γιατί να μπλέξουμε; Απλώς όταν είναι να παντρευτεί κάποιος συζητάμε μεταξύ μας «αυτή πως σου φαίνεται;»..., «όχι την έχω δει εκεί με αυτόν» ή «όχι δεν είναι κατάλληλη» και ανάλογα την ζητάμε ή όχι σε γάμο.

⁸⁴ Τις συγκεκριμένες πληροφορήτριες δεν τις γνώριζα, σε αντίθεση με όλους τους άλλους πληροφορητές μου. Ήταν μια συνέντευξη που οργάνωσε ένας πληροφορητής μου, προκειμένου να διευκολύνει την έρευνα – η μοναδική τέτοιου είδους.

Τα παιδιά ως αξία -το οδυνηρό πέρασμα στην ενηλικίωση

Ο γάμος επιφέρει στο ζευγάρι δραματική αλλαγή στη σχέση του με την κοινότητα. Αυτό οφείλεται στις ιδιαιτερότητες κοινωνικοποίησης των παιδιών. Ο τρόπος που μεγαλώνουν τα παιδιά τροφοδοτεί ακραίες εκφράσεις απαίτησης από μέρους τους, αλλά και η ίδια η συγκρότηση της ζωής των μεγαλύτερων σε ηλικία έχει αυτό τον προσανατολισμό: *όλα για τα παιδιά.*

Φταίνε οι γονείς που τα κακομαθαίνουν, δεν τους λέμε όχι, δεν τα μαθαίνουμε στο όχι. Και να μην έχεις και να μην μπορείς εκείνη τη στιγμή να του προσφέρεις κάτι πρέπει να κάνεις... οπωσδήποτε... να κόψεις το λαιμό σου... Αυτό φταίει. Εμείς τα κάνουμε έτσι...!
(ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Όσο τα παιδιά είναι ανύπαντρα ακολουθούν μόνο τα όρια που αφορούν κάποιες απαγορεύσεις σε σχέση με το φύλο τους⁸⁵. Όρια επίσης έχει και η σχέση τους με τον κόσμο των Γκατζέ, τον οποίο οι Ρομά φοβούνται ιδιαίτερα για πάρα πολλούς λόγους ειδικά σε ότι αφορά στα παιδιά και γίνονται υπερπροστατευτικοί. Εκτός από τους συνηθισμένους φόβους για την τήρηση της ηθικής από μεριάς των παιδιών φοβούνται ιδιαίτερα την παιδοφιλία και τα ναρκωτικά, έχοντας την τηλεόραση ως μοναδική πηγή – τις περισσότερες φορές – ενημέρωσης. Η λύση σε αυτούς τους κινδύνους είναι ότι τα παιδιά βγαίνουν ως μεγάλες παρέες (και επομένως προστατεύει το ένα το άλλο αν χρειαστεί ή μέσα από την παρουσία πολλών ατόμων είναι παρόν το άγρυπνο μάτι της κοινότητας, ο κοινωνικός έλεγχος). Η έλλειψη του όχι δημιουργεί στα παιδιά δυσκολία ως προς την κατανόηση των κοινωνικών ορίων. Ωστόσο, τα όρια θέτονται με μεγάλη αυστηρότητα όταν παντρευτούν, μαζί με πλήθος πολύπλοκων κανόνων σεβασμού και υπακοής. Τα παιδιά μέχρι τότε έχουν συνηθίσει να στρέφονται οι μεγάλοι γύρω από τις απαιτήσεις τους. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Μετά πήγα στη Μαρίκα κι ήταν εκεί ο Ιάκωβος με τα παιδιά. Ήταν και η Βάσια που είχε πάει επίσκεψη, ήρθε μετά από λίγο στο δωμάτιο. Συζητάγαμε για τα παιδιά. Μου έλεγε η Μαρίκα ότι καθώς έβλεπε τον Ηλία (το γαμπρό του) ο Ιάκωβος, ότι «τον έκανε ότι ήθελε ο γιός του από 3,5 χρονών» και χάλαγε 10.000-20.000 την ημέρα για παιχνίδια, αποφάσισε ότι "όχι, δεν θα γίνει αυτό, εγώ θα τους το παίρνω το παιχνίδι όταν θέλω εγώ και όταν θα έχω λεφτά". Έγινε αυτό, πράγματι με

⁸⁵ Τα παιδιά δεν κινούνται ανεξέλεγκτα στον Γκατζέ κόσμο και οι επαφές με αυτόν είναι ελεγχόμενες και περιορισμένες – ειδικά τα κορίτσια. «Χατίρια» που μπορεί να σχετίζονται με κάποιες συνήθειες των Γκατζέ δεν είναι πάντα αποδεκτά. Μία πληροφορήτρια μου έλεγε ότι οι γονείς της «δεν την αφήνουν να κάνει τίποτα». Ήθελε να μάθει κιθάρα και υπήρχε πρόβλημα. Δεν την άφηναν οι γονείς. Μου έλεγε για μια γνωστή της που πρώτα πήγε και έκανε τατουάζ και μετά το είπε στους γονείς: «τι θα κάνουν τότε; Θα το φάνε!»

το γιό του τον πρώτο που του εξηγούσε "τόρα δεν μπορώ να στο πάρω, θα στο πάρω αύριο που θα 'χω λεφτά", και επενέβησαν η Μαρίκα και η μάνα της, όλοι, και μάλιστα όταν έμεινε έγκυος η Μαρίκα του είπε ότι "κοίταξε να δεις, θα χωρίσουμε άμα κάνεις τα ίδια και στο παιδί αυτό". Παραδεχόταν η Μαρίκα ότι συνέτεινε στο να γίνει «έτσι» (εννοεί απαιτητικό) και λέει "βέβαια, είναι και δύστροπος χαρακτήρας. Γιατί και η Ξένια που μεγάλωσε έτσι είναι πιο υποχωρητικό παιδί". Μια μέρα σε μια έντονη μεταξύ τους αντιπαράθεση μου λέει "ναι...ξέρω ότι είναι λάθος, αλλά δεν μπορώ. Δεν μπορώ το παιδί να κλαίει...".

Μετά πήγα στην Κωνσταντίνα και συζητάγαμε για την προγιαγιά της που ήθελε να μου γνωρίσει. Μου έλεγε για την κόρη της Βασιλική που «ο πατέρας της κάνει όλα τα χατίρια και αυτή τον εκμεταλλεύεται». Ο Πάνος (ο άντρας της) παίρνει αγκαλιά τη Βασιλική (11 χρονών) για να μην κουραστεί. Γενικά η Βασιλική της φέρεται «άσχημα»⁸⁶, της μιλάει άσχημα και μια φορά για να τους αφήσει να πάνε με τον άντρα της στα μπουζούκια του ζήτησε να την πάει για ψώνια και σινεμά και μετά προσποιήθηκε πως την πονάει και το στομάχι της και τελικά δεν τους άφησε να φύγουν. Η Κων/να μου είπε θύμωσε και καμιά φορά φωνάζει και τους διώχνει και τους δύο από το σπίτι. Του είπε ότι «έτσι που την έκανες θα μεγαλώσει, θα κάνει παιδιά και τα νεύρα της πάντα επάνω σου θα έρχεται να τα βγάζει».

Μία ηλικιωμένη πληροφορήτρια επισημαίνει:

Λένε πως δεν μπορούνε να τους χαλάσουνε χατίρι γιατί κλαίνε... δεν έχω δει ακόμα καμία να δίνει στο παιδί της «aqua forte». Γιατί σ' αυτό ξέρουν να τα κρύβουν και όταν πρόκειται για κακομαθησιά λένε «να μην κλάψει το παιδί»;

Παραθέτω πάλι από το ημερολόγιο συζήτηση με κάποια άλλη ηλικιωμένη γυναίκα:

Η κ. Ξένια έλεγε επίσης ότι είναι μαθημένοι στα πολλά λεφτά, «κακομαθημένοι» και τα παιδιά τους τα έχουν μάθει επίσης στα πολλά λεφτά. Έρχεται ο ένας ο εγγονός της και λέει δώς μου ένα ευρώ, έρχεται μετά ο άλλος και λέει δώς μου δύο ευρώ, μετά ο προηγούμενος έρχεται και λέει δώς μου άλλο ένα ευρώ, γιατί εμένα μ' αδίκησες. Εξηγούσε ότι αυτή είναι μια κατάσταση πολύ «απλόχερη», κι ότι εμείς (εννοούσε οι Γκατζέ) που έχουμε μισθό, είμαστε πιο μαζεμένοι, γιατί ξέρουμε ότι «αυτά είναι και τελειώσανε». Ενώ αυτοί «σκίζονται...», κάνουν ότι μπορούν για να τα βγάλουν πέρα, για να μην δυσαρεστήσουν τα παιδιά τους».

Όμως, μετά το γάμο, καλούνται οι γονείς να παρέμβουν στη ζωή των παιδιών και, όταν υπερβαίνουν τα όρια, να τα συνετίσουν για χάρη της κοινωνικής ευταξίας της κοινότητας. Αυτό το γεγονός έχει δύο προβληματικά σημεία: (1) οι γονείς πρέπει ξαφνικά να γίνουν αποδεκτοί στους κανόνες και τα όρια που θέτουν σε θέματα που σε άλλη περίπτωση θα ήταν ανεκτικοί (όπως πχ στην έξοδο για διασκέδαση). Ακόμη περισσότερο πρέπει να γίνουν σεβαστοί οι κανόνες και τα όρια που θέτουν ο πεθερός και η πεθερά, που, όχι μόνο δεν τους κάνουν πλέον «το χατίρι» με την έννοια τουλάχιστον που είχαν συνηθίσει, αλλά είναι και απειλή για όλα: για την ελευθερία τους, για την εικόνα τους στην κοινότητα, για την κοινωνική θέση αυτών και των

⁸⁶ Αυτό το «άσχημα» αφορά στην προκειμένη περίπτωση τη συζήτηση μεταξύ μας και είναι ένδειξη οικειότητας. Το ίδιο άτομο αν μιλάγε για το παιδί της σε άλλο πλαίσιο θα μιλάγε πολύ διαφορετικά, με απόλυτη υποστήριξη.

γονιών τους. (2) ο εγωκεντρισμός των παιδιών έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το σταδιακό πέρασμα προς την αγόγγυστη υπηρεσία των παντρεμένων προς τα άλλα μέλη της κοινότητας: παιδιά, γονείς, πεθερικά⁸⁷.

Οι εκδηλώσεις λατρείας μπορεί κάποτε να φτάνουν την υπερβολή ακόμη και για τα μέτρα των ίδιων των Τσιγγάνων⁸⁸. Σε μια συζήτηση για τον υπερπροστατευτισμό των παιδιών, οι πληροφορήτριες θύμωσαν με σχετική ερώτησή μου⁸⁹ και επιτιθέμενες στον διεφθαρμένο κόσμο των Γκατζέ και την παιδοφιλία που είναι συχνό φαινόμενο στον κόσμο τους, μου δήλωσαν απόλυτα ότι θα σκότωναν:

Ότι έχει σχέση με τα παιδιά δεν το συγχωρώ. Μα είτε Τσιγγανάκια είναι, είτε Μαύροι είναι, ανεξαρτήτου χρώματος, είμαι πολύ καταδικαστική...θα τον έπνιγα με τα ίδια μου τα χέρια. (σχετικά ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Η οδυνηρή κοινωνικοποίηση στον κόσμο των υποχρεώσεων και των απαγορεύσεων δεν θα μπορούσε να συμβεί αν όλη η κοινότητα δεν ήταν προετοιμασμένη γι' αυτό. Ο γάμος είναι η πλέον δραματική διαβατήρια τελετουργία στον κόσμο των συγκεκριμένων Τσιγγάνων, η οποία διαιρεί την ζωή σε δύο στάδια: στο προγαμιαίο και στο μετά το γάμο. Τα «χατίρια» είναι μια συλλογική αναγνώριση της περιόδου χάριτος της παιδικής ηλικίας, η οποία ακολουθείται από μια σκληρή πραγματικότητα: δυσκολίες επιβίωσης, απόρριψη από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον των Γκατζέ και απολυτότητα τους κανόνες ηθικής τάξης. Το αντιστάθμισμα της ελευθερίας των παιδικών χρόνων είναι η υπακοή μετά το γάμο.

⁸⁷ Αυτό δε σημαίνει ότι οι γονείς δεν συνεχίζουν να προσφέρουν, απλά τα πράγματα σταδιακά μπαίνουν σε μια άλλη λογική ανταπόδοσης και τελικά υπηρεσίας. Αυτό βέβαια έχει συχνά κάποιες αντιδράσεις. Πολλοί γονείς παραπονιούνται ότι τα παιδιά τους έχουν μεγάλες απαιτήσεις και μετά το γάμο τους. Σε κάποιες περιπτώσεις το «εγώ» των παιδιών είναι τέτοιο που δεν διστάζει να εκβιάσει απροκάλυπτα τους γονείς. Υπάρχουν βέβαια και άλλες, που το «εγώ» αυτό μπορεί και να συνθλιβεί ολοκληρωτικά.

⁸⁸ Όπως για παράδειγμα να ταΐζει μια μάνα την κόρη της έως την εφηβεία.

⁸⁹ Η ερώτησή μου προέκυψε μετά από δήλωση της πληροφορήτριας ότι «είναι υπερπροστατευτικοί με τα παιδιά». Την συγκεκριμένη γυναίκα δεν την γνώριζα καλά. Το ίδιο πράγμα όταν τέθηκε από εμένα το εξέλαβε ως προσβολή και χρειάστηκε να κάνω ιδιαίτερη εξήγηση για να προχωρήσει η συζήτηση. Εκ των υστέρων φάνηκε ότι δεν ήταν το ίδιο πράγμα και είχαμε στο μυαλό μας διαφορετικές συμπεριφορές τις οποίες ονομάζαμε υπερπροστατευτισμό. Για εκείνην υπερπροστατευτισμός ήταν να πάει να πάρει το εγγόνι της από το φροντιστήριο, όμως η στάση αυτή είχε προκύψει από ένα περιστατικό μέσα από το οποίο το παιδί είχε πράγματι κινδυνεύσει να απαχθεί. Στη δική μου αντίληψη η ιδέα του υπερπροστατευτισμού προέρχονταν από κάποιες «ακρότητες» που έβλεπα σε διάφορα πλαίσια (όπως αυτό που ανέφερα παραπάνω). Το περιστατικό με προβλημάτισε αρκετά για τη δυνατότητα επικοινωνίας ανάμεσα σε κόσμους που υπάρχει έντονη προκατάληψη. Κάθε λέξη υποκρύπτει συχνά διαφορετικές εννοιολογήσεις και βιώματα. Κάθε στάση εμπεριέχει πλήθος συνειρμούς, στους οποίους, μερικές φορές, πρώτα εμπλέκονται οι προκαταλήψεις και μετά τα δεδομένα. Συχνά δε τα άτομα επιλέγουν μια αρνητική τοποθέτηση, παρασυρόμενα από διάφορες εμπειρίες, παρά ότι αυτή προκύπτει από τα δεδομένα.

Ο Ηλίας μέχρι να παντρευτεί (σε ηλικία 14 ετών) δεν έδινε λογαριασμό σε κανέναν που πήγαινε και πότε θα γύριζε. Είχε δικό του αυτοκίνητο και πολλές φορές αργούσε να γυρίσει βγαίνοντας με τους φίλους του στην περιοχή. Όταν κλέφτηκε με μια κοπέλα οι γονείς δεν ήταν και πολύ σύμφωνοι με το γάμο αυτό, επειδή ήταν πολύ μικρός, αλλά αναγκάστηκαν να το δεχτούν επειδή είχε μείνει έγκυος και υπήρχε φόβος διασυρμού τους στην κοινότητα, υπήρχε φόβος βίαιων αντιδράσεων από τους επίδοξους συγγενείς, αλλά και επειδή οι ίδιοι είναι υπέρ του «σωστού». Μετά το γάμο δεν μπορούσε να βγαίνει με τους φίλους του τόσο εύκολα, διότι η γυναίκα του ζήλευε και δημιουργούσε ζήτημα. Επιπλέον, για ό,τι θέμα προέκυπτε μεταξύ τους, ανακατεύονταν οι γονείς όλων με τρόπο που, αν ήθελε να αποφύγει τις φασαρίες ανάμεσα στα σύγρια, έπρεπε να προσέχει.

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις βέβαια ισχύει και το αντίστροφο:

Η Κατερίνα μου είπε για το σχολείο που πήγαινε ότι δεν το συνέχισε (είχε πάει και δύο τάξεις στο Γυμνάσιο) γιατί η μάνα της ήθελε να την παντρώσει. Ο άντρας της την ήθελε, εκείνη όχι ιδιαίτερα, αλλά είπε το «ναι» «για να ξεφύγει από τα νύχια της» γιατί – εξαιτίας της αυστηρότητας σε ηθικά θέματα – δεν την άφηνε να πάει πουθενά, ούτε με φίλες, ούτε μπουζούκια, μόνο κανένα πανηγύρι, φοβούμενη μήπως μπλέξει με κανένα Γκατζό. Όταν τον αρραβώνιασε την κέρδισε ο τρόπος του γιατί της φέρονταν καλά, αλλιώς δεν θα προχώραγε. Όταν αρραβωνιάστηκαν η μάνα της ούτε τη ρώταγε που πάει, τι κάνει κλπ. Βαφόταν κι έβγαине – μια φορά γύρισαν την άλλη μέρα. (πληροφορήτρια μέσης ηλικίας)

Ο γάμος ως αλλαγή κοινωνικής θέσης

Η αλλαγή της κοινωνικής θέσης των νεόνυμφων διαφορετική για τον άντρα και για τη γυναίκα. Οι άντρες πρέπει να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους να φέρουν χρήματα για το σπίτι και να στηρίξουν οικονομικά την οικογένειά τους και «να παίρνουν τα πράγματα στα χέρια τους». Το να πεις έναν άντρα επίσημα «άχρηστο» είναι πολύ βαριά βρισιά, οι γυναίκες όμως συχνά συζητούν ανεπίσημα μεταξύ τους απαξιωτικά για τους άντρες. Ο οικονομικός ρόλος του άντρα και η υπεροχή του στις αποφάσεις είναι ζητήματα αδιαπραγμάτευτα κυρίως στη ρητορική των αξιών. Στις πρακτικές όμως οι γυναίκες έχουν βρει τρόπους διαφυγής και σε πολλές περιπτώσεις οι χειρισμοί των γυναικών μειώνουν σημαντικά την εξουσία των ανδρών και τους αποκόπτουν από τη ροή των πραγμάτων και την υποτιθέμενη ισχύ της θέσης τους μέσα στην οικογένεια. Σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες φαίνεται καθαρά ότι έχουν ισχυρή θέση στην οικογένεια και στο σπίτι, δεδομένου ότι εκτός των άλλων έχουν και τον έλεγχο στα παιδιά. Η ιδιαίτερη κοινωνική θέση που απολαμβάνουν οι άνδρες μετά το γάμο και η απότομη απαίτηση σεβασμού στο πρόσωπό τους δεν συνάδει με την υπερπροστασία των manάδων τους. Σε συνδυασμό με τις ανάγκες οικονομικής στήριξης της οικογένειας, η οποία συχνά τους κρατά μακριά από το σπίτι, αλλά και από τα τεχνάσματα των γυναικών για την άντληση εξουσίας και δύναμης⁹⁰ είναι

⁹⁰ Για παράδειγμα με την πρόφαση ή και από αληθινό ενδιαφέρον «να μην στενοχωρηθεί» ο άντρας της οικογένειας πολλές φορές δεν ενημερώνεται για σημαντικά ζητήματα της οικογένειας, τα οποία χειρίζονται μόνες τους οι γυναίκες.

μερικοί παράγοντες που αν συνδυαστούν συχνά αποκόβουν τον άντρα κατά μεγάλο ποσοστό από την ενδοκοινωνική δράση και τις διαδικασίες οργάνωσης και χειρισμού καταστάσεων και ουσιαστικά υποβιβάζουν το ρόλο του. Αυτονόητο είναι ότι αυτό σχετίζεται και με την προσωπικότητα του καθενός.

Οι γυναίκες μόνες τους πολλές φορές έχουν την υποχρέωση να καθορίσουν τα προβλήματα... πολλές φορές επειδή ξέρουν μόνες τους τα προβλήματα πολύ περισσότερο από το σύζυγο. Κι έπειτα να σου πω κάτι; Ο άντρας μπορεί να φέρνει λεφτά και να αγχώνεται και να δουλεύει πολύ, η γυναίκα όμως τα κουμαντάρει τα λεφτά, η γυναίκα θα πει πόσα πρέπει να δώσει εκεί, τι πρέπει να κάνει εκείνος, να πληρώσει τα χρέη του... γενικά... όλα είναι στο δικό της χέρι. (παντρεμένη νεαρή πληροφορήτρια)

Ο άνδρας -παλαιότερα τουλάχιστον- αποκτούσε δικαιώματα σε σχέση με το σόι της γυναίκας του ακόμα και το δικαίωμα να εκφέρει γνώμη για ζητήματα ηθικής, ενώ ο λόγος στη γυναίκα είχε – συμβολικά, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις και πραγματικά – αφαιρεθεί⁹¹. Τη γυναίκα βαραίνουν πολύ περισσότερο τα νοήματα και οι συμβολισμοί. Ενσαρκώνοντας το ιδανικό της ομάδας οι κινήσεις της είναι οι περισσότερο καθορισμένες και ελεγχόμενες.

Η νύφη τόσο χτες όσο και σήμερα ενσαρκώνει το ιδανικό, το αφύσικο. Όλοι οι άλλοι συγχωρείται να κάνουν λάθη, αμέλειες, επιπολαιότητες. Η νύφη πρέπει να είναι άμεμπτη – σχεδόν εξωπραγματική. Αγγίζει το ιερό και όλη η κοινότητα είναι στραμμένη πάνω της για να εξαλείψει τα στοιχεία εκείνα που τυχόν το αντιμάχονται. Η νύφη ενσαρκώνει τον τόπο της αγνότητας, στον οποίο προσέρχονται όλοι, όχι για να δώσουν, αλλά για να πάρουν από τις παροχές του. Είναι σημείο θυσίας και προσφοράς χωρίς όρια, ενώ η μόνη αναγνώριση είναι το κύρος που πηγάζει από αυτήν ακριβώς την διατήρηση της αγνότητας. Η νύφη δεν είναι απλά πρόσωπο, είναι σύμβολο, το οποίο αγγίζει περισσότερο το χώρο του υπερβατικού. Όπως η ευλογία του αγίου πιάνει μια κοινότητα πιστών που προστατεύει, έτσι και η παρθενιά της νύφης είναι «ευλογία» για το σόι της και για την ίδια.

Αυτό φαίνεται από τρία σημεία:

- από την ατίμωση που περίμενε τη νύφη σε περίπτωση που δεν ήταν παρθένα (παλαιότερα τουλάχιστον)
- από την *ευεργετική* σημασία που είχε για το σόι και την οικογένεια η παρθενιά της (παλαιότερα οι παρθένες νύφες επιλέγονταν για «ποδαρικό» στη νέα χρονιά

⁹¹ Πληροφορήτριές μου σχολίαζαν με ειρωνεία και θυμό τέτοιες πρακτικές, ενώ και πρακτικά δεν γίνονται πλέον αποδεκτές.

- από τις πρακτικές ταμπού και προφυλάξεων⁹² που υπήρχαν προς τη νύφη κυρίως κατά τα παλαιότερα χρόνια

Παρόλα αυτά, η νύφη σε αντίθεση με την εξιδανικευμένη εικόνα της

...θα πρέπει να ξέρει να φτιάχνει φαγητό να συγυρίζει, να *μη μιλάει πολύ* να σέβεται όλους τους συγγενείς του γαμπρού, να πηγαίνει - όχι πολύ συχνά- στη μάνα της να τη βλέπει να μη δίνει δικαιώματα στη μάνα της να ανακατεύεται στο γάμο της, ό,τι και αν λέει ο άντρας της και τέτοια. Συνήθως οι νύφες ποτέ δε βρίζουν. Δηλαδή πάνω σε ένα τσακωμό ενός ζευγαριού θα βριστεί η μάνα της νύφης, ενώ δεν επιτρέπεται η μάνα του γαμπρού να βριστεί. Το θεωρούν προσβολή κατάλαβες; Είναι κάποια πράγματα που τα θεωρείς δεδομένα. Δεν υπάρχουν κανόνες ότι έτσι θα γίνει. Απλά γίνεται. Δεν τα μαθαίνεις εκείνη τη στιγμή εσύ. Απλά ξέρεις από τη γιαγιά σου, την μαμά σου, τις αδερφές σου, από το σόι σου. *Τα χεις δει σημαίνει τα ξέρεις...*

(νεαρή παντρεμένη πληροφορήτρια)

Αν και στην πράξη δεν γίνεται ακριβώς έτσι, η παραπάνω άποψη παρουσιάζει την κεντρική νοοτροπία μέσω της οποίας κρίνονται οι συμπεριφορές στις σχέσεις.

...Να σέβεσαι ας πούμε τα αδέρφια του, αν είναι παντρεμένα ή πιο μικρά, να σέβεσαι τον πεθερό σου, να συμπεριφέρεσαι δηλαδή πολύ «νορμάλ» και να μην πετάγεσαι συνέχεια. Συνήθως οι άνθρωποι προτιμούν να μη μιλάει αμέσως, να μη βγάζει γλώσσα, που λέμε, η νύφη, να γίνει αρκετά μεγάλη και μετά πάει σπίτι της και από κει και πέρα... Πάλι δηλαδή θεωρούν ότι το σπίτι του γαμπρού έχει πιο πολλά δικαιώματα απ' ότι η μάνα της. Βέβαια όταν γεννήσει η μάνα της θα τρέξει περισσότερο. Έτσι είναι το φυσιολογικό. Η μάνα σου έρχεται και σε βοηθάει περισσότερο από την πεθερά σου, αλλά αναλαμβάνει τη διαρρύθμιση σου και τη διαπαιδαγώγηση σου σα γυναίκα παντρεμένη η πεθερά σου...

(νεαρή παντρεμένη πληροφορήτρια)

Η εξουσία και η ιεραρχική σχέση με την πεθερά (βλ. επίσης Steward 1997a) δεν παρέρχονται ακόμη και μετά πολλά χρόνια γάμου. Το κύρος της νύφης πολλές φορές εξακολουθεί να είναι χαμηλό ακόμη και όταν η συμπεριφορά της είναι άμεμπτη. Εννοείται βέβαια ότι αυτό εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, όπως ο χαρακτήρας των ατόμων, η προσωπικότητά τους και οι ισορροπίες δυνάμεων που μπορεί να εκφράζονται ανάμεσα στα σόγια.

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Η Πόπη, με αφορμή που λέγαν για μια ηλικιωμένη γυναίκα που κλέφτηκε, έκανε αστεία στην πεθερά της: «να σου βρούμε κανέναν, να σε παντρέψουμε». Θύμωσε πάρα πολύ η κ.Μαρία και της είπε ότι την πρόσβαλε, της είπε «Σε παρακαλώ τέτοια αστεία σε μένα δεν θα κάνεις, δεν είναι δουλειά σου...» της μίλησε πολύ απότομα. Η Όλγα και η Πένυ (κόρη και συννυφάδα της κ.Μαρίας) πήραν το μέρος της ηλικιωμένης. Έλεγε η Πόπη ότι «όλο το πρωί με τις γριές τις άλλες, όλη την ώρα αστεία κάνατε». Και της λέει η Πένυ «οι γριές, οι μεγάλες γυναίκες, οι ηλικιωμένες, είναι θέμα

⁹² Στις νύφες, στα μωρά και στους νεκρούς τηρούνται ταμπού καθαρότητας. Δεν πάει επίσκεψη γυναίκα με έμμηνο ρύση ή κάποιος που είχε πραγματοποιήσει σεξουαλική επαφή την προηγούμενη μέρα (δεν έχει σημασία αν είναι Ρομ ή Γκατζό).

ηλικίας που μπορούν να κάνουν αστεία μεταξύ τους. Εμείς οι νεότεροι δεν μπορούμε να τους κάνουμε τέτοια αστεία».

Η θέση της γυναίκας, ιδιαίτερα η θέση της νέας γυναίκας στο σπίτι του άντρα της συνοδεύεται από σωρεία υποχωρήσεων. Η πικρία για την έλλειψη αναγνώρισης της γυναίκας – αν και έχει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα σόγια και από γενιά σε γενιά – συμπυκνώνεται στον τρόπο που αντέδρασε μια γυναίκα όταν της έλεγαν φίλες και συγγενείς καλά λόγια για το νεογέννητο εγγονάκι της: «ναι αλλά ότι και να’ χει γυναίκα είναι».

Από την άλλη γενικότερα το ιδανικό της οικογένειας διακατέχεται από σοβαρές αντιφάσεις, διαρκείς συγκρούσεις και δυσκολίες, οι οποίες αφορούν τις σχέσεις με τους παλαιότερους, όπως για παράδειγμα με τους γονείς. Οι απαιτήσεις σεβασμού από μέρος των μεγαλύτερων έρχεται σε αντίφαση με τον τρόπο που έχουν οι νεότεροι μεγαλώσει, αλλά και την ανάγκη του ζευγαριού να ορίσει μόνο του την τύχη του.

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Από την όλη συζήτηση φαινόταν πως η πεθερά έχει εξουσία, κυρίως μέσω της επιρροής που ασκεί στο γιό της. Εκεί ρώτησα την Έλσα και την Κική και μου είπαν πως ορισμένοι δεν τις αφήνουν να βγουν έξω, ούτε μέχρι το περίπτερο: «Μια ώρα στη μάνα της και πάλι πίσω». Ρώτησα αν υπάρχει περίπτωση να αφήνει ο άντρας και να μην αφήνει η πεθερά. Είπε «όχι, μόνο μέσω του γιου της».

Οι δυνάμεις αυτές έρχονται συνεχώς σε σύγκρουση και τα τελευταία χρόνια ρυθμίζουν εξίσου και οι δύο τα δεδομένα και τους κανόνες της καθημερινής ζωής αλλά και της δράσης των νέων: είναι πολύ δύσκολο να αποφύγεις να ζήσεις με την πεθερά, αλλά θεωρείται δεδομένο πως κάποια στιγμή θα πείσεις τον άντρα σου «να σου βγάλει σπίτι», να ζήσει δηλαδή το ζευγάρι μόνο του.

Αυτό βέβαια σημαίνει ότι θα δημιουργηθούν προβλήματα στο ζευγάρι και στα σόγια, τα οποία συνήθως δημοσιοποιούνται και διευθετούνται συλλογικά. Τα συνηθισμένα προβλήματα προκύπτουν από τις σχέσεις με το σόι και ιδιαιτέρως από τη σχέση της νύφης με την πεθερά, τη μάνα του γαμπρού. Η απότομη αλλαγή της ζωής, ιδιαίτερα των γυναικών, δημιουργεί τριβές και εντάσεις που δύσκολα αντιμετωπίζονται χωρίς να δημιουργηθούν προβλήματα. Το πατρικό σπίτι της νύφης με την απεριόριστη αποδοχή και ασφάλεια που παρέχει απομακρύνεται και ο θεσμικός του ρόλος περιορίζεται σε κατά περίπτωση ηθική υποστήριξη ή υποστήριξη στην ανατροφή των παιδιών και σε όσο το δυνατόν μικρότερη ανάμειξη στη ζωή του ζευγαριού.

Λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση των παιδιών με τους γονείς κατά την περίοδο πριν το γάμο, κατανοούμε ότι η υφή και το μέγεθος των εντάσεων μπορεί να διαφέρουν, είναι όμως δεδομένες.

Οι παρεμβάσεις των στενών συγγενών στις σχέσεις των νεόνυμφων με άμεσους και έμμεσους τρόπους είναι συνηθισμένο φαινόμενο, συνδέεται και αντανακλά την ίδια τη δομή των οικογενειακών σχέσεων, ως σχέσεις πολλαπλών εξαρτήσεων και δικαιοδοσίας. Όταν τα πράγματα είναι πιο σοβαρά, μαζί με τους γονείς ανακατεύονται και τα σόγια στην επίλυση των διαφορών. Όσο μεγαλύτερη σοβαρότητα δίνεται ή έχει το θέμα που έχει προκύψει, τόσο μεγαλύτερες διαστάσεις παίρνει σε ανταλλαγές λόγων, εμπλοκή ατόμων και σοβαρότητα περιστατικών. Τα σόγια ανακατεύονται και παίρνουν μέρος σε συναντήσεις που γίνονται με στόχο το ξεκαθάρισμα, την εύρεση λύσης, ή την απόδοση εξηγήσεων για κάποιο σοβαρό λάθος στη συμπεριφορά κάποιων. Αυτό ως ένα βαθμό σημαίνει ότι το θέμα έχει ξεφύγει από τον έλεγχο των οικογενειών και προκειμένου για την επίλυση του απαιτείται η επιστράτευση της δύναμης των συλλογικών προτύπων και του δυναμικού μεγάλου μέρους της ομάδας. Οι παρεμβάσεις αυτές είναι κλιμακούμενες. Ξεκινούν από το να ζητήσει ο πατέρας ή η μάνα το λόγο από τους συγγενείς του συντρόφου ή από τον ίδιο το σύντροφο, να ανακατευτούν τα αδέλφια και να του ή της μιλήσουν συγγενείς του ή συγγενείς του άλλου σογιού, να πάρει ο πατέρας, ή η μάνα την κόρη τους πίσω, να φύγει η νύφη ή ο γαμπρός από το σπίτι, να διωχθεί η νύφη ή ο γαμπρός από αυτόν που έχει το σπίτι στο πατρικό του, ή ακόμη και σε γενική σύρραξη των συγγενικών ομάδων με λεκτική ή και φυσική βία. Αυτές είναι βέβαια ακραίες πρακτικές που γενικότερα αποφεύγονται, είναι όμως αποδεκτές όταν η προσβολή της τιμής μιας οικογένειας είναι μεγάλη και «πρέπει να πάρει το αίμα της πίσω». Αν τα πράγματα είναι πολύ άσχημα οι οικογένειες δε διστάζουν πλέον να αποταθούν στις αρχές. Αν και αυτή είναι μια λύση που ακόμα και αν δρομολογηθεί δύσκολα φτάνει ως το τέλος της, γίνεται ολοένα και πιο συχνή επιλογή προκειμένου «να ησυχάσουν τα πράγματα».

Παραθέτω από το ημερολόγιο περιστατικό από ένα χωρισμό, κατά τον οποίο είχαν προηγηθεί πολλά δυσάρεστα περιστατικά:

Επειδή ο γαμπρός ήθελε με το ζόρι να πάρει το παιδί πήγε ο πατέρας της κοπέλας να ζητήσει το λόγο από τον πατέρα του. (Δηλαδή για τον Στέλιο, ο οποίος είναι 23 ετών δίνει εξηγήσεις ο πατέρας του στον πατέρα της νύφης και η μάνα του στη μάνα της νύφης – αναλόγως⁹³). Πήγε να ζητήσει εξηγήσεις από τον πατέρα του για το τι συμβαίνει και ο Στέλιος φέρεται έτσι και «τι πράγματα είναι αυτά». Τελικά η οικογένεια της νύφης απευθύνθηκε στην αστυνομία για να λάβει μέτρα προστασίας

⁹³ Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί «να ζητήσει το λόγο» πάνω στη συζήτηση μια γυναίκα από έναν άντρα και το αντίστροφο.

της κόρης τους. Ο Στέλιος έστειλε την επόμενη μέρα κάποιους⁹⁴ να πάρουν το μικρό ενός έτους κοριτσάκι του. Δεν το έδωσαν όμως και επεδίωξαν η διευθέτηση να γίνει με νομικές διαδικασίες και όχι σύμφωνα με τον τσιγγάνικο τρόπο, ο οποίος δεν έχει ιδιαίτερους κανόνες στο «πότε», αλλά όποτε θέλει ο άντρας στέλνει κάποιον ή συνεννοείται με τη γυναίκα του για να δει το παιδί του.

Τα προβλήματα στο ζευγάρι επεκτείνονται στα σόγια και ο ανταγωνισμός ή οι έχθρες των σογιών, τα οποία σε κάποιες περιπτώσεις ενισχύονται με τον καιρό παρά αποσοβούνται, μαζί με την πρακτική του χωρισμού ως μέσο διεκδίκησης, επιδρούν εκ νέου στο ζευγάρι και επιφέρουν σε κάποιες περιπτώσεις χάσμα και αδιαφορία του ενός για τον άλλο, εμφανείς και κατά περιπτώσεις αζεπέραστες. Μεταφέρω από το ημερολόγιο:

Όταν πήγε η Αλίκη στο πατρικό της σπίτι για να πάρει κάποιες ιατρικές εξετάσεις, ανέφερε στον μεγαλύτερο αδελφό της, που ήταν εκείνη την ώρα στο σπίτι, ότι τσακώθηκε με τον άντρα της και θα έφευγε. Πηγαίνοντας σπίτι βρέθηκαν εκεί με τον άντρα της και άρχισε συζήτηση για μια άσχημη συμπεριφορά της μάνας του σε διάφορες περιπτώσεις που σχετίζονταν με την υγεία της, αλλά και με τα σόγια των συγγενών της. Ο Ηρακλής, ενώ στην αρχή δεν υπερασπιζόταν τη μάνα του και παραδέχτηκε ότι «ναι, δεν είχε δίκιο, αλλά κάπως έγινε πάνω στη κουβέντα», όσο πήγαινε κι αυτός άρχισε να τσακώνεται. Η Αλίκη είπε τότε «δεν έρχομαι στο γάμο. Πάω στη μάνα μου να κάτσω» και της λέει ο Ηρακλής «πήγαινε στη μάνα σου κι έλα και πάρε και τα ρούχα σου⁹⁵ και κάτσε εκεί». Η Αλίκη έφυγε και δεν γύρισε πίσω. Μετά έστειλε κάποιον και πήγε και της πήρε κάποια πράγματα. Βέβαια, ο Ηρακλής μετά από δυο-τρεις μέρες της έλεγε «άντε πάμε να φύγουμε» (εννοώντας να γυρίσει στο σπίτι). Εκείνη όμως του έδωσε να καταλάβει ότι δεν πρόκειται να γυρίσει στο ίδιο σπίτι με τη μάνα του.

Οι ανταγωνισμοί αυτοί είναι εμφανείς στην καθημερινότητα, καθώς οι σχέσεις ανάμεσα στα σόγια είναι σχέσεις πολλές φορές τυπικές, ενώ υπόκεινται σε μορφές ιεραρχίας και κανόνων που αφορούν τόσο τη θέση της νύφης σε σχέση με το σόι του άντρα της, όσο και τη θέση της γυναίκας γενικότερα. Τα σόγια είναι μερικές φορές έντονα διαχωρισμένα:

Όταν μπήκα στο σπίτι της Έλλης πίσω μου ακριβώς ήταν ο άντρας της που είχε βγει από το αυτοκίνητο του Γρηγόρη με μια ανθοδέσμη. Η Έλλη είχε πολύ άσχημη διάθεση. Τον υποδέχτηκε τελείως αδιάφορα και του έβαλε να φάει. Τη ρώτησε τι έχει, του είπε «μη με ρωτάς καθόλου. Να φύγεις αμέσως» (όταν έφυγε αργότερα μου εξήγησε τι είχε προηγηθεί).

Η Έλλη είχε θυμώσει με τον 8χρονο γιο της, διότι είχε έρθει ένας ξάδελφος του από το σόι του άντρα της και «τα έκαναν όλα άνω κάτω». Του το είπε κι όταν κείνος της απάντησε «γιατί δεν το έδιωχνες;» εκείνη είπε «γιατί δεν μπορώ εγώ να το διώξω!». (Αργότερα μου εξήγησε ότι τον είχε φέρει ο πατέρας του εδώ, αφήνοντάς με να εννοήσω ότι δεν μπορούσε να παρέμβει, στο σόι του

⁹⁴ Όταν υπάρχει μεγάλο πρόβλημα ανάμεσα στο ζευγάρι ή στα σόγια επεμβαίνουν κάποιοι πιο ουδέτεροι συγγενείς ή φίλοι για να βοηθήσουν τέτοιες ανταλλαγές, να πάρουν τα ρούχα του χωρισμένου, το παιδί, κλπ.

⁹⁵ Στο χωρισμό (ανάλογα με τις προθέσεις) παίρνουν και κάποια πράγματα μαζί, συνήθως ρούχα. Αν τα πράγματα είναι δύσκολα και υπάρχει άσχημη κατάσταση στέλνουν κάποιους συγγενείς να τα πάρουν, προκειμένου οι όποιες συζητήσεις, διενέξεις ή τσακωμοί πλέον προκύψουν (οι οποίοι σίγουρα θα δημοσιοποιηθούν και θα αποτελέσουν μέρος της συλλογικής διευθέτησης) να είναι πλήρως ελεγχόμενοι.

άντρα της και μάλιστα ενάντια σε κάποιον άντρα, γιατί θα γινόταν παρεξήγηση. Πληροφορητές μου ωστόσο μου επεσήμαναν ότι πολλά πράγματα εξαρτώνται από το σόι: «στο συγκεκριμένο σόι οι άντρες κάνουν κουμάντο και είναι πολύ μούτρα», «κάνουν φασαρίες» και «οι γυναίκες τους φοβούνται»).

Η κ. Αντριάνα, η πεθερά της Τόνιας, φώναζε στη Τόνια όταν μπήκε μέσα στο σπίτι, διότι έλλειπε από το πρωί και δεν την ειδοποίησε. Η Τόνια το είχε πει στην κ. Όλγα (γειτόνισσα και συγγένισσα) αλλά εκείνη το ξέχασε και ειδοποίησε αργότερα. Η Τόνια άρχισε να λέει ότι η μάνα της λιποθύμησε και «φώναζε ο αδερφός της πάνω της»⁹⁶ ότι δεν φροντίζει τη μάνα της, ότι δεν πάει να τη δει και η μάνα της δεν έρχεται σπίτι της». Η κ. Αντριάνα την έκοψε απότομα και της είπε «καλά αυτά είναι δικά σου. Εγώ σου λέω γιατί δεν είπες από το πρωί ότι θα πας στη μάνα σου μετά και ανησύχησα μήπως σε έπιασαν, μήπως καμιά αστυνομία, τίποτε...» κλπ.

Ο «χωρισμός» ως μέσο διαπραγμάτευσης και διευθέτησης των διαφορών

Ο ολοκληρωτικός χωρισμός είναι σπάνιος. Στη ρητορική της κοινότητας η απόλυτη αντίληψη για την αγνότητα της γυναίκας και τη δυνατότητα επαφής της με το άλλο φύλο, καθιστούν τη δυνατότητα αλλαγής συντρόφου δύσκολη και μόνο θεσμοθετημένα (εφόσον δηλαδή είτε ξαναπαντρευτεί ο σύζυγος, είτε εφόσον μένει χήρα μετά από χρόνια). Μια γυναίκα όταν συνάψει σεξουαλική σχέση με έναν άντρα θεωρείται για πάντα η γυναίκα του. Το ίδιο ισχύει και για τον άντρα, ο οποίος μπορεί να έχει δυνατότητες για πιο «χαλαρή» συμπεριφορά ως προς το θέμα αυτό⁹⁷, η κρίση όμως βαραίνει και τους δύο επιβαρυντικά. Για το λόγο αυτό οι αιτίες ολοκληρωτικού χωρισμού, με διαζύγιο ή χωρίς, είναι σπάνιες. Η έννοια που έχει στον καθημερινό λόγο η λέξη «χωρισμός» είναι προσωρινός τσακωμός και απομάκρυνση του ενός από τους συζύγους από τη συζυγική στην πατρική του εστία (ή όπου αλλού αν αυτή δεν υπάρχει –πιθανόν σε ταξίδι για δουλειά).

Έπρεπε να τα συζητήσει μαζί του και δεν το έκανε. Είχαν διένεξη το ζευγάρι μεταξύ τους. Η Αντριάνα έλεγε ότι καλώς χώρισε η ανιψιά της και ότι αυτό θα τον συνετίσει. Ο Περικλής ο άντρας της έλεγε ότι κανείς δεν αλλάζει με αυτό τον τρόπο, αλλά χρειάζεται συζήτηση. Σε ερώτηση μου αν εκείνοι χώρισαν ποτέ είπε 2-3 φορές «γιατί ήθελε να κάνει τα δικά του», αλλά ένας τους χωρισμός ήταν σημαντικός και τους ωφέλησε. Τώρα ο Περικλής θεωρούσε δεδομένο ότι θα επανασυνδεθεί το ζευγάρι για τις γιορτές και πριν το τέλος του Φλεβάρη θα χωρίσουν πάλι. Η πρώτη του κουβέντα ήταν ότι ένα ζευγάρι, που τόσο σύντομα χωρίζει τόσο μεγάλο διάστημα και για τόσο ασήμαντο λόγο σημαίνει ότι δεν ταιριάζει, αλλά σε αυτούς δεν υπάρχει χωρισμός παρά μόνο αν η γυναίκα απατήσει τον άντρα της⁹⁸. Ρώτησα «αν κάνει ο άντρας το ίδιο δεν πειράζει;». Είπε ότι «ο άντρας είναι άντρας, θα κάνει τα δικά του. Τον μπλέκουν πολλές φορές χωρίς να το καταλάβει». Και επειδή βγαίνει έξω «του τυχαίνει πιο εύκολα ο πειρασμός». Η Αντριάνα έλεγε εν τω μεταξύ ότι οι *Ρακλές* λένε όταν τις απατήσει ο άντρας τους ότι θα τον απατήσουν κι αυτές και θα κάνουν άλλα τόσα. Με ρώτησε: έτσι δεν είναι; Εγώ είπα ότι κάποιο ποσοστό, πιθανόν να σκέφτεται έτσι, αλλά αυτό κυρίως που συμβαίνει

⁹⁶ Ιδιωματισμός, σημαίνει ότι της φώναζε.

⁹⁷ Αναζητώντας εφήμερες σχέσεις στο χώρο των Γκατζέ.

⁹⁸ Υπήρχαν, ωστόσο, τέτοια περιστατικά χωρίς να υπάρξει χωρισμός. Όπως, επίσης, υπήρχαν και πολλές περιπτώσεις απιστίας ανάμεσα στα παντρεμένα ζευγάρια μεταξύ τους.

σε εμάς είναι τις περισσότερες φορές να χωρίζουμε οριστικά. Ο Περικλής έλεγε ότι είδε μια φορά τον Παύλο πριν δέκα μέρες και τον ρώτησε τι γίνεται. «Άντε να μαζευτείτε τώρα τις γιορτές. Τι θα κάνετε.. χώρια θα είσαστε;».

Ο χωρισμός χρησιμεύει πολλαπλά στην αποφόρτιση εντάσεων. Η κοινότητα έχει δικλίδες ασφαλείας και χώρο για διαπραγματεύσεις, όμως κανείς δεν δοκιμάζει αυτές τις δικλίδες ασφαλείας για πάντα. Υπάρχουν έως ότου υπάρξει διευθέτηση. Και η διευθέτηση πρέπει να υπάρξει, για οικονομικούς και ηθικούς λόγους. Ενώ ένας σημαντικός λόγος χωρισμού για μια γυναίκα μπορεί να είναι ότι δεν της δίνει ο άντρας της αρκετά χρήματα για το σπίτι, το αποτέλεσμα του χωρισμού είναι οικονομικά επιβαρυντικό για την πατρική οικογένεια. Το θέμα αυτό προσμετράει στις αποφάσεις για χωρισμό και είναι ένας από τους λόγους που οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες έβρισκαν πάντα υπερβολικούς τους χωρισμούς των νέων κοριτσιών. Οι οικογένειες των εξ αίματος συγγενών έχουν υποχρέωση πάντα να στηρίζουν το μέλος τους.

Επιπλέον, η αντίληψη της ομάδας για το χωρισμό αποτυπώνεται στην έννοια «θα τον/την μαζέψω» και σημαίνει ότι θα επιδιώξει την επανένωση⁹⁹ να επιστρέψει δηλαδή στη συζυγική εστία. Η ιδιαιτερότητα της έκφρασης παραπέμπει συμβολικά σε κάτι που είναι διασκορπισμένο και πρέπει να συγκροτηθεί. Η έννοια αυτή συμβολικά υπονοεί την ιδιαίτερη κατάσταση που βιώνουν οι χωρισμένοι μέσα στην κοινότητα, αφού είναι συνεχές αντικείμενο κουτσομπολιού και τα προσωπικά τους είναι θέμα συζήτησης σε όλη την κοινότητα, η οικογένεια είναι εκτεθειμένη, «τους πιάνουν όλοι στο στόμα τους» και γενικά τα πρόσωπα υφίστανται την κρίση όλων με το διαρκή φόβο για μείωση του κοινωνικού τους κύρους. Από την αταξία και την αποσύνθεση θα έλθει η τάξη και η επανάκτηση της φυσιολογικής για την οικογένεια ροής και κυρίως θα επανασυγκροτηθεί η εικόνα της οικογένειας.

Με τους χωρισμούς το ζευγάρι διαπραγματεύεται και επαναπροσδιορίζει διάφορα ζητήματα που αφορούν τη σχέση, καθώς και τη σχέση με τα σόγια. Στις συζητήσεις που γίνονται η κάθε πλευρά προσέρχεται με κάποια σημεία που μπορεί να υποχωρήσει και με κάποια που δεν προτίθεται να κάνει κάτι τέτοιο. Είναι μια σημαντική αναδιαπραγμάτευση επιθυμιών και κανόνων. Από τις διαπραγματεύσεις αυτές προκύπτει η ρύθμιση της ζωής του ζευγαριού για το επόμενο χρονικό διάστημα – και αντιμετωπίζεται συλλογικά.

⁹⁹ Η έκφραση αυτή μπορεί να πάρει και ευρύτερη σημασία, όπως συγκρότηση «σπιτικού».

«Να μου βγάλει σπίτι»

Ένα ισχυρό χαρτί διαπραγμάτευσης σε όλες τις περιπτώσεις είναι το άνοιγμα σπιτιού για το ζευγάρι. Τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας της ευημερίας, αλλά και της αλλαγής νοοτροπίας, θεωρείται δεδομένο ότι κάποια στιγμή θα γίνει και αυτό, η πραγματοποίηση, ωστόσο, δεν γίνεται ανεμπόδιστα. Τίθεται συνήθως στις διαπραγματεύσεις, συζητείται στους τσακωμούς και πραγματοποιείται αφού έχουν προκύψει λόγοι που το κάνουν αναγκαίο. Μερικές φορές οι λόγοι αυτοί δημιουργούνται μέσα από στρατηγική. Οι νύφες δημιουργούν τεχνητά εντάσεις ή υπερβάλλουν στις υπάρχουσες (ειδικότερα αν έχουν δίκιο σε κάτι) προκειμένου να δρομολογήσουν την αποχώρησή τους με τη συγκατάθεση των συγγενών τους και την υποχώρηση του γαμπρού. Και σε αυτή την περίπτωση η σύγκρουση ανάμεσα στην παλιά και την καινούρια αντίληψη της οικογένειας, προσωποποιούμενη στη σύγκρουση ανάμεσα στη νύφη και την πεθερά – κάτι που πριν ήταν τουλάχιστον πολύ δύσκολο αν όχι αδιανόητο – εμφανίζεται με την επικράτηση της νύφης και την αποχώρηση από το πατρικό του γαμπρού που συνήθως κάνει κουμάντο η πεθερά. Το «άνοιγμα του σπιτιού» είναι το κύριο αίτημα της κάθε γυναίκας που παντρεύεται και σημαίνει αλλαγή της θέσης της στην κοινότητα (αύξηση του κοινωνικού κύρους και αναβάθμιση της θέσης της στην κοινότητα) και συνοδεύεται από περισσότερα δικαιώματα.

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Όταν μείναμε μόνες μου είπε πως μαλώνουν πολύ με τον Ερρίκο και φταίει εκείνη, διότι ο Ερρίκος έχει δίκιο αλλά εκείνη δεν θέλει να βάζει κανέναν πάνω από αυτήν, ενώ ο Ερρίκος παραπονιέται ότι δεν τον καταλαβαίνει και κοιτάει μόνο τον εαυτό της και δεν κατανοεί που εκείνος χρειάζεται να μένει στο πατρικό του για να φροντίζει τους συγγενείς του. Ήταν έτοιμη λέει να χωρίσει, είχε ετοιμάσει και τη βαλίτσα της, αλλά στο τέλος υποχώρησε. Τους συνήθισε λέει όλους, δεν την πειράζουν πλέον άλλο, αλλά θέλει το δικό της σπίτι!¹⁰⁰
(νεαρή πληροφορήτρια)

Η οικονομική ευημερία φαίνεται πως επιτρέπει αυτή την παραχώρηση και η παράδοση υποχωρεί (όχι χωρίς προβλήματα) προκειμένου να μην διαρραγούν περαιτέρω οι σχέσεις. Ο κανόνας συμβίωσης πλέον αφορά στην πυρηνική οικογένεια, ωστόσο η παρουσία των γονέων και των στενών συγγενών είναι πολύ ισχυρή, συνήθως μένοντας δίπλα, κοντά ή στο ίδιο κτίριο και παρεμβαίνοντας ανάλογα.

Οριστικός χωρισμός

Όπως ήδη αναφέρθηκε ο οριστικός χωρισμός είναι σχετικά σπάνιος και πρέπει να συντρέχουν πολύ σοβαροί λόγοι για να γίνει αποδεκτός. Για αυτούς που εμπλέκονται σε αυτό είτε οι ίδιοι

¹⁰⁰ Κέρδισε αυτή τη διεκδίκηση μετά ένα χρόνο.

επέλεξαν το χωρισμό είτε οι σύντροφοί τους θεωρείται αποτυχία και μειώνει το κύρος τους μέσα στην ομάδα. Πολλά ζευγάρια έχουν φτάσει μέχρι εκεί, αλλά πάντα τελευταία στιγμή κάπως θα συμβιβαστούν, προκειμένου να μην υπάρξει ο στιγματισμός του «αποτυχημένου», αλλά και επειδή τα παιδιά τους, οι συγγενείς και οι φίλοι τους είχαν άλλη γνώμη και επομένως δεν υπάρχει επαρκής στήριξη.

Λένα: Μα όταν είναι μια γυναίκα παντρεμένη μια φορά και χωρίσει οριστικά, μετά ξέρει ότι σχεδόν δεν υπάρχει περίπτωση να την πάρει άλλος.

Ηρώ: Ναι, σχεδόν δεν υπάρχει περίπτωση...

Λένα: Οι αποτυχημένες... βέβαια τους δίνονται οι ευκαιρίες και φτιάχνουν τη ζωή τους. Αλλά το βλέπουμε άσχημο...

Εγώ: Γιατί θεωρείται αποτυχία...ακόμα και από σας τους νέους θεωρείται αποτυχία αυτό το πράγμα;

Λένα: Ναι, δηλ. λέμε αυτή η κοπέλα είναι «αποτυχημένη» από το γάμο της. Κρίμα θα βρεθεί άραγε κάποιος να την πάρει; Να κάνει μια σχέση άλλη;

Ηρώ: Έχουμε γεννηθεί, έχουμε μεγαλώσει, έχουμε ζήσει, έχουμε μάθει με αυτή την νοοτροπία.

Λένα: Το βλέπουμε άσχημο.

(απόσπασμα από την συνέντευξη με τα τέσσερα κορίτσια)

Ο αληθινός χωρισμός συνήθως σημαίνει ότι ένα από τα δύο «χωρισμένα» άτομα ξαναπαντρεύτηκε και έχει κάνει παιδί με τον καινούριο σύντροφο. Σε τέτοιες μόνο περιπτώσεις αποδεσμεύεται το ζευγάρι στη συλλογική αντίληψη. Τα παιδιά είναι ένας από τους λόγους που μια γυναίκα δεν ξαναπαντρεύεται εύκολα. Είναι δύσκολο ο νέος σύζυγος να αποδεχτεί τα παιδιά του προηγούμενου. Έτσι στις λίγες περιπτώσεις που αυτό έχει συμβεί, τα παιδιά συνήθως μεγαλώνουν με τον παππού και τη γιαγιά τους¹⁰¹. Οι γυναίκες δεν απαρνούνται εύκολα τα παιδιά, έτσι δύσκολα ξαναπαντρεύονται.

Το σημείο αυτό είναι μέσα στις αλλαγές που πραγματοποιούνται στις απόψεις και στις πρακτικές που διακινούνται στην ομάδα, δεδομένου ότι κάποια μέλη με μεγάλο κύρος είναι χωρισμένοι ή έχουν παιδιά χωρισμένα. Όπως και με άλλα ζητήματα ηθικής οι περιπτώσεις που ξεφεύγουν από τους κανόνες είναι πάρα πολλές¹⁰². Πολλοί νεαροί και πολλές κοπέλες που έκαναν μια σχέση για την οποία «στιγματίστηκαν» στην κοινότητα, ξαναπαντρεύονται με ή χωρίς παιδιά, ενώ ο στιγματισμός αυτός δεν είναι τόσο τρομερός όσο η ομάδα παρουσιάζει.

¹⁰¹ Εξαρτάται βέβαια το άτομο. Υπάρχουν περιπτώσεις που υπήρξε μεγάλη αποδοχή και σεβασμός σε τέτοιου είδους σχέσεις.

¹⁰² Για την ακρίβεια οι περιπτώσεις που εντάσσονται στους κανόνες φαίνονται μάλλον λίγες.

Μια πληροφορήτρια μου επεσήμανε «για το βιβλίο» που θα γράψω «να μην τους εκθέσω». Να γράψω πως άλλο οι Γύφτοι¹⁰³ και άλλο οι Τσιγγάνοι. Αν οι Γύφτοι χωρίσουν, πάνε οι γονείς με μαχαίρια να καθαρίσουν. Εδώ οι γονείς τους λένε πως δεν είναι σωστά πράγματα αυτά και να τα ξαναβρούν. Αν χωρίσουν «δεν κάνουν τη ζωή τους σαν τους Γκατζέ, αλλά πηγαίνουν και κάθονται στα σπίτια τους με τους γονείς¹⁰⁴».

Μη διευθέτηση

Η σύναψη σεξουαλικής σχέσης είναι γεγονός που αφορά την κοινότητα συλλογικά. Η μη διευθέτηση της σχέσης με γάμο συνεπάγεται τη μείωση του κύρους των εμπλεκομένων οικογενειών και κυρίως της οικογένειας της γυναίκας. Ωστόσο αυτό μπορεί να συμβεί σε κάποιες περιπτώσεις:

- ο άντρας θεωρείται ακατάλληλος από την οικογένεια της κοπέλας και οι γονείς της πηγαίνουν να την πάρουν (μπορεί να έχει πολύ χαμηλότερη θέση στην κοινότητα, «να έχει ακουστεί άσκημα», να έχει σχετιστεί και με άλλες γυναίκες ή να έχει ήδη παιδιά με κάποια άλλη γυναίκα και γενικά να διαγράφεται πως η ζωή της κοπέλας μαζί του θα είναι προβληματική).
- η κοπέλα για διάφορους λόγους δεν γίνεται αποδεκτή από τους συγγενείς του αγοριού (μπορεί να μην τη δέχονται οι γονείς του – αν και αυτό περισσότερο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία για να αποφύγει ο νεαρός άντρας τις ευθύνες του)

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Το πρωί πήραν τηλέφωνο την Αγγελική ότι κλέφτηκε η Νάνση (πρώτη εξαδέλφη της). Υπήρχε μεγάλη αναταραχή σε όλη την οικογένεια. Η Ελπίδα έλεγε στην Αγγελική ότι «γίνονταν χαμός στο σπίτι της μάνας της» και πήγαιναν διάφοροι συγγενείς να την παρηγορήσουν. Εκείνη έκλαιγε διότι ο γαμπρός ήταν πριν «κλεμμένος» και είχε ένα παιδί. (Ήταν όμως γνωστό ότι η γυναίκα του τον απατούσε συνέχεια, καθώς και ότι είχε ξαναπαντρευτεί). Πήγα με την Αγγελική το μεσημέρι εκεί. Η μάνα της μου έλεγε ότι την πήραν 5.30 το πρωί τηλέφωνο να της το πουν (πήρε η κουνιάδα της τη μάνα της κοπέλας και μετά εκείνη, η οποία είναι νύφη στην οικογένεια). Εκείνη πήγε μαζί με την άλλη κουνιάδα και μια άλλη γυναίκα στο σπίτι του γαμπρού που δεν κοιμόταν κανείς και είπαν να ζήσουν τα παιδιά (ότι αποδέχτηκαν το γεγονός). Όλοι έλεγαν ότι φτάνει ο πεθερός να φερθεί σωστά (δηλαδή να τους στεφανώσει). *Δεν είναι της σειράς της*, επειδή έχει παιδί κι όλοι έλεγαν ότι είχε «παρελθόν» και «ήταν αποτυχημένος». Στη Κωνσταντίνα μετά η Έλενα έλεγε για κάτι γείτονες που σχολίαζαν ότι η Νάνση έριξε τον εαυτό της που πήρε αυτόν.

¹⁰³ Η πληροφορήτρια υπονοεί μια αξιολογική ταξινόμηση. Κατά βάση τα μέλη της ομάδας παραδέχονται ότι είναι ίδιοι, απλά «οι Γύφτοι είναι οι λιγότερο εξελιγμένοι», υιοθετώντας την ταξινόμηση που ισχύει στη Ν. Ελλάδα για την αξιολογική χρήση των όρων. Στη Β. Ελλάδα η έννοια Γύφτος είναι λιγότερο απαξιοτική από το Τσιγγάνος, ενώ στη Ν. Ελλάδα ισχύει το αντίθετο. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Έξαρχο (1999) και Y.Hunt (1996).

¹⁰⁴ Στο απόσπασμα αυτό της άποψης της πληροφορήτριάς μου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ταξινόμηση που πραγματοποιεί: Γύφτος, Γκατζό, Τσιγγάνος. Ο πρώτος κρατά τις παραδόσεις, αλλά με τη βία, ο δεύτερος έχει ξεφύγει τελείως από την ηθική τάξη, ενώ ο Τσιγγάνος κάνει τα «σωστά» πράγματα χωρίς πίεση.

Σε λίγη ώρα πέρασαν από το σπίτι της κοπέλας 4-5 αυτοκίνητα κορνάροντας και πέταξαν λουλούδια, ενώ σταμάτησαν έξω από το σπίτι και περίμεναν να πάρουν τους συγγενείς της νύφης για να πάνε να τους φέρουν από το ξενοδοχείο που βρίσκονταν¹⁰⁵ για να τους πάνε στο σπίτι του άντρα.

Πήγα στο σπίτι της Αλίκης. Ήταν πολύς κόσμος εκεί, κυρίως γυναίκες, η μάνα της, η νύφη της κλπ. Η Αλίκη ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση. Όλοι στην οικογένεια ήταν με άσχημη διάθεση και δεν μίλαγαν σχεδόν σε κανένα. Ο πατέρας κοιμόταν. Η Αλίκη ήταν ξαπλωμένη στον καναπέ και σπανίως άνοιγε τα μάτια. Δεν απαντούσε τίποτε στις ευχές. Ήταν πολύ βαριά η ατμόσφαιρα¹⁰⁶. Η Αγγελική είπε «εντάξει μωρέ! Θα το δεχτούνε. Τι θα κάνουνε;»

Μετά από λίγη ώρα πέρασαν πάλι κάτω από το σπίτι πετώντας λουλούδια με τα αυτοκίνητα. Ήταν πολλά αυτοκίνητα. Γενικά οι γονείς του γαμπρού, γνωρίζοντας ότι η θέση τους είναι χαμηλότερη φοβόντουσαν μήπως και δεν δεχτούν το γάμο οι γονείς της νύφης. Ήρθαν οι γυναίκες συγγενείς που είχαν πάει μαζί στο σπίτι που βρίσκονταν η νύφη να δώσουν ανθοδέσμη στη νύφη, να την καλωσορίσουν κλπ. Πήγαν λοιπόν και η πεθερά μόλις είδε τη θεία της Νάνσης φοβήθηκε πως ήρθε να την πάρει και να τη γυρίσει στη μάνα της. Η Νάνση τη ρώτησε «θεία, δεν πιστεύω να 'ρθεις να με πάρεις». Η Όλγα είπε «όχι, μη λες τέτοια» και είπε στο γαμπρό «στο σπίτι που μπήκες, δεν κάνουμε τέτοια πράγματα και δεν τα σηκώνει αυτά ο πεθερός σου. Θα δεις όταν μας γνωρίσεις» και εκείνος είπε «ξέρω που μπήκα και τι άνθρωποι είσαστε!». Η Νάνση όλο ρώταγε για τη μάνα της και όλο αυτό το διάστημα επικοινωνούσε με τη θεία της τη Όλγα. (Τη συγκεκριμένη θεία έστειλε σπίτι της το βράδυ να ενημερώσει την οικογένειά της).

Αργότερα θα πήγαιναν και οι πεθεροί στο σπίτι της νύφης να πουν τη θέση τους (τι θα γίνει τώρα δηλαδή) και να ζητήσουν από τους γονείς της νύφης *τι θέλουν*. Οι γονείς της νύφης έχουν πλεονέκτημα τώρα, γιατί αυτοί δεν ήταν «της σειράς τους» και το ξέρουν πως ό,τι ζητήσουν κανονικά πρέπει να γίνει. Στην προκειμένη θα ζητάγαν άμεσα γάμο γιατί ο άνθρωπος «έχει παρελθόν». Η Κωνσταντίνα έλεγε καλύτερα να μην πάνε απόψε τα παιδιά (στο σπίτι της μάνας της νύφης) αφού είναι έτσι, αλλά να πάνε αύριο να τους δουν (και να πάρουν την ευχή των γονιών της). «Άσε μην ακούσει και καμία κουβέντα ο γαμπρός όπως είναι»

Την επόμενη μέρα η Αγγελική μου είπε ότι πήγαν η Όλγα με μια άλλη γυναίκα να πουν στην οικογένεια του γαμπρού ότι η Αλίκη θα ζητήσει γάμο να τους προετοιμάσουν κι εκείνοι απάντησαν ότι συμφωνούν με το γάμο, αλλά ήθελαν να πάνε με την ανθοδέσμη και την τούρτα, όπως επιτάσσει το έθιμο όταν δίνεται λόγος, για να συζητήσουν με τους γονείς της νύφης. Η Αγγελική είπε ότι «σωστά [ήθελε με τόση αυστηρότητα η Αλίκη το γάμο] γιατί ο άνθρωπος έχει παρελθόν και αύριο μεθαύριο μπορεί να θυμηθεί και το παιδί του».

Σε οποιαδήποτε περίπτωση η γυναίκα πρέπει να ενημερώσει τους δικούς της για την κατάσταση. Για διάφορους λόγους, ωστόσο, υπήρξαν περιπτώσεις που οι νεαρές γυναίκες έκρυψαν την ολοκλήρωση της σχέσης με το σύντροφό τους. Οι λόγοι αυτοί μπορεί να ήταν μια από μέρους της κοπέλας «λανθασμένη» εκτίμηση του πως πρέπει να κινηθεί, η υπερτίμηση των δεδομένων υπέρ της (ότι μπορεί να το κάνει ανά πάσα στιγμή), αλλαγή δεδομένων όπως το «κλέψιμο» του νεαρού άντρα με κάποια άλλη που μπορεί να περιπλέξει αρκετά τα πράγματα, ντροπή, φόβος, κλπ. Η συναίνεση στην απόκρυψη αυτή ισοδυναμεί με προδοσία της οικογένειας – ακόμη και οι καλύτερες φίλες ή οι αδερφές φανέρωναν την κατάσταση, ακόμη και αν τελικά

¹⁰⁵ Αυτή ήταν η συνήθης πρακτική. Το ζευγάρι πήγαινε σε κάποιο ξενοδοχείο και το πρωί έπαιρναν τους συγγενείς να τους ενημερώσουν ότι «κλέφθηκαν», ώστε να πάνε να τους πάρουν με τελετουργικό τρόπο, ο οποίος δηλώνει την επισημοποίηση της σχέσης στην κοινότητα.

¹⁰⁶ Στην την αγωνία της οικογένειας έως ότου υπάρξει διευθέτηση αναφέρεται διεξοδικά και η Kozaitis (1993).

ήταν να εξελιχθεί εις βάρος της, προκειμένου να προστατέψει η οικογένεια τη φήμη της και τα δικαιώματά της. Η προστασία αυτή μπορεί να πάρει σοβαρές διαστάσεις, αν και αποφεύγονται τα τελευταία χρόνια τα βίαια επεισόδια.

...δεν υπάρχει δικαιοσύνη στη Γυφτιά. Μπορεί σε άλλα να είμαστε καλοί, χρυσοί, αλλά σε αυτό το θέμα δεν υπάρχει δικαιοσύνη. Κανονικά θα έπρεπε οι γονείς να πιάνουν και να λένε: την πείραξες; θα την πάρεις αμέσως! Αλλά δεν επικρατεί δικαιοσύνη. Ο καθένας ότι θέλει κάνει...
(σχετικά νεαρός άντρας πληροφορητής)

Η φανέρωση ενός τέτοιου γεγονότος μετά από καιρό έχει πολλά μειονεκτήματα για το κύρος της κοπέλας. Το βασικότερο είναι ότι μπορεί να αμφισβητηθεί η τήρηση της μονογαμίας από μέρους της και επομένως να βρεθεί διπλά εκτεθειμένη. Σε μια ανάλογη περίπτωση οι πληροφορητές μου σχολίαζαν μια ιστορία στην κοινότητα που είχε προκύψει πριν μερικά χρόνια. Είχε μαθευτεί για μια κοπέλα ότι κλέφτηκε πριν χρόνια, χωρίς να μπορέσει να γίνει κάποιος συμβιβασμός. Αν και δεν ήταν η μόνη ενάντια στον κανόνα, την σχολίαζαν συχνά ως «εξαίρεση». Η Μαρινέλλα, νεαρή πληροφορήτρια, σχολιάζει για την κοπέλα ότι δεν ήταν επιλογή της «να βγει προς τα έξω», εν τέλει πίστευε και η ίδια ότι ήταν η μόνη έντιμη επιλογή.

Πέτρος: (προς εμένα) Πες μου ρε Μαρία αν έχω δίκιο. Αν κάποια πχ η Έλσα δεν έλεγε τίποτα και συνέχιζε έτσι τη ζωή της. Εσάς σας ρωτάει ο άντρας τι παρελθόν έχετε; Αν είχατε μια σχέση σας ρωτάει τι έγινε;

Εγώ: Εξαρτάται ποιος είναι.. είναι κάποιοι που τους ενδιαφέρει...

Πέτρος: σε εσάς μπορεί να ρωτήσει, διότι είναι αυτονόητο να υπάρχει παρελθόν. Σε μας δε θα ρώταγε διότι είναι αυτονόητο ότι είναι παρθένα και δεν έχει πάει με άλλους.

Μαρινέλλα: μα δεν θα ναι κοροϊδία ρε Μαρία αυτό;

Εγώ: εξαρτάται αν σε ρωτήσει ... αν σε ρωτούσε τι έχει γίνει θα του έλεγες δεν έχει γίνει τίποτα;

Πέτρος: και που θα το μάθαινε αν δεν έλεγε η κοπέλα;

Μαρινέλλα: οπωσδήποτε θα το μάθαινε!

Εγώ: εξαρτάται τον άνθρωπο, απ' ότι μαθαίνω αυτός (μιλάμε για κάποιον συγκεκριμένο) θα ήθελε να το πει (η κοπέλα είναι πολύ όμορφη)

Μαρινέλλα: από το χαρακτήρα του έτσι ακριβώς κάνει Μαρία!

Πέτρος: δεν ήταν απαραίτητο... Εξαρτάται το άτομο... (ξεχωρίζοντας επίμονα τη στάση εκείνου και εκείνης) ...για εκείνην τη συνέφερε προστατεύοντας τον εαυτό της να κάνει σα να μη συνέβη τίποτα.

Εγώ: αν μαθευόταν όμως μετά τι δυσκολία θα είχε;

Μαρινέλλα: θα εμφανιζόταν ότι του έχει πει ένα ψέμα, ότι του έχει κρύψει και θα τελείωνε η σχέση και η ζωή της εκεί... ενώ τώρα το ξέρει ο καθένας από την αρχή ότι έχει παρελθόν...

(νεαροί πληροφορητές, φίλοι της κοπέλας)

Ο Πέτρος παρότι συμφωνούσε ότι σίγουρα θα φανεωνότανε και ο άντρας θα ήταν πολύ εύκολο να το πει επέμεινε στην αρχική του τοποθέτηση ότι έπρεπε να μείνει κρυφό.

«Να μην ακουστεί»

Μια κοπέλα που «έχει ακουστεί άσκημα», έχει δηλαδή αμφισβητηθεί κατά πολύ η ηθική της θα έχει πρόβλημα στο γάμο της. Σύμφωνα με πληροφορήτριά μου, είτε παντρεύεται κάποια στιγμή κάποιο μη – Τσιγγάνο, είτε μπορεί να πάρει κάποιο πιο φτωχό *Ρουμελία*¹⁰⁷ που δεν έχει να πληρώσει το μεγάλο ποσό μιας νέφης «πρώτης κατηγορίας» και παίρνει κάποια από την Αγία Βαρβάρα «που δεν τη θέλει κανείς». Οι ίδιοι πληροφορητές, ωστόσο, παραδέχονται ότι και αυτές που «έχουν όνομα» μπορεί να παντρευτούν και μάλιστα χωρίς πρόβλημα.

Μικτοί γάμοι

Μείωση της αξίας της περιμένει την Τσιγγάνα που θα πάρει «Γκατζό». Η γυναίκα που θα παντρευτεί μη – Τσιγγάνο μειώνει το κύρος της και θεωρείται ανήθικη. Σύμφωνα με μια Τσιγγάνα πληροφορήτρια «το να παντρευτεί μια Τσιγγάνα Γκατζό είναι πολύ ντροπή, σα να πας στη Συγγρού». Η λογική μιας τέτοιας αντίληψης δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμη. Από τη γενικότερη εκτίμηση των πραγμάτων όμως, φαίνεται να παίζουν τρεις παράγοντες ρόλο: (1) το γεγονός ότι χρησιμοποιείται ως πρακτική από τις γυναίκες που δεν είναι παρθένες και δεν θέλουν να φανεί αυτό (επειδή οι μη – Τσιγγάνοι δεν έχουν τόσο μεγάλη προσκόλληση σε έθιμα τήρησης της προγαμιαίας αγνότητας) (2) η προκατάληψη και η ηθική διάσταση που προσλαμβάνει η τήρηση ενδογαμίας και, και ο κυριότερος φαίνεται να είναι (3) η διαφορά απόψεων ανάμεσα σε Τσιγγάνους και μη Τσιγγάνους πάνω σε βασικά ζητήματα, όπως αυτό του χωρισμού και της ανατροφής των παιδιών, οι οποίες δημιουργούν αδιέξοδα και επιβαρύνουν ηθικά και οικονομικά την ομάδα και κυρίως τις Τσιγγάνες γυναίκες και μητέρες¹⁰⁸.

Ένα άλλο πρόβλημα που προκύπτει από τους μικτούς γάμους αφορά στη θέση της γυναίκας στο νέο περιβάλλον Γκατζέ. Μια πληροφορήτρια σχολίαζε τη ζωή μιας φίλης της:

...Η Όλγα καταπιέστηκε στο γάμο της να αφήσει τις συνήθειες της: να μη μιλάει τσιγγάνικα, να προσέχει πώς τρώει (δηλαδή όχι με τα χέρια που μερικές φορές συνηθίζεται), να μην κάθεται κάτω... Όταν πέθανε η πεθερά της «ξεσπάθωσε»...
(μέσης ηλικίας πληροφορήτρια)

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι οι μικτοί γάμοι είναι πολύ περισσότεροι απ' ότι θα επέτρεπε αυτή η λογική, και κυρίως η πτώση του κοινωνικού κύρους δεν είναι όπως

¹⁰⁷ «Κατώτερη» φάρα Τσιγγάνων (σύμφωνα με τους *Φιλιππιτζία* πληροφορητές μου) που έχει σαν έθιμο την εξαγορά της νέφης και διαμένει σε διάφορες άλλες περιοχές όπως Κάτω Αχαγιά κλπ

¹⁰⁸ Ένας οριστικός χωρισμός όπως είπαμε – πράγμα εύκολο σχετικά στους Γκατζέ – δημιουργεί ποικίλα προβλήματα στην ομάδα, όπως την πτώση του status της νέφης, του γαμπρού, αλλά και όλης της οικογένειας, οικονομική επιβάρυνση της πατρικής εστίας και επιπλέον επιβάρυνση σε δυναμικό με την ανατροφή των παιδιών.

παρουσιάζεται σε αυτή την τοποθέτηση. Στην πράξη φαίνεται να υπάρχουν ρήγματα και κενά στις λογικές αυτές, τα οποία υπαγορεύονται από την πληθώρα των περιπτώσεων. Όπως δείχνει το σχεδιάγραμμα, ένα από τα σόγια που συνδέθηκα έχει 6 γάμους με γυναίκες και άντρες μη – Τσιγγάνους. Ανάλογες είναι και οι πληροφορίες από άλλα σόγια (λίγο – πολύ).

Είναι πολλές που πήρανε άντρες Γκατζέ. Είναι τώρα πολλές δικές μας που πήρανε Έλληνες. Και δικά μας παιδιά πήρανε πάλι γυναίκες Ελληνίδες. Ένας πήρε μια Κρητικιά, πήγε με άλλονε, την άφησε. Πάλι ένας άλλος πήρε μία *Τσουβλή*¹⁰⁹, πήγε με άλλονε την άφησε κι αυτός, και άλλοι πήρανε και τους βγήκαν... άστα να πάνε. Ενώ οι Έλληνες που παίρνουν Τσιγγάνες μένουνε και εκεί! (ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Η ασφυκτική απολυτότητα του ήθους δημιουργεί συναισθηματική υπερβολή¹¹⁰. Η αυστηρότητα με την οποία χαρακτηρίζονται οι διαπραγματεύσεις, οι χειρισμοί, οι κρίσεις των ανθρώπων, οδηγεί σε υπερβολική εκτίμηση κάποιων δεδομένων, υπερβολές στα λόγια, στις εκδηλώσεις, ενώ από την άλλη οδηγεί επίσης σε συνεχείς καταφανείς παραβιάσεις των ηθικών κανόνων. Η ενδογαμία αφορά σε μεγάλο βαθμό στη ρητορική.

«Πάλι με το Γύφτο ήσουν α μωρή;»

Οι ρατσιστικές συμπεριφορές των Γκατζέ ανασύρουν αντιδράσεις μέσα στην κοινότητα, ακόμη και στην περίπτωση της «αγάπης», που παραδοσιακά η κοινότητα ισχυρίζεται ότι «δεν μπορεί να κάνει κανένας τίποτε». Για το αγόρι δεν ισχύει τόσο η μείωση της αξίας, όσο ο φόβος της προσβολής. Πηγαίνοντας σε ένα γάμο μιας Πόντιας και ενός Ρομ, κάποιες πληροφορήτριες μου ανέφεραν στη διαδρομή τα παρασκήνια της υπόθεσης:

Η κοπέλα ήθελε το παιδί αλλά η μάνα της αντιδρούσε. Κάθε φορά που γύριζε σπίτι γινόταν χαλασμός, ξεσήκωνε στο πόδι όλη τη γειτονιά: *πάλι με το Γύφτο ήσουν α μωρή*; Αυτή η κοπέλα έχει φάει πολύ ξύλο από τη μάνα της... Μέχρι που στο τέλος και η μάνα του παιδιού δεν ήθελε τον γάμο γιατί πίστευε ότι «εμένα το παιδί μου θα το λένε πάντα Γύφτο και δεν θα περνάει καλά»...

Παρόλα αυτά, η σχέση με τους Πόντιους της περιοχής φαίνεται να είναι τόσο ανταγωνιστική, όσον αφορά τα οφέλη και τη σύνδεση με την τοπική κοινωνία, τους θεσμούς και τη συμμετοχή στην «κοινή» ζωή, όσο και αρμονική, δεδομένου ότι θεωρούνται πιο φιλικοί από τους άλλους Γκατζέ:

Μοιάζουμε, αυτοί είναι καταδεχτικοί, ξέρουν να γλεντούν και είναι άνετοι σαν και εμάς...

«Γίναμε κι εμείς Γκατζέ....»

¹⁰⁹ Ελληνίδα μεγαλύτερης ηλικίας από τη Ρακλή που είναι νεαρή κοπέλα.

¹¹⁰ Όταν λέμε εδώ υπερβολή εννοούμε σε σχέση πάντα με αυτό που συμβαίνει τελικά.

...Τι θα γίνει ας το παραδεχτούμε ότι τώρα έτσι έχουν τα πράγματα. Θα προσπαθούμε συνέχεια να καλύπτουμε τα ακάλυπτα; Οι περιπτώσεις με μικρά παιδιά από δώδεκα ετών είναι πολλές... αν κάνεις μια βόλτα στο καφενείο θα δεις ο ένας μιλάει για τη γυναίκα του άλλου, της κακομοίρας γίνεται¹¹¹...

(σχετικά νεαρός άντρας πληροφορητής)

Το ρήγμα στο ηθικό σύστημα είναι εμφανές, ωστόσο είναι δύσκολο για την κοινότητα να το αποδεχτεί, εφόσον έχει στηρίξει σε αυτό μέρος της ανωτερότητάς της σε σχέση με τους Γκατζέ. Αν και πολλοί υποστηρίζουν ότι «και παλιά γινόταν αυτά», η σημερινή «αταξία» θεωρείται αποτέλεσμα μιας ανεξέλεγκτης κατάστασης. Το γεγονός αυτό αποτιμάται με απαξιωτικά σχόλια και από τους νεώτερους:

...χαμός γίνεται...

... εξελιχθήκαμε και μεις, γίναμε κι εμείς Γκατζέ...

Αυτή η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη ρητορική και στις πρακτικές δεν θα μπορούσε να υπάρχει αν δεν είχε και κάποια οφέλη. Ανομολόγητα δημοσίως, με παραδοχή σε στενό πλαίσιο, η δυναμική της κατάστασης αυτής δεν αποτιμάται πάντα αρνητικά. Σήμερα, είναι πιο εύκολο για μια γυναίκα να ξαναπαντρευτεί μέσα στην κοινότητα. Σε κάποιες περιπτώσεις που κάτι δεν πήγε καλά στον κατεστημένο τρόπο είναι ανακούφιση να μπορεί κάποια κοπέλα να ελπίζει σε μια άλλη ευκαιρία, έστω και αν η ευκαιρία αυτή είναι προβληματική μέσα στην κοινότητα (όπως για παράδειγμα ο γάμος με ένα Γκατζό). Όχι μόνο το πλήθος των περιπτώσεων, αλλά και ο τρόπος, η ρητορική μέσα από την οποία θα παρουσιάσει το θέμα μπορεί να τη «διασώσουν» στη γνώμη του κόσμου.

Πυρηνική οικογένεια

Ο καπιταλιστικός τρόπος ζωής, η οικονομική ευμάρεια, η αστικοποίηση στην Αγία Βαρβάρα, αλλά και οι απαιτήσεις και η ιδιάζουσα ατομικοποίηση των παιδιών, φαίνεται να έχουν επηρεάσει αρκετά την εξέλιξη των ενδοκοινοτικών σχέσεων επιφέροντας αλλαγές στη δομή της οικογένειας προς την κατεύθυνση της ατομικοποίησης και της παρουσίας των νοικοκυριών ως μονάδες πυρηνικής και όχι διευρυμένης οικογένειας (τη βασικότερη έως τώρα παράμετρο της τσιγγάνικης οργάνωσης), καθώς και στον τρόπο που δομούνται αυτές οι σχέσεις και στην αυστηρότητα των ηθών, πράγμα που όπως είπαμε αποτελεί το κεντρικότερο σημείο στη

¹¹¹ Υπάρχουν πολλές φορές υπερβολές στις περιγραφές, από κάθε άποψη.

ρητορική της διαφοράς. Βέβαια, η λειτουργικότητα των σχέσεων αυτών παραμένει, αλλά υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις στο βαθμό εμπλοκής των συγγενών και στη σημασία της.

B. Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΖΗΤΗΜΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ

Η διάφορες μορφές αλληλεξαρτήσεων εντός της οικογένειας, το ιδανικό της συνεχούς και αδιάλειπτης προσφοράς των γονέων προς τα παιδιά, αλλά και η απαίτηση της ανταπόδοσης τον καιρό της «αδυναμίας» και των γηρατειών, η ισχύς της διευρυμένης οικογένειας για τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας και οι ανάγκες της δουλειάς οδηγούν σε πρακτική απαίτηση αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της ομάδας. Η έννοια αυτή της αλληλεγγύης μαζί με αυτήν της παρθενίας είναι τα δύο σημαντικότερα σημεία στη ρητορική της ταυτότητας των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας, έναντι των Γκατζέ συντοπιτών τους, αλλά και γενικότερα του Γκατζέ κόσμου.

Σε περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης στρέφεται όλη η κοινότητα να βοηθήσει, ενώ όλο το συγγενικό δίκτυο θεωρείται υποχρεωμένο να συνεισφέρει. Για παράδειγμα σε κάποια σοβαρή αρρώστια ή δυστύχημα μπορεί (χωρίς να είναι δεδομένο) να γίνει έρανος και να βοηθήσει όλη η κοινότητα. Η αλληλεγγύη προκύπτει κατά πολύ από τις συγγενικές σχέσεις. Είναι η δικλείδα ασφαλείας για όποια αρνητική τοποθέτηση προς το θεσμικό σύστημα των Γκατζέ (ή για όποια αδιαφορία των κρατικών φορέων) και επιτρέπει στην ομάδα να υπάρχει ως έχει και να αναπαράγεται με τις συνήθεις δυσκολίες, οι οποίες προκύπτουν από τον κοινωνικό αποκλεισμό τους, καθώς και από τον ημιπαράνομο (ή και παράνομο) χαρακτήρα της δουλειάς. Καθώς οι επαφές με τους θεσμούς είναι λίγες, χρειάζεται, όπως είπαμε, να υπάρχει αλληλεγγύη όταν προκύπτουν προβλήματα (με την εφορία, την τροχαία, την αστυνομία, τις δικαστικές αρχές, τα νοσοκομεία, κλπ) προκειμένου να βρεθεί το χρηματικό ποσό -μικρό ή μεγάλο- το οποίο μπορεί να χρειαστεί για κάποια έκτακτη περίπτωση, αλλά και προκειμένου να υπάρχει η απαραίτητη ηθική στήριξη σε κάποια ανάγκη.

Η στήριξη αυτή είναι μία πρακτική εκδήλωση της αντίληψης των ορίων και των συναισθηματικών δεσμών εξάρτησης και αλληλοσυμπλήρωσης μεταξύ των μελών των διαφόρων συγγενικών ομάδων, αλλά και γενικότερα των μελών της κοινότητας.

Εκδηλώνεται κυρίως στα όρια της συγγένειας, αλλά περνά και πέρα από αυτήν και μάλιστα χωρίς τη λογική της άμεσης ανταπόδοσης. Εκτός από πρακτική στήριξη συνδέεται και με τον τρόπο που παρεμβαίνουν τα άτομα σε προβλήματα που προκύπτουν στους φίλους και συγγενείς τους.

Εμείς έτσι ήμαστε... δεν λέμε σαν τα¹¹² Γκατζέ άστους να κόψουν το λαιμό τους...

Το συμπόσιο

Στις πρακτικές εκφράσεις της σχέσης αλληλεγγύης μέσα στην κοινότητα θα πρέπει να εντάξουμε την έννοια του συμποσιασμού, μια ευρύτατα διαδεδομένη έκφραση συλλογικότητας, που έχει τις απαρχές της σε κάποιες θρησκευτικές πρακτικές, όπως το τάμα. Το τάμα μπορεί να είναι οτιδήποτε: νηστεία, προσκύνηση, προσφορά σε κάποιο άγιο. Συνήθως όμως σημαίνει τελετουργικό σφάξιμο αρνιού και το μοίρασμα του φαγητού σε συμπόσιο στο σπίτι αυτού που το τελεί¹¹³. Μαγειρεύει η νοικοκυρά της οικογένειας (πάντα το ίδιο φαγητό κάθε χρόνο) και όποιος περάσει από κει το βράδυ του βάζουν φαγητό. Είναι δηλαδή στρωμένο τραπέζι και κάποιοι από την ευρύτερη οικογένεια και τη γειτονιά είναι αυτονόητα καλεσμένοι. Η ευρύτερη όμως λειτουργία του τάματος έχει να κάνει με προσφορά φαγητού και φιλοξενίας ανεξαρτήτως εγγύτητας. Όποιος περάσει από κει θα του προσφέρουν¹¹⁴.

Συνήθως το τάμα έχει σχέση με την υγεία κάποιου ή με την υπέρβαση κάποιας δυσκολίας. Μπορεί, επίσης, να συνδέεται με κάποιο όνειρο. Οι περισσότεροι πληροφορητές μου είχαν τάματα. Ωστόσο φαίνεται πως παλιά ήταν πολύ περισσότερα, και ακόμη περισσότερες οι ευκαιρίες συμποσιασμού:

Αγγελική: Δεν το κάνουν συχνά όλοι. Θα τύχει να το κάνει καμιά οικογένεια. Δηλαδή εγώ όσα χρόνια είμαι εδώ θυμάμαι ότι η κυρα-Λένη το κάνει. Ποιος άλλος έχει κάνει;..η κουνιάδα μου... δηλαδή δεν το κάνουν ξέρεις πολλοί πια. Το έχουν κόψει αυτό. Παλιά της Παναγίας (τότε που λέμε Μπογορόντισσα) κάναν... κόβαν¹¹⁵ αρνιά πολλοί...πάρα πολλοί..

Σπύρος: όσοι είχαν τάμα..

Αγγελική: και τώρα. Αλλά εγώ θυμάμαι ότι η πεθερά μου έκανε μεγάλο τραπέζι. Πάρα πολύ «κρατούσαμε» την Παναγία, την έχουν δηλαδή οι Τσιγγάνοι πάρα πολύ. Όλοι γενικά στην Αγία Βαρβάρα είχαν τάματα. Τώρα οι περισσότερες δεν μπορούνε... αλλά για μας «είναι πολύ» ο Αϊ Γιώργης. Μετά τον Αϊ Γιώργη πάλι έχουμε τάματα. Επειδή, ξέρεις, έχουν πολλοί όνομα του Αγίου Γιώργη, είναι ταμένα τα παιδιά στον Αϊ Γιώργη και έχουμε κάποια τάματα και κόβουν και αρνιά...

(απόσπασμα από μια συνέντευξη σε νεαρούς πληροφορητές μου)

¹¹² Για τους Τσιγγάνους έτσι γίνεται η χρήση του άρθρου: «τα Ρομά» και «τα Γκατζέ».

¹¹³ Αυτό το έθιμο φαίνεται να συνοδεύει πολλούς πληθυσμούς που ήρθαν από την Μ.Ασία. Ενδέχεται να συνδέεται με τη συνάφεια των συγκεκριμένων Τσιγγάνων με ελληνικούς πληθυσμούς (αν και μπορεί να μην αφορά μόνο τους ελληνικούς πληθυσμούς).

¹¹⁴ Είναι φυσικό να συνδέεται κάπως με την έννοια της εγγύτητας αυτό. Ένας άσχετος Ρομ μπορεί να μην καθίσει ποτέ σε ένα τέτοιο τραπέζι, έχει όμως περισσότερες πιθανότητες από έναν άσχετο Γκατζό.

¹¹⁵ Σφάζαν δηλαδή.

Την ίδια λογική του συμποσιασμού έχουν όλα τα μεγάλα γεγονότα στην ομάδα. Οι γάμοι, τα βαφτίσια, οι κηδείες, τα μνημόσυνα. Η αδελφότητα είναι παρούσα και βιώνεται ως πρακτική σχέση που διαχωρίζει στην αντίληψή τους την ομάδα από τους Γκατζέ, οι οποίοι «δε δίνουνε δεκάρα για το διπλανό τους». Σε μια κίνηση γενναιοδωρίας και συμβολικής ανωτερότητας, οι Ρομά σε τέτοιες περιπτώσεις αποδέχονται, προσκαλούν ή ανέχονται τους Γκατζέ ως φιλοξενούμενους (αν και με διαφορετικό τρόπο τους «δικούς» Γκατζέ από τους περιέργους).

Παρόλα αυτά η «κοινότητα» δεν υφίσταται χωρίς εμπόδια. Ανάμεσα στα σόγια οι αζεπέραστες και αγεφύρωτες πολλές φορές συγκρούσεις περιορίζουν την εμβέλεια βίωσης της «αδελφότητας». Το συμπόσιο δεν περιλαμβάνει άτομα με τα οποία έχουν προκύψει σοβαρά προβλήματα:

Η συζήτηση κάποια στιγμή περιστράφηκε γύρω από το γάμο που είχε γίνει την προηγούμενη Δευτέρα, ότι πήγε η Γιωργία να ζητήσει από τον κουμπάρο τους το λόγο: «γιατί με κάλεσες αφού ήξερες ότι θα 'ρθει κι αυτός;». Ήταν προσβλητικό, έπρεπε τουλάχιστον να την είχε ενημερώσει ότι είχε καλέσει και κάποιους με τους οποίους δεν έχει καλή σχέση. Αυτός της έλεγε: «Δεν ήξερα ότι θα έρθει. Δεν τον κάλεσα εγώ». Η Αντριάνα που μου ανέφερε το περιστατικό ήταν απόλυτη ότι «έπρεπε κάποιος να πάει να την ειδοποιήσει ότι είναι κι αυτός εδώ», δηλ. ήταν υποχρεωμένοι αυτοί σαν οικοδεσπότες, να ρυθμίσουν το θέμα, αφού είναι δημοσιοποιημένη η διαμάχη των οικογενειών, να προστατεύσουν τους δικούς τους από τη δύσκολη θέση.

.....

Συνοψίζει πληροφορητής μου:

...δεν τολμάς να κάνεις λίστες πλέον τα συμπεθέρια γιατί από τέτοιες ιστορίες έχουν γίνει σκοτωμοί στα σόγια. Παλιά σε τέτοιες περιπτώσεις μεγάλης γιορτής καλούσαμε όλο τον κόσμο, ανοίγεις το σπίτι σου, ανοίγεις την καρδιά σου σε όλο τον κόσμο. Τώρα όπως έγινε ρωτάει ο ένας τον άλλο με ποιους έχεις τσακωθεί για να μην έρθουν στο γάμο...

(σχετικά νεαρός πληροφορητής)

Ευγενία: Όταν υπάρχουν προηγούμενα με κάποιους δεν τους στέλνουμε μπομπονιέρα¹¹⁶ δηλ. αν ξέρω εγώ ότι θα φέρω τη Ευδοκία και έχει πρόβλημα μαζί της κάποια άλλη, ξέρω γω, και θα γίνει εκεί φασαρία στο μαγαζί δεν την καλώ. Καλώ τη Ευδοκία και δεν καλώ ας πούμε την άλλη...

Ευδοκία: ή καλεί την άλλη και δεν καλεί εμένα...

Ευγενία: για να μην κάνει φασαρία και χαλάσει το γλέντι. Ορισμένα πράγματα είναι ρυθμισμένα, τα έχουμε υπόψιν μας και τα ρυθμίζουμε.

(νεαρή πληροφορήτρια)

Η άποψη για την ισχυρή συσσωμάτωση των μελών της κοινότητας ισχύει και στη ρητορική της ομάδας, αλλά περισσότερο είναι για κατανάλωση από τους Γκατζέ. Το να εξαπατήσει κάποιος Ρομ κάποιον άλλο Ρομ δεν είναι σπάνιο, ούτε, επίσης διαφεύγει της ρητορικής. Δεν θα ειπωθεί όμως εύκολα μπροστά στον Γκατζό, εκτός και αν υπάρχει οικειότητα (με εξαίρεση κάποια

¹¹⁶ Το προσκλητήριο στην κοινότητα γίνεται με το μοίρασμα μιας μπομπονιέρας, που σημαίνει ότι προσκαλείται το άτομο αυτό μαζί με την οικογένειά του και όποιον άλλο θέλει να πάρει μαζί του.

άτομα που δεν διστάζουν να εκθέτουν ανοιχτά τα προβλήματα της κοινότητας). Πολλοί πληροφορητές μου αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο που αντιδρούν και στο ζήτημα για την παρθενική αγνότητα: «χαμός γίνεται πια...». Είναι όμως σημαντικό να κατανοήσουμε ότι για κάποια ζητήματα που αφορούν τη σχέση με τους Γκατζέ (όπως για παράδειγμα τις οικονομικές δραστηριότητες, στις οποίες οι περισσότεροι έχουν κάποιο πρόβλημα ή εκκρεμότητες με το νόμο) οι Ρομά μπορεί να παρουσιάζονται με ισχυρή συσσωμάτωση, αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι αυτή η ενότητα ισχύει και σε άλλα θέματα:

Τάνια: όχι όχι Μαρία δεν είμαστε ίδιοι, δεν είμαστε κλωνοποιημένοι, είμαστε καλοί και κακοί, τίμιοι και άτιμοι, ειλικρινείς και ψεύτες, είμαστε ανοιχτόμυαλοι και στενόμυαλοι. Όπως σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, το ίδιο ισχύει και για μας. Ακόμη και μεταξύ μας. Δηλαδή δε σημαίνει ότι ο Τσιγγάνος με το Τσιγγάνο έχει μπέσα... ντε και καλά «είσαστε μεταξύ σας δεμένοι, και βοηθάτε πάρα πολύ ο ένας τον άλλον και ο ένας πεθαίνει για τον άλλον» και αυτά... Εγώ δεν το διαπίστωσα αυτό, ούτε στην Αγία Βαρβάρα, ούτε πουθενά αλλού... είναι μεγάλο λάθος αυτό που λένε «όλοι οι Τσιγγάνοι είναι μια γροθιά». Αν ήμασταν μια γροθιά θα ήμασταν κυβέρνηση βρε παιδιά! Θά μασταν στα κέντρα εκεί, που λαμβάνονται οι αποφάσεις.

Εγώ: (παρενέβην για να πώ ότι παρόλα αυτά υπάρχει η συσσωμάτωση όταν υπάρξει κίνδυνος από τους Γκατζέ...)

Τάνια: ναι αν τον ψάχνει κάποιον η αστυνομία θα τον ειδοποιήσω, αλλά μέχρις εκεί... μέχρις εκεί... δεν θα δώσω εγώ τη ζωή μου για τον Τσιγγάνο, επειδή είναι Τσιγγάνος, να τη δώσω τη ζωή μου για κάτι.. για μια ιδέα βρε αδελφέ, για ένα πιστεύω, για παιδιά, για ομάδα παιδιών. Ναι, να κάνω κάτι παραπάνω, αλλά τώρα για τον έναν, τον Τσιγγάνο, που μπορεί να τυχαίνει να είναι και λαμόγιο, ε όχι ρε φίλε, άμα είσαι λαμόγιο να την πληρώσεις!

Εγώ: (γελώντας) δεν είναι θρησκεία η «τσιγγανότητα» δηλαδή ...

Τάνια: (γελώντας) όχι δεν είναι!... θρησκεία είναι μία, η ορθοδοξία - για εμένα που είμαι χριστιανή, για τον άλλο που δεν είναι χριστιανός είναι εκείνη η θρησκεία μία.

(σχετικά νεαρής ηλικίας πληροφορήτρια)

.....
κ.Παναγιώτα: Είμαστε αισθηματίες, είμαστε πολύ ζεστός λαός. Δεν είμαστε κρύος λαός. Είμαστε έτσι πολύ δεμένοι μεταξύ μας. όχι τόσο πολύ όσο παλιά... όσο πάμε...

Εγώ: πώς το αισθάνεσαι αυτό κυρία Παναγιώτα; Γιατί νομίζεις ότι συμβαίνει;

κ.Παναγιώτα: το αισθάνομαι γιατί κοίταξε να δεις: παλιά γινόταν ας πούμε ένας καυγάς εδώ έξω, μια Τσιγγάνα με μια μη Τσιγγάνα και θα βγαίναμε έξω, όχι σαν θεατές, θα βγαίναμε έξω να τους χωρίσουμε, να συμπαρασταθούμε, να βοηθήσουμε την κατάσταση...Τώρα βγαίνουμε να καμαρώσουμε. Ή άμα δούμε μεγάλο καυγά θα μαζευντούμε όλοι μέσα και θα κλείσουμε τα παντζούρια. Όπως έκαναν οι μη Τσιγγάνοι παλιά. Όπως λέμε ότι ζούσαμε σε μια πολυκατοικία και δεν ήξερε ο ένας το όνομα του αλλουνού στους μη Τσιγγάνους κοντεύουμε να γίνουμε κι εμείς έτσι. Κοντεύουμε...δεν έχουμε γίνει..!

(μέσης ηλικίας πληροφορήτρια)

Τα όρια της ενότητας

Πέρα από τα εσωκοινοτικά προβλήματα, για το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας η έννοια της κοινότητας σταματά στα όρια των Γκατζέ¹¹⁷. Στο θέμα αυτό, όπως και στα περισσότερα οι

¹¹⁷ Είναι χρήσιμο να θυμόμαστε ότι το ίδιο ισχύει και για πολλούς Γκατζέ (αν όχι για τους περισσότερους)...

συμπεριφορές διαφέρουν πάρα πολύ: κάποιοι Ρομά έχουν φίλους Γκατζέ, στην Αθήνα και σε διάφορες επαρχίες, φίλους που συνδέονται με τη δουλειά (πελάτες δηλαδή που βρίσκουν πάντα όταν πάνε, τους βλέπουν ως σχέση και κρατούν και κάποια φιλική σύνδεση), αλλά και φίλους (κυρίως οι μεγαλύτεροι) που συνδέονται με την παραμονή τους εκεί και τις ανθρώπινες σχέσεις που ανέπτυσαν την περίοδο εκείνη. Το ίδιο ισχύει και με τις μικρότερες ηλικίες.

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι Ρομά μπορεί να είναι φιλόξενοι ή μπορεί να καταδείξουν συμπόνια και φροντίδα σε περίπτωση που κάποιος Γκατζό βρεθεί σε ανάγκη, ή να έχουν αναπτύξει καλή επικοινωνία ή και φιλία με πελάτες και γνωστούς Γκατζέ, τα όρια της αδελφότητας όμως εστιάζονται στη συγκεκριμένη κοινότητα, με ελαστική στάση προς κάποιες ομάδες Ρομά (όπως της Θεσσαλονίκης ή και κάποιων άλλων περιοχών) ανάλογα το πλαίσιο της αλληλεπίδρασης. Για άλλους Ρομά τα όρια της κοινότητας είναι αυστηρά. Ο Γκατζό είναι πηγή κέρδους, ανηθικότητας και απειλής. Ωστόσο, σε όλες τις συνθήκες τα όρια αυτά μπορεί να αυξομειώνονται ανάλογα με το θέμα. Για κάποια ζητήματα μπορεί να μην υπάρχει διαχωρισμός, για κάποια άλλα να υπάρχει. Σε ζητήματα ηθικής -αν δουν για παράδειγμα ότι παρενοχλείται μια κοπέλα στο δρόμο- οι Τσιγγάνες δεν διστάζουν να παρέμβουν ανεξαρτήτως αν είναι Ρομ ή Ρακλή η απειλούμενη. Αν το πλαίσιο αφορά όλη τη σύνδεση με την Ελλάδα (εθνικές επετείους, γιορτές και ειδικές περιστάσεις όπως οι επιτυχίες της Ελλάδας στο εξωτερικό σε θέματα ιδιαίτερα προσφιλή στην κοινότητα, όπως το ποδόσφαιρο, η Γιουροβίζιον, κλπ), οι Ρομά θα πανηγυρίσουν και μάλιστα «περισσότερο από τους Γκατζέ»¹¹⁸.

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι όσο και αν ισχύει η ισχυρή αίσθηση της Ρομά κοινότητας, «της Γυφτιάς», το να *περνάμε καλά* - κάτι θεμελιώδες για την βίωση της αδελφότητας - δεν σημαίνει απαραίτητα πάντα εντός της κοινότητας και πάντα με τους Ρομά. Διαφέρει ανάμεσα στα άτομα. Συνήθως μπορεί να συμμετέχουν και Γκατζέ κατά περίπτωση, αν και «δικοί» είναι πάντα αυτοί που μπορούν να συλλάβουν τους κώδικες της ομάδας. «Δικοί» ή «σαν δικούς» - ανάλογα τις περιστάσεις μπορεί να είναι και Γκατζέ. Το δύσκολο είναι να υπάρχει αποδοχή ότι ο συγκεκριμένος Γκατζό είναι «δικός».

«Ρομανιπέ αδελφέ μου, Ρομανιπέ...»

¹¹⁸ Για το πανευρωπαϊκό κύπελλο ποδοσφαίρου 2004 πολλοί πληροφορητές μου πήγαν στον Κορυδαλλό να πανηγυρίσουν, «επειδή είχε μαζεμένο περισσότερο κόσμο».

Ο τσιγγάνικος τρόπος, το Ρομανιπέ περιλαμβάνει τους ιδιαίτερους τρόπους δράσης που χαρακτηρίζουν την ομάδα και είναι αναγνωρίσιμοι ως η «Γυφτιά», τα «γύφτικα πράματα», τα καλά και τα άσκημα της ομάδας, τα ήθη και τα έθιμά της, οι έξεις της και τα ιδιαίτερα στοιχεία σύνδεσης των μελών της, η ομορφιά των συμβολικών τελετουργιών και γενικότερα η «κοινότητα» των Ρομά σε εκδήλωση. Η έννοια του Ρομανιπέ μπορεί να αφορά εξίσου μια εκδήλωση κατά την οποία θα είναι παρόντα «τα έθιμά μας» και θα χαρακτηριστεί «πολύ όμορφη», όσο και μία εκδήλωση κακογουστιάς, κακής συμπεριφοράς ή έλλειψης σοβαρότητας και ορθότητας. *Ρομανιπέ* μπορεί να χαρακτηριστεί κάποια επιβαρυντική κρίση για κάποιους ανάλογα με τις περιστάσεις, όπως ότι «δεν θέλουν να αλλάξουν», «δεν θέλουν να προκόψουν», «θέλουν τη γυναίκα υπό», «θα φάνε τα λεφτά και δεν θα κάνουν τίποτα», κλπ, όσο και η εκδήλωση σεβασμού σε κάποιο ηλικιωμένο, το νιόπαντρο ζευγάρι με τα λουλούδια και τους ιδιαίτερα συγκινητικούς για την ομάδα συμβολισμούς του γάμου (απαύγασμα της αγνότητας και της αρετής), η τάξη και τα πατροπαράδοτα έθιμα, ο χορός και το γλέντι, εν ολίγοις «τα δικά μας πράματα», στάσεις και θέσεις, αντιλήψεις και πρακτικές, οι οποίες χαρακτηρίζουν την ομάδα. Αν θέλει κάποιος να χαρακτηρίσει ένα γεγονός, μια συμπεριφορά ή μια στάση, εκφράζοντας θαυμασμό, περιφρόνηση ή απαξίωση μπορεί να το κάνει με μία και μόνο έκφραση: *ρομανιπέ, αδελφέ μου, ρομανιπέ!*

Ρομανιπέ είναι ο τρόπος που θα κάτσεις, ο τρόπος που θα μιλήσεις, ο τρόπος που σκέφτεσαι... και γενικά ο τσιγγάνικος τρόπος ζωής. Αν δούμε κάποιον να συμπεριφέρεται σαν Ρομ λέμε: αυτός έχει κάτι το Ρομανό πάνω του, έχει κάτι τσιγγάνικο, ένα στοιχείο. Ο τρόπος που μιλάει, ή κάποια πράγματα που λέει, ο τρόπος που σκέφτεται έχει κάτι το τσιγγάνικο.

....το Ρομανιπέ ας πούμε εμένα μου έρχεται περισσότερο στην καθημερινότητα: ο τρόπος σκέψης, ο τρόπος ομιλίας, ο τρόπος που αισθάνεσαι, ο τρόπος που σε βλέπει ο άλλος, ο τρόπος που σκέφτεται για σένα..... για παράδειγμα όταν καθόμαστε κάτω ή τρώμε με τα χέρια... θα μου πεις μόνο εμείς είμαστε; Όχι, αλλά είναι στοιχείο μας. Ή μια γριά γυναίκα όταν θα με δει να μιλάω με ένα παιδί, με έναν άντρα και δεν είναι ξάδελφος μου, αδελφός μου ή ο μπαμπάς μου και είναι ένας ξένος...αμέσως θα της περάσει από το μυαλό ότι είναι ο γκόμενος μου: αυτό το λες Ρομανιπέ. Εσύ ας πούμε μπορεί να πεις ότι είναι ένας φίλος της, αν είναι όμως η γιαγιά μου θα μου πει: α πήγαινε πιο κει μην του μιλάς! Μην σε δει ο κόσμος μαζί του!

(νεαρή πληροφορήτρια)

Το ότι το Ρομανιπέ συμπεριελάμβανε πολλές νύξεις αυτοκριτικής, δείχνοντας ότι η ομάδα γνωρίζει και «τα καλώς και τα κακώς κείμενα», δεν σημαίνει ότι στις επαφές με τους Γκατζέ οι αποκαλύψεις αυτές εκφράζονταν με τον ίδιο τρόπο. Αρκετές φορές πληροφορητές μου εκφράζονταν εναντίον της ομάδας τους και έκριναν κατηγορηματικά «τη Γυφτιά» που «δεν θα

αλλάξει ποτέ»¹¹⁹. Ενώ στην αρχή φαίνεται ότι η ομάδα υιοθετούσε ιδέες των Γκατζέ ή ιδέες που θεωρείται ότι είναι των Γκατζέ, αργότερα παρατήρησα ότι το ίδιο άτομο μπορεί να εκφράσει με την ίδια άνεση και την ακριβώς αντίθετη άποψη, χωρίς να υπολογίσει σε κάποια συνέπεια των λόγων του. Σε πολλούς συνομιλητές μου, η έκφραση αυτή δεν αποτελούσε ασυνέπεια, αλλά διαφοροποίηση εξαιτίας της οπτικής γωνίας, του πλαισίου που το έβλεπε ο ομιλητής το θέμα.

Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση μιας αφοπλιστικής αυτοκριτικής (όπως η παραπάνω), η οποία συνδέεται με τη γνώση των Ρομά για τα στερεότυπα και τις απαξιώτικες κρίσεις των Γκατζέ, και η οποία μπορεί να εμπεριέχει και ένα είδος «ανορθολογικής» σκοπιμότητας¹²⁰, πολλοί Ρομά μπορούσαν να διακρίνουν με μεγάλη ενάργεια τις ευθύνες και τα προβλήματα μέσα και έξω απ' την κοινότητα, καθώς και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας χωρίς να ταυτίζουν τα όρια του προβληματισμού τους με τα όρια της κοινότητας τους. Καθώς το πλαίσιο άλλαζε και οι Ρομά καλούνταν να μιλήσουν για τα ελληνικά πράγματα σε σχέση με την Ευρώπη ή τον υπόλοιπο κόσμο, οι απόψεις κινούνταν στην ίδια λογική: ανάδειξη των αρετών και των ελαττωμάτων, έτοιμοι να προασπίσουν την υπεροχή της ελληνικής έναντι κάποιας άλλης ταυτότητας.

Ένα σημαντικό στοιχείο στην αντίληψη της τσιγγάνικης ταυτότητας (ή των τσιγγάνικων ταυτοτήτων καλύτερα) είναι η σύνδεση με τον τρόπο ζωής και την κουλτούρα, μέσα από την συνάφεια που παρέχει η «ανατροφή» (με την ευρύτερη έννοια). Σε σχέση με το θέμα αυτό οι Τσιγγάνοι είναι γενειοφόροι. Παραχωρούν την «τσιγγανότητα» σε όποιον πραγματικά τιμήσει αυτή την ανατροφή:

Ερώτηση: σε εσάς υπάρχει μια δομική αρχή; Σε φυλές που ξέρω εγώ ο άντρας Α που παντρεύεται με τη γυναίκα Β, το παιδί θα γίνει Β. Θα πάρει από τη μάνα. Στις φυλές όμως Γ και Δ το παιδί θα γίνει Γ, θα πάρει από τον πατέρα. Σε εσάς υπάρχει αυτό;

Μ.Ράντης: όχι. Είναι μεγαλώνοντας το παιδί ποιόν τρόπο ζωής θα πάρει. Σε σχέση με το περιβάλλον. Εδώ έχουμε περιπτώσεις ανθρώπων που δεν είναι καθόλου Τσιγγάνοι, ούτε από μάνα

¹¹⁹ Πολλές φορές με παρακινούσαν αρνητικά πληροφορητές, λέγοντας «τί θέλεις και ασχολείσαι, άστους εκεί μια ζωή Γύφτοι θα ναι» ή «δεν πρόκειται να βγάλεις άκρη». Υπήρχαν και φίλες πληροφορήτριες, τις οποίες αν τις έβρισκα σε καμιά δύσκολη κατάσταση ή κουρασμένες από τις καταστάσεις της ημέρας μπορεί να μου έλεγαν «άστους τώρα τους Γύφτους και πάμε να πιούμε κανέναν ωραίο καφέ να τα πούμε». Εννοείται ότι ποτέ τέτοια σχόλια δεν ήταν απαξιωτικά, ούτε και μπορούμε να τα εκλάβουμε αυτολεξί, δεδομένου ότι τα άτομα αυτά μπορεί πρακτικά στη ζωή τους να έκαναν ότι μπορούσαν για την ομάδα τους. Στις ανθρωπολογικές μελέτες ομάδων με χαμηλή κοινωνική θέση ή περιθωριακό προφίλ, πολλές φορές αναφέρεται η χρήση λέξεων ή φράσεων που χρησιμοποιούν οι άλλοι γι αυτούς από τα ίδια τα άτομα με διαφορετική σαφώς σημασία. Οι πληροφορητές μου ανέφεραν κάποιες φορές και μεταξύ τους τέτοιου τύπου εκφράσεις για χάριν αστεϊσμού.

¹²⁰ Για το θέμα αυτό της αυτοπροβολής των Τσιγγάνων μέσα από τα στερεότυπα που τους αφορούν βλ. επίσης Okely 1983, Steward 1997a).

ούτε από πατέρα. Αμιγώς μη Τσιγγάνοι ας πούμε. Και ακριβώς επειδή μεγάλωσαν μέσα σε εκείνη τη γειτονιά, που ήταν όλοι Τσιγγάνοι γύρω-γύρω, τελικά δεν μπόρεσαν να ξεκολλήσουν από αυτή την ιστορία. Παντρεύτηκαν Τσιγγάνα, έζησαν τον τρόπο ζωής των Τσιγγάνων.

Ερώτηση: και γίνανε Τσιγγάνοι;

Μ.Ράντης: ουσιαστικά γίναντε Τσιγγάνοι.

(από την 5η συνέντευξη του Μ.Ράντη στη Βαξεβάνογλου 1998)

Γ.ΚΑΠΑΤΣΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

«Εμάς τους Τσιγγάνους δε μας γελάει κανένας»

Η καπατσοσύνη στο χώρο των Γκατζέ αποτελεί μια ιδιαίτερα «χαρισματική» ιδιότητα, με παρεμφερές περιεχόμενο με αυτής των Τσιγγάνων, η οποία στρέφεται κυρίως εναντίον των γειτόνων, αλλά και άλλων οικονομικά πιο ανεπτυγμένων λαών (ευρωπαίων, αμερικάνων, κλπ). Ωστόσο, τα συλλογικά στερεότυπα όταν πρόκειται για την έννοια του Γύφτου, συνδέονται με παράλογους και δαιμονικούς φόβους και παρουσιάζουν την μπαγαποντιά αυτή σε συνεργασία με σκοτεινές περιοχές του ασυνείδητου, καταστάσεις που αντιμάχονται την τάξη, ενώ συχνά η εικόνα αυτή πολλές φορές διανθίζεται με στοιχεία ζωώδη, υπερφυσικά και γελοία.

Στους Τσιγγάνους η καπατσοσύνη συνδέεται με την ικανότητα επιβίωσης, το να βγάζει κανείς χρήματα και να μπορεί να οργανώνει τα δεδομένα προς όφελος του εαυτού του και της οικογένειάς του. Ακόμη περισσότερο, το να μπορεί να δημιουργεί δεδομένα, να αξιοποιεί καταστάσεις, να κατευθύνει τα πράγματα προς όφελός του (όπως για παράδειγμα ένα καλό γάμο, μια δυναμική παρέμβαση στις αντιξοότητες της ζωής, έναν επιδέξιο ελιγμό σε μια σοβαρή κρίση).

Η έννοια της καπατσοσύνης, ως επιδεξιότητα, πονηριά ή «μπαγαποντιά» συμπεριλαμβάνεται επίσης στη ρητορική για τους άλλους, είναι απάντηση στην απαξιωτική κρίση και λειτουργεί (αν και όχι τόσο ανοιχτά) ως σημείο διαχωρισμού σε σχέση με τους Γκατζέ. Οι Γκατζέ είναι «φλώρου» και «ξενέρωτοι», ενώ οι Ρομά είναι έξυπνοι, πανούργοι, «καταφερτζήδες», ξέρουν να ζήσουν και να περάσουν καλά. Η ανυπακοή στους κανόνες δεν υποκρύπτει κοινωνική αθωότητα, αλλά χαρισματικό δόλο¹²¹.

Μία μερίδα ωστόσο Ρομά, άντρες και γυναίκες, έχουν μεγάλη εκτίμηση στους ήσυχους, καλούς οικογενειάρχες που πηγαίνουν ήσυχα και προσεκτικά στη δουλειά, διατηρώντας όλους τους κανόνες ηθικής εντός, αλλά και εκτός κοινότητας. Τα άτομα αυτά διατηρούν και με τους Γκατζέ καλές σχέσεις, ενώ στη δουλειά τους επιλέγουν να πουλήσουν καλά πράγματα σε

¹²¹ Η αυτοεικόνα της ομάδας σε σχέση με την εικόνα που έχουν πολλά μέλη της για τους Γκατζέ ταυτίζεται αξιοσημείωτα με την αυτοεικόνα που έχει μέρος των Ελλήνων σε σχέση με τους Ευρωπαίους.

πολλούς και «καλούς» πελάτες. Οι Ρομά αυτοί διατηρούν τους πελάτες αυτούς για καιρό και η καπατσοσύνη τους δεν στρέφεται εναντίον τους, όσο στο να είναι εύστροφοι και καλοί έμποροι, να έχουν κύρος όπου πηγαίνουν και να κρατούν «πόρτες ανοιχτές». Θεωρούν τους εαυτούς τους «οικογενειάρχες» (Βαξεβάνογλου 2001) και παίρνουν απόσταση από το διαχωρισμό και το δόλο.

Η αντίληψη του «καπάτσου» που δεν μπορεί να τον ξεγελάσει κανείς δεν είναι ορθολογική αντίληψη. Αντανακλά την αναγκαιότητα να ανταπεξέλθει επάξια σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, αλλά και την αδυναμία πολλές φορές να το κάνει. Το να ξεγελαστεί ένας Γκατζό από ένα Τσιγγάνο είναι δεδομένο, αλλά ένας Τσιγγάνος από ένα Γκατζό είναι αρκετά σοβαρό και ενεργοποιεί την έντονη συναισθηματική φόρτιση του «αδικημένου» Ρομ και της ομάδας του από τη «σκληρότητα» και την «απανθρωπιά» των Γκατζέ.

Τα χρήματα ως στόχος

Το μέγεθος της καπατσοσύνης και της εξυπνάδας προσμετράται στην ικανότητα κάποιου να βγάλει χρήματα και αποτιμάται στα βασικά προσόντα ενός ανθρώπου. Για τους περισσότερους πληροφορητές μου η συσσώρευση χρημάτων δεν λογαριάζεται για αρετή, η απόκτησή τους όμως προσμετράται θετικά, καθώς η απαίτηση για τον άντρα να βγάλει χρήματα είναι απόλυτη.

Ο άντρας πρέπει να γυρίσει στο σπίτι με λεφτά, δεν γίνεται. Είναι υποχρεωμένος να φέρει!

Η φήμη κάποιου εξαρτάται από την ικανότητα του στη δουλειά, από την ικανότητά του δηλαδή να φέρνει λεφτά στο σπίτι. Η ικανότητα αυτή αναδεικνύει τη φήμη ενός άντρα στον περίγυρο του, αλλά παρουσιάζει και μια γυναίκα στην ομάδα ως άξια και ικανή.

Σε μια περίπτωση είχε «κλεφτεί» μια γυναίκα με έναν παντρεμένο. Παρότι αυτό ήταν ιδιαίτερα σοβαρό παράπτωμα και για τους δύο, οι σχολιαστές, όπως θα δούμε, μετρίασαν την αυστηρότητά τους εξ αιτίας και άλλων παραμέτρων:

Αρχισαν να συζητούν για τη γυναίκα που «κλέφτηκε». Μου είπαν ότι γύρισε σπίτι της, ότι πήγε ο πατέρας της και την πήρε. Ρώτησα «αν ο άντρας γύρισε στην οικογένειά του». Μου λένε «όχι, γύρισε στη μάνα του. Είχε στείλει να δει το παιδί του¹²²...». Μια νύφη, μέσα από την οικογένεια με την οποία συζητάγα το θέμα, έλεγε ότι είναι πάρα πολύ καλό παιδί κι ότι δεν είναι πρεζάκιας¹²³, όπως

¹²² Αυτό σημαίνει ότι είχε στείλει κάποιον να πάρει το παιδί του από τη γυναίκα του για να το δει.

¹²³ Δύο καταστάσεις μέσα στην κοινότητα μπορεί να σε οδηγήσουν στο περιθώριο: το να είσαι εθισμένος σε βαριά ναρκωτικά και το να είσαι ομοφυλόφιλος. Βέβαια, αυτό από μόνο του δεν αρκεί. Εξαρτάται από την στάση και την κίνηση του καθενός, από τη διαχείριση των καταστάσεών του. Αυτή τη στιγμή υπάρχουν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις χωρίς να βρίσκονται σε περιθωριοποίηση. Όμως οι αποκάλυπτες, κραυγαλέες περιπτώσεις μπορεί να βρεθούν «στο περιθώριο του περιθωρίου», χωρίς πάλι να σημαίνει αυτό ότι δεν θα βρεθεί κάποιος να βοηθήσει. Για

έλεγαν ότι είναι, αλλά αντίθετα είναι «άξιος». Έλεγε μάλιστα «και οι δύο είναι αξιότατοι, ενώ εμένα ο δικός μου δεν ξέρει, δεν είναι άξιος να φέρει πέντε χιλιάδες για το σπίτι και θα πρέπει εγώ να γυρίζω και να πλένω, να κάνω και να φτιάχνω».

Σε μία άλλη περίπτωση:

Η Ασημίνα μου έλεγε ότι την είχαν κοροϊδέψει στην κοινότητα για την δουλειά. Την ρώτησα «γιατί;» Μου απάντησε «να, σε θεωρούν ότι δεν είσαι άξια να πας να βγάλεις ένα μεροκάματο, να γυρίσεις στη δουλειά, να βοηθήσεις, να μεγαλώσεις τα παιδιά σου».
(σχετικά μέσης ηλικίας πληροφορήτρια)

Οι δυσκολίες της δουλειάς αποτιμώνται διαφορετικά στις αντιλήψεις των ανθρώπων για τα δύο φύλα:

Μου αρέσει να περιποιούμαι τους άντρες που δουλεύουν οι καημένοι...δουλεύουν όλη μέρα! Και καλά εμείς... να μας κλείσει κάποιος την πόρτα και να μας πει «φύγε από δω μωρή Γύφτισσα» αλλά ένας άντρας να τον προσβάλλεις είναι πολύ βαρύ. Εμείς γυναίκες είμαστε, το ξεχνάμε... δεν πειράζει... για τους άντρες είναι βαρύ...
(σχετικά μέσης ηλικίας πληροφορήτρια)

Η ικανότητα να βγάζεις χρήματα εκτιμάται ιδιαίτερα όταν γίνεται με προσωπικό κόπο και όχι με διάφορους παράνομους τρόπους (όπως το να ρίξεις τους συνεταίρους σου ή να ανοιχτείς σε ακραία παράνομες δραστηριότητες όπως το εμπόριο όπλων και ναρκωτικών) που άμεσα καταδικάζονταν από τους πληροφορητές μου, δεδομένου ότι δεν αποδεικνύουν κάποιες ιδιαίτερες ικανότητες.

Απόρροια καπατσοσύνης θεωρείται και η ανακάλυψη φτηνών προμηθευτών: «οι τρύπες». Η προσφορά αυτής της γνώσης σε κάποιον θεωρείται μεγάλη εξυπηρέτηση, η οποία συνεπάγεται «υποχρέωση».

Η αλλαγή αντικειμένων στο εμπόριο είναι συχνή και ο κορεσμός ενός αντικειμένου δε σημαίνει την «καταστροφή». Άμεσα θα υπάρξει αλλαγή και θα βρεθεί λύση στο πρόβλημα. Η ευκολία αυτή προσμετράται στην καπατσοσύνη και τη δυνατότητα κάποιου να κάνει ελιγμούς και να αντιμετωπίζει δυσκολίες.

Τα χρήματα είναι σημαντική αξία, η οποία τα τελευταία χρόνια κερδίζει όλο και μεγαλύτερο χώρο στις νεαρές ηλικίες. Κυρίως οι νέοι γυρολόγοι μερικές φορές υιοθετούν ακραίες μορφές εξαπάτησης, ενώ οι μεγαλύτεροι διατηρούν σκεπτικισμό και δεν εγκρίνουν τις ακρότητες:

Να μην κάνουν καραγκιοζιλίκια στη δουλειά... Να πηγαίνουν ήσυχα, νοικοκυρεμένα!

Ενώ αποδίδουν το άτοπο του τρόπου τους στο νεαρό της ηλικίας ή στο ταμπεραμέντο τους:

παράδειγμα, μια γυναίκα που ο άντρας της ήταν εθισμένος στην ηρωίνη «τον μάζευε» γιατί «του είχε αδυναμία» και γιατί «είχε και το παιδί» της, το οποίο «δεν ήταν σωστό να μεγαλώνει χωρίς πατέρα». Οι πληροφορήτριες έλεγαν ότι η γυναίκα αυτή είχε αδικαιολόγητη αδυναμία στον άντρα της που είναι «χαμένο κορμί».

Θα στρώσει.....

Η σημασία του χρήματος και του ανταγωνισμού που προέρχεται κυρίως από το χρήμα και τα αγαθά με συμβολική αξία εμφανίζεται στην καθημερινή συζήτηση και επικοινωνία μεταξύ των νέων (όπως ιδιαίτερα ακριβά αμάξια ή ρούχα) και των μεγαλύτερων για αυτά που απέκτησαν τα παιδιά ή τους δώρισαν. Η σημασία της απόκτησης υλικών αγαθών είναι μεγάλη και συνδέεται με το κύρος και την κοινωνική αξία των προσώπων, ενώ μετατοπίζεται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια προς αυτή την κατεύθυνση η κοινωνική καταξίωση (από τις ηθικές και συλλογικές αξίες που επικρατούσαν παλαιότερα).

Big man – big woman¹²⁴

Τα άτομα (άντρες και γυναίκες) που «έφτιαζαν ένα όνομα στη δουλειά», αλλά και μέλη της κοινότητας που γενικότερα μπορούν να συνδυάζουν ισχυρή προσωπικότητα και προσφορά σε συγγενείς και φίλους απολαμβάνουν υψηλή κοινωνική αναγνώριση ανάλογη με αυτήν ενός big man. Το κύρος τους είναι μεγάλο και η ακτινοβολία τους ισχυρή. Θεωρείται ότι ξέρουν τη ζωή και η πείρα τους είναι πολύτιμη και για τους άλλους. Πολλοί τους πλησιάζουν για να πάρουν συμβουλές, ηθική στήριξη και βοήθεια.

Ελένη: όλοι μιλάνε γι' αυτήν. Πώς να το πω; Ήταν γυναίκα με τα όλα της. Βαστούσε όλο το σπίτι μόνη της. Ήταν γυναίκα που δεν υπολόγιζε τίποτα... χωνόταν παντού!

Αντιγόνη¹²⁵: νοικοκυρά... κρατούσε γερό τιμόνι. Έκανε γλέντι 20-30 άτομα. Ήταν πολύ έξυπνη γυναίκα.

Εγώ: πως κατάφερνε και την εμπιστευόταν όλοι;

Αντιγόνη: αφού έβλεπαν ότι ήταν γερό τιμόνι!

Εγώ: και άντρες μέσα σε αυτούς;

Αντιγόνη: και άντρες και γυναίκες. Τα αδέλφια της – είχε 6 αδέλφια – παντρεμένα με οικογένειες, με παιδιά... παππούδες!.. αν θέλανε κάτι αυτή θα ρωτούσαν!

Ελένη: ήξερε να κάνει κουμάντο... ήταν η μόνη γυναίκα νομίζω που είχε ταξιδέψει στο εξωτερικό. Εκείνα τα χρόνια που δεν πήγαινε καμιά αυτή είχε ταξιδέψει.

Εγώ: είχε λεφτά;

Ελένη: είχε λεφτά η ίδια. Αυτή έκανε κουμάντο. Ήταν πολύ της δουλειάς και του σπιτιού.

Εγώ: ο άντρας της; θέλω να πω την άφηνε να κάνει κουμάντο, την εμπιστευόταν;

Αντιγόνη: α! δεν υπήρχε άλλος, ο καλύτερος άνθρωπος...! Όλα εκείνη. Λεφτά.. στο σπίτι... δραγουμάνος ήταν... Θυμάμαι εδώ της κυρά-Ολγας ο άντρας – Θεός σ'χωρέστον κι αυτόν – ξέρεις τι έλεγε για στη μάνα μου; Γεια σου κυρά Παναγιώτα που είσαι της γειτονιάς ο λοστρόμος.... Ο λοστρόμος της γειτονιάς ήταν!!

Εγώ: τώρα υπάρχουν τέτοιοι άνθρωποι;

¹²⁴ Ο όρος χρησιμοποιείται με την ανθρωπολογική του χρήση: άτομο που έχει ιδιαίτερο κύρος, που πηγάζει από την προσφορά του στην κοινότητα, την ανωτερότητα και το ενδιαφέρον που αναπτύσσεται γύρω από την προσωπικότητά του και το οποίο δεν είναι κληρονομικό.

¹²⁵ Η Αντιγόνη είναι περίπου 70 ετών και η Ελένη η νύφη της.

Αντιγόνη: δεν υπάρχουν τέτοιοι¹²⁶. Δεν υπάρχουν γιατί παρόλο που ήταν σε όλα κουμάντο ήταν πολύ ηθικιά γυναίκα. Δε χώραγε στο τσαρούχι της μύγα. Εγώ της άφηνα παιδιά αρραβωνιασμένα και έφευγα ταξίδι...

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των ατόμων αυτών, είτε είναι απλά μέλη κάποιας διευρυμένης οικογένειας, είτε πρόσωπα που έχουν «υψηλές» διασυνδέσεις είναι η γενναιοδωρία, η συνεχής και αδιάλειπτη προσφορά τους στην κοινότητα, ενώ το σημαντικότερο όφελος από αυτή την προσφορά είναι η αναγνώριση, το κύρος, η εξουσία, η δυνατότητα παρέμβασης στα πράγματα. Η καταξίωσή τους αυτή περιλαμβάνει συνήθως αναγνώριση και από Γκατζέ.

Κοινωνική αξία big men απέκτησαν και πρόσωπα τα οποία είτε ασχολούνταν με την πολιτική, είτε σχετίζονται με πολιτικούς, υποκινώντας, μέσα από αυτές τις σχέσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, ένα πάρε – δώσε προσφοράς και διευκολύνσεων. Η κοινότητα έστρεφε το βλέμμα προς αυτούς, ζητούσε βοήθεια και συμβουλές – ειδικά για κάποια πρακτικά θέματα – αποτελούν όμως μια ειδική κατηγορία, για την οποία πολλά μέλη της ομάδας έχουν μάλλον αρνητική άποψη και διφορούμενη στάση. Η αξία τους και η επίδρασή τους μπορεί να είναι δεδομένη, αλλά συνοδεύεται από χαμηλή εκτίμηση και αρκετές δοσοληψίες. Εξαίρεση βέβαια αποτελούν οι χαρισματικοί πολιτικοί, για τους οποίους πολλοί υπερηφανεύονται και παρότι στην προσωπική τους ζωή μπορεί να κρίνονται αυστηρά, η αξία τους είναι αδιαμφισβήτητη.

Η δημιουργία καταστάσεων - τα όρια της καπατσοσύνης

Ο τρόπος βίωσης της πραγματικότητας «αναλόγως των περιστάσεων», όπως αναφέρθηκε, σχετίζεται με την ικανότητα να χειρίζεται κανείς τα δεδομένα. Η ικανότητα αντίληψης της θέσης του άλλου και των δυνατοτήτων της στιγμής λειτουργεί διαφορετικά μέσα και έξω από την κοινότητα. Μέσα στην κοινότητα οι Ρομά αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τις ικανότητές τους για να αποφέρουν υπερβολικό υλικό κέρδος¹²⁷. Αν γίνει αυτό γίνεται πιο συγκαλυμμένα και χωρίς μεγάλη αποδοχή. Συγκαλυμμένες είναι πολλές φορές και διάφορες πρακτικές επιβολής και χειρισμού (όπως για παράδειγμα κάποιες πρακτικές μαγείας). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν βέβαια και απροκάλυπτες μορφές διαφόρων μορφών, όπως είπαμε, εξαπάτησης, βίας

126 Ασφαλώς υπάρχουν ισχυρές προσωπικότητες με ανάλογη ακτινοβολία άνδρες και γυναίκες (εγώ περισσότερο για γυναίκες άκουσα), εδώ όμως η πληροφορήτρια εστίασε στην ηθική διάσταση, η οποία θεωρεί ότι έχει αλλοιωθεί τα τελευταία χρόνια.

127 Υπάρχουν οικονομικές συναλλαγές, αλλά όχι στη βάση που γίνονται με τους Γκατζέ.

και χειραγώγησης, μέσα από τις λογικές των ανταγωνισμών και των συγκρούσεων ανάμεσα στα σόγια. Μέσα από την καπατσosύνη, ωστόσο, η κοινότητα προσδοκά στη δημιουργία καταστάσεων που οι χειρισμοί αυτοί θα γίνονται αποδεκτοί, σε διευθετήσεις παρεξηγήσεων και προβληματικών ζητημάτων και στη βίωση της συλλογικότητας. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η ικανότητα και όσο περισσότερο το άτομο την χρησιμοποιεί προς όφελος της «παρέας» και της ομάδας, τόσο περισσότερο κύρος και καλή φήμη αποκτά.

Για μεγάλο μέρος της ομάδας, η ηθική τάξη των Ρομά έχει όρια, τα όρια της κοινότητας. Έξω από την κοινότητα, τα χαρίσματα αυτά αποφέρουν κύρος όταν καταφέρουν να συνδυαστούν με πρακτικά οφέλη για την ομάδα. Επιπλέον, για μεγάλο μέρος της ομάδας, έξω από την κοινότητα μπορούν να διακινούνται ελεύθερα αυτά που μέσα σ' αυτήν απαγορεύονται: η ελεύθερη σεξουαλική δράση, η αντίληψη και πρακτική εκτίμηση του άλλου ως προσοδοφόρα πηγή κέρδους, η αταξία και η περιφρόνηση των κανόνων της συλλογικότητας. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι αυτός ο διαχωρισμός δεν είναι τόσο έντονος, ούτε τόσο αποτελεσματικός, όσο θα ήθελαν οι ίδιοι οι Ρομά να φαίνεται.

Για ένα άλλο μέρος της ομάδας δεν υπάρχουν όρια ούτε μέσα στην κοινότητα, ενώ τις μεγαλύτερες δυσκολίες συναντά η μερίδα εκείνη των ανθρώπων που προσπαθεί να διευρύνει τα όρια αυτά και έξω από την κοινότητα. Οι δυσκολίες αυτές αφορούν εκατέρωθεν προκαταλήψεις, όχι μόνο για την ηθική των Γκατζέ, αλλά και φόβους για αρνητικές προς τα άτομα πρακτικές (όπως εκμετάλλευση, απαξίωση, ρατσισμό και σεξουαλική διαφθορά – κυρίως όσον αφορά τις γυναίκες ή τα παιδιά).

Η επιδέξια διαχείριση της σχέσης με τους Γκατζέ – τα όρια της ηθικής

Ωστόσο, το σημαντικότερο πλήγμα στη φήμη κάποιου, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι κάποιο πλήγμα στην ηθική του ή στην ηθική των γυναικών της οικογένειάς του αν είναι άντρας (που βρίσκονται στη δική του ευθύνη). Βέβαια, επειδή, το να μειώσει κάποιος την τιμή κάποιου άλλου είναι κάτι πολύ σοβαρό δεν το κάνει εύκολα. Πολλές φορές, ακόμη και αν γνωρίζει πράγματα που είναι ιδιαίτερα μειωτικά για τον άλλο (όπως για παράδειγμα κάτι που εκθέτει την ηθική¹²⁸ του ή την ηθική μελών της οικογένειάς του), προσμετράει τις επιπτώσεις, ακόμη και εν μέσω μεγάλου τσακωμού, και αποφεύγει να κοινοποιήσει στην κοινότητα πράγματα που μπορεί να εκθέτουν σοβαρά τον άλλο, αρκούμενος να τα εκθέσει μόνο στους στενούς συγγενείς.

¹²⁸ Στους κανόνες των έμφυλων σχέσεων, αλλά και της εντιμότητάς του.

Η σχέση με τους Γκατζέ, από την άλλη, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι μια σχέση αμφίσημη. Υπό προϋποθέσεις είναι σχέση άντλησης κύρους και δύναμης, ενώ, υπό προϋποθέσεις πάλι, είναι σχέση υποβιβασμού του κύρους του μέσα στην ομάδα. Αυτό σχετίζεται με το ποιος χρησιμοποιεί τι, ενώ σημαντικό είναι να λειτουργεί το πρώτο και να αποφεύγεται το δεύτερο. Για παράδειγμα αν κάποιος έχει κύρος ανάμεσα στους Γκατζέ – πράγμα σχετικά σπάνιο – είναι σημαντικό και για την ομάδα.

Η συναισθηματική δομή του θύματος

Μια κυρίαρχη δομή που αφορά όχι μόνο τη σχέση με τους Γκατζέ, αλλά και στο εσωτερικό της κοινότητας, αφορά στην υιοθέτηση ρόλου *θύματος*. Η λογική του θύματος παρουσιάζεται ως συλλογική δομή σκέψης και συναισθήματος¹²⁹. Αποτυπώνεται και μέσα στην κοινότητα, στην εκφορά του λόγου στην απλή καθημερινή έκφραση, στο ύφος, που, όπως μου έλεγε μια πληροφορήτρια, δεν ήθελε να πάρουν τα παιδιά της: «το παραπονιάρικό μας». Εκφράζεται με παράπονα, αίσθηση αδικημένου έναντι των άλλων (αδελφών, γνωστών και φυσικά των Γκατζέ) ανάγκη αποκατάστασης αυτής της «αδικίας» που σε πολλές περιπτώσεις φέρνουν σε δύσκολη θέση κυρίως τους γονείς και αυξάνουν τις απαιτήσεις και τον ανταγωνισμό.

Χαρακτηριστικό είναι ότι στην αντίληψη των πολλών πληροφορητών μου (σε όλες τις ηλικιακές βαθμίδες και στις περισσότερες στάσεις συνείδησης) μια πρακτική (όπως μια απόλυση, μια παραποίηση ή ένας ρατσιστικός χαρακτηρισμός) δεν γίνονταν αντιληπτή ως γεγονός που μπορεί να συμβεί με τον ίδιο τρόπο και στους Γκατζέ, αλλά θεωρούσαν ότι ήταν πρακτική εναντίον τους, μέσα και μόνο από το γεγονός ότι είναι Τσιγγάνοι (χωρίς βέβαια να αποκλείσουμε ότι μπορεί να συνέβαινε και αυτό). Δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτό ότι στον Γκατζέ κόσμο μπορεί το ίδιο γεγονός να αφορά και σε άλλες ομάδες, ότι ο κάθε άνθρωπος μπορεί να βρεθεί να υφίσταται ρατσισμό και απαξίωση, κλπ.

Ομοίως, σε πολλούς Τσιγγάνους υπάρχει η αντίληψη ότι «οι Γκατζέ δεν μας αφήνουν να προοδεύσουμε», ότι «υπάρχει πολύς ρατσισμός», όπως υπάρχει επίσης και η αντίληψη ότι εξαιτίας του φθόνου «δεν αφήνει ο ένας Τσιγγάνος τον άλλο να προοδέψει» ή ότι «κάποιοι ‘μεγάλοι’ δεν μας αφήνουν να προκόψουμε» (ως εξήγηση για τις παραποιήσεις, τους

129 Η δομή αυτή παίρνει την έννοια μιας διαμορφωμένης συλλογικής πρακτικής που αναπτύσσεται και αναπαράγεται αυτόματα, χωρίς συνειδητές διαδικασίες. Ενδεχομένως να ταιριάζει καλύτερα η έννοια του *habitus* του Bourdieu.

ρατσιστικούς χαρακτηρισμούς, αλλά και την επιβολή των Γκατζέ απόψεων προς την ομάδα και την εξέλιξή της (βλ. παρακάτω)).

Πολλοί πληροφορητές, ωστόσο, εντοπίζουν τον προβληματικό χαρακτήρα της λογικής του «θύματος»: *έχομε και μεις ευθύνες, δεν φταίνει μόνο οι άλλοι.*

«Φταίνει οι Γκατζέ»

Ο λόγος μέσα στη Ρομά κοινότητα για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι λόγος αντιφατικός¹³⁰. Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού υπάρχει ως αντίληψη στους περισσότερους Τσιγγάνους της συγκεκριμένης ομάδας, όμως οι απόψεις για τη λύση του προβλήματος διαφέρουν δραματικά. Αρκετοί είναι εκείνοι που αποδέχονται τη συμμετοχή της κοινότητας στο πρόβλημα, οι περισσότεροι όμως υποστηρίζουν ότι είναι ευθύνη των Γκατζέ και επομένως πρέπει να αλλάξει με ευθύνη των Γκατζέ, ενώ σχεδόν όλοι δεν βλέπουν γύρω από αυτό καμία λύση, απογοητευμένοι (όσοι τουλάχιστον προσπάθησαν) από την ανακύκλωση των προβλημάτων.

Οι στάσεις απέναντι στα προβλήματα είναι πολύ διαφορετικές ανάμεσα στα άτομα. Ο καθένας προσπαθεί να χειριστεί τα ζητήματα όπως μπορεί, ενώ όσοι ασχολούνται, όπως είπαμε με Γκατζέ, είναι στο στόχαστρο του κοινωνικού ελέγχου και οφείλουν να καταδεικνύουν ότι σέβονται και βοηθούν τους «δικούς τους». Οι απόψεις είναι αντιφατικές μέσα στην κοινότητα, αλλά και στα ίδια τα άτομα. Οι Ρομά αρνούνται τις αντιφάσεις που προκύπτουν από τη στάση τους απέναντι στους Γκατζέ και τις πρακτικές της καθημερινής τους δράσης που την αναπαράγουν. Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση θεωρείται γι' αυτούς άμυνα και για τους Γκατζέ απόρριψη. Κατ' αυτή την έννοια ουσιαστικά θεωρείται μόνο επιλογή των Γκατζέ, την οποία αναγκαστικά εισπράττουν, ενώ οι όποιες στάσεις τους περιέχουν υποτίμηση, αποκλεισμό και απόρριψη προς τους Γκατζέ, περιφρόνηση προς τους θεσμούς του κράτους, καθώς και συγκεκριμένες πρακτικές που μπορεί να θέτουν στις σχέσεις αυτές εμποδία, δεν γίνονται αντιληπτές ως μέρος του προβλήματος, αλλά ως αποτέλεσμα του.

Ρατσισμός, ωφελιμότητα και διαπραγμάτευση στη σχέση με τους Γκατζέ: η διαχείριση της υποτίμησης (1)

¹³⁰ Το ίδιο φυσικά αφορά και στο κράτος ή στην τοπική αυτοδιοίκηση.

Έλενα: Να σου πω τι πιστεύω από μας; ότι πριν προλάβει εκείνος [ο Γκατζό δηλαδή] να μας δει διαφορετικά θα αντιδράσουμε εμείς διαφορετικά για να μην τη βγει, για να μην μας την πει..

Ιωάννα: Να μη μας μειώσει, να μη μας βγει από πάνω...

Πένυ: Εγώ νομίζω ότι δεν αλλάζει...

Ιωάννα: Δεν θα αλλάξει... και κάτι να κάναμε δεν αλλάζει, γιατί έχει δημιουργηθεί αυτή η εντύπωση εδώ και χρόνια

(συζήτηση με νεαρές πληροφορήτριες για την λάθος εικόνα που έχουν οι Γκατζέ για την ομάδα)

Η σχέση με τους Γκατζέ διαμορφώνεται στα όρια μιας ιδιαίτερα ευαίσθητης αμφισημίας: οι Γκατζέ υποτιμούν, απορρίπτουν και «δεν κάνουν ποτέ καλό». Η σχέση αυτή βιώνεται ως σχέση που φέρει πολλαπλές μορφές εξουσίας και έλλειψης αποδοχής, αν και πολλοί πληροφορητές παραδέχονται: «δίκιο έχουν, οι άνθρωποι έρχονται κουρασμένοι στο σπίτι τους να ξεκουραστούν, δεν μπορούν να ακούν φασαρία μεσημέρι – βράδυ». Πέρα όμως από όποιες παραδοχές, οι καθημερινές εκδηλώσεις «ρατσισμού¹³¹» είναι πραγματικότητα, τόσο στη ρητορική, όσο και στα βιώματα:

... δε θέλουν τα σόγια, ειδικά της αντίθετης πλευράς, ειδικά το σόι το δικό μου, η μάνα μου, ο παππούς κι αυτά, πρέπει να τους πεις ότι την αγαπάω και θέλω να την κάνω γυναίκα μου... θα μου φέρουν αντίρρηση. Κάθε οικογένεια θα φέρει αντίρρηση... όσα λεφτά και αν έχω, όσο καλός και αν είμαι, όσο και να μπορώ να τη ζήσω... επειδή είμαι Τσιγγάνος...

... μου έτυχε Μαρία... «είναι Τσιγγάνος -σου λέει- πάει τελειώσει!» Δεν πάει να 'χω τελειώσει διδακτορικό, να 'μαι γιατρός..., να 'χω σπίτι, να 'χω τα πάντα, να γίνω δήμαρχος... θα βρεθούν να πούνε... «είναι Τσιγγάνος».. «μωρέ άντε πηδήξου –θα πούνε - πήγες κι έμπλεξες!»... ο Νίκος πχ έχει αντίθετη γνώμη και προσπαθώ να τον πείσω με οποιοδήποτε τρόπο και με τη δικιά μου συμπεριφορά... θα γυρίσει μια μέρα να μου πει «άντε ρε Γύφτε»... φίλοι τώρα μεταξύ μας που θα μαλώσουμε το ένα, το άλλο, και επειδή είχε άδικο και του λέω : «δεν έχεις δίκιο... είναι έτσι κι έτσι κι έτσι»... «άντε ρε Γύφτε» λέει... «όλο έτσι κάνεις»...

(νεαρός πληροφορητής)

Περικλής: εγώ όταν ήμουν μικρός κι άκουγα Γύφτος, Τσιγγάνος, δεν μπορούσα να καταλάβω τίποτα. Από τους μεγαλύτερους είχα γνωρίσει τα τσιγγάνικα και ένοιωθα λίγο διαφορετικά. Με έκαναν να νοιώθω το σχολείο... Ένοιωθα πολύ μειονεκτικά. Ένοιωθα μέσα μου γιατί να έχω γεννηθεί από γονείς Τσιγγάνους; Κάπως έτσι.

Έλσα: ναι, ναι. Πολλές φορές τα παιδάκια. Πολλά παιδιά...

Περικλής: στην πορεία όταν πήγα γυμνάσιο, δεν είχα αυτό το πρόβλημα. Βέβαια είχα και κάποιους καθηγητές που συζήτησα μαζί τους, είπαμε κάποια πράγματα. Στο Λύκειο πάλι δεν είχα. Εφόσον ήξεραν ότι ήμουν Τσιγγάνος με προσέχαν ακόμα περισσότερο. Τα παιδιά όμως τα σημερινά, τα πιτσιρίκια, δεν παίζουν με την παρέα πολλές φορές. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: ο Πρόεδρος μας έχει ένα γιο, ο Γιαννάκης...

Εγώ: εσένα σε παίζανε;

Περικλής: με παίζανε.

Έλσα: Παίζει ρόλο και το χρώμα. Όταν είσαι ανοιχτόχρωμος σε παίζουν οι άλλοι, εντάξει;!

¹³¹ Οι εκδηλώσεις συνήθως είναι πραγματικές, αλλά μπορεί απλά να βιώνονται ως τέτοιες. Για παράδειγμα μπορεί κάποιος να βάλει το στερεοφωνικό σε μεγάλη ένταση το μεσημέρι και ο γείτονας να φωνάξει την αστυνομία. Αυτό θα εκληφθεί ως κίνηση ρατσισμού και μπορεί να είναι. Μπορεί όμως ο γείτονας να φώναζε την αστυνομία όποιος και αν είχε το στερεοφωνικό δυνατά.

Περικλής: Με παίζανε όπου θέλαν να με παίζουν. Στα πολλά πολλά δεν με βάζανε. Αλλά εγώ ήμουν από μικρό παιδί, η φύση μου είναι τέτοια, να είμαι δραστήριος να ... έβαζα για πρόεδρος, για ταμίας και έβγαينا. Με αποδέχονταν τα παιδιά. Από το Γυμνάσιο μέχρι το Λύκειο ήμουν μέσα στα πενταμελή συμβούλια. Τι γίνεται όμως; Ένα παράδειγμα: Του προέδρου ο γιος, ο Γιαννάκης πάει αγγλικά, φροντιστήριο. Του λέγανε «που πας σχολείο, Γιαννάκη;» Τους λέει «στο 2ο.» Λένε «α, στο σχολείο των Γύφτων;» Το παιδάκι γέλαγε, γιατί ο πατέρας του είναι πρόεδρος των Γύφτων, να το πούμε έτσι. Γέλαγε. Γίνονται αυτά σήμερα. Εγώ πάντως είχα φτάσει στο σημείο να λέω «γιατί να 'χω γεννηθεί από Τσιγγάνους γονείς;. Γιατί ο πατέρας μου να μην είναι Έλληνας, γιατί η μάνα μου να μην είναι Ελληνίδα;» Έτσι το έλεγα. Είχα φτάσει σε ένα τέτοιο σημείο.

(απόσπασμα από συνέντευξη σε άτομα που εργάζονται σε πρόγραμμα του Δήμου)

... μα Μαρία ξέρεις πώς πήγαινα να νοικιάσω σπίτι; Κατ' αρχήν δεν πήγαινε ποτέ ο Γιάννης. Ο Γιάννης δεν είχε το δικαίωμα να ξέρει το χώρο αν του αρέσει αυτός ο χώρος που θα ζει, γιατί ο Γιάννης είχε το χρώμα που για όσους πρέπει να έχουν οι Τσιγγάνοι. Ο Γιάννης δεν τους την έσπασε. Εγώ τους την έσπασα. Δεν το είχα αυτό το χρώμα που έπρεπε να έχω. Έλα όμως που έρχονταν η κρίσιμη στιγμή του επιθέτου στο συμφωνητικό. Όλα ωραία, όλα καλά, περιέγραφα του Γιάννη πώς είναι το σπίτι... τι μας κάνει, τι δεν μας κάνει ...όταν έρχονταν η ώρα να γίνει το συμφωνητικό και έλεγα Δημητρίου, με ρώταγαν: «μήπως είσαι Τσιγγάνα;» «Ναι είμαι Τσιγγάνα, αλλά κοιτάχτε έχω και αυτό το πτυχιάκι και κοιτάχτε τη φορολογική μου δήλωση... έχω και εισόδημα, σταθερό, μηνιαίο»... «όχι, όχι»... Δεν κατάφερα ποτέ στην Αγία Βαρβάρα να ζήσω σε νοικιασμένο σπίτι. ... Αγία Βαρβάρα δεν ζήσαμε ποτέ, παρά μόνο αυτό που αγοράσαμε. Και αυτό που αγοράσαμε... οι συγγάτοικοι εδώ .. αίμα φτύσαμε Μαρία! Πολλούς μεγάλους καυγάδες είχαμε επειδή σ' αυτή την πολυκατοικία δεν είχε ξαναμείνει Τσιγγάνος ποτέ, ούτε σαν νοικάρης, ούτε σαν τίποτα. Εμείς ήμασταν οι πρώτοι που παραβιάσαμε το άβατον! Κατάλαβες; Τώρα μου λένε «ξενοικιάστηκε το επάνω Μαρία μήπως θέλει ο αδελφός σου, μήπως θέλει η αδελφή σου... και να πιούμε και καφέ και κρασί μαζί» αλλά τι να το κάνω εγώ τώρα; Δηλαδή πρέπει να σου δείξω τα διαπιστευτήριά μου; Να με ζήσεις 10 χρόνια; Δώσε μου την ευκαιρία ρε παιδί μου και άμα δε σου κάνω διώξε με...

(Μαρία Δημητρίου)

Αρκετοί νέοι πληροφορητές μου επεσήμαναν τα προβλήματα που συνάντησαν από τους Γκατζέ και την απόρριψη που εισέπρατταν στην προσπάθειά τους να κάνουν κάτι άλλο από τα συνήθη επαγγέλματα. «Όσοι έχουν σταδιοδρομήσει εκτός κοινότητας δεν φαίνεται ότι είναι Τσιγγάνοι» μου επεσήμαιναν οι πληροφορητές. Η προκατάληψη είναι ισχυρή.

Χαρακτηριστικά πιστεύω αν όχι όλοι, κάποιο ποσοστό [Γκατζέ πιστεύει] ότι είμαστε... «εντάξει.. έλα μωρέ το Γύφτο...» ότι μας έχουν για πολύ παρακατιανούς ότι δεν ξέρουμε να μιλάμε, δεν ξέρουμε να φερόμαστε... ότι... πώς μας βλέπουν οι περισσότεροι;... ότι δε μπορούμε να κάνουμε κάτι. Και όταν ακούν ότι κάποιος ας πούμε καλή ώρα όπως τώρα, ο αδελφός της είναι ναυτικός, θα πουν: «μωρέ μπράβο το Γύφτο!» Κάποιοι άλλοι θα το χαρούνε και θα πούνε «μπράβο»!

(νεαρή πληροφορήτρια, απόσπασμα από τη συνέντευξη με τα τέσσερα κορίτσια)

Για να ισορροπήσει τη σχέση εξουσίας, η αίσθηση αδικίας, αλλά και η εντύπωση της εκμετάλλευσης, ένα μεγάλο μέρος της ομάδας διαμορφώνει πρακτικές άντλησης οφέλους, μέσα από την οποία η σχέση με τους Γκατζέ θα προσφέρει κάποιο όφελος, από τα πιο απλά πράγματα έως τα μεγαλύτερα και θα λειτουργεί όχι μόνο ως δεξαμενή πελατών και χρημάτων για το

γυρολογικό εμπόριο ή το εμπόριο των καταστημάτων, αλλά και ως *συμβολικό κεφάλαιο* αντλώντας αφενός τη συμβολική αποδοχή από μέρους μιας ομάδας (από την οποία συνήθως λαμβάνουν απόρριψη), γνωριμίες με ανθρώπους που «είναι μέσα στα πράγματα» και έχουν εξουσία, αλλά και Γκατζέ πρόθυμους να επωμιστούν το οικονομικό κόστος πιο απλών πραγμάτων (όπως αυτό μιας κουμπαριάς)¹³². Με τον τρόπο αυτό αντιστρέφουν προς όφελός τους τα δεδομένα και *χρησιμοποιούν την εξυπνάδα, την καπατσοσύνη και τη γοητεία τους για να παγιδεύσουν τους «χαζούς» Γκατζέ σε ένα παιχνίδι συναλλαγής από το οποίο θα βγουν πολλαπλά κερδισμένοι*. Είναι περιττό να τονιστεί εδώ ότι κάτι τέτοιο λειτουργεί θετικά στην εικόνα τους και είναι στα επιτρεπόμενα όρια των σχέσεων με τους Γκατζέ, των οποίων η αφέλεια (όσο και η πονηριά) χρησιμοποιείται.

Βεβαίως θα πρέπει να τονιστεί ότι δε βλέπουν όλοι οι Τσιγγάνοι τη σχέση με τους Γκατζέ ως σχέση εκμετάλλευσης. Εξ αιτίας όμως της σημαντικής παρουσίας της προκατάληψης οι Τσιγγάνοι είναι σχεδόν υποχρεωμένοι να έχουν κάποιο όφελος από τη σχέση αυτή, προκειμένου να μην κατηγορηθούν για αφέλεια ή θεωρηθούν θύματα των Γκατζέ που «τους θυμούνται μόνο όταν θέλουν κάτι να κερδίσουν», ή θεωρηθεί ότι ασυνείδητα συναινούν σε αυτή τη θυματοποίηση και υποτίμηση από μέρους των Γκατζέ, εφόσον δεν αντιστρέφουν έστω και συμβολικά τους όρους. Η άποψη αυτή δεν έχει την ίδια ισχύ σε όλους και εξαρτάται τον τρόπο που εμφανίζεται ο Γκατζό στη ζωή τους. Όσοι όμως συγχρωτίζονται πολύ με Γκατζέ είναι «υποχρεωμένοι» να αποδεικνύουν ότι κινούνται «σωστά» (κυρίως κρατώντας την ηθική τους).

Η όποια δηλαδή ανάπτυξη και εξέλιξη των σχέσεων με τους Γκατζέ επιτυγχάνεται μέσα στην ομάδα δεν θα πρέπει να θεωρείται απειλή για τους άλλους, ενώ παράλληλα όλη η ομάδα φροντίζει να επωφεληθεί ή να κάνει κάτι ανάλογο. Η «απόκλιση» ξεκινά όταν κάποιος απορρίπτει την ομάδα του και να προσαρτηθεί στην ομάδα των «άλλων» – πράγμα ανεπίτρεπτο, το οποίο τιμωρείται (ίσως και το μόνο) με το ίδιο νόμισμα (με απόρριψη δηλαδή).

Για το λόγο αυτό οι σχέσεις ανταγωνισμού, που ένα μέρος της ομάδας υιοθετεί, σε πολλές περιπτώσεις είναι μάλλον ισχυρότερες από τις σχέσεις αλληλεγγύης. Ο ανταγωνισμός αυτός έχει τη λογική της διατήρησης της ομάδας στα ίδια, χωρίς σημαντικές αποκλίσεις, οι οποίες μπορεί να θέσουν ρήγμα στην ταξινόμηση των σχέσεων με τους Γκατζέ. Το ρήγμα αυτό ανοίγει με

¹³² Η πρακτική αυτή είναι χρήσιμη για πολλούς λόγους. Κυρίως για το οικονομικό κόστος (οι κουμπάροι πληρώνουν, εκτός άλλων, και τα ρούχα των νεονύμφων που είναι αρκετά ακριβά), ενώ ελευθερώνουν το πεδίο των εν δυνάμει συζύγων (οι ενδογαμικές πρακτικές δεν επιτρέπουν σε κουμπάρους να παντρεύονται, ενώ επιτρέπουν στα δεύτερα εξαδέλφια).

δυσάρεστο τρόπο το ζήτημα της απόρριψης και της περιφρόνησης, το οποίο η ομάδα προσπαθεί με ατομικούς και συλλογικούς τρόπους να καλύψει. Μια ένδειξη ότι κάποιος ενστερνίζεται αυτή τη λογική (και επομένως απορρίπτει την ομάδα του) ισοδυναμεί με προδοσία και είναι ασυγχώρητη.

Η ομάδα συσπειρώνεται στην απόρριψη, η οποία είναι μέρος της διαμόρφωσης των ταυτοτήτων της¹³³. Ο φθόνος συμπληρώνει τη συλλογική συνοχή της ομάδας και διατηρεί τα όρια της. Το όποιο άνοιγμα στους Γκατζέ πρέπει να αποβλέπει στο καλό και στο ανέβασμα όλης της ομάδας, αλλιώς το άτομο που το τελεί αφήνει εκτεθειμένα τα υπόλοιπα μέλη της. Κάθε τέτοια κίνηση ισοδυναμεί με «προδοσία», διότι, κυρίως μια τέτοια κίνηση είναι που θέτει εκ νέου σε αμφισβήτηση το αξιακό σύστημα των υπολοίπων, αποκαλύπτοντας τις εσωτερικές συγκρούσεις, τις αντιφάσεις και εν τέλει φέρνει στη μνήμη την πιο βαθειά συγκάλυψη της απαξίωσης των Γκατζέ και υπενθυμίζει ότι η επιχειρούμενη αντιστροφή της ρητορικής δεν είναι τελικά τόσο αδιάβλητη όσο φαίνεται. Ο πυκνός κλοιός του συλλογικού φθόνου, σε ηθική βάση, διατηρεί τα όρια περισσότερο από κάθε άλλη πρακτική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο κλοιός αυτός είναι αδιάρρηκτος ή συντονίζει όλους με τις ίδιες λογικές (κάτι που θα ήταν αδύνατον, καθώς οι στόχοι και οι προσωπικές προσπάθειες των μελών της ομάδας διαφέρουν). Μπορεί όμως να συντονίζει σε μια σκληρή κριτική, μέσω του κοινωνικού ελέγχου και της διακίνησης της πληροφορίας, ένα μεγάλο μέρος της ομάδας.

Επιπροσθέτως, σε διάφορες ατομικές ή συλλογικές προσπάθειες, μέσα από τις οποίες οι Ρομά θέλουν να εισέλθουν στο χώρο των Γκατζέ ή θέλουν να αλλάξουν τη θέση τους με βάση την εκπαίδευση και να θέσουν στόχους για εργασία διαφορετικούς από αυτούς του εμπορίου, και μέσα από αυτές εκθέτονται άμεσα και ισότιμα στον Γκατζέ χώρο, η απόρριψη από μέρους των Γκατζέ και επομένως αποτυχία (κάτι που, όπως αναφέρθηκε, είναι συνηθισμένο) ανατροφοδοτεί το τραύμα των σχέσεων, δίνοντας άλλοθι στο άτομο και στον περίγυρό του και ενδυναμώνοντας κάθε απόφαση για ατομική ή συλλογική πρακτική δόλου, εκδίκησης και συμβολικής ταπείνωσης¹³⁴ των «σκληρών» και «κακών» Γκατζέ (κυρίως μέσα από τις πρακτικές της δουλειάς, αλλά και με όποιους άλλους τρόπους έχει διαθέσιμους η ομάδα).

¹³³ Με την έννοια ότι είναι υπαρκτό στις σχέσεις, στις επιλογές και στις αξιολογήσεις των ατόμων, όχι ότι δεν μπορεί να βιωθεί η ταυτότητα χωρίς το στοιχείο αυτό.

¹³⁴ Στο συμβολικό έλεγχο που αποκομίζει ο Ρομ έναντι του Γκατζό από το παζάρεμα στην αγορά αναφέρεται και ο Steward (1997a).

Από την άλλη βέβαια, εξαιτίας του ότι οι ατομικές πρακτικές ενθαρρύνονται, ο καθένας προσπαθεί να επιτύχει όσο γίνεται μεγαλύτερα οφέλη γι αυτόν και την οικογένειά του και οριοθετεί σχεδόν σε προσωπικό επίπεδο τη σχέση με τους Γκατζέ. Η ατομική πρωτοβουλία και η στήριξη της οικογένειας μπορεί να είναι εξίσου σοβαρή και αποτελεσματική για την ανάπτυξη καταστάσεων διαφορετικών από αυτές που υιοθετούνται γενικά. Σε αυτό παίζουν σημαντικό ρόλο τα αξιακά πρότυπα μιας οικογένειας και ενός ατόμου, η προσωπικότητά του, αλλά φυσικά και οι συγκυρίες.

«Με βλέπεις εμένα;... έχω τελειώσει Πανεπιστήμιο εγώ!» η διαχείριση της υποτίμησης (2)

Οι συνεχείς αστεϊσμοί και τα πειράγματα στην κοινότητα συνοδεύουν κάθε συνάντηση, ακόμα και αυτές που έχουν δυσάρεστο ή συγκρουσιακό χαρακτήρα¹³⁵. Το χιούμορ είναι βασική συνισταμένη κάθε σχέσης. Σε πολλές περιπτώσεις η διαχείριση των σχέσεων βασίζεται αποκλειστικά σε αστεϊσμούς. Καυστικά και ευρηματικά σχόλια μπορεί να αφορούν την εμφάνιση, το χαρακτήρα, τα ελαττώματα κάποιου και σχεδόν πάντα γίνονται αποδεκτά καλοπροαίρετα ή ειρωνικά με αλληλοαστεϊσμούς – αφορμή για γέλιο.

Η Νίνα έχει χωρίσει με τον άντρα της και είναι τώρα κάνα δυό μέρες που «δεν θέλει να τον βλέπει καθόλου». Φίλοι και συγγενείς την πειράζουν σχετικά:

Γιάννης (ξάδερφος): μωρέ, πως είσαι έτσι; και θες να σε θέλει ο άντρας σου; ποιος πάει μαζί σου, έτσι όπως έχεις γίνει; (σχολιάζοντας την εμφάνισή της, αλλά κάνοντάς της και σχόλια για «ξανθό» ή «μελαχρινό» «κέρατο» - λόγω του θέματος της συζυγικής απιστίας που προέκυψε)

Νίνα: δε με νοιάζει, σε λίγο θα αδυνατίσω και θα δεις πως θα είμαι! σε ένα μήνα θα δεις, ποιος πάει μαζί μου!

Αντρέας (οικογενειακός φίλος): εγώ να 'ρθω;

Νίνα: εγώ είπα ότι πάω με Έλληνες, όχι με Πακιστανούς! (κάνοντας έμμεσο σχόλιο για το σκούρο μελαχρινό του χρώμα)

Το χιούμορ εκδηλώνεται κάποιες φορές με μορφή θεατρικότητας. Όχι μόνο στο πλαίσιο της κοινότητας, αλλά, όταν ο συγχρωτισμός με τους Γκατζέ επιβάλλει εγγύτητα και αισθάνονται ότι παρακολουθούνται στενά ή αδιάκριτα (πχ στο λεωφορείο ή στο δρόμο), πολλοί νεαροί Ρομ αντιστρέφουν το πιθανό υποτιμητικό βλέμμα των γύρω τους¹³⁶, επινοώντας θεατρικούς διαλόγους και προσδίδοντας στους εαυτούς τους κάποια μορφή κύρους που ένας Γκατζέ θα

¹³⁵ Το χιούμορ και ο αυτοσαρκασμός μπορεί να είναι χαρακτηριστική αντίδραση κάποιου που βρίσκεται σε δύσκολη θέση. Αυτό βέβαια δεν αφορά σε όλα τα γεγονότα και περιστάσεις, όπως για παράδειγμα όταν κάτι δεν πάει καλά στις διαπραγματεύσεις σε θέματα τιμής ή στην αντίδρασή του σε κάποιο τραγικό γεγονός.

¹³⁶ Δεδομένου ότι όπως είπαμε πολλοί μπορεί να «φαίνεται» ότι είναι Ρομά.

ζήλευε (για παράδειγμα υιοθετούν ρόλο ατόμου που έχει κάνει σημαντικές σπουδές ή έχει σχέσεις με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα, πολιτικούς, διασημότητες, κλπ). Δεν είναι λίγες οι φορές που υιοθετούν κάποιο αυτοσχέδιο θεατρικό ρόλο για να προκαλέσουν, να σοκάρουν, να χλευάσουν το αξιακό σύστημα των Γκατζέ ή απλά να διασκεδάσουν. Σε μια τέτοια περίπτωση δύο νεαροί Τσιγγάνοι στο λεωφορείο παρίσταναν τους ιδιαιτέρως σπουδασμένους (οι οποίοι σταδιακά ανέβαζαν το επίπεδο των σπουδών τους για να γίνουν στο τέλος καθηγητές Πανεπιστημίου), κυρίως για να τους ακούν οι Γκατζέ ακροατές που παρακολουθούσαν άναυδοι τον «περίεργο» και άτοπο διάλογο, διασκεδάζοντας έτσι τη βαρετή διαδρομή.

Τα περιστατικά αυτά μπορούμε να τα δούμε ως παρωδία των σχέσεων εξουσίας μέσα από την αντιστροφή των ρόλων. Ο Sibley (1995) μας επισημαίνει ότι αυτό συμβαίνει συχνά σε περιθωριακές ομάδες, οι οποίες εμφανίζονται στο κέντρο με παρατηρητές τους κυρίαρχους (πχ παραμύθια, ιστορίες κ.α. που αντιστρέφουν την εικόνα αυτού που παραδοσιακά έχει τη δύναμη).

Δ.ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ

Η σχέση με την εκκλησία δεν περιορίζεται στα τάματα και στις μεγάλες γιορτές, είναι μια σημαντική παρουσία στην καθημερινή ζωή, η οποία συνοδεύεται από μια ανεπτυγμένη τα τελευταία χρόνια σχέση σεβασμού προς τους κανόνες και τα νοήματά τους. Αυτό βέβαια δεν εμποδίζει τους ίδιους ανθρώπους να παραβαίνουν τους κανόνες αυτούς συνειδητά ή ασυνείδητα, καθώς και πολλά από τα μέλη της ομάδας να λειτουργούν παράλληλα – όπως είπαμε – με τις θρησκευτικές δραστηριότητες και άλλες μεθόδους επιρροής και εξαναγκασμού στην κοινότητα (λιγότερο ή περισσότερο βίαιες), όπως μαγικές συνταγές, ξόρκια, κλπ

Η θρησκεία μας είναι ζωντανή

Δεν είναι λίγες οι φορές που άνθρωποι ανεξαρτήτου ηλικίας μου παρουσίαζαν τη σχέση τους με το Θεό ως βασική μέριμνα. Αρκετοί πληροφορητές μου κάθε ηλικίας μου μίλαγαν για το Θεό τοποθετώντας τη σχέση σε καθημερινή βάση.

Έχουμε δείγματα και τα προσπερνάμε. Δεν είμαστε αρκετά πιστοί όσο θα έπρεπε...
(νεαρή πληροφορήτρια)

Πολλές φορές από συζητήσεις μεταξύ τους, ιδιαίτερα στις πολύωρες αναφορές σε βίους Αγίων, θαύματα και ιστορίες με θρησκευτικό περιεχόμενο, συμπεραίναν:

Δεν έχουμε αρκετή πίστη. Η θρησκεία μας είναι ζωντανή, αλλά θέλει πίστη και προσευχή. Άμα μέσα σου βαθιά ζητήσεις κάτι με πίστη θα γίνει.

(πληροφορητής 30 ετών)

Και αλλού:

Οι Έλληνες έχουμε την καλύτερη θρησκεία. Στον πόλεμο η Παναγία πολεμούσε μαζί με τους στρατιώτες. Φαντάσου ένα τσούρμο άνθρωποι είχαν νικήσει τους Τούρκους. Γι αυτό σου λέω η θρησκεία μας είναι ζωντανή.

Ποιος ήταν εκείνος ο πόλεμος που νίκησε η Παναγία και ψάλλαν μετά στην εκκλησία το Υπερμάχω...;

(ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Αρκετές φορές άκουγα ιστορίες στις οποίες κυριαρχούσαν αναμφισβήτητα τα «δείγματα της παρουσίας του Θεού». Τα θαύματα συζητούνται ως καθημερινή και υπαρκτή υπόθεση. Μια φορά είχα πάει με ένα πληροφορητή μου στο σπίτι μιας γυναίκας διότι είχε μαθευτεί ότι είχε γίνει ένα «θαύμα». Το θαύμα αφορούσε την εμφάνιση πάρα πολλών μικρών σταυρών στην κουρτίνα πάνω από το νεροχύτη στα εικονίσματα. Το σπίτι ξάφνου έγινε πέρασμα γνωστών, φίλων, περιέργων, όλης της κοινότητας.

Το θαύμα θεωρήθηκε τελικά καλός οιωνός για την υγεία του παιδιού του σπιτιού (το οποίο ήταν άρρωστο). Ο νεαρός πληροφορητής μου θεώρησε ότι το παιδί είναι «άγγελος Κυρίου» και αυτά είναι τα σχετικά «δείγματα». Έλεγε πάνω στην κουβέντα:

..μπορεί να είναι και τίποτα παρουσίες τώρα εδώ και εσείς να μην τις καταλαβαίνετε... την άλλη φορά είχαμε πάει σε ένα μοναστήρι να προσκυνήσουμε και ξαφνικά οι άγιοι βγήκαν, έτσι κοντοί κάπως, όπως ήταν στην εικόνα και τους είδε όλος ο κόσμος¹³⁷ ...

(σχετικά νεαρός πληροφορητής)

Στην επιστροφή στο σπίτι ο ίδιος πληροφορητής μου έλεγε ότι έχουν μεγάλη δύναμη αυτά που δίνει ο Θεός στον άνθρωπο, αλλά ο άνθρωπος αυτά δεν τα αξιοποιεί:

..γιατί ο Θεός λέει «να σου κάνω αυτό που θέλεις αλλά εσύ θα συμμορφωθείς με τις εντολές μου; Θα γίνεις πιο σωστός άνθρωπος;»

(σχετικά νεαρός πληροφορητής)

Η έντονη ευλάβεια και θρησκευτική ζωή δεν αποκλείει την ανάπτυξη σχέσης «δούναι και λαβείν» στη συνεργασία με το Θεό. Τα θαύματα πολλές φορές προσλαμβάνονταν ως συγκεκριμένη παραχώρηση του αγίου που όμως δεν αφορά κάποια απροσδιόριστη θεία βούληση και τους νόμους της έξω από την ανθρώπινη επιρροή, αλλά τη λογική του πάρε – δώσε. Μια

¹³⁷ Τέτοιου τύπου αναφορές δεν ήταν σπάνιες σε σοβαρές συζητήσεις άμα το επέτρεπαν οι περιστάσεις.

πληροφορήτρια μου, η οποία χρειαζόταν λεφτά για να καλύψει τις ανάγκες που είχε η ίδια και τα παιδιά της, σκεφτόταν να τα ζητήσει από τον Άγιο:

Άμα του ζητήσω του Αγίου θα μου δώσει... γιατί να μη μου δώσει; Αφού ξέρει ότι τα χρειάζομαι... (μέσης ηλικίας πληροφορήτρια)

Όνειρα και παράδοση

Τα όνειρα είναι πολύ σημαντικό κεφάλαιο στη ζωή των συγκεκριμένων Τσιγγάνων και το αντίκτυπό τους απλώνεται σε όλα τα σοβαρά γεγονότα της καθημερινής ζωής. Πολλές σοβαρές αποφάσεις έχουν ληφθεί μέσω ονείρων, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που δίνουν συγκεκριμένα μηνύματα και κατευθύνσεις. Κάποιες φορές «λένε» αυτά που δεν θα μπορούσαν να ειπωθούν διαφορετικά, άλλες φορές πάλι τα όνειρα είναι θεματοφύλακες των εθίμων και της ζωής των ατόμων, κάποιες άλλες φορές εκφράζουν το ακριβώς αντίθετο, την παραβίαση δηλαδή του εθιμοτυπικού νόμου προς όφελος μιας συγκεκριμένης αναγκαιότητας¹³⁸ και κάποιες άλλες φορές – λιγότερες – χρησιμοποιούνται για την επίτευξη κάποιου στόχου, χωρίς να έχουν υπάρξει πραγματικά (βλ. παράδειγμα παρακάτω). Προφητικά όνειρα μου διηγούντουσαν συχνά πληροφορητές μου σε μεγάλα γεγονότα της οικογενειακής ζωής. Μηνύματα, επίσης μέσα από τα όνειρα σε περιστάσεις κρίσεων είχαν όλοι να μου διηγηθούν.

Ένα όνειρο με θρησκευτικό περιεχόμενο πολλές φορές μπορεί να ανατρέψει την πορεία μιας ζωής και να δρομολογήσει κάποια ανατρεπτική κατάσταση, ενώ, εκτός από την τυπική σχέση με την εκκλησία και τους εκπροσώπους της, η παρουσία αγίων, θαυμάτων και εν γένει εκδηλώσεων θρησκευτικής πίστης, είναι συνεχώς παρόν. Τα περισσότερα όνειρα είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα με έντονους και βαθείς θρησκευτικούς συμβολισμούς και αφορούσαν ξεκάθαρα μηνύματα ή σαφείς «προειδοποιήσεις» του Θεού: Τρεις από τους Παλαιοημερολογίτες πληροφορητές μου ανέφεραν ότι ασπάστηκαν το δόγμα του Παλαιού Ημερολογίου μετά από κάποιο όνειρο¹³⁹. Ειδικά μια πληροφορήτρια που έχει παντρευτεί μη Τσιγγάνο ήρθε σε σοβαρή σύγκρουση με τον άντρα της αλλά δεν υποχώρησε. Όταν η γυναίκα αυτή «γύρισε με το Παλιό» δεν είχε ιδιαίτερη στήριξη ούτε από την ομάδα της, διότι τότε δεν ήταν κανείς παλαιοημερολογίτης, παρότι στην ομάδα της την είχαν συμβουλέψει «να αποδεχτεί τη θεία θέληση».

¹³⁸ Για παράδειγμα όνειρο με σαφές μήνυμα για την έγκριση ενός γάμου που κανονικά δεν θα έπρεπε να γίνει λόγω πένθους. Οι πληροφορητές ακολούθησαν το όνειρο.

¹³⁹ Αυτό είναι πολύ σοβαρό αν λάβομε υπόψη ότι σε κάποιες περιπτώσεις έχει αντίκτυπο στην οικογενειακή ζωή και δεν γίνεται πάντα άμεσα αποδεκτό από τους συντρόφους.

Μια φορά, η κ.Έλλη είδε στον ύπνο της πως κάποιος χτύπησε την πόρτα. Βγήκαν έξω με την εγγονή της (στο όνειρο πάντα) να δουν ποιος είναι και δεν είδαν κανένα. Βρήκαν μόνο με χρυσά γράμματα (που ήταν ανάποδα γραμμένα και αρχικά δεν μπορούσαν να τα εννοήσουν) γραμμένο στην πόρτα «Ιησούς ο Ναζωραίος». «Του Θεού τα γράμματα δίνονται πάντα μπερδεμένα», μου εξήγησε η ηλικιωμένη πληροφορήτρια, η οποία χαρακτηρίζεται για τη θρησκευτική της ευλάβεια και πολλοί την αναζητούν είτε για να τους εξηγήσει όνειρα είτε για να πάρουν τη συμβουλή της¹⁴⁰.

Η ίδια ηλικιωμένη γυναίκα μου εξήγησε ότι τα όνειρα (όπως λέει η θρησκεία) δεν είναι πάντα σωστά εκτός από ορισμένα. Μου ανέφερε παραδείγματα το όνειρο που την έστρεψε να ακολουθήσει το Παλαιό Ημερολόγιο, αλλά και ένα που είχε δει η μάνα της όταν γεννήθηκε ο αδερφός της (φοβόταν πάρα πολύ για το παιδί, επειδή είχε κάνει ήδη τρεις αποβολές):

Είδε στον ύπνο της τρεις γυναίκες που έλεγαν διαδοχικά στο νεογέννητο παιδί τα εξής: η πρώτη το πήρε στην αγκαλιά της και είπε «γερό θα είναι αυτό το παιδί δεν θα έχει τίποτα». Η δεύτερη είπε «μπα θα ζήσει αλλά θα είναι τυφλό» και η τρίτη που φορούσε μαύρα (τα μαύρα ρούχα μου εξήγησε είναι η Παναγία) του πέρασε το χέρι από τα μάτια και είπε «δεν θα έχει τίποτα μια χαρά θα είναι το παιδί».

Η μάνα της είπε ότι αν ζήσει το παιδί στο εξάμηνο θα ξεκινήσει τάμα. Μια μέρα λοιπόν από τις επόμενες είχε βάλει το παιδί δίπλα στο τσαντίρι και έβαλε φωτιά κάτι να κάψει. Το είχε σκεπάσει με ένα μαντήλι για να μην κρυώνει. Μια σπίθα από τη φωτιά πέταξε και πήρε φωτιά το μαντήλι χωρίς να πάθει τίποτα το παιδί. Το θεώρησε δείγμα αυτό και άρχισε αμέσως το τάμα. Και μέχρι που πέθανε το τήρησε.

Μια φορά μόνο δεν έκανε το τάμα διότι ο άντρας της είχε πει ότι είχαν πένθος και καλύτερα να μην το έκαναν αυτή τη χρονιά¹⁴¹. Τότε πέρναγαν τσοπάνηδες – έμποροι από την περιοχή. Είχαν πάρει οι άλλοι τα τάματά τους και είχαν δέσει τα αρνιά τους γύρω από τις σκηνές. Ο πατέρας της δεν είχε πάρει και το βράδυ ήρθε ο έμπορος και τον ρώταγε μήπως είδε καμία προβατίνα γιατί είχε χάσει μία. Ο πατέρας της τον προέτρεψε να ψάξει στα αρνιά των άλλων που ήταν δεμένα. Το βράδυ όμως που πήγαν να κοιμηθούν και έστρωνε η μάνα της πίσω από το γιούκο βρήκε την προβατίνα. Και πήγε ο πατέρας της, την πλήρωσε στον άνθρωπο και την έσφαξαν για το τάμα την άλλη μέρα.

Τα όνειρα αυτά μου εξηγούσαν ότι ήταν «πολύ δυνατά», σαν αληθινά βιώματα. Για πολλούς ήταν οράματα και είχαν τη σημασία άμεσης θείας παρέμβασης στη ζωή τους. Η ερμηνεία δίνεται από τους ίδιους, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις ακολουθείται η συμβουλή και η άποψη «ειδικών» (όπως για παράδειγμα ηλικιωμένων) που «ξέρουν να εξηγούν». Τα όνειρα (κάποια τουλάχιστον) δεν ξεχνιούνται εύκολα. Εκλαμβάνονται ως εμπειρίες της ψυχής και αποτελούν σοβαρό μέρος των πραγμάτων που επηρεάζουν την καθημερινή πραγματικότητα. Σπανίως αγνοείται η σημασία τους, ωστόσο οι ερμηνείες (όπως εξάλλου τα σύμβολα εν γένει) δεν είναι πάντα ξεκάθαρες. Ομοίως, η ερμηνεία ανάμεσα στην παράδοση και την θρησκευτική πίστη λειτουργούν ανταγωνιστικά:

¹⁴⁰ Η συγκεκριμένη γυναίκα έμαθε να διαβάξει σε μεγάλη ηλικία από τα αναγνωστικά των εγγονών της, προκειμένου να μπορεί να διαβάξει την Καινή Διαθήκη.

¹⁴¹ Η παράδοση δεν το επιτρέπει όταν υπάρχει πένθος.

Η Ελένη δεν πήγαινε πουθενά απ' όταν πέθανε ο αδελφός της και όταν παντρεύονταν ο μικρότερος αδελφός της είδε στον ύπνο της τον πατέρα της ο οποίος της είπε ότι «το παιδί κάνει γάμο και μη τυχόν και δεν πάτε».

(μέσης ηλικίας πληροφορήτρια)

Ενώ αλλού:

Η κ. Αλέκα είχε δει τον πεθαμένο άντρα της στον ύπνο της να της ζητάει σαλιγκάρια. Τι είναι αυτό; ρωτάει την Παρασκευή (την ανιψιά της). Η Παρασκευή είπε «ε, πάρε ένα πιάτο και πήγαινέ τα¹⁴²». Η κ. Αλέκα, ωστόσο, θεωρώντας τα αυτά «ξεπερασμένα πράγματα» σκεφτόταν να πάει να του ανάψει ένα κερί.

Εικόνες

Η υλική εκδήλωση της λατρευτικής ζωής εμφανίζεται κυρίως μέσα από τις εικόνες, οι οποίες δε λείπουν από κανένα σπίτι, είτε φτωχό, είτε πλούσιο, ανεξάρτητα από τις ηθικές αξίες και προτεραιότητες των ατόμων του σπιτιού. Ένα μεγάλο εικονοστάσι με πολλές εικόνες (τα περισσότερα που επισκέφτηκα είχαν πάνω από 30 ή 50 εικόνες συνήθως συγκεντρωμένες σε ενιαίο χώρο – κάποιες φορές και σκόρπιες). Πολλοί μου έλεγαν ότι οι εικόνες τους «έχουν δύναμη». Μερικές είχαν αποδειχτεί στην πορεία «θαυματουργές». Το εικονοστάσι είναι σε περίοπτη θέση στον χώρο υποδοχής, στο σαλόνι ή στην κουζίνα¹⁴³ ενώ καίει συνεχώς κάποιο καντήλι με λάδι.

Οι εικόνες έχουν σημασία στην σχέση μεταξύ των ατόμων. Αν κάτι δεν πάει καλά – κυρίως σε θέματα συζυγικής απιστίας, αλλά και άλλα σοβαρά θέματα – τα άτομα ορκίζονται μπροστά στις εικόνες. Θεωρείται ότι ο όρκος αυτός είναι σοβαρός και, παρότι πολλοί ορκίζονται ψέματα (ο ψεύτικος όρκος, αλλά και ο όρκος «με το παραμικρό» θεωρείται απρέπεια), είναι μέσο άσκησης πίεσης για διαφάνεια μέσα στην κοινότητα.

Η ερμηνεία της σχέσης με τις εικόνες θα πρέπει να συνδυαστεί με την ιδιαίτερη αντίληψη διακόσμησης μέσα στο σπίτι. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, στα σπίτια τα οποία επισκέφτηκα έχουν κυρίως θρησκευτικές εικόνες, φωτογραφίες – προσωπογραφίες προσώπων του σπιτιού (κυρίως από γάμους ή και κοντινές από μπουζούκια αν είναι πολύ καλές) σχεδόν ποτέ των νεκρών και σπανίως τοπία ή άλλες ζωγραφιές. Η άποψη των Kozaitis (1993) και Βαξεβάνογλου (1998) ότι οι θρησκευτικές εικόνες έχουν επιδειχτική σκοπιμότητα προς τους Γκατζέ δεν ισχύει, δεδομένου ότι, εκτός άλλων, η σημασία που έχει η εικόνα για τους ίδιους (ή για μεγάλο μέρος

¹⁴² Πιο παλιά υπήρχε το έθιμο να πηγαίνουν στους νεκρούς πράγματα που τους άρεσαν. Μερικοί ακόμη στις κηδείες πηγαίνουν πράγματα «για να τα πάει ο νεκρός στους αγαπημένους τους», αφήνοντάς τα απλά στο σπίτι του νεκρού. Εδώ φαίνεται σαν σχήμα οξύμωρο η ανιψιά να έχει πιο παραδοσιακή τοποθέτηση από την ηλικιωμένη θεία.

¹⁴³ Η οποία δεν θεωρείται η καλύτερη θέση, εξαιτίας της έλλειψης καθαριότητας που μπορεί να παρουσιάσει.

της ομάδας) είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι για έναν Γκατζό (του οποίου η επίσκεψη σε κάποιο τσιγγάνικο σπίτι είναι σχετικά σπάνια).

Θάνατος

Οι εικόνες, τα φυλαχτά και τα μάγια, είναι η υλική επαφή του υπερβατικού κόσμου με την κοινότητα. Οι νεκροί δεν έχουν πρόσβαση στο χώρο των ζωντανών και δεν είναι καλό να εμπλέκονται και πολύ στο ζωντανό κόσμο. Παρόλα αυτά παρίστανται και μάλιστα ιδιαίτερα δυναμικά. Η παρουσία τους αφορά μεγάλο χρονικό διάστημα από το γεγονός του θανάτου. Για ένα περίπου χρόνο, ο νεκρός «κάνει το κομμάτι του» επιβάλλοντας στους ζωντανούς ένα πλέγμα απαγορεύσεων (μεταξύ των οποίων την απαγόρευση βρώσης κρέατος και εντοσθίων, την απαγόρευση πραγματοποίησης θυσίας και κατανάλωσης σε συμπόσιο του αρνιού-τάματος και τις γνωστές και στους μη-Τσιγγάνους απαγορεύσεις της διασκέδασης: κυρίως στην ενδυμασία και το χορό). Στον ένα χρόνο του θυσιάζουν ένα αρνί και λένε ότι «πήρε πια το μερίδιό του», πήρε δηλαδή τη θυσία που δικαιούται για την ψυχή του και μπορούν πλέον οι ζωντανοί να σφάζουν και να θυσιάζουν ό,τι θέλουν¹⁴⁴. Το πότε θα αποχωρήσει στη λήθη, εξαρτάται και από τον τρόπο που θα προσλάβουν το θέμα οι συγγενείς. Οι στενοί συγγενείς πηγαίνουν σχεδόν καθημερινά στο νεκροταφείο φρέσκα λουλούδια, ακόμα και μετά από χρόνια (εξαρτάται από τη σοβαρότητα του γεγονότος, και προσφέρουν από τα πρώτα φρούτα της σεζόν σε όποιον συναντήσουν στο σπίτι ή τη γειτονιά «για την ψυχή του νεκρού».

Η μεγάλη κινητικότητα σε ό,τι αφορά τις προσφορές προς τους νεκρούς συνδέεται με την αντίληψη ότι όταν η ψυχή πεθάνει δεν μπορεί πλέον να κάνει τίποτα για τη σωτηρία της. Σύμφωνα με πληροφόρητές μου, όταν πεθάνουν οι άνθρωποι μετά σαράντα ημέρες πηγαίνουν σε ειδικό χώρο και κρίνονται από το Χριστό για τα έργα τους. Πλην όμως αυτή η κρίση δεν είναι καθοριστική. Επαναπροσδιορίζεται με αλλαγές και τροποποιήσεις από το χώρο των ζωντανών, αναλόγως και τη δική τους στάση. Οι συγγενείς μπορούν να επηρεάσουν τη θεία βούληση και η σχέση του νεκρού με τον παράδεισο ή την κόλαση, με κάποια προσφορά τους προς το Θεό, όσο στον συνάνθρωπο:

Ό,τι κάνεις εδώ, ο,τι δώσεις εδώ.. εκεί δεν μπορείς να κάνεις τίποτα. Περιμένεις να κάνουν κάτι οι συγγενείς σου. Γιατί κάνουμε... είδες που λέμε ότι θα κάνω μια πίτα για τον Άγιο Φανούριο; Την

¹⁴⁴ Τα διάφορα συμπόσια και τρισάγια που γίνονται στα 3μηνα, 6μηνα, 9μηνα, 12μηνα γίνονται 3,6, 9, 12 ημέρες νωρίτερα από την επέτειο του θανάτου. Αυτό γίνεται σύμφωνα με την πληροφόρητρια για να είναι έτοιμος ο νεκρός, να έχει πάρει τις προσφορές όταν θα τον καλέσει ο Χριστός.

κάνουμε εμείς για να βοηθήσουμε τη μάνα του... να τη βγάλει από την πίσσα. Γιατί δεν έδινε. Και όταν πέθανε πήγε στην κόλαση. Και πήγε ο Άγιος Φανούριος και λέει Θεέ μου η μάνα μου... και του λέει ο Θεός, άνοιξε το βιβλίο να δεις τί έχει δώσει και βάλτο κάτω να τη βγάλεις... Είχε δώσει ένα πρασόφυλλο, όχι πράσο, το φύλλο και έβαλε αυτό να την πιάσει και έσπασε... έπεσε μέσα. Και ζήτησε ο Άγιος Φανούρης χάρη από τον κάτω κόσμο. Εγώ θα σε βοηθήσω για να κάνεις της μάνας μου πίτα. Και κάνουμε εμείς τώρα... δεν λέμε Άγιε Φανούρη μου φανέρωσε μου αυτό; Και γω θα κάνω μια πίτα για τη μάνα σου. Αυτό για να βοηθηστεί η μάνα του να τη βγάλει. Ακριβώς και έτσι κάνουνε για όποια ψυχή φεύγει με τα διαβάσματα, με τα τρισάγια, με τα στάρια, με τα φαγιά που δίνουμε, ούτως ώστε από το δωμάτιο που είναι οι κολασμένοι, μυρίζεται – η μάνα σου ας πούμε – μυρίζεται (κάνει την χαρακτηριστική κίνηση ότι μυρίζει κάτι όμορφο) την παράδεισο! Και σιγά -σιγά την βγάζει και τη βάζει από το άλλο δωμάτιο¹⁴⁵. Απ' ότι κάνουνε εδώ την παίρνει και την βάζει στο άλλο δωμάτιο. Αν όμως πεις α...πέθανε, τελείωσε τώρα δεν πειράζει.. ε, αυτή μένει πια εκεί.
(ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αυτή κοσμολογική άποψη θέτει ως κεντρικό πυρήνα της ζωής και της ύπαρξης τις ανθρώπινες σχέσεις. Τόσο η ζωή, όσο και ο θάνατος συνδέονται με το Θεό μέσα από το ενδιαφέρον και τη σχέση με το συνάνθρωπο, το μοίρασμα και την ανάπτυξη της προσφοράς. Ο Θεός δηλαδή συνδέεται άμεσα με το συνάνθρωπο και δεν είναι αποκομμένος από την καθημερινή ζωή και την υλικότητα. Δεν αφορά μια απρόσωπη και μακρινή σχέση στον άυλο κόσμο, αλλά έχει πρακτική σύνδεση με την υλική και καθημερινή ζωή. Επιπλέον, η τοποθέτηση αυτή, μετριάζει τον αυστηρό δυισμό της ζωής πριν και μετά το θάνατο, και την έννοια του «τετελεσμένου» αποδίδοντας στις σχέσεις αλληλεγγύης δυνατότητες παρέμβασης στο παρελθόν και θεραπευτικής αποκατάστασής του.

Εντούτοις, ο θάνατος των νέων ατόμων είναι γεγονός αξεπέραστο και δεν συζητείται ανοιχτά από την οικογένεια των οικείων ούτε μετά την πάροδο πολλών ετών. Αρκετές φορές πληροφορητές μου με προειδοποίησαν να μην αναφέρω ποτέ πρόσωπα πεθαμένα στους στενούς συγγενείς τους ακόμη και αν ήταν σε μεγαλύτερη ηλικία. Σε μια περίπτωση που παραβίασα αυτό τον κανόνα η ηλικιωμένη πληροφορήτρια (την οποία ρώτησα κάτι για τον πεθαμένο από 15ετία άντρα της) μου ζήτησε κάπως ταραγμένη «να αφήσουμε καλύτερα αυτή τη συζήτηση ...διότι αυτοί είναι πεθαμένοι τώρα και δε μπορώ... ταραζομαι».

Η δυσκολία της αποδοχής του θανάτου έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τη λογική της θρησκείας που γενικά σε διάφορα επίπεδα οι Τσιγγάνοι ακολουθούν, αλλά μπορεί να εξηγηθεί για δύο λόγους: ο πρώτος είναι το αναντικατάστατο του συζύγου και ο δεύτερος η μεγάλη αδυναμία στα

¹⁴⁵ Η πληροφορήτρια είχε ήδη αναφέρει ότι στις 40 μέρες η ψυχή κρίνεται και ανάλογα τα «κρίματά» της πηγαίνει είτε στην κόλαση είτε στον παράδεισο, που είναι δύο δωμάτια δίπλα - δίπλα.

παιδιά. Όταν κάποιος σύζυγος (νέας γυναίκας) ή κάποιο παιδί πεθάνει, η κοινότητα βυθίζεται σε πένθος. Επιπλέον, η εστίαση της κοινότητας στο παρόν, τοποθετεί τις απόψεις της θρησκείας για τη ζωή μετά θάνατον σε κάπως διαφορετική βάση.

Οι νεκροί είναι παρόντες είτε ως απαιτήσεις μέσα από όνειρα είτε ως διάφοροι ξένοι (φαντάσματα). Πολλοί στα σπίτια και στα ξενοδοχεία που πιάνουν στα ταξίδια τους πηγαίνουν με εικόνα, αγιασμό και λιβάνι (αντί για διάβασμα παπά), για το φόβο φαντασμάτων, ενώ αρκετές φορές άκουγα ιστορίες για την εμφάνιση «φαντασμάτων» σε σπίτια που νοίκιαζαν στις διάφορες δουλειές τους. Οι πληροφορήτριες μου δεν παρέλειπαν να μου διηγούνται ιστορίες με φαντάσματα, τις οποίες διάνθιζαν με αρκετό χιούμορ. Δεν έχουν όμως όλοι την ίδια άποψη:

κ.Αγγέλα: Κοίταξε να δεις... αυτά τα λέμε, λέμε καλικαντζαράιοι, λέμε φαντάσματα... είδες τίποτα;

Εγώ: Ε, δεν μπορώ να πω ότι έχω δει, αλλά πολλοί Τσιγγάνοι λένε ότι βλέπουν

κ.Αγγέλα: Σιγά μωρέ μη βλέπουν! Αυτά είναι στην ιστορία. Είδες τότε με τον πόλεμο που σφάζανε τους ανθρώπους, γέμιζε ο δρόμος αίμα... αυτοί ήταν αδιάβαστοι, τα κουφάρια τους μές στο δρόμο... και εκεί μπορεί να ακούς μια φωνή, μπορεί να ακούς ένα βόγγισμα..., αλλά όχι φαντάσματα... εγώ από πάρτη μου, ήμαρτον αν είναι αμαρτία, δεν τα πιστεύω. Απλώς παραδέχομαι όταν πεθάνει ο άνθρωπος φέρνομε στο σπίτι τον παπά τον διαβάζει, πάει στην εκκλησία τον διαβάζει, όλα αυτά γίνονται γι αυτή τη δουλειά: να ηρεμήσει η ψυχή, να μείνει η ψυχή εκεί που είναι.

(ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Φυλαχτά και μάγια

Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Πήγαμε στο μοναστήρι του Αγίου Κυπριανού. Η κυρία Πόπη είχε βάλει το μαντήλι της κι ένα πουκάμισο άσπρο, καθαρό, σιδερωμένο. Μου ζήτησε μια σακούλα να τα βάλει μέσα και το κουβάλαγε στο χέρι. Το πουκάμισο ήθελε να το διαβάσει για βασκανία, μάγια, ξόρκια, για οτιδήποτε. Με διαβεβαίωσε ότι αυτό το μοναστήρι είναι το πιο κατάλληλο και μετά αρκετή ώρα ήρθε κάποιος εκεί και το διάβασε. Διάβασε και άλλους παρευρισκόμενους στο χώρο, όλους μαζί. Η κ. Πόπη ρώτησε τον παπά «τι να κάνει» που βρήκε στο σακάκι του γιού της, κάτι ραμμένο μέσα από τη φόδρα και μου ανέφερε τη συζήτηση ότι της είπε ο παπάς να το πετάξει στη θάλασσα, και του λέει «εντάξει το πέταξα»¹⁴⁶. Και της είπε «να φέρεις και τον ίδιο μια μέρα εδώ να τον διαβάσουμε».

Η κυρία Πόπη μου εξήγησε μετά ότι έχει τρελαθεί ο γιος της, δεν ήταν έτσι και τώρα ναι μεν είναι «μαζεμένος» με τη νύφη και τα παιδιά αλλά φωνάζει, βρίζει όλο τον κόσμο, τη νύφη της, τα παιδιά, εκείνη... Και σκεφτόταν πώς να τον φέρει, να τον ξεγελάσει, να πει στην κόρη της να του πει ότι είδε στον ύπνο της τον άγιο Κυπριανό ότι ήθελε να την πάει στο μοναστήρι.

Ο τρόπος εκδήλωσης των φαινομένων αυτών δε χωρά αμφιβολία ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους πραγματοποιούνται από άτομα του στενού περιβάλλοντος των θυμάτων (μέλη της διευρυμένης οικογένειας). Η εξήγηση δίνεται όχι μόνο από την εξαρτημένη δομή των οικογενειακών σχέσεων, αλλά και από το βαθύ ανταγωνισμό που αναπτύσσεται ανάμεσα στα

¹⁴⁶ Δεν ήταν αλήθεια αυτό που είπε. Το είχε πετάξει στην τουαλέτα.

μέλη των οικογενειών. Πολλά άτομα αισθάνονται αδικημένα από στάση ή συμπεριφορά συγγενών τους, πράγμα που δεν είναι εύκολα ανεκτό.

Τα μάγια ως πρακτική ανήκουν στις αντιφάσεις και όσο περισσότερο χώρο κερδίζει η εκκλησία, τόσο περισσότερο συνυπάρχουν, άλλοτε θεωρούμενα ως «καλές πρακτικές» που «βοηθάνε στο καλό» όπως για παράδειγμα τις πρακτικές μαγείας για την απόκτηση οικογένειας ή παιδιού («αφού το να κάνει κανείς οικογένεια και παιδιά είναι από το Θεό»), και άλλοτε ως παράλληλη κίνηση υποκινούμενη από φθόνο ή άλλες αιτίες. Σε κάποιες περιπτώσεις προσπαθούν να επηρεάσουν θέματα προσωπικά¹⁴⁷, οικογενειακά, αλλά και πιο σοβαρά ζητήματα όπως διενέξεις, δικαστικές αποφάσεις¹⁴⁸, κλπ.

Η σημασία και οι πρακτικές επιρροής της ελεύθερης βούλησης των ατόμων έχει απομακρύνει την κοινότητα από απόψεις που συνδέονται με την μοίρα ως άποψη ζωής (το τί είναι «γραυτό» δηλαδή). Πολλοί πληροφορητές μου υποστηρίζουν σθεναρά ότι «ο άνθρωπος φτιάχνει τη μοίρα του» και «αυτά δεν τα πιστεύουμε, είναι βλακείες». Η ρητορική αυτή δεν στερείται αντιφάσεων, εφόσον για πολλούς πληροφορητές ναι μεν «ο άνθρωπος φτιάχνει τη μοίρα του», αλλά και μέσα από μαγικά φυλαχτά, ξόρκια και υπερβατικού τύπου δράσεις.

Το γεγονός αυτό τοποθετεί – για πολλούς πληροφορητές – τον υπερβατικό κόσμο όχι ως ένα απρόσωπο κόσμο με ηθικούς κανόνες προς τους οποίους ο άνθρωπος πρέπει να συντονιστεί, όσο ως κόσμο που δέχεται εντολές, απαιτήσεις και παραινήσεις. Ο άνθρωπος που ζει στη γη μπορεί να χρησιμοποιήσει τις άυλες δυνάμεις προς όφελός του και για να πετύχει στρατηγικές στη σημερινή του πραγματικότητα.

Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι πολλοί πληροφορητές μου απείχαν σταθερά από τέτοιες πρακτικές, τις οποίες θεωρούσαν είτε ως ανυπόστατες «βλακείες», είτε ως μη αποδεκτές πρακτικές για να προσπαθήσει κανείς να επιτύχει ένα αποτέλεσμα.

Ως αντίδραση στη μαγεία, στην κακογλωσσιά και στο φθόνο, χρησιμοποιούνται επίσημα φυλαχτά που φτιάχνονται σε ιδιαίτερους χώρους (μοναστήρια, εκκλησία, κλπ), αλλά και φυλαχτά που φτιάχνουν οι ίδιοι (δίνουν σε κάποιους μέσα από την ομάδα που «ξέρουν») από σπάνια είδη που θεωρούνται ευεργετικά για τον άνθρωπο.

¹⁴⁷ Κυρίως όσον αφορά στην επιρροή της ερωτικής επιθυμίας κάποιου, χρησιμοποιώντας, εκτός άλλων, και πρακτικές που περιέχουν σπέρμα και αίμα περιόδου.

¹⁴⁸ Χρησιμοποιώντας πιο περίπλοκες πρακτικές που μπορεί να σχετίζονται ακόμη και με τους νεκρούς.

Η Αλίκη μου έδειχνε τα φυλαχτά που είχε βάλει για να κρατήσει το παιδί. Είχε τρία πράγματα σαν ξύλα, δεμένα και πολλές χάντρες, στην αρχή μικρές και επειδή δεν φαινόταν πολύ της έφερε η γιαγιά της μεγαλύτερες. Είχε στη μέση της, γύρω- γύρω, μια κορδέλα άσπρη από το Άγιο Όρος, μια άλλη κόκκινη κορδέλα διαβασμένη σε κάποιο μοναστήρι κι αυτή, η οποία δεν ήταν γύρω- γύρω από τη μέση, αλλά ήταν περασμένη γύρω από την άσπρη κι είχε ένα φυλαχτό επίσης, το οποίο έπρεπε να ακουμπάει πίσω στη ραχοκοκαλιά, στη μέση και ήταν από πέτρα, η οποία ήταν μέσα σε αγραπιδιά. Την ρώτησα «πώς γίνεται αυτό;». Μου απάντησε ότι «μπορεί να κάτσει πάνω στον κορμό της αγραπιδιάς κάποια πέτρα και όταν κόψεις την αγραπιδιά να την βρεις. Και επειδή είναι εξαιρετικά σπάνιο αυτό το πράγμα να συμβεί, αυτή η πέτρα είναι δυσεύρετη και έχει πολύ μεγάλη αξία». Είχε πει σε κάποιο παιδί από την περιοχή της (περιοχή που έζησε κάποια χρόνια και τη θεωρεί ιδιαίτερη πατρίδα της) αν βρει αγραπιδιά και την κόψει και βρει καμιά τέτοια πέτρα, να της τη φέρει.

Εκκλησία

Η παρουσία της εκκλησίας, όπως αναφέρθηκε είναι ισχυρή και υπολογίσιμη δύναμη παρέμβασης, η οποία έχει σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο που πολλά μέλη της ομάδας αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και επιλέγουν στην καθημερινή τους ζωή.

Εκτός από τους Χριστιανούς Ορθόδοξους, πολλοί είναι οι Τσιγγάνοι έχουν μεταπηδήσει στην εκκλησία των Παλαιοημερολογιτών. Η παλαιοημερολογίτικη εκκλησία σε σχέση με την Ορθόδοξη Χριστιανική προσφέρει εύφορο έδαφος για τη διατήρηση της «παράδοσης» μέσα από τους ιδιαίτερα αυστηρούς κανόνες της. Οι Παλαιοημερολογίτες θεωρούνται από πολλούς πληροφορητές πιο «σωστοί» πιστοί και η τήρηση του Ευαγγελίου θεωρείται ότι είναι η πιο «αυθεντική»¹⁴⁹.

Πολλοί από τους πληροφορητές μου έχουν μια έντονη θρησκευτική ζωή και ρυθμίζουν αρκετές από τις υποθέσεις τους με βάση και γνώμονα την κατανόηση του Ευαγγελίου και της καθοδήγησης που παίρνουν από τον “πνευματικό” τους. Πέρα από τις διάφορες μορφές και εκδηλώσεις λατρείας (οι οποίες αναφέρθηκαν ήδη) τυπολατρικά οι περισσότεροι πηγαίνουν κάθε Κυριακή στην εκκλησία, ενώ παρακολουθούν στενά όλες τις λατρευτικές εκδηλώσεις (χαιρετισμούς, Μεγάλη Εβδομάδα, κλπ.) και τηρούν νηστείες (πολλοί και σε καθημερινή βάση Τετάρτη και Παρασκευή). Οι επισκέψεις σε μοναστήρια είναι πολύ συχνό φαινόμενο τόσο στις γυναίκες¹⁵⁰ όσο και στους άντρες, ενώ συχνές επισκέψεις των ανδρών στο Άγιο Όρος (για

¹⁴⁹ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός αυτό, δεδομένης της διάκρισης που κάνει η εκκλησία των Παλαιοημερολογιτών με βάση το χρόνο και την αυστηρή τήρησή του. Νομίζω όμως πως αποφασιστική σημασία παίζουν άλλοι παράγοντες, όπως ηθικά θέματα και όχι αυτό καθαυτό η διάκριση αυτή που βασίζεται στο χρόνο εορτασμού μεγάλων θρησκευτικών γεγονότων και τελετουργιών (δεδομένου ότι οι Τσιγγάνοι, σε μεγάλο βαθμό, αντιλαμβάνονται το χρόνο διαφορετικά και όχι με την αυστηρότητα των χρονομέτρων και ημερολογίων).

¹⁵⁰ Η απουσία της γυναίκας από το σπίτι σε κάποια ώρα που επιστρέφει ο άντρας είναι αποδεκτή μόνο σε τέτοιες περιπτώσεις.

κάποιους μπορεί και περισσότερο από δύο φορές το χρόνο) για προσκύνημα και *καθοδήγηση* είναι συνηθισμένο φαινόμενο. Πηγαίνουν δύο ή τρεις μαζί και πολλές φορές μένουν αρκετές ημέρες.

Η λατρευτική ζωή είναι πολύ πλούσια. Συχνές είναι οι παρακλήσεις και η παρακολούθηση ιερής ακολουθίας σε άλλες εκκλησίες «που είναι πολύ καλές». Παρακλήσεις γίνονται από μέλη της κοινότητας γυναίκες και άντρες, τόσο για συγγενείς και φίλους, όσο και για άλλα πρόσωπα του ευρύτερου περιβάλλοντος, επειδή προέκυψε κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα. Συνήθως σε αυτά πρωτοστατούν οι γυναίκες.

Οι παλιές γυναίκες ήταν πολύ πιστές αλλά ήταν αγράμματες, δεν είχαν προχωρήσει στη θρησκεία. Η μάνα μου και όλες οι παλιές γυναίκες έλεγαν Παναγία βόηθα, έκαναν το σταυρό τους, αλλά ούτε το Πάτερ Ημών ήξεραν, ούτε στην εκκλησία πήγαιναν, ούτε τίποτα... Πίστευαν όμως πολύ.

Τα τελευταία 5-6 χρόνια είναι πιο πολύ με τη θρησκεία. Έχουν καταλάβει πιο πολλά. Παλιά πήγαιναν σπάνια στην εκκλησία, έκαναν νηστείες, προσκυνήματα, τάματα, κοινωνούσαν κλπ. (ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Η «τυπική» θρησκευτική ζωή, μέσω των οδηγιών του ιερέα, αλλά και μέσω της πίστης ότι «έτσι πρέπει να είμαστε», μετατρέπεται σε καθημερινή πρακτική. Δεν είναι λίγες οι φορές που για κάποιο σοβαρό οικογενειακό ζήτημα είχε ζητηθεί καθοδήγηση από την εκκλησία ή που μέσα από τη σχέση με την εκκλησία ρυθμιζόνταν καθημερινές πρακτικές. Η παρουσία της εκκλησίας είναι ισχυρή, υπολογίσιμη και συχνά ανταγωνιστική σε σχέση με άλλους θεσμούς, ακόμα και τους πλέον σημαντικούς όπως αυτόν της οικογένειας. Παραθέτω από το ημερολόγιο:

Η Ξένια, που ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό αυτό που θα της πει ο παλαιοημερολογίτης παπάς, πήγε στην εκκλησία και βρήκε τον παπά και τον ρώτησε τι να κάνει για τις γιορτές των συγγενών της που δεν είναι με το «παλιό». Ο παπάς της είπε ότι μπορεί να επισκέπτεται τις γιορτές τους με το νέο ημερολόγιο και πήρε ειδική ευλογία για αυτό. Όταν είχαν «κλεφτεί» τα παιδιά ο παπάς τους είπε ότι έπρεπε να παντρευτούν και δεν την κοινωνούσε για ένα χρόνο – είχε πει λοιπόν τότε η Ξένια στη συμπεθέρα «να τα στεφανώσουν τα παιδιά».

Ο χώρος που έχει κερδίσει η εκκλησία (και ειδικότερα των Παλαιοημερολογιτών) τα τελευταία χρόνια μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι είναι συμβατός με τον τσιγγάνικο συντηρητισμό σε θέματα τιμής. Τα περισσότερα ζητήματα καταθέτονται σε εξομολογήσεις στον ιερέα, εφόσον ο φόβος για το Θεό είναι μεγάλος και επικρατεί η άποψη ότι αν εξομολογηθείς μια αμαρτία «την πετάς από πάνω σου». Η εκκλησία έχει σημαντικό ρόλο μεταξύ των πιστών, ωστόσο (όπως είδαμε ήδη) εν μέρει μόνο μπορεί να επηρεάσει τη στάση του πιστού σε κάποια βασικά ζητήματα, όπως το θέμα της εργασίας ή στην επίλυση αντιφάσεων που πηγάζουν από τη σύγκρουση διαφόρων στοιχείων με την παράδοση.

Ο λόγος της εκκλησίας παρεμβαίνει σε σημαντικά θέματα της κοινότητας, ο τρόπος όμως που γίνεται αυτό κατανοητό, είναι ζήτημα ερμηνείας:

Σε μια περίπτωση που είχε γίνει «ένα θαύμα» σε μια οικογένεια και είχε πάει ο ιερέας «να διαβάσει μια ευχή», σε σχετική ερώτηση πληροφορητή τι είπε ο παπάς για το χώρο η απάντηση ήταν: «να διατηρούμε το χώρο καθαρό, να λιβανίζουμε, να διαβάζουμε προσευχές, παρακλήσεις, τέτοια». Ζήτησα αργότερα από κάποιους άλλους πληροφορητές να μου εξηγήσουν τι σημαίνει «να διατηρούμε το χώρο καθαρό». Μου απάντησαν δύο γυναίκες που ήταν παρούσες στη συζήτηση: «να σκουπίζουμε, να σφουγγαρίζουμε, να πλένουμε συνέχεια» και συνέχισε ο νεαρός πληροφορητής «να μην κουτσομπολεύουμε συνέχεια και να μη λέμε άσκημα λόγια, άσκημες κουβέντες». Σε αυτό συμφώνησαν και οι άλλοι παρόντες. Κάποια γυναίκα είπε «να μη χορεύουμε τσιφτετέλια...» αλλά προκάλεσε διαμαρτυρίες μιας νεότερης κοπέλας «α, όχι, όχι!!, τα τσιφτετέλια μας τα ρίχνουμε!!!».

Ο δεσμευτικός και συντηρητικός χαρακτήρας της κοινωνικής ζωής έρχεται σε άμεση ρήξη με την τεράστια κινητικότητα που παρατηρείται σε όλα τα επίπεδα. Μια μορφή διαφυγής που μπορεί να αποσοβήσει τις εντάσεις αυτές είναι η αφομοίωσή τους από μια συμβολική τάξη πραγμάτων. Η συμβολική νομιμοποίηση της δράσης ή η αποσιώπηση πραγμάτων μέσα από συμβολικές πρακτικές είναι κάτι συνηθισμένο. Σημαντικότερο, ωστόσο, είναι η συμβολική νομιμοποίηση της ανατροπής, έτσι ώστε να διαφυλαχθεί – όσο είναι δυνατόν – η καλή σχέση με την ομάδα.

Συμβολική νομιμοποίηση, διαφυγή και συμπερίληψη

Στη γήινη πραγματικότητα ο ηθικός νόμος και οι επιταγές του επιδρούν σταθερά και ποικιλοτρόπως. Ο ηθικός νόμος σχετίζεται με τον υπερβατικό κόσμο και τους ενοίκους του. Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι οι ένοικοι αυτοί είναι:

- α. ο Θεός και ιδιαίτερα η Παναγία
- β. οι άγιοι
- γ. οι πεθαμένοι (συγγενείς, φίλοι, γνωστοί και άγνωστοι (ως φαντάσματα))
- δ. ο διάβολος (και οι ακόλουθοί του δαίμονες κλπ)

Η συμβολική τάξη επιδρά πάνω στην πραγματικότητα ενεργητικά ή παθητικά:

- α. με προσευχές, τάματα, συνεννοήσεις, τελετουργίες ή μαγεία, φυλαχτά κλπ (όπου τα άτομα επιλέγουν να ενεργοποιήσουν τη σχέση τους με τον πνευματικό κόσμο για να πετύχουν κάποιο ιδιαίτερο στόχο, ή απλά να τονίσουν τη σχέση με την ηθική τάξη)
- β. με απαιτήσεις από μέρους του πνευματικού κόσμου, παραινέσεις, οδηγίες ή προβλέψεις (όπου ο άγιος, ο πεθαμένος ή εν γένει κάποιος εκπρόσωπος του υπερβατικού κόσμου δίνει κάποια εντολή όπως κάποιο τάμα, όνομα παιδιού, απαίτηση κάποιου πεθαμένου που έχει ως

στόχο να επιδράσει στον υλικό κόσμο και στη ζωή των ατόμων ή των συγγενών του ή εν γένει κάποια απαίτηση δράσης για την αποκατάσταση κάποιου ζητήματος). Η παρέμβαση αυτή του ηθικο-πνευματικού κόσμου γίνεται μέσα από εκπροσώπους του ή το συνηθέστερο με κάποιο όνειρο.

Η πρώτη περίπτωση δρα νομιμοποιητικά στην καθεστηκυία τάξη ή υπόγεια ως υπονόμηση στην επικράτησή της.

Η δεύτερη περίπτωση μπορεί να δρα μέσα στα όρια των κατεστημένων της ομάδας, μεταφέροντας μια παρέμβαση του κόσμου αυτού για κάποια παράλειψη ή λανθασμένη δράση. Μπορεί όμως – και αυτό είναι πιο συνηθισμένο – να επινοεί και να νομιμοποιεί κάποια ανατροπή, δίνοντας έτσι ένα χαρακτήρα περισσότερο αποδεκτό σε πράξεις, που, κατά τα άλλα, θα έβρισκαν σοβαρές αντιδράσεις. Η προσπάθεια επίδρασης του πνευματικού – ηθικού κόσμου στον κόσμο της δράσης εμφανίζεται συχνά, η πρακτική αποδοχή ωστόσο της επιρροής δεν είναι δεδομένη. Αποτελεί προσωπική αξιολόγηση, συνεργασία μελών της κοινότητας, καθώς και πόσο το περιβάλλον θα επιτρέψει ή θα νομιμοποιήσει ή θα προωθήσει την ερμηνεία που το άτομο, σε συνεργασία και με κάποιον «ειδικό» (ιερέα ή αξιοσέβαστο πρόσωπο στην κοινότητα) θα επιδιώξει να δώσει.

Από το αχανές πεδίο που προσφέρει η θρησκεία, μέσα από τις διαφορετικές αναγνώσεις, τόσο των λειτουργιών της, όσο και των θρησκευόμενων, σε πολλές περιπτώσεις παρέχονται στοιχεία στην ομάδα που βοηθούν την εξομάλυνση των εσωτερικών συγκρούσεων της κοινότητας και των εσωτερικών συγκρούσεων των ατόμων, διότι, είτε ως δύναμη που μπορεί να γίνει καθολικά σεβαστή, είτε ως δύναμη που μπορεί να συγχωρέσει μια προβληματική στρατηγική, παρέχει καταφύγιο πέρα από τα δεδομένα και ενδεχόμενο διέξοδο σε κάποιο εγκλωβισμό.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η εκκλησία ή η θρησκεία έχει πάντα ρόλο αποσόβησης των εντάσεων. Μπορεί να συμβαίνει και το αντίθετο, ανάλογα με το επίπεδο που συνομιλεί ποιος με ποιον και με ποια σκοπιμότητα. Οι εντάσεις αυτές μπορεί να προέρχονται από διάφορες αλληλοσυγκρουόμενες αξίες και πρακτικές ανάμεσα στην παράδοση και τη θρησκεία. Η θρησκεία μπορεί να παίζει ρόλο προσφυγής για την επίλυση οικογενειακών συγκρούσεων, ανταγωνισμών, βίας και υπερβάσεων όπως είπαμε ασφυκτικών όψεων των παραδοσιακών σχέσεων και των προβλημάτων που δημιουργούν στην ομάδα, αλλά μπορεί να παίζει και ρόλο εξουσίας και επιβολής ρατσιστικών προβολών:

Γιάννης: ...Και ένας είχε πει μια φορά ότι ο Θεός δεν ξέρει τσιγγάνικα

Μαρία: αυτό μου το είχε πει εμένα ένας παπάς- θεολόγος στο Γυμνάσιο

Εγώ: δηλαδή τί σου είχε πει ότι ο Θεός δεν ξέρει τσιγγάνικα;

Μαρία: ναι...δεν ξέρω τι είχε μαζί μου... κάτι είχε όμως μαζί μου αυτός και κάθε πρωί που έμπαινε στην τάξη με φώναζε. Μπήκε λοιπόν ένα πρωί και αφού με φώναξε πάλι άρχισε να μου λέει «προσεύχεσαι;» ... «ε προσεύχομαι» λέω και γω., μου λέει «σε ποιά γλώσσα προσεύχεσαι;» του λέω «τί εννοείτε;» μου λέει «στα τσιγγάνικα ή στα ελληνικά;», «ε, όπως μού ρθει, του λέω, άλλες φορές τα λέω στα γύφτικα, άλλες στα ελληνικά, δεν ξέρω και γω πότε ακριβώς...» μου λέει «γι αυτό δεν πρόκειται να σ' ακούσει ποτέ ο Θεός» ...λίγο άρχισα να τα παίρνω εκεί με το «δεν πρόκειται να μ' ακούσει ποτέ ο Θεός» γιατί εντάξει ιδιαίτερες σχέσεις δεν είχα ποτέ μαζί του, αλλά νόμιζα ότι μ' ακούει πού και πού και του λέω «τώρα γιατί μου το λέτε αυτό τι θέλετε να πείτε» λέει «ο Θεός δεν ξέρει τσιγγάνικα και έτσι δεν πρόκειται να σε ακούσει ποτέ.... ποτέ δεν θα εισακουστείς εσύ», του λέω, «συγνώμη, αλλά αμφισβητείτε την παντογνωσία του Θεού;» οπότε αυτός είπε «έξω και με απουσία». Μόνο που εγώ δεν έκατσα έξω με απουσία, κατέβηκα κάτω στο Γυμνασιάρχη, έτρεχα και τη μάνα μου την άλλη μέρα και πήρε πόδι αυτός από το Γυμνάσιο..., αλλά πες μου κάτι... έτυχε ρε Μαρία και ήταν αυτός ο χαρακτήρας μου, αν ήμουν άλλο παιδί θα έφευγα Μαρία... θα έφευγα, δεν θα συνέχιζα το Γυμνάσιο! Και το πιθανότερο τώρα θα είχα πεντέξι κουτσούβελα...

(Μαρία και Γιάννης Δημητρίου, μέσης ηλικίας πληροφορητές 35-40 ετών)

Από την μεγάλη ποικιλία της θρησκευτικής ρητορικής οι πληροφορητές επιλέγουν Θεό ευσπλαχνίας και ισότητας, προκειμένου να στηρίξουν αφενός την παράδοση της αλληλεγγύης, αλλά και μια σχέση σύνδεσης με την περιρρέουσα κοινωνία, την οποία οι Γκατζέ δεν μπορούν να αρνηθούν, εφόσον είναι υπόλογοι έναντι του Θεού αν παραβαίνουν τον ηθικό νόμο. Η ευσπλαχνία και η ισότητα αυτή, ωστόσο, για τους πιο πολλούς δεν απλώνεται τελικά ούτε στους Γκατζέ ούτε στην κοινότητα, διότι κυριαρχούν σε μεγάλο βαθμό ο *φόβος* του Θεού, το αίσθημα του αδικημένου από τους Γκατζέ και η ασάφεια του υπερβατικού κόσμου. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν πολλούς Τσιγγάνους να συνομιλούν με εκπροσώπους του κλήρου, που «είναι καλοί» και «καταλαβαίνουν», ενώ, διαπραγματεύονται ποικιλοτρόπως και δικαιολογούν τις δικές τους ατασθαλίες.

Ε. ΤΑ «ΓΡΑΜΜΑΤΑ» ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΝΟΤΗΤΑΣ: ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ & ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η σημασία της μόρφωσης, ως συλλογική αντίληψη των Τσιγγάνων, φαίνεται να παρουσιάζει μια ιδιαίτερη δυναμική, από την αρχή ακόμη της εγκατάστασής τους στην περιοχή. Ο σύλλογος που ίδρυσε η τσιγγάνικη κοινότητα χαρακτηρίστηκε ως «μορφωτικός», δίνοντας έτσι το στίγμα για την πραγμάτωση ενός καινούριου στόχου της παρουσίας των Τσιγγάνων στο χώρο, ο οποίος αξίωνε την βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου γενικά των Τσιγγάνων της περιοχής και οδήγησε στην απόκτηση από πολλά μέλη ανώτερης ή ανώτατης μόρφωσης. Οι περισσότεροι νεαροί Τσιγγάνοι δηλαδή της περιοχής έχουν μόρφωση τουλάχιστον Δημοτικού, ενώ αρκετοί είναι

εκείνοι που έχουν τελειώσει το Λύκειο και κάποιοι νεώτεροι έχουν φοιτήσει σε σχολές (ανάμεσα στους πληροφορητές μου, ωστόσο, ήταν και ένας ηλικιωμένος που είχε φοιτήσει δύο έτη ιατρικής). Επομένως, μιλάμε για ένα πληθυσμό που είναι ήδη αρκετά εξοικειωμένος με το σχολείο. Βεβαίως υπήρχαν και αρκετά άτομα (ακόμη και νεαρά) που δεν μπορούσαν να διαβάσουν.

Η «πρόοδος»: η διαχείριση της υποτίμησης (3)

...δεν μπορώ να καταλάβω πώς εκείνος ο καημένος που ήρθε εκεί, αναγνωρίστηκε μετά από λίγα χρόνια σαν Έλληνας και έχει τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις και γω ακόμα πρέπει να το διαπραγματεύομαι και να το διαλαλώ: «ναι ξέρεις.. είμαι Τσιγγάνα, αλλά είμαι και Ελληνίδα» για μένα αυτά τα δύο είναι αλληλένδετα, δεν μπορώ να τα ξεχωρίσω.. και δεν μπορώ να καταλάβω ποιός θα είναι εκείνος που θα βρεθεί «να την πει» στο γιο μου ή στην κόρη μου ότι είναι Γυφτάκι και «έξω απ' το σχολείο» ή «έξω από το σπίτι» ή ... όχι δεν θα το επιτρέψω... αυτό που έγινε σε μένα δεν θα το επιτρέψω να γίνει στα παιδιά μου και ξέρεις πώς; Με την *πρόοδο*...δεν βρίσκω άλλο τρόπο. Μόνο αν ο γιός μου σε ό,τι κάνει είναι πολύ καλός δεν θα μπορεί «να του την πει» κανένας. Σε ότι κάνει... εγώ δεν σου λέω να γίνει τρελός επιστήμονας, ας γίνει υδραυλικός. Να γίνει ένας καλός υδραυλικός. Δεν θα πούνε να φέρουμε το Γύφτο που είναι φτηνός, να πούνε να φέρουμε τον Θάνο που είναι καλός. Και για την κόρη μου το ίδιο ισχύει... Είδες όμως; Το δικό μου το παιδί θα πρέπει να είναι καλός για να μην τον πούνε Γύφτο. Θα τα καταφέρει... και τα δικά του τα παιδιά θα ζήσουν ακόμη καλύτερα.

(Μαρία Δημητρίου)

Και αλλού:

Γιώργος: Παλεύουμε με το σύλλογο, με όσες δυνάμεις έχουμε, κι αυτά, με την τοπική αυτοδιοίκηση, τους ανθρώπους... η ρετινιά μένει, δεν φεύγει εύκολα, έτσι.. Εκτός αν όλα τα παιδιά μας, η επόμενη γενιά πάνε όλοι σχολείο, είναι μορφωμένοι, ξέρουν κάπου να αντιμιλήσουν στον άλλον, να βρουν το δίκιο..., τότε αλλάζει το πράγμα. Εκεί μπορεί να αλλάξει. Όσο όμως είναι η κατάσταση έτσι, δεν αλλάζει. Μετά από τριάντα χρόνια, γεροί να 'μαστε, πάλι το ίδιο θα είναι.

Κική: οπότε λοιπόν ένας τρόπος υπάρχει. Έδωσες τη λύση μόνος σου. Ότι όντως όλα τα παιδιά πρέπει να πάνε σχολείο.

Γιάννης: μα πρέπει να πάνε σχολείο! Αν το πάρουμε από θέμα εργασιακό, το κοινωνικό υπόβαθρο ...τελείωσε.

Κική: αυτό λέω. Για τις παλιές γενιές, τους παππούδες, που υπάρχουν πάρα πολλοί άνθρωποι, δεν μπορούμε να κάνουμε πάρα πολλά πράγματα. Τουλάχιστον ο καθένας με τα δικά του τα παιδιά, δεν λέω ότι θα πιέσω τον διπλανό μου να πάει σχολείο το παιδί του, αν θέλει τη γνώμη μου να του την πω, αν δεν θέλει δεν θα την πω και μπράβο. Αλλά το δικό μου το παιδί και της αδερφής μου το παιδί, που θα μπορέσω να μιλήσω στην αδερφή μου, ναι θα την πιέσω να το πάει και θα το πάει.

Γιάννης: να σου πω κάτι...

Κική: αλλά όμως να σου πω κάτι.. δεν μπορώ να αλλάξω την νοοτροπία των ανθρώπων. Ούτε θα κάτσω να ασχοληθώ με την νοοτροπία του καθενός. Δεν σου αρέσει η φάτσα μου φίλε; Ωραία φύγε πιο δίπλα. Κι εγώ θα πάω πιο δίπλα. Ούτε θα κάτσω να το αναλύσω, να το δω πάλι, γιατί έχω προβληματιστεί τόσο πολύ, υπάρχουν τόσο πιο πολύ σημαντικά προβλήματα, από το να κάτσω να ασχοληθώ τι σκέφτεται ο άλλος απέναντί μου και τι νοοτροπία έχει, οπότε να ασχοληθώ με δικά μου προβλήματα, ας ασχοληθώ με τα δικά μου. Ότι το άδικο είναι άδικο, και πάντα θα πονάει, θα πονάει! Αλλά να σας πω και κάτι. Δεν θα υπάρξει άλλη λύση. Το ξέρουμε. Έτσι θα είναι.

Γιάννης: να σου πω κάτι. Εγώ είτε μαύρος είμαι, είτε άσπρος, είτε κίτρινος, είτε ναρκομανής, είτε ληστής, εγώ τον αποδέχομαι. Αυτός και εφόσον είμαι και σωστός, γιατί να μην με αποδεχτεί;

Κική: γιατί περιμένεις την έγκριση από τον άλλον; Γιατί περιμένεις να σε...

Γιάννης: δεν μπορώ να κάνω συναλλαγές, βρε κοπέλα μου. Δεν μπορώ να κάνω. Εδώ δεν μπορώ να πάω να νοικιάσω σπίτι!

Κική: πήγαινε αλλού να νοικιάσεις. Υπάρχουν...

Γιώργος: έχω την αίσθηση ότι προσπαθούμε να επιλύσουμε ένα τόσο σημαντικό πρόβλημα, μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ανθρώπων με γενικά χαμηλό επίπεδο. Και δεν εννοώ το πανεπιστημιακό το... Σαν μόρφωση σαν εκπαίδευση. Και ο χώρος της Αγίας Βαρβάρας, στο σύνολο του, κατοικείται από ανθρώπους ιδιαίτερα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Στο σύνολο. Δηλ. αν υποθέσουμε ότι το σύνολο περιέχει ανθρώπους κάποιας χ παιδείας, να το πω γενικά, ίσως αναγκαζόταν εκ των πραγμάτων η κοινότητα των Τσιγγάνων να παρακολουθήσει, θα ήταν επιβεβλημένο.

(πληροφορητές νεαρής ηλικίας, σχετικά μορφωμένοι, ασχολούμενοι με τα κοινά, οι οποίοι συμμετέχουν σε κάποια προγράμματα του Δήμου)

Η σημασία και οι δυνατότητες που παρέχει η μόρφωση εκτιμούνται σταθερά στη ρητορική, και εν μέρει και στις πρακτικές της κοινότητας. Η παρουσία του σχολείου ως ενεργός θεσμός παρέμβασης αφορά μια γενικότερη αξία η οποία εκτιμάται θετικά προκειμένου να «ξεφύγει» κάποιος από το δεσμευτικό χαρακτήρα των δεδομένων της ομάδας (δηλαδή του κοινωνικού αποκλεισμού και των επιπτώσεων που έχει η έλλειψη γνώσεων). Αν και σε πολλούς γονείς φαίνεται πολύ δύσκολο να ξυπνούν τα παιδιά τους το πρωί και να τα αφήνουν να διαβάζουν πολλές ώρες, με αποτέλεσμα να παρεμβαίνουν συχνά στις καταπιεστικές πρακτικές του σχολείου, πολλά άτομα στην ομάδα δίνουν μεγάλη σημασία όχι μόνο στην ανάπτυξη μιας στοιχειώδους κατανόησης μέσω γραμμάτων, και στην ανεξαρτητοποίησή τους, αλλά και στην παρακολούθηση σπουδών, οι οποίες θα τους εντάξουν απευθείας σε πεδία, από τα οποία παραδοσιακά οι Τσιγγάνοι είναι απόντες. Ανεξαρτήτως του πόσο τελικά συνυπάρχει ή και υπερισχύει η άποψη για τον ρατσισμό των Γκατζέ, καθώς και η άποψη πώς οι Γκατζέ δεν αφήνουν κάποιον να «προκόψει» χαρακτηρίζοντάς τον «Γύφτο», η υπεροχή της μόρφωσης, οι δυνατότητες αλλά και η εξουσία που παρέχει είναι μια από τις επικρατούσες της ρητορικής, για κάποιους συμβολικά¹⁵¹ και για κάποιους άλλους ως ζήτημα ουσίας¹⁵². Αν και το μορφωτικό επίπεδο είναι αρκετά ανεπτυγμένο σε σχέση με άλλους Τσιγγάνους, για τους περισσότερους νέους σήμερα σταματά στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου.

Γιάννης¹⁵³: Οι προηγούμενες γενιές δεν είχαν την ευκαιρία που έχουμε σήμερα εμείς, που έχουνε τα σημερινά, τα δικά μας τα παιδιά. Σήμερα έχουνε πολλές επιλογές. Τους τις δίνουμε εμείς, τις δημιουργούμε εμείς τις επιλογές, βοηθώντας Μαρία. Όχι απλά δηλαδή ότι πρέπει να πας σχολείο

¹⁵¹ Βλ. παράδειγμα επόμενης σελ., καθώς και στο κεφάλαιο 6 για το πώς αποτυπώνεται στις εσωκοινοτικές σχέσεις, όσο και στο πώς γίνεται αντιληπτός ο ρόλος των «μορφωμένων», πανεπιστημιακών, κλπ.

¹⁵² Ανάμεσα στους πληροφορητές μου υπήρξαν άτομα που πήγαν σε σχολείο δεύτερης ευκαιρίας, ενώ αρκετοί φοίτησαν σε νυχτερινό σχολείο.

¹⁵³ Ο Γιάννης είναι 45 ετών.

γιατί απλά πρέπει να πας...δεν τους τρομάζουμε ότι πρέπει να πας σχολείο, απλά τους εξηγούμε ποιά είναι τα προτερήματα να πας σχολείο και ποιά είναι τα μειονεκτήματα του να μην πας σχολείο. Κάτι που δεν ήξεραν οι δικοί μας να μας το πούνε.. να το δούμε...να μπει στο μυαλό μας.

Εγώ: και σεις το πήρατε μόνοι σας με τη δεύτερη ευκαιρία που έλεγες

Γιάννης: έτσι ακριβώς. Εγώ πήγα όταν άκουσα τη δεύτερη ευκαιρία (μου είπε η γυναίκα μου). Μεγάλη χαρά, μεγάλη ικανοποίηση! Βέβαια για σένα τώρα λες και τι είναι τελειωμένο... σιγά ... το δημοτικό ... για μένα όμως ήτανε κάτι σπουδαίο!

Εγώ: γιατί;

Γιάννης: γιατί μετά από 30 χρόνια μπόρεσα να πάρω το απολυτήριο Δημοτικού!

Εγώ: δηλαδή τι σε έκανε να αισθάνεσαι χαρά;

Γιάννης: υπερηφάνεια! Το ότι πήρα το απολυτήριο Δημοτικού και έχω και τη δυνατότητα να πάω και στο Γυμνάσιο άμα θέλω- άσχετα που δεν μπορώ λόγω υποχρεώσεων. Στο μυαλό μου όμως πάντα υπάρχει η σκέψη ότι μπορώ να πάω και γυμνάσιο! Έχουμε την ευκαιρία. Πιστεύω ότι όλα τα σημερινά παιδιά έχουνε την ίδια ευκαιρία. Δεν είμαστε πια τα παιδιά ενός κατώτερου Θεού. Τώρα μας δέχονται πιο καλά... θέλεις στις υπερεσίες Μαρία, θέλεις στα σπίτια τους... είναι σπουδαίο πράμα να σε βάζει κάποιος στο σπίτι του, είτε είναι Τσιγγάνος, είτε δεν είναι Τσιγγάνος...

Εγώ: ως προς τι δηλαδή;

Γιάννης: κατ' αρχάς όλα τα παιδιά έχουν τους γονείς τους στο σπίτι που μπορούν να τα βοηθήσουν στο σχολείο, είτε γραπτώς, είτε λεξικώς, μπορεί δηλαδή να τους διαβάζουνε, μπορεί να τους αντιγράφουνε, μπορούνε ακόμα να πάνε στο σχολείο και να μιλήσουνε με καθηγητές να δούνε τί κάνουνε τα παιδιά τους πώς πάνε. Κάτι που εμείς δεν το είχαμε ...γιατί υπήρχαν υποχρεώσεις που έπρεπε να δουλέψουνε. Δεν ήτανε ποτέ κοντά μας.

Για πολλούς Ρομά η σημασία της μόρφωσης έχει συμβολική αξία. Ανάμεσα στους πληροφορητές μου μια κοπέλα «είχε κλεφτεί» με κάποιον «κατώτερό» της (ο συγκεκριμένος είχε ένα παιδί με άλλη γυναίκα και είχε κριθεί από την οικογένεια της νύφης ακατάλληλος). Επειδή δεν έδειξε τον πρόποντα σεβασμό στο κορίτσι ο πατέρας της είχε θυμώσει και φώναζε για τους συμπεθέρους ότι «δεν παίρνουν κανέναν «πρόβατο». Παίρνουν κοπέλα με τα αγγλικά της και τα σχολεία της» (έχει τελειώσει το Λύκειο).

Οι απόψεις αυτές συνυπάρχουν με άλλες απόψεις όπως: «τι τα θέλει τα πολλά γράμματα» και σχετικά αστεία για την «παραμόρφωση» του σχολείου, για τους «παραμορφωμένους» Γκατζέ που είναι «κακοί» και «σκληροί» και δεν είναι σε θέση να ελέγξουν τα επίπεδα της ηθικής διαφθοράς τους, αλλά και με την αναγκαιότητα το παιδί να συνεισφέρει στην οικογένεια, εφόσον, μπορεί να υπάρχει τέτοια ανάγκη, ή έχει ήδη αποκτήσει δική του οικογένεια, και επομένως έχει ήδη οικογενειακές υποχρεώσεις¹⁵⁴. Ομοίως διακινείται η άποψη ότι το παιδί θα ταλαιπωρηθεί με τις σπουδές χωρίς από όφελος. Η ανάγκη να υπάρχει άμεσο, πρακτικό αντίκρισμα είναι σημαντικό επιχείρημα:

...ορίστε ο γιος της Αγγέλας (Γκατζέ γειτόνισσα) από δίπλα είναι 30 χρονών έχει βγάλει πανεπιστήμια και τι έκανε... τίποτα δεν έκανε ...μοιράζει σουβλάκια και πίτσες...πως θα ζήσει ο άνθρωπος την οικογένειά του...;

¹⁵⁴ Η συνηθισμένη ηλικία γάμου κυμαίνεται στα 17-20. Με τον καιρό ο μέσος όρος μεγαλώνει.

(μέσης ηλικίας πληροφόρητριά¹⁵⁵)

Οι Ρομά πληροφορητές μου κατά κανόνα έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο με την αξίωση της «προόδου», πολλά από αυτά, ωστόσο, όταν έμπαιναν στην εφηβεία, προτιμούσαν αντί για το διάβασμα να πάνε με τις παρέες τους στα διάφορα πολυσύχναστα στέκια είτε των επώνυμων μαγαζιών-αλυσίδων με πρόχειρο φαγητό, είτε των πολυσινεμά της περιοχής. Στο θέμα αυτό οι περισσότεροι γονείς δε μπορούσαν εύκολα να επιβληθούν, παρά μόνο παραινεντικά. Όσο μεγαλώνει η ηλικία των παιδιών και τα μαθήματα απαιτούν μεγαλύτερη προσοχή, χρειάζονται διάβασμα και έχουν αλληλεξάρτηση, οι παραινενσεις δεν έχουν ιδιαίτερο νόημα. Κυρίως από τη στιγμή που πολλοί μικροί Ρομ, όπως είπαμε έχουν ελευθερία κινήσεων, χρήματα και μερικοί αυτοκίνητο και γυναίκα από την ηλικία ακόμη των 14 ετών.

Οι νέοι έχουν από μικρή ηλικία άποψη για ότι συμβαίνει στην οικογένεια και στον περίγυρο, όπως και τη δυνατότητα να εκφράζουν τη γνώμη και – εν μέρει – να επιβάλλουν τις απαιτήσεις τους. Σε αυτά τα δεδομένα, η επίδραση της περιρρέουσας κοινότητας προσλαμβάνει ποικίλες και αντιφατικές διαστάσεις. Το υπάρχον σύστημα, οι Γκατζέ και τα όνειρα που μπορούν να διαμορφώσουν, οι προοπτικές της ζωής τους, αποτελούν θέματα τα οποία οι μικροί Ρομ δυσκολεύονται να λύσουν. Σε πολλές περιπτώσεις οι νέοι Ρομά χρειάζεται να δώσουν αγώνα για τα πιστεύω τους (ακόμα και για το ζήτημα του σχολείου), ενώ κάποιοι στη φάση αυτή αποφασίζουν να ασχοληθούν με την πολιτική, από διάθεση προσφοράς στην ομάδα τους, αλλά και από ανάγκη να γεφυρωθούν οι εσωτερικές συγκρούσεις.

Σε ένα βαθύτερο επίπεδο οι περισσότεροι νέοι αντιμετωπίζουν κάποια στιγμή το εξής δίλημμα: να συνεχίσουν το σχολείο και να σπουδάσουν κάτι (αν μπορέσουν) ή «να βγουν στη δουλειά». Στην πρώτη περίπτωση τα πράγματα θα είναι δύσκολα και θα χρειαστεί να καταβάλλουν πολύ κόπο, διότι ακόμη και αν το οικείο περιβάλλον τους στηρίξει θα αντιμετωπίσουν πολλαπλούς κινδύνους: (1) να μη βρουν ποτέ δουλειά στο χώρο των Γκατζέ εξ αιτίας της ανεργίας, αλλά και

¹⁵⁵ Η συγκεκριμένη γυναίκα ωθούσε πάντα τα παιδιά της στα «γράμματα». Όταν είδε ότι δεν ενδιαφέρονται, για να τα στηρίξει άλλαξε θέση.

της ρατσιστικής συμπεριφοράς των Γκατζέ¹⁵⁶ και πάνω σε αυτό εκφράζονται πλήθος παραδείγματα (όπως βέβαια υπάρχουν και κάποια –ελάχιστα – αντίθετα), (2) να βρεθούν εκτεθειμένοι στην κοινότητά τους από την ηλικιακή καθυστέρηση και να μην μπορούν να ακολουθήσουν τον κύκλο ζωής της κοινότητας, (3) να βγάζουν ελάχιστα χρήματα και με πολύ περισσότερο κόπο απ' ό,τι οι γνωστοί και φίλοι. Ειδικά το τελευταίο είναι και το μεγαλύτερο πρόβλημα σε αυτή την ηλικία, δεδομένου ότι η συγκρότηση της ταυτότητας, από την εφηβεία ακόμη, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την απόκτηση χρημάτων, αυτοκινήτου, καλής εμφάνισης, άνεσης γενικότερα στους τρόπους και ανεξαρτησίας. Οι περισσότεροι μικροί Ρομ, συνδυάζοντας τα δεδομένα τους, επιλέγουν το δεύτερο, επηρεαζόμενοι από το γενικότερο κλίμα, αλλά κυρίως από τις παρέες των συνομηλίκων τους. Αυτό δε σημαίνει ότι αρκετοί δεν έχουν κατά καιρούς προσπαθήσει και επιλέξει σταθερά τη μόρφωση, ακόμα και με τον φόβο της απόρριψης. Μερικοί από αυτούς βγάζουν κάποια ιδιωτική σχολή¹⁵⁷.

Μορφές θεσμών και πρακτικών, όπως η διευρυμένη οικογένεια, η επαγγελματική δραστηριότητα και η εκπαίδευση, δέχονται ιδιαίτερες πιέσεις, καθώς η αλληλεπίδραση αυξάνει, και οι επιλογές που γίνονται στο πλαίσιο των αναγκαιοτήτων της σύγχρονης ζωής, όσο και οι δυνατότητες που αναφαίνονται διευρύνονται.

Η ιδιαιτερότητα της ανατροφής των νέων Ρομά οδηγεί την εκδήλωση των αντιφάσεων αυτών στην ομάδα με μεγαλύτερη ένταση. Οι νέοι Ρομά αντιμετωπίζουν αρκετά προβλήματα στη σχέση τους με τους πιο μεγάλους, ειδικά όταν οι απόψεις και οι διαθέσεις τους δεν τυχαίνει να συμπίπτουν με τα τσιγγάνικα κατεστημένα. Οι εντάσεις που δημιουργούνται από τις δυσκολίες των σχέσεων με τους Γκατζέ και από τους περιορισμούς που θέτουν τα τσιγγάνικα κατεστημένα, διαμορφώνει το αξιακό σύστημα που εν τέλει υιοθετούν τα παιδιά, καθώς εστιάζεται είτε στις υλικές ανάγκες και στους ανταγωνισμούς, οι οποίοι όλο και μεγαλώνουν, επιβάλλοντας τους μεγαλύτερους τους με διάφορους τρόπους, είτε στη μόρφωση και σε ένα νέο τρόπο ζωής, είτε κάτι ανάμεσα στα δύο. Το θέμα παίρνει σοβαρές διαστάσεις μέσα στην οικογένεια εξ αιτίας της ιδιαιτερότητας της κοινωνικοποίησης και των αλληλεξαρτήσεων (για το θέμα των συγκρουόμενων αξιακών συστημάτων βλ. επίσης Λυδάκη 1998).

¹⁵⁶ Για τα κορίτσια, υπάρχει και ένα άλλο πρόβλημα. Οι πατεράδες ή σύζυγοι αντιδρούν να τις στείλουν σε δουλειά με Γκατζέ διότι φοβούνται μήπως έχουν προβλήματα ή μην ξεμυαλιστούν. Ωστόσο, τα περισσότερα στελέχη υπηρεσιών είναι νέες γυναίκες.

¹⁵⁷ Οι νέοι αυτοί μπορεί να μη σταδιοδρομήσουν στο χώρο των Γκατζέ, το γεγονός αυτό όμως αποτιμάται θετικά στο κύρος και στην εικόνα τους στην κοινότητα.

Ανάλογες εμπειρίες μεταφέρει η Βαξεβάνογλου για τους νέους από τους οποίους πήρε συνέντευξη¹⁵⁸:

έτσι στις περισσότερες συνεντεύξεις των Τσιγγάνων και ειδικότερα των νέων έρχεται και επανέρχεται ως εμμονή το μοτίβο «να ξεφύγω» (από το τσιγγάνικο περιβάλλον): μέσω σπουδών ή/και άλλου επαγγέλματος, μέσω ενός «μικτού» γάμου, μέσω μιας αντίστασης στα προξενιά, στις πιέσεις της οικογένειας ή, αντιθέτως, χάρη στη στήριξη της οικογένειας. (Βαξεβάνογλου, 2001:41)

Αν και η μερίδα των νέων αυτών δεν είναι η μεγαλύτερη, διότι υπάρχει μεγάλη συναισθηματική αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις γενιές, αποτελεί μια πραγματικότητα στη ρητορική, στις προσπάθειες, αλλά και στις επιδιώξεις πολλών, οι οποίες οδηγούν σε νέες εμπειρίες που έχουν ήδη δρομολογηθεί εδώ και αρκετά χρόνια για τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας.

Γιάννης: έγινε ένα περιστατικό πριν από λίγες μέρες που αν γινότανε πριν 30 χρόνια θα έλεγα πω πω να τρέξω γρήγορα να δω!! Θα έλεγε ο πατέρας μου πω πω να τρέξουμε γρήγορα να δούμε μας πήρανε από το σχολείο... κάτι ανεβαστικό για τον πατέρα σου... με πήραν τηλέφωνο και μου ζήτησαν να πάω να ξαναψηφίσω. [τώρα]Το θεώρησα δεδομένο... το θεώρησα υποχρέωσή μου.

Εγώ: και γιατί είπες ότι αν γινόταν πριν από 30 χρόνια θα ήταν πολύ σπουδαίο;

Μαρία: γιατί σου λέει με πήρε ο δάσκαλος να πάω να ψηφίσω, δηλαδή η ψήφος μου είναι τόσοσο σπουδαίο πράγμα;

Γιάννης: είμαι σημαντικός άνθρωπος, για να με πάρουν τηλέφωνο να πάω να ψηφίσω... είμαι ενός ανώτερου επιπέδου!..

Εγώ: εννοείς ότι δεν υπήρχε η εξοικείωση με τους θεσμούς;

Γιάννης: βεβαίως δεν υπήρχε... πρώτα -πρώτα ... αυτό που σου είπα, εγώ με την Τετάρτη δημοτικού ήμουν αθηναίος στην οικογένειά μου. Ο δεύτερος από μένα πήγε Τρίτη δημοτικού. Οι άλλοι δεν πήγαν καθόλου.

Εγώ: τι αντίκτυπο πιστεύεις ότι είχε αυτό στη ζωή σου, το ότι ήξερες δηλαδή περισσότερα γράμματα;

Γιάννης: θα σου πω... έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη ζωή μου. Προς το καλύτερο από τους δικούς μου. Το να θέλω να πάω λόγω της δουλειάς μου στην Αγία Παρασκευή και να ξέρω να διαβάζω μια ταμπέλα, να μπω σε ένα κτίριο που δεν θα έπρεπε να μπω... δηλαδή ο αδελφός μου που δεν ξέρει μπήκε στην Εφορία και αφού δεν υπήρχαν χαρτιά του κατασχέσανε τα πράγματα ...καταλαβαίνεις... και το πιο σημαντικό ότι ξέρω να διαβάζω τα παιδιά μου, μπορώ να τα βοηθήσω. Κατ' αρχήν ξέρω να ζητάω, ξέρω να παίρνω αυτό το χαρτί, να το διαβάζω και να υπογράφω, να μην το διαβάζει κάποιος άλλος για μένα και να μου πει ψέματα.

Μαρία: από τα πιο μικρά πρακτικά έως τα πιο μεγάλα, μαζί με το ότι είναι πλέον δεδομένο, συνειδηση στους γονείς που ξέρουν κάποια γράμματα ότι τα παιδιά τους θα πάνε σχολείο. Δηλαδή, εμένα ούτε η κόρη μου ούτε ο γιός μου θα χρειαστεί να δώσουν αγώνα για να πάνε σχολείο, και παραπάνω η κόρη μου που είναι γυναίκα.

Γιάννης: κάποτε Μαρία πριν από 20-25 χρόνια έπρεπε να διαβαστεί μια ευχή¹⁵⁹. Ήμασταν μέσα σε μια αυλή 40 άτομα

¹⁵⁸ Οι οποίες έγιναν στην Αγία Βαρβάρα.

¹⁵⁹ Αναφέρεται σε ένα σεισμό.

Νίκη: τι μου θύμισες τώρα... ανατρίχιασα!

Γιάννης: 40 άτομα Μαρία και έπρεπε να διαβαστεί μια ευχή και κανείς δεν ήξερε γράμματα... Με ξύπνησε η μάνα μου ξημερώματα 3 η ώρα να πάρω ένα βιβλίο να διαβάσω μια ευχή! Καταλαβαίνεις τι σημαίνει αυτό; Μια ευχή επειδή φοβηθήκανε από κάτι...και έπρεπε να διαβάσω μια ευχή από την παράκληση και ήμουν ο μοναδικός μέσα σε 40 άτομα. Και αιστάνθηκα... από τη μια λυπήθηκα και από την άλλη αιστάνθηκα ο ήρωας που μπόρεσα και διάβασα μια ευχή!

Μαρία: απλά μακάρι να σταματήσουν τα παιδιά που διαβάζουν να αισθάνονται σπουδαία! Όταν θα το καταφέρουμε αυτό ... θα έχουμε φτάσει σε αυτό που λέμε ...

Εγώ: ...ισοτιμία...;

Μαρία:.. ναι θα έχουμε καταφέρει τα πάντα...

...

Μαρία: άμα πώ εγώ τώρα για σένα ρε Μαρία πω πω η Μαρία είναι πολύ συμφεροντολόγα...κοιτάει τη δουλειά της δεν θα σου γίνει κάτι... αν όμως εσύ είσαι στο σύλλογο γονέων και κηδεμόνων πεις πω πω ήρθαν και γραφτήκαν 10 καινούρια τσιγγανάκια στο σχολείο και πρέπει να κάνω κάτι να τα διώξω γιατί θα γεμίσουν ψείρες τα παιδιά μας γιατί δεν θα είναι καλή η τάξη.. αυτό είναι ρατσισμός που έχει κόστος ζωής! Δηλαδή όλοι κάπου είμαστε ρατσιστές, δεν υπάρχει άνθρωπος που δεν είναι ρατσιστής και όποιος το λέει είναι μεγάλος ψεύτης, ακόμη και αυτό «τι άτιμη φάρα οι ταξιτζήδες», μα όοοοοοι οι ταξιτζήδες είναι άτιμη φάρα; Δεν είναι ρατσισμός αυτό; Είναι μορφή ρατσισμού, μόνο που δεν έχει το ίδιο αντίτυπο με αυτό που μπορεί να πει κανείς: «πω πω άτιμη φάρα τα τσιγγανάκια να μην τα δεχτούμε στο σχολείο» κατάλαβες ποιά είναι η διαφορά; Εμένα θα μου κοστίζει τη ζωή μου αυτό, κυριολεκτικά τη ζωή μου! Αυτό που όλοι οι μη Τσιγγάνοι πες θέλουνε να γίνουμε, αλλά δεν μας ανοίγουν τις πόρτες να γίνουμε...

(Μαρία και Γιάννης Δημητρίου, σχετικά νεαροί πληροφορητές)

..αν δεν πας σχολείο μένεις στο περιθώριο κατάλαβες;.. είναι – ας πούμε – αναγκαίο κακό!

(σχετικά νεαρός πληροφορητής)

ΣΤ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΗΣΗ: ΕΝΟΤΗΤΑ & ΑΜΦΙΣΗΜΙΑ

Η πολιτική διεκδίκηση των Ρομά σε σχέση με την τοπική κοινωνία και το κράτος αποτελεί έναν περίτεχνο συνδυασμό του ήθους και της καπατσοσύνης. Περίτεχνο, τόσο για τον τρόπο που συγκροτείται από τα άτομα, όσο και για τα αποτελέσματα που έχει να επιφέρει. Οι Ρομά πολιτικοί στην Αγία Βαρβάρα αξίωσαν (ή τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς πέτυχαν) ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα: να μεταφέρουν τις ποιότητες του ήθους και της καπατσοσύνης έξω από την ομάδα τους, χωρίς να αλλοιώσουν τη σημασία τους υπέρ της ομάδας, αλλά και χωρίς να τις στρέψουν ενάντια στους Γκατζέ: ισορροπία «στην κόψη του ξυραφιού».

Α. Η πολιτική ως «παιχνίδι» διεκδίκησης: η σχέση με τους Γκατζέ σε θεσμικό επίπεδο

Στο μυαλό των περισσότερων Τσιγγάνων που δεν ασχολούνται με την πολιτική το κράτος είναι μια τεράστια «Γκατζέ» μηχανή που – σαν τους Γκατζέ και αυτή – ενώ θα ‘πρεπε να δίνει δεν δίνει τίποτα (και επομένως η επιδεξιότητα είναι να της αποσπάσεις), ενώ από την άλλη ξέρει

πολύ καλά να παίρνει (και καλό είναι να παίρνει όσο γίνεται λιγότερα). Το κράτος είναι παρόν ακόμα και στη δυσαρέσκεια, ακόμα και ως υπαίτιος για όλα τα δεινά (Herzfeld, 1995).

Πρέπει να καταλάβουμε ότι δεν είμαι Έλληνας όταν πάω να ψηφίσω μόνο και όταν δεν ψηφίσω είμαι Τσιγγάνος, δεν είμαι Έλληνας όταν πάω να πληρώσω το φόρο και όταν δεν πληρώσω είμαι Τσιγγάνος, δεν είμαι Έλληνας μόνο για τις δύσκολες στιγμές της πατρίδας, για να υπηρετώ και από κει και πέρα δεν είμαι Έλληνας είμαι Τσιγγάνος...
(Γιάννης Δημητρίου)

Η όχι αδικαιολόγητα αρνητική σχέση προς το κράτος¹⁶⁰ μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε θετική. Ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση και τις περιστάσεις, το κράτος από άσπλαχνη μηχανή που δεν βοηθάει μπορεί να μετατραπεί σε συμπονετικό «πατέρα», αρωγό στα προβλήματα, ο οποίος δίνει λύσεις και βοήθεια εκεί που δεν υπάρχει άλλη διέξοδος.

...και πήγαινα και έβλεπα ότι προσπαθούν να κάνουν κάτι ... κάτι μεγάλο για μας, γενικότερα μπορεί να μην είναι μεγάλο, αλλά είναι μεγάλο για μας. Και μου άρεσε όλη αυτή η ιστορία που συνέβαινε και πιστεύαμε ότι αν κάτι σε κάποιον συμβεί κάποια πόρτα θα μπορούμε να χτυπήσουμε και να πούμε συνέβη αυτό... Όπως συνέβη κάποτε όταν μπήκε χειρουργείο δεν θυμάμαι όμως ποιος... Όταν μπήκε χειρουργείο ...φάρμακα τώρα δεν θυμάμαι τι είχε γίνει ένας λογαριασμός στο νοσοκομείο πολύ μεγάλος... και δεν είχε το ποσόν να πληρώσει το νοσοκομείο γιατί είχε φτάσει πολύ μεγάλο ποσόν...και με τη βοήθεια τη δικιά μας, επειδή πήγαμε και είπαμε ότι το παιδί έχει αυτό και αυτό το πρόβλημα και δεν έχει να πληρώσει επειδή είναι φτωχό, του βγάλανε βιβλιάριο απορίας. Και αυτό στην πραγματικότητα βοήθησε αυτό το παιδί να πληρώσει ότι είχε να πληρώσει γιατί στην πραγματικότητα δεν μπορούσε. Δηλαδή απευθύνεσαι κάπου και σε βοηθάει. Ενώ όταν δεν υπάρχει... σηκώνεις τα χέρια ψηλά και λες βοήθεια Θεέ μου σώσε με «ένα πράγμα»... Υπήρχε μία πόρτα που βοηθούσε πολύ τον κόσμο... Μ' άρεσε αυτό που έβλεπα.. τώρα τι γίνεται, τι θα γίνει.. δεν ξέρω...
(σχετικά νεαρή πληροφόρηση)

Εξ αιτίας της απουσίας σχέσης ή της ύπαρξης προβληματικής σχέσης με τους θεσμούς, η σχέση με τους πολιτικούς είναι εξίσου επιβαρυνμένη και παράλληλα αμφίσημη. Οι περισσότεροι Τσιγγάνοι στην Αγία Βαρβάρα τους θεωρούν επαγγελματίες ψεύτες, ιδιοτελείς και διεφθαρμένους, ενώ από την άλλη τους κολακεύει η άμεση επαφή και επικοινωνία με κάποιον από αυτούς.

¹⁶⁰ Οι Τσιγγάνοι πολιτογραφήθηκαν μετά από πολλές προσπάθειες το 1979. Ένα παλαιότερο νομοθετικό διάταγμα του 1955 με το οποίο το Ελληνικό κράτος αποδίδει την Ελληνική Ιθαγένεια στους Τσιγγάνους που κατοικούν στην Ελληνική Επικράτεια (Ν.Δ. 3370/55), ουσιαστικά μένει ανενεργό μέχρι το 1979, που ολοκληρώνονται οι πρώτες θεσμικές ρυθμίσεις με τις Γενικές Διαταγές :Γ.Δ. 212/69468/78 και 51/16701/79 Υπουργείου Εσωτερικών «Για την τακτοποίηση από απόψεως ιθαγένειας των διαβιούντων στην χώρα μας Αθίγγανων» και «Περί εγγραφής αδήλωτων Αθίγγανων». Στοιχεία από το Υπουργείο Εσωτερικών και την ιστοσελίδα: http://www.oikokoionia.gr/roma_history.asp?submenu_id=1

Ο τότε πρόεδρος του Συλλόγου της Αγίας Βαρβάρας ισχυρίστηκε σε συνομιλία μας ότι η πολιτογράφηση αποφασίστηκε ύστερα από πιέσεις και προσωπικές του προσπάθειες σε μια συνάντησή του με τον Αβέφωφ.

Κανένας δεν δουλεύει για την ψυχή της μάνας του. Ούτε ξύπνησε κανένας στα καλά καθούμενα: «ξέρεις κάτι... ας πάω να φτιάξω αυτούς τους Γύφτους εκεί πέρα για να σωθούνε...»...τίποτα κανένας! Όλα έχουν ένα κόστος!

(Ρομ πολιτικός)

Κι αφού ακούσαμε εκεί πέρα τα λόγια που λέγαν, στο τέλος ήταν κάποιος εκπρόσωπος (αναφέρει μεγάλο κόμμα) και ένας από το εκτελεστικό γραφείο (του κόμματος). Μίλαγε ο πρόεδρος...και είμαστε τώρα εγώ, ο γιατρός (παρατσούκλι) κι ένας άλλος. Λέει «τα παιδιά εδώ είναι δικά μας, να τους βοηθήσουμε να λύσουμε τα προβλήματά τους. Είναι αφρόκρεμα εδώ πέρα η Αγία Βαρβάρα, καμία σχέση με άλλες περιοχές»... και πετάγεται ο άλλος και λέει «ναι φαίνονται. Διαφέρουν και στο χρώμα αυτού».

(Ρομ πολιτικός¹⁶¹)

Δεν μπορώ να καταλάβω πώς γίνεται όοοοι οι πολιτικοί να έχουν μεγαλώσει με Τσιγγάνους¹⁶². Ήθελα να ρωτήσω κανέναν: πού μεγάλωσες εσύ ρε φίλε και εγώ δεν σε είδα; γιατί εγώ δεν έχει τύχει να παίξω ποτέ με κανένα σας; (Μαρία Δημητρίου, πρώην μέλος του ΔΣ του συλλόγου)

Παρεμφερής – αν και όχι τόσο επικριτική – ήταν και η άποψη για τους Τσιγγάνους, οι οποίοι ασχολούνται με τα κοινά. Πολλές φορές κρίνονταν όχι από τα έργα τους και τις δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης, αλλά από την προσωπική τους ζωή και την ηθική τους υπόσταση σε σχέση με την ομάδα και τις αξίες της. Και αυτοί μέσα στην ομάδα τους έχουν αμφίσημη θέση. Ακόμη και σπουδαίοι πολιτικοί βρίσκονται εύκολα εκτεθειμένοι σε σκληρή κριτική όχι μόνο αν διαψεύδουν τις προσδοκίες των μελών της ομάδας, αλλά και γιατί μπορεί να (ή να φαίνεται ότι) υιοθετούν συμπεριφορές, ιδέες και πρακτικές που μοιάζουν με κείνες των Γκατζέ (ιδιαίτερα σε ότι αφορά την ηθική τους). Από την άλλη το κύρος και τα προνόμια που απολαμβάνουν (πραγματικά ή όχι) αναπτύσσουν το φθόνο και τον ανταγωνισμό των συντοπιτών τους.

Εκτός όλων αυτών, που σχετίζονται περισσότερο με την ηθική διάσταση της ταυτότητας και τις διαφορές στη σχέση με τους Γκατζέ, η έλλειψη εμπιστοσύνης των Τσιγγάνων στους πολιτικούς, αδικαιολόγητη ή δικαιολογημένη είναι εμφανής:

...υπάρχουν προέδροι που δεν παίζουν ξεκάθαρα...και μπαίνουν προέδροι για να απολαμβάνουν κάποια οφέλη μόνο αυτοί

(νεαρός Ρομ πολιτικός)

...ο κόσμος και ιδιαίτερα οι Τσιγγάνοι είναι καχύποπτοι. Θεωρούνε ότι όποιος ασχολείται με τα κοινά απολαμβάνει πάρα πολλά πράγματα, ιδιαίτερες υπηρεσίες και κάποια λεφτά...ενώ εσύ μπορεί να τρέχεις και να δίνεις τον εαυτό σου και «τ' ακούς» κίόλας...από την άλλη μεριά το καλό είναι ότι κάνεις αυτό που θέλεις, ασχολείσαι για τους συνανθρώπους σου, προσφέρεις... όποιος είναι νοήμων το καταλαβαίνει ότι προσπαθείς για το γενικό καλό...

¹⁶¹ Το περιστατικό αναφέρεται από τον πληροφορητή μου ως αρνητική εμπειρία για το ρατσιστικό σχόλιο του χρώματος.

¹⁶² Με αυτή την τοποθέτηση πολλοί πολιτικοί πλησιάζουν τους Τσιγγάνους.

(Κώστας Παϊτέρης, Ρομ δημοτικός σύμβουλος)

Οι «εκπρόσωποι» των τσιγγάνικων πληθυσμών κατά το παρελθόν ήταν άνθρωποι μεγάλης ηλικίας που το κύρος τους προέκυπτε κυρίως από τα χρήματα και τις διασυνδέσεις που είχαν με τους πολιτικούς, ενώ τα ανταλλάγματα γι' αυτή την συνεργασία σε σχέση με τους Γκατζέ πολιτικούς ήταν συλλογή ψήφων έναντι κάποιας πρόσβασης σε μηχανισμούς, ενώ σε σχέση με τους Ρομά ήταν κυρίως εξουσία και χρήματα έναντι κάποιας εξυπηρέτησης και σε πολύ λίγες περιπτώσεις το ενδιαφέρον για κάποιες αλλαγές στην ομάδα.

Με τον τρόπο αυτό, οι Ρομά «εκπρόσωποι» μπορούσαν να επηρεάζουν την κίνηση των ψήφων, ενώ η εξουσία τους ήταν αρκετά μεγάλη έναντι των ψηφοφόρων οι οποίοι διαμαρτύρονταν για τις αυθαιρεσίες και την εκμετάλλευση που υφίσταντο. Έχοντας αναπτύξει διάφορες διασυνδέσεις με πολιτικούς, αξιωματούχους ή υψηλά ιστάμενα πρόσωπα μπορούσαν με το αζημίωτο να ρυθμίζουν χάρες και ρουσφέτια. Και θα πρέπει αυτό να αξιολογηθεί σε σχέση με το γεγονός ότι οι περισσότεροι Τσιγγάνοι για διάφορους λόγους αντιμετώπιζαν συχνά προβλήματα ή είχαν εκκρεμότητες με αστυνομία, δικαστήρια, στρατό, εφορεία. Οι σχέσεις αυτές λειτουργούσαν ως δικλείδα ασφαλείας που έβγαζαν μέλη της ομάδας από τη δύσκολη θέση ή τους έκαναν τη θέση αυτή πιο εύκολη. Βεβαίως, αυτή η τακτική οδήγησε εκτός όλων των άλλων και σε πάγιες απόψεις για το ρόλο του πολιτικού και για τους Γκατζέ που χρηματίζονται, ενώ διαμόρφωσε ένα περιβάλλον που μόνο ο σεβασμός και η εκτίμηση δεν ευδοκιμούσαν. Οι κώδικες αυτοί αξιοποιούνταν όχι μόνο για την εκπλήρωση κάποιων αναγκαιοτήτων, αλλά και ως άλλοθι για την απείθεια στους Γκατζέ κανόνες. Η λογική των πρακτικών είναι ότι εφόσον οι πολιτικοί ή οι δημόσιοι λειτουργοί χρηματίζονται ή λειτουργούν με πελατειακές σχέσεις «εμείς γιατί να είμαστε νομοταγείς»; (βλ. επίσης, Herzfeld, 1997)

Αίτημα αλλαγής στην εκπροσώπηση

Στην Αγία Βαρβάρα το αίτημα για αλλαγή των σχέσεων ήταν καθώς φαίνεται αρκετά ισχυρό και έντονο από την αρχή ακόμα της συγκρότησης τσιγγάνικης κοινότητας. Η βασική αλλαγή αφορούσε τους ανθρώπους που αναλάμβαναν τη διαπραγμάτευση με τους Γκατζέ, καθώς και το είδος της διαπραγμάτευσης.

Τα αρχεία του Συλλόγου και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Συλλόγων Ελλήνων Ρομ (ΠΟΣΕΡ) έχουν αρκετό υλικό, τόσο για το πώς αντιλαμβάνονταν και διαπραγματεύονταν οι Τσιγγάνοι τη θέση τους στην ελληνική πραγματικότητα τα προηγούμενα πενήντα χρόνια, όσο

και για τη σύγχρονη σημασία και ρητορική της «αναβαθμισμένης» σχέσης τους με την πολιτεία και την τοπική αυτοδιοίκηση.

Σε ένα άλλο, μη – πολιτικό επίπεδο, πολλοί αγιοβαρβαριώτες Ρομ κατά τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν ήδη αναπτύξει από μόνοι τους σχέσεις με διάφορους εκπροσώπους του κράτους, είτε επειδή επεδίωξαν να συνάψουν κουμπαριές, είτε επειδή φρόντισαν να κάνουν πελάτες Γκατζέ με ψηλή κοινωνική θέση, κυρίως όμως επειδή είχαν τη δυνατότητα να το κάνουν, εξ αιτίας του διαφορετικού μορφωτικού και βιοτικού επιπέδου. Η ένταξη στη σχολική εκπαίδευση, η απόκτηση γης στην περιοχή και μάλιστα πριν από τους περισσότερους κατοίκους είναι κάποιοι από τους παράγοντες που οδήγησαν στην προώθηση και ανάπτυξη μιας διαφορετικής στάσης και δυνατότητας που αξιώνει συνομιλία «ίσοις όροις» με τους πολιτικούς και κυρίως με τον κρατικό μηχανισμό. Η στάση αυτή, σε συνεργασία και με άλλους παράγοντες, έγινε απαρχή για μια νέα γενιά εκπροσώπησης, αφού δεν μπορούσε να «περάσει» η αυθαιρεσία του παλιού πολιτικού και να λειτουργήσει πλέον ο μηχανισμός της «εν λευκώ» ανάθεσης υποθέσεων που ίσχυε για τις περισσότερες περιοχές της χώρας. (Για το ρόλο της Αγίας Βαρβάρας βλ. παρακάτω στην ανάλυση).

Ο εκδημοκρατισμός της εκπροσώπησης μέσα και έξω από την ομάδα

Στην αλλαγή του τρόπου εκπροσώπησης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, που ξεκίνησε από την Αγία Βαρβάρα και με την ουσιαστική συμμετοχή της, τρία ζητήματα φαίνεται να έπαιξαν σημαντικό ρόλο: η ανάγκη οργάνωσης μπροστά στον καταγισμό των γεγονότων που απειλούσαν τη δουλειά (κυρίως η ένταξη στο γυρολογικό εμπόριο διάφορων αλλοδαπών), οι αλλαγές που πραγματοποιούνταν στην κοινότητα και ειδικά η πρωτοπόρα παρουσία νέων και μορφωμένων Τσιγγάνων αντρών και γυναικών με καινούριες αντιλήψεις για την εκπροσώπηση, οι οποίοι μπορούσαν να συνομιλήσουν με τους εκπροσώπους της πολιτείας, καθώς και η ανταπόκριση της πολιτείας. Τα δύο τελευταία έδιναν στους νέους Τσιγγάνους πολιτικούς ιδιαίτερο κύρος και – μεταξύ των εμπλεκομένων – αξία, κάτι που φάνηκε στην αποδοχή που είχαν – τουλάχιστον στην αρχή – από τον Ρομά κόσμο, αλλά και από τους κρατικούς αξιωματούχους.

Είχαμε κάνει τότε μια ομάδα και πήραμε το σύλλογο στην Αγία Βαρβάρα. Από τότε ξεκινήσαμε και υπήρχαν οι συγκυρίες και υπήρχαν και τα πρόσωπα και ασχοληθήκαμε σε πανελλαδικό επίπεδο και προσπαθήσαμε και δώσαμε μεγαλύτερη συλλογικότητα σε αυτό που λέμε «κίνημα των Τσιγγάνων» (Χρήστος Λάμπρου, πρόεδρος του συλλόγου Αγ. Βαρβάρας, πρόεδρος της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Συλλόγων Ελλήνων Ρομ(ΠΟΣΕΡ))

Οι νέοι πολιτικοί είχαν σε σχέση με τους παλιούς να αντιτάξουν μια άλλη άποψη συνδιαλλαγής με το κράτος και τους μηχανισμούς του. Στήριζαν το κύρος τους στις γνώσεις, την ωριμότητα της αντίληψής τους και στα χαρίσματα τους. Ήθελαν να προχωρήσουν τα πράγματα μπροστά, να γίνουν αλλαγές και να αναλάβουν όχι μόνο η πολιτεία, αλλά και οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι τις ευθύνες τους απέναντι στην κοινωνία που διαβιούν. Στην προσπάθεια αυτή δεν δίσταζαν πολλές φορές να έρθουν αντιμέτωποι με τις κατεστημένες νοοτροπίες.

...όπα ρε φίλε του λέω από τη μια μεριά θέλεις νάσαι ισότιμος να μη σε αντιμετωπίζει σα μειονότητα να έχεις ίσες ευκαιρίες και ίσα δικαιώματα και από την άλλη θέλεις εσύ ξεχωριστή συμπεριφορά από την κάθε κυβέρνηση...αυτός μου λεγε το δικό του...είναι η νοοτροπία που έχουν οι πενηντάρηδες, σαραντάρηδες ότι μας χρωστάει... εντάξει δέχομαι ότι κάποια πράγματα ... έχουν γίνει πολλά λάθη από τις εκάστοτε κυβερνήσεις... μην κοιτάς μόνο όμως το παρελθόν... κυνήγησε το μέλλον...το παρελθόν έγινε ...δεν πρόκειται να το αλλάξεις.. κυνήγα το μέλλον, δες πράγματα που μπορεί να ωφεληθούν τα παιδιά σου...

(Κώστας Παϊτέρης, Ρομ δημοτικός σύμβουλος)

Η αλλαγή ωστόσο στην εκπροσώπηση (η οποία για διάφορους λόγους όπως θα δούμε ξεκίνησε από την Αγία Βαρβάρα) δεν αφορά μόνο το ηθικό ποιόν των εκπροσώπων και το είδος της εκπροσώπησης. Ο νέος τρόπος συνομιλίας με τους Γκατζέ και τα άμεσα αποτελέσματα που παρήγαγε μέσα από τα διάφορα προγράμματα που ήδη γίνονταν από το 1985 στην Αγία Βαρβάρα (καθώς και από τη συμμετοχή των ιδίων των Τσιγγάνων σε αυτά), οδήγησε σε νέες ζυμώσεις, διακίνηση ιδεών και ευκαιρία για τοποθετήσεις σε βαθύτερο επίπεδο, όπως στη συνολική άποψη της ομάδας για τη σχέση της με τους κυρίαρχους Γκατζέ, το πολιτικό σύστημα εν γένει και το κράτος και δημιούργησε τριγμούς σε όλο το σύστημα, εφόσον έγινε σηματοωρός μιας βαθιάς αλλαγής ως προς την αντίληψη του γενικότερου πολιτικού συστήματος του οποίου είναι μέλη, την αντίληψη της έννοιας «δικαιώματα και υποχρεώσεις», καθώς και την εξέλιξη της κοινότητας στο νέο περιβάλλον που διαμορφώνεται παγκόσμια, μέσα από τις οικονομικές παροχές των προγραμμάτων που έλκουν το ενδιαφέρον.

...σε πρώτη φάση ήθελα να βοηθήσω την έδρα των Τσιγγάνων στην Αγία Βαρβάρα. Το πρώτο πράγμα να έχει πρόσβαση στις πληροφορίες...το κυριότερο αυτή τη στιγμή στους Τσιγγάνους... αν έχει πρόσβαση στην ενημέρωση και στην πληροφόρηση μπορεί να πετύχει πολλά πράγματα. Δηλαδή να αγωνιστεί για τα δικαιώματα του... Μερικές φορές οι Τσιγγάνοι δεν καταλαβαίνουν την έννοια ποια είναι τα δικαιώματά μου και ποιες οι υποχρεώσεις μου. Νομίζουν ότι έχουν μόνο δικαιώματα στη ζωή από την κάθε κυβέρνηση. Αυτό νομίζουν.. ότι έχομε μόνο δικαιώματα και όχι υποχρεώσεις...ναι μεν θέλεις να σε αντιμετωπίζει ισότιμα η πολιτεία αλλά να μη ζητάς μόνο πρέπει

να δίνεις κιόλας...Πολλοί...είναι μια μεγάλη μερίδα που το καταλαβαίνει αυτό, άλλη μια μερίδα είναι που δεν το καταλαβαίνει...

(Κώστας Παϊτέρης, Ρομ δημοτικός σύμβουλος)

Πολλές από τις καινούριες αντιλήψεις έρχονταν σε σύγκρουση με το τσιγγάνικο κατεστημένο, δίνοντας προτεραιότητα στους πιο νέους έναντι των μεγαλύτερων, ενώ ήταν αρκετά βαθύ το σημείο που κλονίστηκε στην τσιγγάνικη ιδιαίτερη κουλτούρα αφού ανέτρεψε το κυρίαρχο μοντέλο του παλαιότερου, κλπ και έθεσε το ζήτημα της γνώσης¹⁶³ έναντι του κύρους που είχαν αποκτήσει με διάφορους τρόπους οι παλιοί.

Λάμπρου: η γνώση... η μόρφωση αυτών των παιδιών από την Αγία Βαρβάρα ή το άφθαρτο ότι δεν μπορούσε να βγει κάποιος να τους κατηγορήσει- ήτανε στην αρχή ακόμα-ή το όνειρο, η προσωπικότητα, ή η θέληση να βοηθήσουνε, αλλά και η προσωπικότητα του δημάρχου έπαιξε σημαντικό ρόλο... πήγαινε πάνω [εννοεί το Υπουργείο Εσωτερικών] και έλεγε νέα από την Αγία Βαρβάρα. Αλλά υπήρξαν και τα ερείσματα στην Αγία Βαρβάρα, ότι υπήρχαν άνθρωποι ικανοί, που μπορούσαν να μπουν μπροστά και μπήκαν εύκολα μπροστά παρά το νεαρό της ηλικίας τους, μπήκαν εύκολα μπροστά, γίναν αποδεκτοί, διότι δώσαν ένα διαφορετικό όραμα ας πούμε...είχαν ένα διαφορετικό λόγο και είπαν κάποια νέα πράγματα... δηλαδή αυτό το παλιό το «ο σοφότερος και ο αρχαιότερος και ο γηραιότερος θα πάει μπροστά» καταρρίφθηκε στην Αγία Βαρβάρα και θέσαμε ότι «προηγείται η γνώση της εμπειρίας» δηλαδή λέγαμε ότι αν δεν δώσουμε στους νέους ανθρώπους την ευκαιρία να δουλέψουνε και να προσπαθήσουνε δεν θα μάθουμε ποτέ αν μπορούν...

Εγώ: μα πάντα όμως στη τσιγγάνικη κουλτούρα δεν υπήρχε αυτή η προώθηση των νέων παιδιών, των νέων ανθρώπων...

Λάμπρου: όχι διαφορετική ήταν η κουλτούρα, αν δούμε την ιστορικότητα πάντα ο πρόεδρος ή ο αρχηγός του καταυλισμού ήταν ο γηραιότερος και αυτός που είχε τις μεγαλύτερες εμπειρίες, οι νέοι άνθρωποι ασχολιόντουσαν με άλλα πράγματα.

Στην Αγία Βαρβάρα όταν μπήκαν νέοι άνθρωποι μπροστά και άνθρωποι με γνώση... ήταν πρωτοποριακό, δεν υπήρχε πουθενά αλλού και έδρασε ως πρότυπο ώστε να ασχοληθούν νέοι άνθρωποι και καλύτεροι άνθρωποι με μεγαλύτερες γνώσεις με τα κοινά των Τσιγγάνων και ουσιαστικά αυτό ήταν και το ερέθισμα.. να αποκλείσουμε αυτούς οι οποίοι κατοχυρωμένοι πίσω από ένα σωματείο – ταμπέλα ή πίσω από ένα σωματείο – πρόσωπο δρούσαν κυρίως για ίδιο όφελος λέγοντας ότι ελέγχουν κάποιον μεγάλο αριθμό... εμείς αποδείξαμε στην πράξη ότι για να ελέγχει κάποια πράγματα πρέπει να το αποδεικνύεις μέσα από συλλογικότητα μέσα από διαδικασίες και κυρίως μέσα από τη νομιμότητα. Δηλαδή από το εμπειρικό επίπεδο το πήγαμε στο πρακτικό, στο νόμιμο και στη δημοκρατικότητα... και αυτό το έβλεπε και η πολιτεία, διότι όταν έβλεπε ότι έχουμε κάποιον που έλεγε ότι μιλάει για ολόκληρη την Ελλάδα, όντως το πιστοποιώ στο συνέδριο όπου 30-40-50 πρόεδροι από όλη την Ελλάδα όντως το αναγνωρίζουν. Αυτό είναι πρωτοποριακό..να βλέπεις Τσιγγάνους απ' όλη την Ελλάδα να λένε ναι αυτός είναι ο Πρόεδρός μας και να μην το λέει μόνος του εγώ είμαι και άλλος ένας εκεί και άλλος ένας... Και πείστηκε η πολιτεία ότι όντως υπάρχει μία συλλογικότητα στα πλαίσια του δυνατού που μπορεί να έχει ένας τέτοιος πληθυσμός και αφού πείστηκε η πολιτεία κατάλαβε ότι όντως υπήρχε ένας αξιοπιστος φορέας και συνομιλητής και της έδωσε το ερέθισμα να σχεδιάσει κάτι το πιο ολοκληρωμένο ακριβώς επειδή είχε αξιοπιστο συνομιλητή. Βέβαια αυτό δεν έγινε εύκολα... εγώ θυμάμαι στην Αγία Βαρβάρα που μου λέγανε «που πας τώρα να μας ενώσεις με τους Τσιγγάνους του Ζεφυρίου, εμείς δεν έχουμε κανένα...» δηλαδή υπήρξε αγώνας για να γίνει αυτό, υπήρξαν άνθρωποι που ερχόντουσαν στα συνέδρια φοβούμενοι ότι

¹⁶³ Αυτό το σημείο προφανώς μας επισημαίνει την αξία και το ρόλο της μόρφωσης και του σχολείου στην κοινότητα και τη διαφοροποίηση που έχει συντελεστεί στο αξιακό σύστημα.

η διαφορετική τους αφετηρία θα δημιουργήσει προβλήματα, αλλά όλα αυτά τα ξεπεράσαμε και τα ξεπεράσαμε ακριβώς επειδή είχαμε το επιχείρημα το «τι μας ενώνει».
(Χρήστος Λάμπρου, πρόεδρος ΠΟΣΕΡ)

Η νέα διεκδίκηση – εκδημοκρατισμός της εκπροσώπησης ξεκίνησε από την Αγία Βαρβάρα στην οποία υπήρχε πρόσφορο έδαφος, για να επεκταθεί και σε άλλες περιοχές, φέρνοντας νέα πνοή στις προσδοκίες των ανθρώπων, ενώ ταυτόχρονα αύξησε και τις απαιτήσεις. Δημιουργήθηκαν σύλλογοι¹⁶⁴ σε όλη την Ελλάδα και κατόπιν η Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων Ρομ (ΠΟΣΕΡ), η οποία έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο στη σχέση με το κράτος και την τοπική κοινωνία. Παράλληλα η τοπική αυτοδιοίκηση δημιούργησε το δικό της συλλογικό όργανο, το Δίκτυο Ρομ, και το κράτος τη Διυπουργική Επιτροπή και ένα μεγάλο εξαετές πρόγραμμα. Έτσι η υπόθεση των Τσιγγάνων πέρασε με τον τρόπο αυτό, μέσα από μια ιδιαίτερα ευνοϊκή συγκυρία, σε συνεργασία των τριών ενδιαφερόμενων φορέων, η οποία χαρακτηρίστηκε «ιστορικής σημασίας». Αυτό το γνώριζαν και οι ίδιοι οι Ρομά, οι οποίοι δεν έπαυαν να τονίζουν, τόσο στις μεταξύ τους επαφές, όσο και στις μεγάλες συγκεντρώσεις, με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση την ιστορική αλλαγή που επιχειρείται στη συνολική παρουσία τους στη χώρα. Σε αυτή την αλλαγή πρωτοστάτησαν, όπως θα δούμε, οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας.

«Χαρισματικούς» ηγέτες: η διαχείριση της υποτίμησης (4)

Οι νέοι Ρομά πολιτικοί προσπάθησαν να διαχειριστούν μια καινούρια αντίληψη της ταυτότητας, παρέχοντας μια καινούρια εικόνα του Τσιγγάνου. Άτομα «χαρισματικά», με γνώσεις και ευχέρεια λόγου, κάποιοι από αυτούς μορφωμένοι, κάποιοι όχι, γίνονταν εύκολα αποδεκτοί στους Γκατζέ χώρους, διότι, εκτός από την ευστροφία και την ισχυρή τους προσωπικότητα, τις απόψεις για τα προβλήματα των ομάδων τους, αλλά και του συνόλου της κοινωνίας, μπορούσαν να επικοινωνήσουν με τα σύγχρονα δεδομένα, τις παγκόσμιες πολιτικές τάσεις και τις επιστημονικές διαστάσεις του θέματος με τρόπο αποδεκτό στους Γκατζέ, μια δηλαδή εντελώς διαφορετική εικόνα από τα συνήθη στερεότυπα.

Μετά όταν εμείς ήρθαμε εδώ είχαμε κάποιους φωτισμένους συνεργάτες Τσιγγάνους, τους οποίους συμπεριλάβαμε στο ψηφοδέλτιο όχι επειδή ήταν Τσιγγάνοι, αλλά επειδή ήταν αξιόλογα πρόσωπα. Ο προεξάρχων αυτής της ομάδας με αυτή τη διαφορετική αντίληψη ήταν ο Μανώλης ο Ράντης, τον οποίο τον γνώρισε. Ήταν πολύ μυαλωμένο παιδί, ένας άνθρωπος με σοφία μπορώ να πω, έβλεπε με

¹⁶⁴ Η δημοκρατική διαδικασία μέσα από την οποία έγιναν ορισμένοι από αυτούς τους συλλόγους έχει αμφισβητηθεί από πολλούς εμπλεκόμενους στη διαδικασία. Ωστόσο, όλοι φαίνεται να συμφωνούν ότι «τα πράγματα είναι σίγουρα καλύτερα από πριν» και έχουν πάρει μια τροπή ανεπίστρεπτα διαφορετική.

σφαιρικό τρόπο τα γενικότερα προβλήματα και με ένα πολύ ψύχραιμο μάτι τα προβλήματα της τσιγγάνικης κοινότητας. Και με αυτόν μαζί δουλέψαμε κάποιες πολιτικές στο θέμα αυτό.
(Λ.Μίχος, Δήμαρχος Αγ. Βαρβάρας)

Κυρίως αυτό που διαχειρίστηκαν οι νέοι Ρομά πολιτικοί της Αγίας Βαρβάρας, αλλά και κάποιων άλλων περιοχών, με διάφορους τρόπους μέσα από την εικόνα τους, είναι το στοιχείο της υποτίμησης και περιφρόνησης, το διαχρονικό βάρος της λέξης *Γύφτος*. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, διαχειρίστηκαν (συνειδητά ή ασυνειδητά) τις έννοιες του ποταπού και του γελοίου, στοιχεία που συνθέτουν τα Γκατζέ στερεότυπα, επιβάλλοντας με την ίδια την παρουσία τους, τα χαρίσματά τους και το κύρος τους άμεσα ανατροπές, προκαλώντας σεβασμό και θαυμασμό και στους πιο κακοπροαίρετους.

Η πιο σημαντική αντίκρουση που προέβαλλε η ομάδα ως προς την περιφρόνηση του *άλλου* είναι το αίτημα για προσφορά: η αντίληψη της ιδέας και της δυνατότητας προσφοράς ουσιαστικά είναι μια εύστοχη αντιστροφή, συμβολικά τουλάχιστον, ένα καίριο αίτημα όσον αφορά στην αποτίναξη της κοινωνικής απαξίωσης και στην εποικοδομητική σύνδεση των Τσιγγάνων με άλλες ομάδες πληθυσμού. Η ομάδα προσφέρεται, μέσω επιλεγμένων προσώπων, προς το σύνολο της κοινωνίας. Το αίτημα αντιστρέφει τη λογική των στερεότυπων και της υποτίμησης που οδηγεί η προκατάληψη, και, συνοδευόμενο από τις πρακτικές προτάσεις, αξιώνει μια ισότιμη και δημιουργική παρουσία από μια ομάδα που βρίσκεται στην κατώτατη βαθμίδα της κοινωνικής ιεράρχησης.

Ωστόσο, το κύριο χαρακτηριστικό του «τσιγγάνικου κινήματος» είναι η ίδια η ύπαρξή του. Το γεγονός δηλαδή της παρουσίας του, διαμορφωμένο από ποικίλες ζυμώσεις, παρεμβάσεις και επιρροές, ως διεκδίκηση συμμετοχής στα κοινά (στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις), ως ενεργητική διεκδίκηση της έννοιας του πολίτη (στα οφέλη και στην προσφορά), ως διεκδίκηση στη γενναιοδωρία (και όχι μόνο στα δεινά) της συνύπαρξης.

B. Η πολιτική ως βίωμα¹⁶⁵

¹⁶⁵ Η βιωματική πολιτική στους Τσιγγάνους περιγράφεται ακόμη και από διάφορα στοιχεία ψυχικής επαφής και επικοινωνίας, όπως την αναγκαιότητα «εγκαρδιότητας», η οποία επισημαίνεται από τον Γιάννη Βρυσάκη, πρόεδρο του Συλλόγου κατά την προηγούμενη δεκαετία, σε συνέντευξή του στη Σοφία Σταύρου (εκδότρια εφημερίδας Τσιγγάνικη Φωνή) όταν γύρισε από το 3ο Διεθνές Συνέδριο των Τσιγγάνων που πραγματοποιήθηκε στις 29-10-81 στο Γκέντιγκελ: «Ας πούμε ότι τα δύο πρώτα ήταν συνέδρια γνωριμίας μεταξύ μας, με τα προβλήματά μας. Δημιουργήσαμε *σχέσεις*, φτιάξαμε ατμόσφαιρα φιλική και εγκάρδια, χορέψαμε, τραγουδήσαμε, αδελφωθήκαμε. Όλα αυτά ήταν απαραίτητα. Χωρίς αυτά δεν θα φτάναμε στα σοβαρά αποτελέσματα που έδωσαν οι εργασίες του 3ου συνεδρίου. Εμείς οι Τσιγγάνοι αποδείξαμε πως μπορούμε ταυτόχρονα να παλεύουμε και να τραγουδάμε, γιατί

Η άποψη των Ρομά για τη συμμετοχή τους στην πολιτική στηρίζεται στο γεγονός ότι «είναι οι πραγματικοί γνώστες των προβλημάτων τους» και «τα προβλήματα λύνονται μόνο μέσα από τη γνώση και τη θέληση». Η άποψη αυτή, σε συνδυασμό με την επικράτηση της άποψης μέσα στην ομάδα για την αποτυχία του κράτους να εφαρμόσει την πολιτική που χρειάζεται, αλλά και με τη συμμετοχή και την ώθηση διαφόρων εξωγενών παραγόντων (όπως ΜΚΟ), οδήγησε σταδιακά κάποια μέλη της ομάδας στην εκτίμηση ότι θα πρέπει η ομάδα να λάβει ενεργό μέρος στην πολιτική. Η τοποθέτηση αυτή οδήγησε στην δημιουργία κόμματος, το κόμμα αυτό όμως δεν είχε τελικά ανταπόκριση.

Στις 15 Ιανουαρίου 2006, σε αίθουσα του ξενοδοχείου Hilton στην Αθήνα, έγινε η επίσημη διακήρυξη του ΑΣΠΙΔΑ – ΡΟΜ του κόμματος των Ελλήνων Τσιγγάνων, το οποίο παρουσιάστηκε ως η Ανεξάρτητη Συσπείρωση Πολιτών Ιδιαίτερου Αυτοπροσδιορισμού ΡΟΜ. Διεκδικώντας το δικαίωμα να προσφέρουν, ως κύριο στόχο του κόμματος τους τα ιδρυτικά μέλη περιγράφουν τους στόχους τους: «να συμβάλλουμε στην καλύτερευση της ζωής των Ελλήνων Ρομ, αλλά και να υπηρετήσουμε τις αρχές της δημοκρατίας της πατρίδας που ζούμε και αγαπάμε». Τόσο το περιγραφόμενο αξιακό σύστημα, μεταξύ άλλων, «καταπολεμά κάθε μορφή διάκρισης που εδράζεται σε θρησκευτικές πολιτικές εθνοτικές φυλετικές ή πολιτιστικές διαφορές, ακόμη και τις διαφορές λόγω φύλου ή σεξουαλικού προσανατολισμού», «συντάσσεται με την κατοχύρωση της Εθνικής Ομοψυχίας και της διατήρησης συνοχής του κοινωνικού ιστού για την προάσπιση και προώθηση των εθνικών συμφερόντων» και «προωθεί για τις γυναίκες ΡΟΜ σχέδια [που θα εξασφαλίζουν] την ισότιμη θέση τους στην Ελληνική κοινωνία».

Το κόμμα, μέσα από έναν λόγο φορτισμένο μέσα από ηθικούς όρους, δηλώνει ανοιχτό στην υπόλοιπη κοινωνία και καλεί τους «αυτοπροσδιοριζόμενους ως αδικημένους και απογοητευμένους» να συσπειρωθούν με τον ΑΣΠΙΔΑ – ΡΟΜ καταγγέλλοντας τα δύο μεγάλα κόμματα «που μέχρι σήμερα δεν επέλεξαν τους πιο ικανούς αλλά τους πιο κατάλληλους γι αυτούς».

Το κόμμα δεν είχε αποδοχή. Είχε σημαντικές αντιδράσεις κυρίως στο χώρο των ίδιων των Τσιγγάνων που ασχολούνταν με τα κοινά και τελικά πέρασε μάλλον απαρατήρητο. Αν και οι απόψεις των εκπροσώπων ήταν ξεκάθαρες για την μη προβολή κάποιας ιδιαιτερότητας, οι αντιδράσεις αφορούσαν κυρίως στην αποφυγή αποστασιοποίησης, δεδομένου ότι βρίσκεται

ξέρουμε πολύ καλά πως το τραγούδι είναι ζωτικό στοιχείο του αγώνα» Εφημ.Τσιγγάνικη Φωνή 2 (1) (η έμφαση δική μου).

κοντά σε μια λογική της διάκρισης και μιας «επικίνδυνης» ιδιαιτερότητας «που δεν ξέρομε που θα βγάλει». Πολλοί Ρομά με τους οποίους συζήτησα το θέμα θεώρησαν ότι κάτι τέτοιο θα τους απομόνωνε περισσότερο, ενώ «το ζητούμενο ήταν η σύνδεση με την κοινωνία και όχι η απομόνωση».

Η ενοποίηση των Τσιγγάνων στην ελληνική επικράτεια και η θεσμική σύνδεσή τους με Τσιγγάνους σε άλλες χώρες

Μία από τις σημαντικές επιπτώσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής των τελευταίων χρόνων που επηρεάζουν το θέμα γενικότερα και της ελληνικής εκδοχής της περί «κοινωνικής ένταξης των Ελλήνων Τσιγγάνων», αφορά στην ενοποίηση μέσα από τις πολιτικές διαδικασίες των τσιγγάνικων ομάδων, η οποία αποτελεί πλέον σχεδόν μια πραγματικότητα, η οποία, διαμορφώνει μια νέα τσιγγάνικη συνείδηση και στη χώρα μας.

Η σύνδεση των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας με Τσιγγάνους άλλων περιοχών της Ελλάδας δεν είναι δεδομένη. Για πολλές ομάδες δεν υπήρχε καμία επικοινωνία γιατί «είναι άλλη φυλή αυτοί», «άλλος κόσμος», ενώ οι γάμοι ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες δεν είναι πάντα επιθυμητοί και δεν ενθαρρύνονται. Για παράδειγμα στην Αγία Βαρβάρα μόνο ένας πληροφορητής μου ήταν παντρεμένος με Φιτσίρα (την οποία παντρεύτηκε αρκετά χρόνια αφότου πέθανε η γυναίκα του), ενώ θεωρείται ότι από τις 10 οικογένειες Φιτσίρια που πλέον εγκαταστάθηκαν στην Αγία Βαρβάρα, οι 4 έχουν παντρευτεί κάποιον από την ομάδα. Οι ταξινομήσεις αυτές γίνονται ανάλογα την κατάσταση την οποία περιγράφουν. Για κάποιες περιπτώσεις σε σχέση με τους Γκατζέ οι Τσιγγάνοι είναι ένας κόσμος, υπάρχει μια φανταστική σύνδεση, αλλά στην καθημερινή ζωή η σύνδεση αυτή αφορά μόνο κάποιες από τις ομάδες (οι οποίες κατά παράδοση είναι αρκετές και στηρίζουν τη διαφορετικότητά τους σε πολλά δεδομένα, όπως, θρησκεία, επαγγελματική απασχόληση, μετακίνηση, κλπ). Στην Αγία Βαρβάρα η στενή σχέση αφορά ομάδες Τσιγγάνων γνωστών ως Ρουμελία, Χαντούρια και Φιλμπιτζία. Στην ιδέα αυτή, στο γεγονός αυτό ότι δηλαδή υπάρχουν κοινά προβλήματα να λύσουν, τα οποία μπορούν να τους συσπειρώσουν στηρίχτηκε εν τέλει η δημιουργία της Ομοσπονδίας.

Λάμπρου: Για να ενωθεί ο τσιγγάνικος κόσμος, όσες φορές ήμουν θετικός, διότι υπήρχε μια ιστορική συγκυρία και έπρεπε να έχουμε μια ενιαία φωνή, άλλο τόσο ήμουν και αρκετές φορές αντίθετος, γιατί είμαστε από τη φύση μας ανομοιογενείς πληθυσμοί...πολλές φορές σκέφτηκα μήπως... βιάζεις τη φύση και την πραγματικότητα να προσπαθείς να ενώσεις διαφορετικούς ανθρώπους. Το μόνο είναι ότι καθόμαστε σ' ένα τραπέζι και συζητάμε ίδια προβλήματα...Αυτό συμβαίνει διότι δεν έχουμε στο παρελθόν κοινές αφετηρίες, κοινό πρόβλημα να μιλάμε σε ένα διαφορετικό επίπεδο, δεν έχουμε δηλαδή την αίσθηση των κοινών προγόνων, δεν έχουμε την αίσθηση των κοινών αγώνων...

Αποτέλεσμα οι Τσιγγάνοι της αγίας Βαρβάρας να μην αισθάνονται κοντά με τους Τσιγγάνους του Ζεφυρίου... δηλαδή δεν υπάρχει τρόπος να βάλω σε ένα πούλμαν 100 άτομα από την Αγία Βαρβάρα και να τους πάω εκεί να κάνουμε μία συγκέντρωση...άρα εκ των πραγμάτων το να καθίσω σε ένα τραπέζι διαφορετικούς ανθρώπους με διαφορετικές αφετηρίες, κυρίως το να μην έχουνε μέσα τους την αίσθηση των κοινών αγώνων ήταν από την αρχή δύσκολο. Το σύνθημα που είχαμε πει τότε ήταν «να δούμε τι μας ενώνει και όχι τι μας χωρίζει» και αυτό που μας ένωνε ήταν η ιδιαιτερότητα των προβλημάτων ... δηλ. τα προβλήματα που παρουσίαζαν οι Τσιγγάνοι στην Αγία Βαρβάρα τα παρουσίαζαν και οι Τσιγγάνοι σε ολόκληρη την Ελλάδα...

Εγώ: του κοινωνικού αποκλεισμού δηλαδή

Λάμπρου: του κοινωνικού αποκλεισμού... των προβλημάτων...

Εγώ: γιατί στην Αγία Βαρβάρα το οικονομικό είναι σε πολύ καλύτερο επίπεδο..

Λάμπρου: μην το λες αυτό δεν είναι έτσι ... είναι επιδερμικό.. πολλές φορές το έχω ακούσει αυτό το επιχείρημα ...δεν είναι έτσι... έχουνε προβλήματα, απλώς δε φαίνονται...

(Χρήστος Λάμπρου, πρόεδρος ΠΟΣΕΡ)

Η πολιτική θέση της κοινότητας για την σύνδεση της ελληνικής με την τσιγγάνικη ταυτότητα

Οι πολιτικές δηλώσεις εκπροσώπων μιλούν για την ομάδα τους ως κοινωνική ομάδα με κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, η οποία αγωνίζεται για ίση μεταχείριση, μέσα από θετική διάκριση, μια ειδική συνθήκη στήριξης για λίγα χρόνια, προκειμένου να δοθεί κάποια ώθηση για κοινωνική ένταξη.

Εγώ: στη σχέση με το κράτος, με την πολιτεία πως αποτιμάς αυτή τη σχέση, πιστεύεις ότι καταφέρατε να έχετε ένα διάλογο επί της ουσίας, να γίνετε αποδεχτοί, να περάσετε κάποια πράγματα που θέλετε...

Λάμπρου: στην αρχή ναι, επειδή ήταν κάτι καινούριο αυτό και επειδή ήμασταν στην αρχή είχαμε ένα λόγο ουσιαστικό και μεστό, είδαμε τα προβλήματα επί της ουσίας, ξεπεράσαμε αυτό το λόγο που είχαν οι παλιοί Τσιγγάνοι... από τον εμπειρικό λόγο πήγαμε πλέον στον ουσιαστικό λόγο με προτάσεις συγκεκριμένες, πρωτοποριακές, βασισμένοι πάνω στη λογική της *θετικής διάκρισης*, ότι κάποια μέτρα πρέπει να έχουν θετική διάκριση και πρέπει να γίνονται κατ' εξαίρεση... όλο αυτό έδωσε το ερέθισμα στην πολιτεία και με το Δίχτυο Ρομ... ουσιαστικά δημιουργήθηκαν οι τρεις πυλώνες Πολιτεία, Τοπική Αυτοδιοίκηση και τσιγγάνικο κίνημα που θυμάμαι ότι ο λόγος μας εισακουγόταν... βεβαίως κάποιες προτάσεις που ήταν πολύ προχωρημένες δεν εφαρμόστηκαν ποτέ.. αλλά υπήρχε μια τομή, ένας κοινός τόπος, κυρίως αυτό όσον αφορά τη θετική διάκριση... κάποια μέτρα πρέπει να γίνονται κατ' εξαίρεση και με θετική διάκριση...

(Χρήστος Λάμπρου, πρόεδρος ΠΟΣΕΡ)

Στις απόψεις των άλλων ευρωπαίων Ρομά, περί έθνους χωρίς κράτος, μειονοτικής διάκρισης και εθνοτικής ταξινόμησης, οι Έλληνες προέβαλλαν σθεναρή αντίσταση. Από την αρχή ακόμα της οργάνωσης τους στον ελλαδικό χώρο, πρόβαλλαν την *ελληνικότητα* ως στοιχείο της ταυτότητάς τους, και αναγκάστηκαν, εξαιτίας των θέσεων των Ευρωπαίων Τσιγγάνων, αλλά και των εξελίξεων να τοποθετηθούν ξεκάθαρα σχετικά. Οι δηλώσεις των διαφόρων εκπροσώπων Ρομά πληθυσμών σε όλη την Ελλάδα, ήταν – όπως αναφέρθηκε – πάντα κατηγορηματικές χωρίς

καμιά εξαίρεση¹⁶⁶. Οι Έλληνες Τσιγγάνοι κατηγορήθηκαν, τόσο από τους ευρωπαίους συναδέλφους τους¹⁶⁷, όσο και από διάφορες ΜΚΟ, ότι «ξεπουλούν» την «τσιγγάνικη συνείδησή» τους.

Όπως ξέρεις, πάρα πολλά χρόνια τώρα υπάρχει ολόκληρη ομάδα ανθρώπων που κινείται προς αυτή την κατεύθυνση. Και το παίζουν και με ένα τρόπο του διανοούμενου που γνωρίζει πολύ καλύτερα από σένα που είσαι Τσιγγάνος τα πράγματα και έχοντας εσύ ο Τσιγγάνος αυτή την άποψη ότι εγώ είμαι Έλληνας κυρίως και μετά οτιδήποτε άλλο, σου λένε ότι έχεις αυτή την άποψη γιατί δεν είσαι, ας πούμε, τόσο γνώστης του πράγματος, ενώ εμείς που ξέρουμε ιστορία, έτσι, αλλιώς και τα λοιπά – δηλαδή στο παίζουνε και με ένα επιστημονικό τρόπο προσπαθούνε να στο επιβάλλουνε – την έχεις αυτή την άποψη από άγνοια. Και ότι, ναι μεν αυτοπροσδιορισμός, αλλά εντάξει τώρα ε... την έχεις αυτή την άποψη ουσιαστικά επειδή δεν ξέρεις. Αν μάθεις θα αλλάξεις άποψη. Ευτυχώς ακόμα δεν μάθαμε.....

(Μ.Ράντης, συνέντευξη σε εμένα)

Είναι ένα φαινόμενο με τους Έλληνες Τσιγγάνους αυτό που βλέπει κανείς στην επαρχία. Και εδώ επαρχία είναι. Ενώ σε συζητήσεις που κάνουμε με Τσιγγάνους που είναι σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, δε συμβαίνει αυτό. Δηλαδή, εκεί υπάρχουν και κάποιες τάσεις αυτονομίας, αυτοδιάθεσης και τα λοιπά. Εδώ έχουμε έρθει σε μεγάλη κόντρα με αυτούς τους Τσιγγάνους, μόνο και μόνο ας πούμε, γιατί εμείς είπαμε πολλές φορές ότι για εμάς δεν υπάρχει τέτοιο ζήτημα, είμαστε Έλληνες και στη συνείδηση και σε όλα(...). Έχουμε ψυχρανθεί με αρκετούς Τσιγγάνους του εξωτερικού γι αυτό το πράγμα. Γιατί ξέρεις, στα μάτια τους, ας πούμε φαντάζουμε σαν ... να πουλάμε αυτή την καταγωγή, την ιδιαίτερη που λέμε τσιγγάνικη. Εμείς εδώ πιστεύουμε ότι μπορούμε να τα διατηρήσουμε και τα δύο, όντας και Έλληνες, καθαροί, με ελληνική συνείδηση, όχι απλά τυπικά, αλλά και με ταυτότητα, διατηρώντας όμως, όλη αυτή την κουλτούρα που έχει να κάνει με την ιστορία των Τσιγγάνων, με την ιδιαίτερη καταγωγή μας. Όπως είναι οι Κρήτες, Έλληνες – που δεν μπορεί κανείς να το αμφισβητήσει – αλλά έχουν πολιτισμικά στοιχεία ιδιαίτερα, γιατί να μην έχουμε και εμείς; Γιατί να μην έχουμε αυτή τη σχέση δηλαδή με το θέμα. (Μ. Ράντης σε Βαξεβάνογλου 2001:47)

Ανάλογες ανακοινώσεις στις εφημερίδες δίνουν την ξεκάθαρη άποψη στο θέμα:

Εμείς οι Έλληνες Τσιγγάνοι επανειλημμένως έχουμε τονίσει δημόσια και ιδιωτικά ότι είμαστε πρώτα και πάνω απ' όλα Έλληνες που τυγχάνει να έχουμε τσιγγάνικη καταγωγή. Ως εκ τούτου η Ομοσπονδία των Ελλήνων Τσιγγάνων απορρίπτει τη διακήρυξη των Τσιγγάνων της Ευρώπης και σε καμία περίπτωση δεν θα συμμετάσχει σε παρόμοιες δραστηριότητες που θα έχουν ως σκοπό και στόχο την ανάδειξη των Τσιγγάνων ως εθνотική ομάδα.

Δεν έχουμε υποστεί τη βία και το ρατσισμό που βίωσαν οι Τσιγγάνοι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και γι' αυτό ποτέ δεν θελήσαμε τη δημιουργία δικού μας κράτους. Είμαστε αντίθετοι σε όποιο σκεπτικό μας θέλει ξεχωριστή εθνότητα.

(Εκπρόσωπος της ΠΟΣΕΡ, Ελευθεροτυπία 2-8-2000)

¹⁶⁶ Εκτός από τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους Ρομά της Θράκης, οι οποίοι δεν εκπροσωπούνταν στην ομοσπονδία ή τα συλλογικά όργανα. Οι πληροφορητές μου επεσήμαιναν τότε ότι ένας να βρισκόταν να έχει αντίθετη άποψη, θα προέκυπτε ζήτημα. Υπήρχε όμως ομοφωνία.

¹⁶⁷ Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό σε συνέδριο των Τσιγγάνων στην Ευρώπη που ένας Έλληνας Τσιγγάνος είχε πει σε έναν Γερμανό συνάδελφό του ότι θα έπρεπε να αισθάνεται πρώτα Γερμανός και μετά Τσιγγάνος. Σύμφωνα με τον πληροφορητή μου ο «Γερμανός» Τσιγγάνος θύμωσε τόσο που «παρά λίγο να πιαστούν στα χέρια, διότι οι γονείς του είχαν πεθάνει στο Ολοκαύτωμα».

Εκτός από μεμονωμένες τοποθετήσεις στον τύπο με αφορμή διάφορες περιστάσεις, οι Έλληνες Τσιγγάνοι ξεκαθάρισαν συλλογικά το ζήτημα στο 3ο Πανελλήνιο συνέδριο της ΠΟΣΕΡ, το οποίο έδινε απάντηση στη διακήρυξη περί «έθνους χωρίς κράτος» των Τσιγγάνων της Ευρώπης¹⁶⁸:

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 28/4/2001

Στα πλαίσια της 3^{ης} Πανελλήνιας Γενικής Συνέλευσης της ΠΟΣΕΡ, (70) νόμιμοι εκπρόσωποι, (19) Τσιγγάνικων Σωματείων από όλη την Ελλάδα, συζητήσαμε, διαμορφώσαμε, συν υπογράψαμε και δημοσιοποιούμε την παρακάτω ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ¹⁶⁹.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΔΗΛΩΝΟΥΜΕ ΚΑΤΗΓΟΡΗΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΠΑΣΑ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΟΤΙ ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΝΑ ΑΡΡΗΚΤΑ ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΟ ΚΟΜΜΑΤΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΠΟΙΑΔΗΠΟΤΕ ΑΛΛΟΥ ΤΥΠΟΥ ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΟΠΟΥΔΗΠΟΤΕ ΚΑΙ ΑΝ ΕΚΦΡΑΖΕΤΑΙ ΘΑ ΜΑΣ ΒΡΙΣΚΕΙ ΑΝΤΙΘΕΤΟΥΣ.

Το κείμενο υπογράφηκε από τους εκπροσώπους των 19 σωματείων που ήταν παρόντες και στάλθηκε προς διάφορες κατευθύνσεις – πρώτη απ' όλες το Παρατηρητήριο του Ελσίνκι. Το Παρατηρητήριο αντέδρασε αμφισβητώντας την «εκπροσώπηση» της Ομοσπονδίας.

Γράφουν οι Marushiakova-Ρορον:

Θα θέλαμε να επισημάνουμε το γεγονός ότι όταν το πέμπτο Συμβούλιο της Διεθνούς Ρομανί Ένωσης επίσημα πρότεινε την ιδέα ότι οι Ρομά είναι «έθνος χωρίς κράτος» οι Ρομά στην Ελλάδα αντέδρασαν άκρως επιθετικά. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης δημοσίευσαν διάφορες τοποθετήσεις των Ρομά αρχηγών και την άνοιξη του 2001 [28-4-2001¹⁷⁰] μία ειδική ανακοίνωση από την Πανελλήνια Ομοσπονδία των Συλλόγων Ελλήνων Ρομά (η οποία περιλαμβάνει 70 νόμιμους εκπροσώπους από 19 τσιγγάνικες ενώσεις απ' όλη την Ελλάδα) ξεκάθαρα διακήρυξε ότι οι Ρομά δεν επιθυμούσαν να εκλαμβάνονται ως «έθνος χωρίς κράτος» ή ως «εθνική μειονότητα», από τη στιγμή που είναι μέρος του ελληνικού έθνους. Θα μπορούσε να γελάσει κανείς με το γεγονός ότι ένας μη-τσιγγάνικος οργανισμός [το ελληνικό παράρτημα του Παρατηρητηρίου του Ελσίνκι] αντέκρουσε την διακήρυξη με διάφορες εκθέσεις, αξιώνοντας ότι δεν ήταν αντιπροσωπευτική των Ρομά κοινοτήτων στην Ελλάδα και ότι η αληθινοί εκπρόσωποι των Ρομά κοινοτήτων ήταν αυτή η ίδια ΜΚΟ για τα ανθρώπινα δικαιώματα. (Marushiakova-Ρορον, 2004:95)

Ο τρόπος που βιώνουν τη σχέση τους με το ελληνικό έθνος και οικοδομούν τη δική τους ταυτότητα οι Τσιγγάνοι στην Αγία Βαρβάρα δεν είναι ούτε κατάσταση απατρίας, ούτε σχέση με κάποια μακρινή κοιτίδα όπως η Ινδία. Αν και το τελευταίο υπάρχει πλέον στη ρητορική, η σχέση τους με άλλες τσιγγάνικες κοινότητες σε άλλα κράτη υπάρχει *ταυτόχρονα* με τη συναισθηματική σχέση με το ελληνικό έθνος κράτος και την διαχρονική ιστορία του. Αξιώνουν, επομένως, μέσα

¹⁶⁸ Κράτησα το στυλ του κειμένου.

¹⁶⁹ Αρχικά αυτή η «διακήρυξη αυτοπροσδιορισμού» ήταν μια οργισμένη επιστολή πολλών σελίδων. Από τη συζήτηση που προέκυψε στο ΔΣ αποφασίστηκε να είναι όσο το δυνατόν πιο ξεκάθαρο απλό και λιτό κείμενο, ώστε να μην αφήνει περιθώριο για ασάφειες και παρερμηνείες.

¹⁷⁰ Οι σημειώσεις στις αγκύλες δικές μου.

από τη ρητορική τους μια πολλαπλή ταυτότητα που δεν θα τους αποκλείει από τα βιώματά τους και τον τρόπο σύνδεσής τους, τόσο με την ελληνική, όσο και τις τσιγγάνικες κοινωνίες.

Ειδικότερα οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας ισχυρίζονται ότι ήρθαν στην Ελλάδα φεύγοντας από την Μικρά Ασία μετά την καταστροφή ή με την ανταλλαγή πληθυσμών, ως Έλληνες χριστιανοί, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από την Τουρκία για την ελληνικότητά τους (διότι ήταν σε συνάφεια με τους ελληνικούς πληθυσμούς και είχαν αναπτύξει ελληνική συνείδηση) και όχι μόνο για την επιλογή της θρησκείας τους. Πολλοί ήταν εύποροι εκεί, είχαν μεγάλη περιουσία και ανήκαν στους καταγεγραμμένους φορολογήσιμους πληθυσμούς. Όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες, πολλοί από τους ερχόμενους στην Ελλάδα διεκδίκησαν μόνοι τους την ελληνική υπηκοότητα σε διάφορους χρόνους, ενώ κάποιοι άλλοι επέλεξαν ως στρατηγική την ακαθόριστη υπηκοότητα, προκειμένου να αποφύγουν την εμπλοκή τους στον πόλεμο.

Μαρία: από κει [από την Μικρασία, Κωνσταντινούπολη] μας διώξαν γιατί ήμασταν Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι

Γιάννης: μπράβο!

Μαρία: και όταν ήρθαμε εδώ δεν μας αναγνωρίστηκε αυτό

Γιάννης: αυτό ακριβώς ήθελα να πώ...

Εγώ: μα πώς γίνεται αυτό να ήρθατε ως Έλληνες...

Γιάννης: Ελληνικό δεν ήταν το μέρος αυτό η Κων/πολη; Ελληνικό δεν ήταν πριν το πάρουν οι Τούρκοι; [εννοεί ότι πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή υπήρχαν περιοχές κατοικημένες από ελληνικούς πληθυσμούς]

Μαρία: με το μεγάλο διωγμό φύγαμε κι εμείς, μας διώξαν και μας

Γιάννης: αλλά ήμασταν Έλληνες. Δεν υπάρχουν Μικρασιάτες Έλληνες; Και εμείς. Τσιγγάνοι Μικρασιάτες... Έλληνες όμως! Απλά όταν μας διώξαν από κει ήρθαμε στη λεγόμενη πατρίδα...η πατρίδα όπως την είχε ο καθένας στο μυαλό του... ήρθαμε στην Αθήνα, στην Κρήτη, στη Θεσσαλονίκη, όπου βρήκε ο καθένας μέρος και μπόρεσε να εγκατασταθεί... απλά μπορέσαμε εδώ στην Αγία Βαρβάρα και οργανωθήκαμε καλύτερα και, αν θέλεις εξελιχθήκαμε γρηγορότερα, αν θέλεις διεκδικήσαμε πράγματα γρηγορότερα...

Εγώ: γιατί λέμε Έλληνες, επειδή είχαν καλή σχέση με τους ελληνικούς πληθυσμούς;

Μαρία: όχι Έλληνες Έλληνες! Ο παππούς μου εμένα είχε Ελληνικό επώνυμο, ήρθε ως (Δημητρίου¹⁷¹). Μιλούσαν Ελληνικά.

Εγώ: μα μπορεί να μίλαγαν Ελληνικά γιατί είχαν νταραβέρι με Έλληνες

Γιάννης: μα όχι, αφού είχαν Ελληνικό όνομα και επώνυμο...

Εγώ: ναι αλλά εγώ διάβασα ότι ανάμεσά τους ήταν και πολλοί Τούρκοι Τσιγγάνοι, οι οποίοι βαφτίστηκαν εδώ...

Μαρία: μπορεί, εγώ πάντως όσοι ξέρω ήταν όλοι Έλληνες [μου ανέφερε διάφορα ελληνικά επώνυμα των παππούδων κλπ]

[Αργότερα ήρθε και η μητέρα της Μαρίας και ρώτησε η Μαρία ένα επώνυμο της γιαγιάς της που δεν θυμόταν (ενόσω μου απαριθμούσε τα ελληνικά επώνυμα που γνώριζε...), οπότε επανήλθε το θέμα.]

Εγώ: ήρθαν δηλαδή ως Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι;

Μητέρα Μαρίας: ναι ως Έλληνες, ως Έλληνες

¹⁷¹ Η Μαρία και ο Γιάννης έχουν από τύχη το ίδιο επώνυμο.

Εγώ: είχαν έρθει όμως και άλλοι πληθυσμοί μαζί με τους Τσιγγάνους και κάποιοι Τούρκοι ή Μουσουλμάνοι έτσι;

Μητέρα Μαρίας: προφανώς... αυτό δεν το ξέρω σίγουρα...αλλά το ξέρω σίγουρα για τους Τσιγγάνους, ότι επειδή φοβόντουσαν τότε οι παππούδες, οι γιαγιάδες, για να μην πάνε οι δικοί τους και πολεμήσουνε και σκοτωθούνε - υπερπροστασία αγάπης προς τα παιδιά – (ίσως γι αυτό να μας έχει μείνει εμάς) είχανε δηλώσει αλλοδαποί....

Εγώ: εδώ;

Μητέρα Μαρίας: ναι. Είχανε δηλώσει αλλοδαποί για να μην πάρουνε τα παιδιά τους φαντάρους. Η γιαγιά του άντρα μου ας πούμε [οι οποίοι κατά την πληροφόρητρια είχαν πάρει αμέσως ελληνική υπηκοότητα], για να μην πάει ο άντρας της και ο γιός της ο μεγάλος φαντάρος είχε δώσει ένα καζοντενεκέ λίρες... είχε πληρώσει τότε

Γιάννης: πάλι το κράτος φταίει...λαδωθήκανε!

Μητέρα Μαρίας: ναι λαδωθήκανε...

Μαρία: εγώ ξέρω πάντως ότι κάποιοι Τσιγγάνοι που θέλανε να αναγνωριστούνε από το κράτος, το κράτος δεν τους αναγνώρισε...δεν τους έδινε υπηκοότητα. Γιατί υπήρχαν άνθρωποι που τους σύφερε να αναγνωριστούνε, γιατί είχαν έρθει από κει με τα λεφτά τους, και θέλανε να ανοίξουνε επιχειρήσεις...να κάνουν δουλειές και δεν μπορούσανε και δεν τους είχε αναγνωρίσει το κράτος τότε, ούτε ως πρόσφυγες, ούτε ως Έλληνες και δεν πήρανε ούτε ό,τι πήρανε οι πρόσφυγες τότε, ούτε αργότερα που πήρανε και χώρους και εκτάσεις, και διάφορα άλλα πράγματα που είχανε πάρει οι άλλοι πρόσφυγες, γιατί δεν ήταν ούτε Έλληνες, ούτε Τούρκοι, ούτε πρόσφυγες, ούτε τίποτα. Ναι τους είχανε «ακαθορίστου»!

Μητέρα Μαρίας: ναι αλλά εγώ ξέρω ότι οι δικοί μου, ο πατέρας μου, ο παππούς μου, της μάνας μου τα αδέρφια, όλοι αυτοί που είχανε γεννηθεί εκεί πήρανε κατευθείαν ελληνικές ταυτότητες, πήγανε το ζητήσανε. Πήγανε κατευθείαν και κάνανε επανάσταση και είπανε «όχι εμείς είμαστε Έλληνες. Από κει μας διώξανε γιατί είμαστε Έλληνες και από δω εσείς μας διώχνετε για ποιο λόγο;» κι έτσι είχανε πάρει από τότε ακόμα την ελληνική υπηκοότητα οι δικοί μου (η Ξάνθη ας το πούμε τώρα έτσι; Γι αυτούς που ξέρω σίγουρα τώρα σου λέω...)

Εγώ: στην Ξάνθη πήγατε;

Μητέρα Μαρίας: εμείς ναι, αλλά δεν ήταν το ίδιο για όλους... Άλλοι πήγανε στη Ρωσία, άλλοι στη Βουλγαρία, εγώ έχω θείο ας πούμε και ξαδέρφια στη Βουλγαρία

Εγώ: Έλληνες κι αυτοί;

Μητέρα Μαρίας: Έλληνες κι αυτοί! Δηλαδή όπου προλαβαίνανε! Όπου μπορούσε ο καθένας να πάρει την οικογένειά του να φύγει, όπου μπορούσαν πηγαίνανε.

Εγώ: αυτοί που είπατε ότι ενώ ήταν Έλληνες δήλωσαν αλλοδαποί για να μην πάνε στρατό πόσοι περίπου πιστεύετε ότι ήταν;

Μητέρα Μαρίας: εγώ από τους γνωστούς μου ξέρω τουλάχιστον 150 άτομα

Εγώ: και εκείνοι που το είχαν δηλώσει στην ταυτότητά τους σαν Έλληνες εδώ που ήρθανε;

Μητέρα Μαρίας: αυτοί είναι πολλοί. Είναι πάρα πολλοί.

Εγώ: άρα έχουμε ένα μοιρασμένο πληθυσμό που άλλοι είπαν είμαστε Έλληνες και δεν τους αναγνωρίστηκε, κάποιοι πήραν όμως ταυτότητες έτσι δεν είπατε;

Μητέρα Μαρίας: ναι τις πήραμε εμείς τις ταυτότητες

Εγώ: και άλλοι δήλωσαν αλλοδαποί γιατί φοβήθηκαν να στείλουν παιδιά στον πόλεμο. Ωστόσο, όμως, αυτοί που έχετε εσείς στο μυαλό σας, οι γνωστοί σας από εκεί, θυμόσαστε κάποιοι που να ήταν Τούρκοι ή Μουσουλμάνοι;

Μητέρα Μαρίας: όχι

Εγώ: γιατί υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες που λένε ότι ήρθαν και Τούρκοι ή Μουσουλμάνοι και βαφτίστηκαν στα νησιά

Μητέρα Μαρίας: μπορεί... δεν αποκλείεται, μπορεί να έχει γίνει, εγώ δεν το αμφισβητώ αυτό, αλλά εγώ ξέρω σίγουρα ότι οι δικοί μας οι Τσιγγάνοι, αυτούς που ξέρω εγώ και γνωρίζω καλά, ήτανε Έλληνες.

Μαρία: η πλειοψηφία βρε παιδιά λέμε τώρα ήταν Έλληνες

Εγώ: δηλαδή ήταν Έλληνες, ανεξαρτήτως τι στρατηγική ακολουθήσανε, τι σκαρφιστήκανε εδώ να κάνουνε ή τι θεώρησαν εδώ καλό; ήταν Έλληνες...

Μητέρα Μαρίας: ναι ναι ακριβώς! Αυτό είναι σίγουρο. Το ξέρω από τον πατέρα μου, το ξέρω από τους παππούδες μου, το ξέρω από τ' αδελφία της μάνας μου που γεννηθήκανε στη Μ.Ασία. Η γιαγιά του άντρα μου πέθανε 115 χρονών, θεός-χωρέστηνα - στο άνθος της ηλικίας της - εν πάσει περιπτώσει... ήτανε παιδιά... μίλαγε τα Ελληνικά άπιαστη ήτανε! Δεν ήξερε γράμματα καθόλου η γιαγιά, αλλά όταν μίλαγε τα Ελληνικά όλοι καθόμασταν και τη θαυμάζαμε και λέγαμε Παναγιά μου πού τά μαθε; Ήρθε από την Τουρκία.

Εγώ: εκεί όμως ελληνικοί πληθυσμοί δεν ήτανε;

Μητέρα Μαρίας: ναι όμως τόσο καλά, μα τόσοσο καλά, τόσο σωστές λέξεις, τόσο καθαρά που δεν το πιστεύαμε!

Εγώ: πάντως απ' ότι κατάλαβα δεν επέλεξε όλοι οι άνθρωποι να κινηθούνε με τον ίδιο τρόπο

Μητέρα Μαρίας: όχι, όχι

Μαρία: ο καθένας πορεύτηκε όπως μπορούσε

Μητέρα Μαρίας: ακριβώς

Μαρία: ότι νόμιζε ότι τον συμφέρει δηλαδή, ο φόβος, η άγνοια...

(Μαρία & Γιάννης Δημητρίου και η μητέρα της Μαρίας, όχι πολύ μεγάλης ηλικίας)

Και αλλού:

κ. Αγγέλα: ...ο πατέρας μου έφυγε από κει με τα γύφτικα ρούχα, τον περάσανε από δω. Σκαστός!

Εγώ: όμως του Αντρέα ο παππούς δεν ήταν Τούρκος;

κ.Αγγέλα: ναι, αυτός ήταν Τούρκος. Αλλά ήταν Γύφτος Τούρκος

Εγώ: και πώς βρέθηκε εδώ;

κ. Αγγέλα: και περάσανε όλοι από δω και εδώ βαφτιστήκανε και γίνανε Έλληνες.

Εγώ: ήταν πολλοί τέτοιοι;

κ.Αγγέλα: ήτανε ναι ... ήτανε..2-3 αδελφές που ξέρω εγώ, ήτανε αφτουνού ο παππούς... ήτανε ένας άλλος που ξέρω εγώ ήτανε 6-7. Αλλά ήτανε Γύφτοι αυτοί, όπως τώρα στην Τουρκία υπάρχουν Γύφτοι.

Εγώ: λες 6-7.. μέσα σε πόσο κόσμο

κ.Αγγέλα: ε.. δεν θυμάμαι πολύ καλά...πρέπει να είναι κάμποσοι, αλλά αυτούς που θυμάμαι τώρα εγώ ήταν αυτοί οι 6-7, άντε 10. Και της νύφης μου της Άννας ο παππούς πάλι Τούρκος ήτανε. Είχε τούρκικο όνομα. Ε, ήρθανε από δω, βαφτιστήκανε, και άλλοι πολλοί ήτανε αλλά δεν τους θυμάμαι....

Εγώ: οι άλλοι τί ήτανε;

κ. Αγγέλα: ήτανε Έλληνες, αλλά εκεί μένανε.

Εγώ: Έλληνες Γύφτοι δηλαδή;

κ. Αγγέλα: ναι ναι...

Εγώ: είχαν δηλαδή ελληνικά ονόματα;

κ. Αγγέλα: μα ναι... τί σου λέω!.. το δικό μου τον πατέρα τον λέγανε Σταύρο, τη μητέρα μου Ελένη... ήτανε εκεί, είχαν εκκλησία, παντρευόντουσαν, βαφτιζόντουσαν, ελληνικά. Ε, όταν τους διώξαν, διώξαν όλους τους Έλληνες και μαζί με τους Έλληνες, όποιος μπήκε μαζί τους -πάλι Γύφτοι- φύγανε κι αυτοί και ήρθαν από δω ... Η ταυτότητά τους από γεννησιμιού τους ήτανε αλλοδαπών και μετά γίνανε δημότες και πήρανε ταυτότητα ελληνική. Και οι γονείς μου, όταν ήρθανε ήτανε αλλοδαπών.

Εγώ: Πότε έγινε αυτό θυμάσαι;

κ.Αγγέλα: Όχι δεν θυμάμαι ακριβώς, αλλά πάντως ο Πάνος ο αδερφός μου είναι 66-67 χρονών. Αυτός πήγε φαντάρος. Και ο άλλος ο αδερφός μου που γεννήθηκε στον Πειραιά. Άρα ήτανε Έλληνες, από τότε δόθηκε υπηκοότητα.

Εγώ: Η υπηκοότητα δεν ήταν απαραίτητη όμως τότε... το 1979 δόθηκε η δυνατότητα δια νόμου όποιος θέλει να αποκτήσει υπηκοότητα Ελληνική.

κ.Αγγέλα: Ναι αλλά κοίτα τώρα, εμένα ο ξάδερφός μου είναι 60τόσων χρονών και πήγε φαντάρος. Δεν μπορούσε να πάει αν δεν είχε ελληνική υπηκοότητα!

Εγώ: Άρα την είχε αποκτήσει

κ.Αγγέλα: Άρα την είχε από τότε που γεννήθηκε ... γεννήθηκε στα Μονεμβάσια. Ήταν δηλωμένο εκεί. Όταν ήταν η ώρα πήγε ο πατέρας μου βρήκε τα χαρτιά του και πήγε φαντάρος. Τώρα, ορισμένοι για να μην πάνε φαντάροι και για να μη, για να μη, για να μη και δεν γίνανε..., μετά, τότε που λες, αναγκαστικά τους κάνανε... ορισμένοι μείνανε αλλοδαπών για να μην πάνε φαντάροι.
(ηλικιωμένη πληροφορήτρια)

Οι πληροφορητές μου πάντα οργίζονταν όταν με οποιοδήποτε τρόπο κάποιος αμφισβητούσε την ελληνικότητά τους ή πρόβαλλε σε αυτούς διάφορες εκδοχές ταυτότητας που την άφηναν εκτεθειμένη.

Γιάννης: Είμαι Έλληνας πάνω απ' όλα. Θα μπορούσα να ήμουν και Κρητικός [εννοεί αντί Τσιγγάνος], θα μπορούσα να ήμουν και Μακεδόνας, θα μπορούσα να ήμουν και Θρακιώτης, θα μπορούσα να ήμουν οτιδήποτε, ακόμα και ένας ομογενής που ζει στην Αυστραλία και εκεί έχω τα δικαιώματά μου εκεί ψηφίζω εκεί ζω και είμαι όμως Έλληνας. Και εγώ που γεννήθηκα μέσα στην πατρίδα δεν είμαι; ξέρεις πολλές φορές όταν συζητάμε για τέτοια θέματα εκνευρίζομαι...γιατί έχουνε χαρακτηρίσει με το δικό τους τρόπο και με το δικό τους θέλω τον Τσιγγάνο μέσα στο μυαλό τους. Ας πάρουμε μια απόφαση πού μας θέλουνε και τί είμαστε!

Μαρία: να μας πούνε για να ξέρουμε και μείς! Αυτό το Έλληνας, Έλληνας, Έλληνας, σε οποιουδήποτε άλλου το στόμα θα μπορούσε να κατηγορηθεί ακόμη και για εθνικιστής. Όταν το λέμε όμως εμείς, καταλαβαίνεις πώς το λέμε;

.....
Μαρία: και να σου πω και κάτι ...καλά κάνουνε πολλοί Τσιγγάνοι που δεν πάνε φαντάροι¹⁷²

Εγώ: γιατί το λές;

Μαρία: και γιατί να πάνε; Με έχουν εμένα στο περιθώριο για όλα γιατί να στείλω και εγώ το παιδί μου γι αυτούς! Δεν είναι για μένα, είναι γι αυτούς.. που εγώ δεν είμαι από «μέσα εδώ» είμαι από «κάπου αλλού»! στο «κάπου αλλού» να κοιτάξω το παιδί μου να το σπρώξω... γι αυτούς που είναι «εδώ μέσα» γιατί;

(διαμαρτυρήθηκα ότι και εγώ μπερδεύτηκα όταν πρωτοήρθα Αγία Βαρβάρα και άκουγα οι Ελληνίδες, οι Έλληνες σε σχέση με Τσιγγάνες, Τσιγγάνους κλπ)

Μαρία: Ο διαχωρισμός που κάνει η γριά Τσιγγάνα να λέει Ελληνίδα το κάνει για να ξεχωρίσει εμείς και εσείς (Πέτρος: αυτή δεν ξέρει να πει μη-Τσιγγάνα) αν το κάνεις εσύ δεν έχει το ίδιο αντίκτυπο ούτε την ίδια σημασία. Καταλαβαίνεις πώς θέλω να στο πω. Εγώ είδες πόσες φορές είπα Τσιγγάνα και μη Τσιγγάνα; Δεν είπα Τσιγγάνα και Ελληνίδα, αλλά εγώ είμαι υποψιασμένη τι σημαίνει. Η άλλη η κοπέλα που δεν είναι υποψιασμένη θα πει – μπορεί να έχει πάει και σχολείο, αλλά δεν είναι μέσα στο θέμα – μπορεί να σου πει εσύ είσαι Ελληνίδα και εγώ είμαι Τσιγγάνα. Και νομίζεις εσύ ότι κάνει διαχωρισμό. Δεν τον κάνει τον διαχωρισμό έτσι όπως θα τον κάνεις εσύ!

.....
Μαρία: Μαρία είναι σημαντικό, αν παρατηρήσεις είτε στην τηλεόραση είναι, είτε σε έργο θα το βγάλουνε είτε σε βιβλίο θα το βγάλουνε δείχνουνε αυτό που θέλουν αυτοί και αυτό που φαντάζεται η εικόνα τους για τους Τσιγγάνους. Τι; Τα πολύχρωμα ρούχα, τις παράγκες, τα ντάτσουν τα αυτοκίνητα (γιατί θεωρούνε ότι τα ντάτσουν είναι τσιγγάνικα, αυτό δεν τόχω καταλάβει...ειλικρινά)...

¹⁷² Η πρακτική αυτή σήμερα είναι διαδεδομένη. Κατά την προηγούμενη γενιά οι περισσότεροι πήγαιναν φαντάροι, ένας μάλιστα από την κοινότητα είχε σκοτωθεί στην Κύπρο. Σχετικά με τη συμμετοχή τόσο στον πόλεμο, όσο και στην εθνική αντίσταση Ελλήνων Τσιγγάνων βλ. σχετικό άρθρο Γεωργίου, Δημητρίου, Πολίτου, 2001, *Ρομά: κατοχή και εθνική αντίσταση στην Ελλάδα*, εφημ. Ελευθεροτυπία, Ιστορικά 21-6-01, αλλά και άλλες αναφορές όπως: «Οι Ρομά στην Αντίσταση (Τσιγγάνοι, Γύφτοι, Κατσίβελοι)» που υπογράφει ο ιστορικός της Αντίστασης Χ. Ρούπας και δημοσιεύεται στο τεύχος 58, (Σεπτέμβριος 2001) του περιοδικού «ΕΑΜ-Αντίσταση», κ.ά.

Μαρία: το θέμα είναι ότι έχει μείνει κολλημένος ο κόσμος στο ίδιο και στο ίδιο και στο ίδιο.... Θα δεις... πρωινάδικο, που άσε τα πρωινάδικα ας μην τα πάρουμε υπόψη μας. Θα δεις εκπομπή με μεγάλη ακροαματικότητα μεσημεριανή που θα τη δει και ο περισσότερος κόσμος. Δεν πα να υπάρχουνε 15 επιστήμονες να μιλάνε.. στο τέλος θα βάλουνε το τσιφτετέλι με τα παιδάκια... Γιατί το θές το τσιφτετέλι με τα παιδάκια ρε γαμώ το μπελά μου ... δε σου αρκεί που σου μιλάμε τόση ώρα ... πρέπει να βάλεις ντε και καλά και αυτό που θέλει ο κόσμος να δει; Δεν είναι αυτό που θέλει πάντα ο κόσμος να δει...εγώ δεν ξέρω να χορεύω τσιφτετέλι... αυτό τι σημαίνει.. ότι θα βγεις να πεις και συ ότι δεν είμαι Τσιγγάνα; Εγώ φοράω τζιν, το γουστάρω θα κολλήσει εδώ πάνω στο δέρμα μου .. δεν θέλω να φορέσω φούστα ούτε κλαρωτή ούτε ευθεία...ούτε στραβή, ούτε ... δεν τη γουστάρω ρε παιδί μου πώς θα το κάνουμε... αυτό σημαίνει ότι χάνω την τσιγγανότητά μου εντός εισαγωγικών; Τί σημαίνει «τσιγγανότητα» τελικά;

Εγώ: εσύ πώς το αισθάνεσαι;

Μαρία: νευριάζω τώρα, τα παίρνω... εγώ θεωρώ ότι κανένας άνθρωπος στη σημερινή κοινωνία δεν μπορεί να έχει μια ταυτότητα με μόνο μια πλευρά. Είναι πολυδιάστατη¹⁷³. Εγώ θεωρώ ότι έχω πολυδιάστατη ταυτότητα, όπως νομίζω και το 99% του πληθυσμού της Γης. Δεν μπορώ να πω ότι είμαι μόνο γυναίκα, δεν μπορώ να πω ότι είμαι μόνο μητέρα, δεν μπορώ να πω ότι είμαι μόνο σύζυγος, μόνο Τσιγγάνα, μόνο Ελληνίδα, μόνο κόρη, μόνο κάτι... είμαι όλα αυτά, είμαι Ελληνίδα Τσιγγάνα!!...Ακόμη -ακόμη το προτάσσουμε, ακόμη -ακόμη διεκδικούμε την ελληνικότητά μας!... (Μαρία & Γιάννης Δημητρίου – η έμφαση στο κείμενο δική μου)

Άλλη πληροφορήτρια:

Ελένη:¹⁷⁴ Φαντάσου λοιπόν, αν αυτά τα παιδιά φώναζαν από το πρωί μέχρι το βράδυ (με τις συναλλαγές των ανθρώπων που ζούνε - ο καθένας έχει έναν κύκλο των ανθρώπων που ζει) 'είμαι Τσιγγάνος, είμαι Τσιγγάνα, με λένε Κώστα'. Δηλαδή ο άλλος άνθρωπος τι περιμένεις να κάνει; Βλέπω ανθρώπους που όταν ακούνε κάποιον να λέει ότι είναι Τσιγγάνος μέσα στη συζήτηση, είναι αμήχανοι, δεν ξέρουν τι να κάνουν, σα να λένε «εγώ τώρα τι πρέπει να πω;» Τίποτα! Είναι υποχρεωτικό να πεις τίποτα; Ε και; εγώ τι είμαι τώρα; Τι είσαι; Α, ναι, ναι...και ο δικός μου ο παππούς τρώει το νι. Εκεί αρχίζουμε και μιλάμε και σκεφτόμαστε ότι όλοι έχουμε μια καταγωγή από κάπου.

(σχετικά νεαρή πληροφορήτρια)

Γ. Ο ρόλος της Αγίας Βαρβάρας

Κατά την άποψη και των τριών εμπλεκομένων φορέων (μελών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, των Συλλόγων Ρομά και της κρατικής Επιτροπής) η επταετία από το 1995 έως το 2002 περιελάμβανε μια ευτυχή συγκυρία για τα ζητήματα των Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Το βασικό χαρακτηριστικό της επταετίας αυτής ήταν η σύγκλιση των παραπάνω φορέων και η συνεργασία τους με ένα κοινό στόχο: την ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων στην ελληνική κοινωνία. Το βέβαιο είναι ότι σε αυτή την επταετία έγινε η απαρχή για μία σειρά παρεμβάσεων που δεν είχαν προηγούμενο.

¹⁷³ Για την περιχαράκωση των ταυτοτήτων μέσα από «ασύμβατες» ιδιότητες βλ. επίσης Αγγελόπουλος 1997.

¹⁷⁴ Η Ελένη εργάζεται σε ένα από τα προγράμματα του Δήμου.

Ο ρόλος της Αγίας Βαρβάρας σε αυτό ήταν θεμελιώδης από πολλές απόψεις. Η κοινότητα των Ρομά στην Αγία Βαρβάρα, έχοντας ήδη παράδοση σε δημοκρατικές διαδικασίες (εφόσον είχε εκλεγμένο προεδρείο από το 1939 ακόμη) και με το πλεονέκτημα της καλύτερης σχέσης με την πολιτεία, έπαιξε καίριο ρόλο σε όλη τη διαπραγμάτευση.

...αυτό που έδειξε η Αγία Βαρβάρα το πήραμε σα μοντέλο να εφαρμοστεί και σε όλη την Ελλάδα... δηλαδή ποιο είναι το μυστικό που στην Αγία Βαρβάρα οι Τσιγγάνοι προχώρησαν; Το ότι συνδέθηκαν με την ιδιοκτησία.. αυτό όμως δεν έπρεπε να γίνει τμηματικά, έπρεπε να υπάρξει ένα ενιαίο, ολοκληρωμένο σχέδιο για ολόκληρη την Ελλάδα. Δηλαδή από το παράδειγμα της Αγίας Βαρβάρας αναδύθηκε η ανάγκη ότι μπορούμε να εφαρμόσουμε αυτό που έγινε στην Αγία Βαρβάρα και σε άλλες περιοχές.
(στέλεχος ΠΟΣΕΡ)

...Φτιάχτηκε μία Επιτροπή, η οποία προσπάθησε να αντιμετωπίσει το θέμα από επίπεδο κράτους. Ταυτόχρονα είχε δημιουργηθεί και το Δίκτυο Ρομ (υπήρχε και από κει ένα ερέθισμα) και υπήρχε και ένα ερέθισμα από το σύλλογο της Αγίας Βαρβάρας... δεν υπήρχε τότε κάτι πιο συγκροτημένο από την πλευρά των Τσιγγάνων... μαζί με το Μίχο, το Δήμαρχο της αγίας Βαρβάρας... νέα παιδιά, με μια άλλη αντίληψη από εκείνη που υπήρχε μέχρι εκείνη την εποχή για το τσιγγάνικο ζήτημα, είχαν μια άλλη προσέγγιση πιο σύγχρονη από τους τότε πρίγκιπες και βασιλιάδες και υπήρχε και ένα ερέθισμα σε συνάφεια με το Δήμο. Σ' αυτή λοιπόν τη συγκυρία της τριπλής κατά κάποιο τρόπο συνάντησης σαν κράτος διαμορφώθηκε το Εθνικό Σχέδιο Δράσης, υπήρχαν κάποιες προτάσεις και μέσα από το Δίκτυο Ρομ, οι Τσιγγάνοι συμμετείχαν σε κάποιες συνεργασίες, παίρναν θάρρος από το βάθος που προσέγγιζε ο δήμαρχος το ζήτημα, συμμετείχαν και αυτοί...
(ανώτατος κρατικός αξιωματούχος)

Η δυνατότητα της Αγίας Βαρβάρας να γίνει ρυθμιστής του τσιγγάνικου ζητήματος δεν προέκυψε τυχαία, ούτε από τη μια μέρα στην άλλη. Από την αρχή ο σύλλογος ήταν αρκετά ενεργός και αν και σε μεγάλο βαθμό περιοριζόνταν αναγκαστικά (λόγω διαφόρων προβλημάτων, αλλά και έλλειψης ενδιαφέροντος από το κράτος) σε φιλανθρωπίες (αναζήτηση και μοίρασμα ανθρωπιστικής βοήθειας στους πιο φτωχούς Τσιγγάνους), σε «πυροσβεστικές» διεκδικήσεις (όταν δημιουργούνταν κάποιο σοβαρό πρόβλημα χρήσης βίας και καταστολής από το κράτος σε κάποια κοινότητα Τσιγγάνων στην Ελλάδα), σε πολιτιστικές δραστηριότητες (όπως αρκετά γλέντια γνωριμίας με τον υπόλοιπο πληθυσμό) και συμμετοχή σε δραστηριότητες του Δήμου. Αρκετές φορές ο σύλλογος προσπαθούσε να δώσει λύσεις μέσα από τις πολιτικές διασυνδέσεις σε διάφορα προβλήματα των Τσιγγάνων σε όλη την Ελλάδα (όπως για παράδειγμα το ζήτημα της ιθαγένειας, το στεγαστικό και το εκπαιδευτικό). Τα τελευταία χρόνια δε, διατηρούσε διασυνδέσεις και επαφές με μεγάλους διεθνείς οργανισμούς ή φορείς άλλων Τσιγγάνων στο εξωτερικό. Μέλη του συλλόγου συμμετείχαν μεταξύ άλλων σε πανευρωπαϊκά συνέδρια όπως αυτό που έγινε στη Σεβίλλη το Μάιο του 1994, στο οποίο ο σύλλογος της Αγίας Βαρβάρας

έδωσε το παρόν με οκταμελή επιτροπή. Στο συνέδριο έλαβαν μέρος Τσιγγάνοι από 12 κράτη μέλη της ΕΟΚ, καθώς και κυβερνητικοί εκπρόσωποι.

Ο σύλλογος παρακολουθούσε τον τύπο και τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις, διαμόρφωνε αιτήματα και έκανε παρεμβάσεις. Ενίοτε δε τα μέλη του ήταν πολιτικοποιημένα και προσπαθούσαν μέσα από τα κόμματα και πετύχουν πολιτικούς στόχους. Για παράδειγμα από τις αρχές ακόμη της 10τίας του '90 συζητούσε τη χορήγηση στεγαστικών δανείων για τους Τσιγγάνους σε όλη την Ελλάδα.

Οι διεκδικήσεις των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας ανέκαθεν φαίνεται να είχαν τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά:

- πανελλήνιο χαρακτήρα

οι διακηρύξεις τους αφορούσαν «την ενοποίηση, αλληλεγγύη και αδελφοσύνη των Τσιγγάνων σ' όλη την Ελλάδα» (εφημερίδα ΕΚΦΡΑΣΗ, η φωνή των Τσιγγάνων –Φωτεινή Μιχοπούλου Υπεύθυνη δημοσίων σχέσεων του συλλόγου, από τα αρχεία του συλλόγου) και οι διεκδικήσεις τους αφορούσαν όλους τους Έλληνες Τσιγγάνους βλέπουμε σε αναφορές εφημερίδων που διατηρεί ο σύλλογος: ο Γιάννης Βρυσάκης, πρόεδρος του συλλόγου αλλά και όλων των «Ελλήνων Τσιγγάνων πάσης επικράτειας» και εκπρόσωπος των Τσιγγάνων στο Συμβούλιο της Ευρώπης, από το 1979

- ανθρωπιστικό χαρακτήρα και αιτήματα σύνδεσης με τους θεσμούς (πώς θα βοηθηθούν διάφοροι καταυλισμοί, θα δοθεί βοήθεια σε φτωχούς και άστεγους Τσιγγάνους, πως θα λυθεί το στεγαστικό και το εκπαιδευτικό ζήτημα για να πηγαίνουν τα παιδιά σχολείο σε όλη τη χώρα)
- παρουσία γυναικών
- ελληνική συνείδηση

Οι λόγοι που συνέτειναν σε αυτό ήταν κυρίως οι παρακάτω:

η Αγία Βαρβάρα διέθετε ανθρώπινο δυναμικό που, εκτός άλλων, είχε – σε κάποιες περιπτώσεις – ανώτατη μόρφωση, πράγμα που εξασφάλιζε μεγαλύτερη αποδοχή από το κράτος και τις δημοτικές αρχές. Το επίπεδο διαβίωσης το οποίο είχε ήδη αναπτύξει ήταν τέτοιο που μπορούσαν να γίνουν κάποιες παρεμβάσεις και πέρα τα στοιχειώδη που αφορούν την ανθρώπινη ευπρέπεια – κάτι που έδινε θάρρος σε διάφορους φορείς και μπορούσε να γίνει απαρχή για υλοποίηση κάθε άποψης πολιτικής παρέμβασης

Μίχος: Θα πρέπει να ξέρεις ότι η βάση είναι η εξής: εδωπέρα έχει γίνει ένας σύλλογος, ο οποίος λειτουργεί από το 1939 και λέγεται «Πανελλήνιος Μορφωτικός Σύλλογος Ελλήνων Αθιγγάνων». Έχει τρία πολύ πρωτοποριακά στοιχεία: πρώτον είναι Πανελλήνιος (ένας σύλλογος τοπικός πάντοτε), που σημαίνει ότι έχει αντίληψη της κοινής αντιμετώπισης των προβλημάτων σε πανελλαδική κλίμακα... που θα πει ότι αυτοί που ήταν εδώ είχαν μια συνείδηση πρωτοπορίας, μια συνείδηση υπεροχής σε σχέση με τους άλλους και μιας καλύτερης θέσης, που σημαίνει ότι ξέραν ότι εδώ είχαν μια υποτυπώδη αστικοποίηση που τους βοηθούσε να σηκώσουν ένα βάρος τέτοιο εκπροσώπησης των Τσιγγάνων όλης της Ελλάδας.

Εγώ: να επισημάνουμε όμως ότι οι περισσότεροι Τσιγγάνοι ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούν κι άλλους..

Μίχος: Εδώ όμως είχε μια βάση... Δεύτερο τον ονομάζουν Μορφωτικό σύλλογο: πανελλήνιος μορφωτικός, δεν είχε άλλο ούτε με προάσπιση δικαιωμάτων, ούτε πολιτιστικός, ούτε κάτι άλλο. Δε σκεφτήκαν δηλαδή να προωθήσουν κοινά θέματα, αλλά να μορφώσουν τον κόσμο.. Μορφωτικός λοιπόν.. Και βάλαν από τότε το στίγμα τους: ότι είναι Έλληνες Τσιγγάνοι, γιατί και από τότε να ξέρεις ήταν σε μεγάλη συζήτηση το αν οι Τσιγγάνοι έχουν εθνότητα δική τους, αν είναι πραγματικά ελληνικός πληθυσμός ή δεν είναι. Βέβαια μπορεί και να τους έσπρωξε ο φόβος του αποκλεισμού που είπαν Ελλήνων που κυκλοφόρησαν το λόγο τους έτσι ...

Εγώ: θα μπορούσαν να πουν όμως και σκέτο Τσιγγάνων

Μίχος: Ναι θα μπορούσαν να πουν και σκέτο Τσιγγάνων και πολύ περισσότερο που τότε οι περισσότεροι Τσιγγάνοι ήταν ανιθαγενείς... Κανένας Τσιγγάνος δεν είχε ταυτότητα.

Εγώ: Ναι ναι... Αυτή τη λεπτομέρεια δεν την είχα προσέξει..

Μίχος: ναι Έλληνες Τσιγγάνοι ενόσω ήταν όλοι ανιθαγενείς... άρχισαν να παίρνουν πολύ μετά ιθαγένεια οι Τσιγγάνοι ... Αρα λοιπόν έχουμε ένα Μορφωτικό Σύλλογο, τον πρώτο στην Αγία Βαρβάρα, ενώ στην Αγία Βαρβάρα έχουμε πυρήνα αστικής εγκατάστασης από το 1880 περίπου, ως συνοικισμό του Δήμου Αιγάλεω, και το 1938-39 που γίνεται ο σύλλογος έχουν ήδη δημιουργηθεί κοινότητες. Δεν έχει γίνει άλλος σύλλογος... είναι ο πρώτος.. και είναι τσιγγάνικος και μορφωτικός και πανελλήνιος!...

(Λ. Μίχος, Δήμαρχος Αγίας Βαρβάρας)

...κοίταξε ...η Αγία Βαρβάρα είχε ανέκαθεν αυτό που λέμε συμμετοχική ανάμιξη.. οι Τσιγγάνοι συμμετείχαν σε αυτό που λέμε εξέλιξη των πραγμάτων, δηλαδή είχαν συμμετοχική ανάμιξη σε αυτό που συνέβαινε στην πόλη τους, δηλαδή μπορούσαν να συμμετέχουν στην απόφαση ή να αλλάξουν μια απόφαση ή να βοηθήσουν να παρθεί μια άλλη... είχαμε εκπροσώπους στην τοπική αυτοδιοίκηση, και παλαιότερα υπήρχαν δημοτικοί σύμβουλοι ... 10 χρόνια πριν η Αγία Βαρβάρα ανακηρυχτεί κοινότητα υπήρχε σύλλογος Τσιγγάνων εκεί... συνδέθηκαν με την ιδιοκτησία είχαν συμμετοχή, δηλ ο σύλλογος συμμετείχε στις πολιτιστικές δραστηριότητες, άρα είχαμε διαπροσωπικές σχέσεις με τους μη Τσιγγάνους, συμμετείχαμε στις δραστηριότητες και όλο αυτό συνέτεινε στο να μην είμαστε τόσο ξεκομμένοι, έχουμε ένα λόγο, μία υπόσταση...

...

...ουσιαστικά η Αγία Βαρβάρα έχασε δεν κέρδισε. Διότι οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας είχαν μία δύναμη...δηλαδή μέχρι εκείνη τη στιγμή κάποιος που ήθελε να ασχοληθεί σοβαρά με τους Τσιγγάνους ερχόταν στην Αγία Βαρβάρα. Δηλαδή τι έκαναν οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας.. πήραν τη δύναμή τους και τη μοίρασαν .. είπαν θα κάνουμε μία υπέρβαση και αυτό που θέλετε να κάνετε εδώ επειδή μπορείτε να βρείτε ανθρώπους και να συνεννοηθείτε θα προσπαθήσουμε να το κάνουμε σε όλη την Ελλάδα, δηλ. άμα το δεις κοντόφθαλμα έχασαν τη δύναμή τους αλλά προσπάθησαν να ωφελήσουν όλους τους Τσιγγάνους της Ελλάδας και αυτό αναγνωρίζεται, αναγνωρίζεται από πολλούς που λένε ότι αν δεν υπήρχαν οι Τσιγγάνοι στην Αγία Βαρβάρα πολλά πράγματα δεν θα είχαν γίνει... και είναι αλήθεια. Δεν άλλαξε κάτι, απλά είδαν ότι κάποια πράγματα μπορούν να γίνουν.

(Χρήστος Λάμπρου, πρόεδρος ΠΟΣΕΡ)

Επειδή ακριβώς οι διάφοροι φορείς είχαν τη δυνατότητα συνεργασίας με τους τοπικούς φορείς των Τσιγγάνων, πολλά από τα προγράμματα των κρατικών φορέων λειτούργησαν στην Αγία Βαρβάρα. Από τους πρώτους φορείς που υλοποίησε πρόγραμμα είναι η πρώην Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωση από τα μέσα της 10ετίας του 1980 ακόμη (συγκεκριμένα το 1984). Αργότερα εκπαιδεύτηκαν οι λεγόμενοι διαμεσολαβητές (mediators) (19 άτομα απ' όλη την Ελλάδα) σε πρόγραμμα του Δήμου που ανατέθηκε σε ΚΕΚ της περιοχής. Οι διαμεσολαβητές έπαιζαν σοβαρό ρόλο στη μετέπειτα στελέχωση των κοινωνικών υπηρεσιών σε όλη την Ελλάδα ως συνδετικοί κρίκοι με την τοπική κοινότητα των Ρομά (των οποίων ήταν μέλη), αλλά κυρίως ως άτομα τα οποία εξοικειώθηκαν με τους θεσμούς και γνώρισαν από μέσα τον τρόπο λειτουργίας τους. Άλλα προγράμματα που έπαιζαν σημαντικό ρόλο είναι το εργαστήριο δημοσιογραφίας, ένα πρόγραμμα του Δήμου, το οποίο συνοδεύτηκε από έκδοση εφημερίδας με κάποιες στήλες στα Ρομανές.

Καθοριστικό ρόλο σε όλα αυτά έπαιξαν η σχέση με την τοπική κοινωνία, η διαμόρφωση καλής σχέσης με το Δήμο και ειδικότερα ο Δήμαρχος της Αγίας Βαρβάρας¹⁷⁵, ο οποίος, το 1996, αντιλαμβανόμενος τη σημασία της θεσμικής βάσης εκπροσώπησης και συνεργαζόμενος με ένα Τσιγγάνο δημοτικό σύμβουλο, αφού προώθησε νέα παιδιά με γνώσεις και «πολιτικό αισθητήριο» να αναμιχθούν ενεργά με την πολιτική και χρηματοδότησε το σύλλογο της Αγίας Βαρβάρας να βοηθήσει την δημιουργία νόμιμων συλλόγων και επομένως αιρετών εκπροσώπων Τσιγγάνων σε όλη την Ελλάδα (όπου δεν υπήρχαν ήδη)¹⁷⁶, συνεργάστηκε με άλλους δημάρχους (όπως της Μενεμένης και της Θήβας) για τη δημιουργία ενός πανελλήνιου διαδημοτικού οργάνου του Δικτύου Ρομ.

Μίχος: Για να υπάρχει θεσμική εκπροσώπηση έπρεπε να γίνουν σύλλογοι σε όλη την Ελλάδα και πως θα μπορούσε να γίνει αυτό... έτσι λοιπόν χρηματοδοτήσαμε την δημιουργία συλλόγων σε όλη την Ελλάδα...

¹⁷⁵ Ο δήμαρχος την περίοδο που πρωτοβγήκε είχε τέτοια αποδοχή από την τσιγγάνικη κοινότητα που σε κάποιες επίσημες ανακοινώσεις των Τσιγγάνων χαρακτηρίζονταν ως «Γκάντι» της Ελλάδας. Με την πάροδο του χρόνου πολλοί πληροφορητές μου (Ρομά και Γκατζέ) τον κατηγορήσαν ότι χρησιμοποίησε το τσιγγάνικο ζήτημα για να πάρει χρήματα και να τα αξιοποιήσει για άλλους λόγους. Με όποιο τρόπο πάντως, ο δήμαρχος έχει παίξει καταλυτικό ρόλο στην όλη υπόθεση.

¹⁷⁶ Μέχρι τότε η εκπροσώπηση των Τσιγγάνων (κυρίως στα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας) είχε τα χαρακτηριστικά είτε κάποιου επιχειρηματία, είτε κάποιου επίσης αυτόκλητου πρόεδρου, «πρίγκιπα» ή «βασιλιά» ο οποίος ζητούσε βοήθεια για την ομάδα του κυρίως οικονομική (συνήθως από φορείς της εκκλησίας ή καμίας υπηρεσίας πρόνοιας), ενώ διαχειρίζονταν για την ομάδα θέματα υγείας, δικαστικά ή άλλα, δεδομένης της αδυναμίας των περισσότερων ανθρώπων να συνδιαλλαγούν με το δημόσιο.

Εγώ: εννοείται από την Αγία Βαρβάρα αυτό.. εσείς σαν Δήμος;

Μίχος: Εμείς τη χρηματοδοτήσαμε ναι. Χρηματοδοτήσαμε το σύλλογο και ο σύλλογος διέθεσε χρήματα σε δικηγόρους, για τη σύνταξη των καταστατικών για την έγκριση τους στο πρωτοδικείο.

...

Μας απασχόλησε πάρα πολύ το πώς εκπροσωπούνται... με τους βασιλιάδες και τους πρίγκιπες που γινόντουσαν έρμια... και είπαμε ότι πρέπει να έχουνε μία θεσμική εκπροσώπηση οι Τσιγγάνοι... Άκουγες τότε ότι ο Λαλιώτης δέχτηκε τον τάδε πρίγκιπα, άλλος δέχτηκε τον τάδε βασιλιά... και ήταν διασημότεροι κάτι καλλιτέχνες... κλαριντζήδες κάτι τέτοιοι θηριοδαμαστές εκπροσωπούσαν το τσιγγάνικο στοιχείο και είπαμε ότι αυτό πρέπει να σταματήσει...

(Λ. Μίχος, Δήμαρχος Αγίας Βαρβάρας)

Οι νόμιμοι σύλλογοι σύντομα, με τη βοήθεια του Δήμου και με την οικονομική στήριξη του κράτους οδηγήθηκαν σε ένα νέο συλλογικό όργανο, την Ομοσπονδία. Στις 14 Ιουνίου του 1998 ιδρύθηκε η πρώτη Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων ΡΟΜΑ. Η Ομοσπονδία θεωρήθηκε μεγάλη κατάκτηση στην τσιγγάνικη υπόθεση και στην αρχή τουλάχιστον είχε μεγάλο κύρος, ανάμεσα σε όλους τους εμπλεκόμενους. Βέβαια από τα πρώτα βήματα φάνηκαν και τα προβλήματα: αφενός σε κάποιες (λίγες) περιπτώσεις ήταν αμφίβολες οι μέθοδοι δημιουργίας του τοπικού συλλόγου και αφετέρου ο ανταγωνισμός, οι κόντρες και η αντιζηλία¹⁷⁷ που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους επίδοξους προέδρους, με σαφή επικράτηση της Αγίας Βαρβάρας στη διαχείριση του θέματος, εγκυμονούσαν συνεχώς προβλήματα για το μέλλον.

Έτσι απέκτησε και ένα κύρος η ομοσπονδία απέναντι στην κεντρική διοίκηση και οτιδήποτε ήθελε να κάνει τότε το κράτος, ήξερε ότι έχει φορείς τους οποίους μπορεί όχι απλώς να συμβουλευτείται, αλλά να ζητάει προτάσεις και οι προτάσεις τους να λαμβάνονται πολύ σοβαρά υπόψη γιατί ήξερε ότι προέρχονται μέσα από μια διαδικασία που ζυμώθηκαν, ψάχθηκαν, το πιθανότερο έχουν τη σύμφωνη γνώμη των τοπικών κοινωνιών, δεν είναι έτσι αίολες προσωπικές απόψεις κάποιων ανθρώπων ας πούμε, και έφτασε το δίκτυο Ρομ και η ομοσπονδία να συμμετέχουν σε επιτροπές που σχεδίαζαν εθνική πολιτική.

...

Πράγματι και η ομοσπονδία στο πρώτο διάστημα της λειτουργίας της πήγε πάρα πολύ καλά, και όταν λέω πάρα πολύ καλά πήγε ας πούμε τι εννοώ, είτε ο δήμος είτε ο σύλλογος είτε η ομοσπονδία, στις επαφές που είχαμε τότε με την κεντρική διοίκηση, (με τα όποια προβλήματα υπάρχουν κάθε φορά με την επαφή με την κεντρική διοίκηση), διαπίστωνες - τουλάχιστον έτσι εκφραζόταν - την διάθεση να γίνει δουλειά.

(Μανώλης Ράντης, αντιδήμαρχος Δήμου Αγ. Βαρβάρας, Πρόεδρος Δικτύου Ρομ)

Το αποτέλεσμα όλων αυτών των ζυμώσεων ήταν η Αγία Βαρβάρα, μετά τη δημιουργία της Ομοσπονδίας και τη δυνατότητα συμμετοχής και ανάπτυξης επαφών με τους θεσμούς και το κράτος, να αποκτήσει έναν ιδιαίτερο ρόλο. Ο ρόλος αυτός ήταν σημαντικός, τόσο στην αντίληψη και την καταγραφή των προβλημάτων, όσο και στην αντιμετώπισή τους:

¹⁷⁷ Κυρίως σε σχέση με τους εκπροσώπους του Ζεφυρίου και αργότερα της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι είχαν επίσης ιστορικό πολιτικής δράσης.

Σημασία έχει πως έβγαινε προς τα έξω ως δράση φορέα, είναι δηλ η συμμετοχή της συνομοσπονδίας¹⁷⁸ και η δράση του δικτύου, ως Δίκτυο Ρομ το οποίο το '99 πέρασε στην διοίκηση του Λάμπρου του Μίχου, του δημάρχου της Αγίας Βαρβάρας και έφτασε δηλ για μια περίοδο όλο το παιχνίδι της υπόθεσης κοινωνική ένταξη Τσιγγάνων, σχεδιασμός πολιτικής, αποφάσεις, επαφές, παρεμβάσεις κτλ ουσιαστικά να κρέμεται από την στάση των ανθρώπων που ήταν στην Αγία Βαρβάρα. Ο δήμαρχος Αγίας Βαρβάρας ως πρόεδρος του δικτύου Ρομ, ο Μανώλης ο Ράντης διευθυντής στο Δίκτυο Ρομ, ταυτόχρονα όμως και μέλος της ομοσπονδίας των Τσιγγάνων και ο σκληρός πυρήνας της διοίκησης της ομοσπονδίας επίσης αγιοβαρβαριώτης, ο πρόεδρος, 3-4 μέλη του διοικητικού συμβουλίου ας πούμε από την Αγία Βαρβάρα. Έτσι η περιοχή μας επηρέασε τις εθνικές εξελίξεις ας πούμε για μια πενταετία καταλυτικά. Πιστεύω ότι δεν θα επανέλθει τέτοια πενταετία, εφταετία ας πούμε. Υπήρξε μια ευτυχής συγκυρία, και στην πολιτική όλα είναι θέμα και συγκυριών. (Μανώλης Ράντης, αντιδήμαρχος Δήμου Αγ. Βαρβάρας, Πρόεδρος Δικτύου Ρομ)

Η διαμόρφωση των νέων δεδομένων – τα αιτήματα της αλλαγής

Επομένως, η αυγή του 21^{ου} αιώνα, με τη βασική συμβολή της Αγίας Βαρβάρας, βρήκε τους Ρομά στην Ελλάδα με τρεις μεγάλες ανατροπές στα δεδομένα τους:

- συλλόγους σε όλη την Ελλάδα με αιρετούς εκπροσώπους, δευτεροβάθμιο συλλογικό όργανο (ΠΟΣΕΡ) και συμμετοχή των εκλεγμένων μελών στο σχεδιασμό προγραμμάτων και τις αποφάσεις του κράτους και της τοπικής κοινωνίας
- εκλεγμένα μέλη στην τοπική αυτοδιοίκηση σε διάφορα μέρη της Ελλάδας (με παραδειγματική περίπτωση την Αγία Βαρβάρα) και δημιουργία συντονιστικού οργάνου για την επίλυση των προβλημάτων (Δίκτυο Ρομ)
- δημιουργία Διυπουργικής Επιτροπής με συμμετοχή όλων των φορέων σε επίπεδο υψηλόβαθμων στελεχών, στήριξη των συλλογικών οργάνων και δημιουργία ενός μεγάλου προγράμματος (Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων)

Στη φάση αυτή τα αιτήματα θέτονται από όλες τις πλευρές. Η ηγεσία της ΠΟΣΕΡ μιλά για κάποιες βασικές αλλαγές. Οι προτεραιότητες συνδέονται άμεσα με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, δεδομένου ότι στην Αγία Βαρβάρα, ακριβώς αυτές οι συνθήκες ήταν που οδήγησαν στην αλλαγή των δεδομένων, η Αγία Βαρβάρα λειτουργεί σαν πρότυπο, ο δρόμος όμως της ένταξης, ακόμα και για τους ίδιους τους Ρομά της Αγίας Βαρβάρας, είναι αρκετά μακρύς.

Αιτήματα

¹⁷⁸ Αργότερα διασπάστηκε η Ομοσπονδία βλ. παρακάτω.

Το κύριο αίτημα επομένως της πολιτικής παρέμβασης των ιδίων των Ρομά στην κοινότητά τους, αλλά και στην ανάπτυξη διαφορετικού τύπου σχέσης με το κράτος και την τοπική κοινωνία, ήταν *η θετική και δημιουργική παρουσία του τσιγγάνου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία*. Το μέσον για το στόχο αυτό ήταν η επίλυση των προβλημάτων σε ένα συνολικό και όχι αποσπασματικό επίπεδο, ξεκινώντας από την κατοικία και την εργασία. Μια άλλη παράμετρος ήταν επίσης η εκπαίδευση. Προϋπόθεση για να μπορεί ένα παιδί να παρακολουθήσει «αξιοπρεπώς» τη σχολική φοίτηση ήταν τα προηγούμενα δύο.

Για την Αγία Βαρβάρα το στεγαστικό, όπως είδαμε, ήταν το μικρότερο πρόβλημα. Ένα βασικό αίτημα ήταν να σταματήσει ο «κατατρεγμός» των γυρολόγων και να βρεθεί μια λύση με τη δουλειά.

Η κινητικότητα στο τσιγγάνικο ζήτημα άρχισε να εμφανίζει και άλλες παραμέτρους. Η Ομοσπονδία – εκτός από τον πολιτικό της ρόλο – πήρε κάποια χρήματα για να κάνει κάποιες δράσεις, υποδεικνύοντας έτσι την ανταπόκριση της πολιτείας σε όλη αυτή την κίνηση. Ωστόσο, στην αντίληψη του κάθε φορέα, για την άλλη πλευρά, αλλά και για την ίδια τη λειτουργία του, ούτε η ανταπόκριση της πολιτείας ήταν η επιθυμητή, ούτε η ανταπόκριση της τσιγγάνικης κοινότητας.

Σε ότι αφορά την ανταπόκριση της τσιγγάνικης κοινότητας, παρότι ο σύλλογος είχε μεγάλη αποδοχή, η συμμετοχή στις διαδικασίες δεν ήταν οι αναμενόμενες.

Ερ. Αναφερθήκατε στην αδιαφορία των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας απέναντι στις πρωτοβουλίες που παίρνει ο σύλλογος. Πως σκοπεύετε να αντιμετωπίσετε αυτή τη συμπεριφορά;

Λάμπρου: το πρόβλημα δεν είναι φετινό. Έχουμε προσπαθήσει να εφαρμόσουμε ένα σχέδιο για την ενεργοποίηση της συμμετοχής των Τσιγγάνων στις δραστηριότητες του συλλόγου, αλλά τα αποτελέσματα δεν ήταν αυτά που περιμέναμε. Δημιουργήσαμε επιτροπές, αλλά δε λειτούργησαν ικανοποιητικά. Θα πρέπει όλοι να καταλάβουν ότι ο σύλλογος δεν είναι το διοικητικό συμβούλιο.

Χρ. Λάμπρου, συνέντευξη στον Κώστα Παϊτέρη, εφημ. Lacho Gies, Δεκέμβριος 98, τ.8.

Οι δραστηριότητες που άρχισαν να αναπτύσσονται αντιμετωπίστηκαν με αδιαφορία και δυσπιστία.

Ράντης: Δεν μας πίστεψε κανένας, δεν πήγαινε κανένας να κάνει αίτηση για δάνειο γιατί έλεγαν «σιγά μη μας δώσουν δάνεια για να αγοράσουμε σπίτι». «Παιδιά θα μας τα δώσουνε τα δάνεια, νάτο το ΦΕΚ¹⁷⁹...»

Εγώ: υπήρχε μια δυσπιστία δηλαδή;

Ράντης: κανείς απολύτως. Και εκεί, τουλάχιστον σαν πόλη, χάσαμε ένα σημαντικό κομμάτι του παιχνιδιού γιατί και μείς σίγουρα έχουμε ένα μεγάλο ποσοστό ευθύνης. Όσο και να μην μας

¹⁷⁹ Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως

πίστευαν, το τελικό είναι ότι εμείς δεν καταφέραμε να τους πείσουμε, έτσι; Δεν ήμασταν αρκετά πειστικοί ώστε να τρέξουν όλοι...Δηλαδή παντού υπήρξε αυτή η δυσπιστία που υπήρξε και εδώ.

Εγώ: μήπως υπήρχε και το πρόβλημα – ενδεχομένως – πως θα αποπληρώσω, πως θα τα βγάλω πέρα;

Ράντης: κυρίως δεν υπήρχε η πίστη ότι οι άνθρωποι αυτοί θα μας δώσουνε δάνειο να αγοράσουμε σπίτι. Το θεωρούσανε από απίθανο έως αδύνατο, απίστευτο ας πούμε.

(Μανώλης Ράντης, αντιδήμαρχος Δήμου Αγ. Βαρβάρας, Πρόεδρος Δικτύου Ρομ)

Στη συνέχεια, κυρίως μετά την ανάδειξη κάποιων δυνατοτήτων οικονομικού οφέλους από τη νεοσυγκροτηθείσα σχέση με την πολιτεία και με φόντο τις ιδιαίτερες πιέσεις στο εσωτερικό της ομάδας, η ομοσπονδία άρχισε να αποκτά έναντι των Ρομά κοινοτήτων ένα είδος *ηγεμονίας*. Ο ρόλος αυτός εν καιρώ θα πάρει διάφορες διαστάσεις, θα στηριχτεί από πολλούς συλλόγους, αλλά και θα επικριθεί αρκετά από άλλους, ενώ σταδιακά θα χάσει το κύρος και την αξία του έως ότου τελικά ακυρωθεί αρχικά με την ύπαρξη άλλων ομοσπονδιών και την εμφάνιση και άλλων διεκδικητών στο προσκήνιο. Λίγο αργότερα τη δημιουργία της Ομοσπονδίας υπήρξαν διασπάσεις – κυρίως από τη Β. Ελλάδα και κατόπιν στην Ήπειρο και Θεσσαλία οι οποίες εισχώρησαν στην Ομοσπονδία της Β. Ελλάδας–και κατά συνέπεια δημιουργία Συνομοσπονδίας. Κινήσεις υπήρξαν και σε άλλες περιοχές όπως στην Πελοπόννησο, χωρίς τελικά να οδηγήσουν σε κάποια διάσπαση. Μετά την αλλαγή της κυβέρνησης και κάποιες αλλαγές στην αντιμετώπιση δημιουργήθηκαν «ανταγωνιστικοί» φορείς, (όπως για παράδειγμα αρκετά αργότερα μια επιτροπή για την πιστοποίηση της «τσιγγανότητας» για τη συμμετοχή των Τσιγγάνων στα διάφορα προωθούμενα από διάφορους φορείς (πχ ΕΟΜΕΧ) προγράμματα). Το ζήτημα καταγγέλθηκε πολλές φορές από τους ίδιους τους Ρομά και τα συλλογικά τους όργανα.

Το εγχείρημα της ενότητας – η ισορροπία που χάθηκε

Η νέα πολιτική δράση παρότι ξεκίνησε οργανωμένα και ενωμένα, με πολύ μεγάλες προσδοκίες και ελπίδες, καθώς και με μεγάλη αποδοχή από όλη την κοινότητα, στην πορεία άρχισαν από τα πρώτα κιόλας βήματα σταδιακά να σχηματοποιούνται διάφορες τάσεις: Στην αρχή η δυναμική του κινήματος για αρκετό καιρό είχε συμπαρασύρει όλες τις τάσεις στο εσωτερικό του στην αίσθηση ενός κοινού αγώνα με ιστορική σημασία. Η καθυστέρηση όμως των πραγματώσεων, η ανωριμότητα και η ανεπάρκεια των ζυμώσεων στο εσωτερικό και των δύο ομάδων, τα πολιτικά συμφέροντα που άρχισαν να αναδύονται στις προεκλογικές αναμετρήσεις, οι εσωτερικές συγκρούσεις και η αδράνεια, τόσο στο εσωτερικό των Ρομά ομάδων, όσο και στο εσωτερικό των

κρατικών φορέων, οδήγησε σε μια αυξανόμενη γενική απογοήτευση προς όφελος μιας τάσης να κερδηθούν όσο γίνεται περισσότερα οικονομικά οφέλη.

Η ανομοιότητα στη σύνθεση της ομάδας εκπροσώπων, ενόσω είχε να αντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα με τους Γκατζέ και το εσωτερικό της, έφερε στο προσκήνιο τις παλιές αντιλήψεις και των δύο πλευρών (Τσιγγάνων και μη Τσιγγάνων), τις προκαταλήψεις, ενώ παράλληλα έφερε στην επιφάνεια τρόπους και πρακτικές που είχαν όλο αυτό τον καιρό υποχωρήσει για χάρη της καλής προαίρεσης: την πονηριά της καπατσοσύνης. Μέσα από την τάση αυτή, η πολιτική άρχισε να εξυπηρετεί διαφορετικές σκοπιμότητες, ενώ κάποιοι παλιοί που είχαν την προσοχή τους στραμμένη στην λύση των προβλημάτων αποχώρησαν.

Η σύγκρουση ανάμεσα στην παλιά και στην καινούρια νοοτροπία στην τσιγγάνικη υπόθεση ήταν αναπόφευκτη. Η Αγία Βαρβάρα ουσιαστικά έθετε νέα ζητήματα για τις ταυτότητες και μια καινούρια κοσμοαντίληψη και στάση ζωής, αλλά και τη δυνατότητα αξιοποίησης σημαντικών κεφαλαίων. Στις ανατροπές αυτές οι παλιοί δεν θα μείνουν αμέτοχοι. Θα πιέσουν, θα εκβιάσουν πολλές φορές και θα ασκήσουν όλες τις επιρροές και συμμαχίες για να μη μείνουν απ' έξω – ειδικά όταν άρχισε να διαφαίνεται ότι η νέα κατάσταση προχωράει σε μια πανελλαδική κλίμακα και μπορεί να υπάρξει μεγάλο οικονομικό όφελος.

Αξιωματούχος: Υπήρχε μια ωριμότητα στην κοινωνία, φαινόταν ότι η κοινωνία αποδεχότανε, η πολιτεία αποδεχότανε, η αυτοδιοίκηση έφτανε τα δικά της και λέγαμε και μεις ότι ήταν μια συγκυρία ευτυχής... δεν υπήρχε ωριμότητα σε κανένα από τα τρία επίπεδα να προχωρήσει πιο γοργά και πιο αποτελεσματικά. Πρώτον η πολιτεία να μην έλεγε το οκ, είχε ένα σύμφωνο Πρωθυπουργό, είχε εν πολλοίς μέσα της τέτοια στοιχεία, άφησαν ελεύθερους κάποιους ανθρώπους που θα μπορούσε να τους έχει να ασχολούνται και με ένα σωρό άλλα θέματα. Εντάξει το Γραφείο του Πρωθυπουργού και κατά καιρούς και κανένας Υπουργός, ωστόσο σε όλα τα υπουργεία δεν υπήρχε το ίδιο ενδιαφέρον και η ίδια προδιάθεση...

Απ' την άλλη και στα άλλα επίπεδα, των περιφερειαρχών που ήταν τότε .. κι εκεί δεν υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον... κατά περίπτωση, και στους Δημάρχους το ίδιο. Κάποιοι Δήμαρχοι το θέλανε και ελάχιστοι είναι εκείνοι που είχαν συνειδητοποιήσει κάποια πράγματα, προσωπικά εγώ πιστεύω μεγάλο στοίχημα ήταν με τους Δημάρχους, (εγώ να βάλω και ότι ήταν ουδέτερο το κράτος, η πολιτεία... ουδέτερο όχι πολέμιο ήθελε και αυτή κάτι να δείξει) αν ήταν πιο ώριμες οι συνθήκες και πιο καλές οι αντιλήψεις του τσιγγάνικου ζητήματος σε τοπικό επίπεδο οι δημοτικές αρχές, οι τοπικές κοινωνίες, τα πράγματα θα είχαν προχωρήσει καλύτερα και θα είχαν και μια συνέχεια, μια καλύτερη συνέχεια. Τώρα μπορώ να πω ότι δεν έχουν συνέχεια...

Και μέσα σε αυτή τη διαδρομή που συμμετείχαμε κι εμείς υπήρχαν διάφορα ζικ-ζακ, δεν ήταν έτσι... να πηγαίνει συνέχεια προς τα πάνω... και ξέρεις και κάποια στιγμή και τα πρόσωπα κουράζονται, ... συνηθίζεις την κατάσταση... Το μεγάλο στοίχημα λοιπόν ήταν ότι τα πράγματα δεν προχώρησαν διότι δεν υπήρχε αυτή η ωριμότητα. Και θα μπορούσε ως ένα βαθμό και αυτό να αντιμετωπιστεί και το λέγαμε πάντα – δεν το αντιλαμβανόντουσαν και άνθρωποι που λέμε ότι τους απασχολούσε το ζήτημα το τσιγγάνικο – το κομμάτι της ευαισθητοποίησης, ενημέρωσης, κλπ. Και αυτό γινόταν ακροθιγώς, άντε σε μια ημερίδα, λίγο να πούμε πέντε κουβέντες και μετά να πάμε στην

ταβέρνα, δηλαδή δε γινόταν έτσι με καημό απ' όλους... Και μπορώ να πω ότι οι περισσότεροι Δήμαρχοι ήταν πίσω, πολύ πίσω από τις εξελίξεις... στα μυαλά των περισσότερων δεν ήταν κάτι που θέλανε να κάνουνε, υπήρχαν κάποιοι που θέλανε, αλλά ακόμα και αυτοί που ήταν πρωτοπόροι είχαν πιστεύω εγώ κι άλλα οφέλη που αξιοποιούσαν το τσιγγάνικο ζήτημα γενικά για την ανάπτυξη – δεν ήταν κατ' ανάγκη κακό αυτό ... ήξερε ότι μέσα από κει βελτιώνοντας το θέμα των Τσιγγάνων βελτιώνει τη συνολική εικόνα της πόλης, αξιοποιώ το θέμα των Τσιγγάνων να πάρω πόρους για τους άλλους..., (ακόμα και η καλύτερη των περιπτώσεων δεν ήταν και η ιδανική...)

...δεν υπήρχε ωριμότητα λοιπόν σε όλη την κοινωνία, σε όλα τα επίπεδα.. θα μπορούσε να τανε καλύτερα, όχι συνταραχτικά καλά, πρώτα απ' όλα το κομμάτι αυτό που συνδέεται με την ευαισθητοποίηση, με την ενημέρωση, τι θα πει ανάπτυξη.. όλ' αυτά τα λέγαμε, τα λέγαμε, τα λέγαμε, φεύγαμε, μέναν έτσι, σε δυο μυαλά και από κει και πέρα μια ανωριμότητα... μια κατάσταση που διαπερνούσε όλα τα επίπεδα και στους ίδιους τους Τσιγγάνους. Και οι Τσιγγάνοι ήταν έτσι. Λέγαν, λέγαν τα παιδιά τα καινούρια, τα καινούρια όμως δεν ήταν αυτόματα ένα κλικ από τους παλιούς... Κατ' αρχάς όσο είδανε ότι υπήρχαν προϋπολογισμοί και οι παλιοί κερδίζουν θέσεις, κάνουν κουμπαριές...

Εγώ: πιέσεις

Αξιωματούχος: ακριβώς, πιέσεις, έρωτες, γάμους επιχειρηματικοεπαγγελματικούς είδαν ψωμί και ξαναβγήκαν στο προσκήνιο... εμείς προσπαθούσαμε να τους ισορροπήσουμε ...

(ανώτατος κρατικός αξιωματούχος)

Η ενότητα που παρουσίαζε στην αρχή η ομάδα είχε διαρρηχθεί προς κάθε κατεύθυνση, δίνοντας προτεραιότητα στις επί μέρους διεκδικήσεις, στην καχυποψία και στην αίσθηση της ματαιώσης. Παρόλα αυτά το γεγονός της αλλαγής στον τρόπο εκπροσώπησης φαίνεται ότι είχε ανεπίστρεπτο χαρακτήρα: η εκπροσώπηση των Τσιγγάνων δεν μπορούσε πλέον να εκφράζεται με τον αυθαίρετο χαρακτήρα που είχε πριν τη δημιουργία των αιρετών συλλόγων και της ομοσπονδίας, διότι κάτι τέτοιο δεν μπορούσε πλέον να γίνει αποδεκτό, πρώτα απ' όλα από τους ίδιους.

Συμπέρασμα

Η ηθική τάξη στην κοινότητα συγκροτείται σε δύο βασικούς άξονες αξιών:

Ο πρώτος αφορά κυρίως το εσωτερικό της και συνδέεται με τις οικογενειακές σχέσεις αλληλεξάρτησης, τη γυναικεία αγνότητα, και την ενδοκοινοτική αλληλεγγύη. Ο άξονας αυτός, αποτελεί τη ρητορική του διαχωρισμού της ομάδας με την υπόλοιπη κοινωνία των Γκατζέ, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και τη ρητορική σύνδεσης της με την ελληνική παράδοση και «τις πατροπαράδοτες αξίες της ελληνικότητας». Ο δεύτερος άξονας αφορά στη σχέση με τον υπερβατικό κόσμο, την μόρφωση και την πολιτική, μέσω των οποίων επιχειρείται η διεκδίκηση της ισοτιμίας και της σύνδεσης της ομάδας με την νεοελληνική κοινωνία και πραγματικότητα.

Και οι δυο άξονες οικοδομούνται μέσα από τη σύνδεση με την ελληνική ταυτότητα και εμπερικλείουν αισθητά την παρουσία του *άλλου*. Στον πρώτο η ομάδα διαχωρίζεται, όχι για να

κρατήσει απόσταση από την ελληνική ταυτότητα, αλλά αντίθετα για να κρατήσει απόσταση από την ηθική διαφθορά των έμφυλων σχέσεων που συνοδεύει τη σύγχρονη εξελιγμένη μορφή της, ενώ μέσα από τον δεύτερο επιχειρείται η σύνδεση με τη σύγχρονη πραγματικότητα με μια σχέση ισοτιμίας.

Στα πεδία αυτά παρατηρούνται μεγάλες αντιφάσεις και αποκλίσεις, τόσο στην ίδια τη ρητορική (διαφορετικοί και συγκρουόμενοι λόγοι), όσο και στις πρακτικές που τη συνοδεύουν (διαφορά στη ρητορική και στις πρακτικές). Οι αντιφάσεις και οι αποκλίσεις δομούνται κυρίως με βάση τη στήριξη του οικογενειακού και συγγενικού περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την προσωπικότητα. Η επιταγή των ηθών, ιδιαίτερα αυτών που στηρίζουν τον παραδοσιακό χαρακτήρα της κοινότητας έρχεται σε σύγκρουση με τα ανοίγματα της ομάδας και τις επιρροές της από τον σύγχρονο κόσμο. Ο προσανατολισμένα κλειστός χαρακτήρας της κοινότητας και ο ασφυκτικός κλοιός των ηθών περιορίζουν ισχυρά κάθε τάση για αλλαγή μέσα από τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου που διαθέτουν. Από την άλλη, υποκρυπτόμενες πρακτικές καταργούν τις απολυτότητες αυτού του είδους των σχέσεων, διαρρηγνύοντας τον κλειστό χαρακτήρα του συστήματος, μέσα από τη διαμόρφωση αντιφάσεων που παράγουν τριβές και σημαντικές αλλαγές.

Η διαχείριση αυτών των αντιφάσεων στην κοινότητα επιχειρείται μέσα από την επιμονή στις ηθικές αξίες και, ως ένα βαθμό (μόνο σε σχέση με τους Γκατζέ), παίρνει σχεδόν χαρακτήρα ταμπού, εξαιτίας της σημασίας που έχουν για τους Ρομά τα ηθικά προτάγματα στη σχέση των δύο ομάδων σε βάρος της διάκρισης που επιχειρούν οι Γκατζέ και προκειμένου να αντιμετωπίσουν την υποτίμηση και τα αρνητικά στερεότυπα. Ωστόσο, τόσο οι αξίες και τα προτάγματά τους, όσο και οι αντιφάσεις και η συγκρουσιακή τους διάσταση σε σχέση με τους Γκατζέ, δεν γίνονται αντιληπτές ως «ξένη» πρακτική ή ιδέα.

Πέρα από τις περιοχές της παράδοσης, η ρητορική σύνδεσης με την περιρρέουσα κοινότητα, αλλά και οι πρακτικές της, μετατοπίζονται και αυτές σε πεδία, όπου οι ομάδες είναι δυνατόν να «συνυπάρξουν». Οι περιοχές αυτές αφορούν κυρίως τη μόρφωση (αλλά και την πολιτική και την θρησκεία), μέσα από την οποία, οι Ρομά της περιοχής προσπαθούν να αναβαθμίσουν τη θέση τους, αλλά κυρίως να ωθήσουν τα παιδιά τους σε μια διαφορετική δυνατότητα συμμετοχής στη σύγχρονη κοινωνία.

Η μόρφωση, η πολιτική διεκδίκηση και η θρησκεία ορίζουν ταυτόχρονα τέσσερα πεδία έκφρασης σχέσεων συνάφειας:

1. την ιδιαίτερη σχέση με τη χώρα (ειδικά η θρησκεία και η πολιτική). Όσον αφορά στη θρησκεία είναι η πρώτη αξία που συνδέει την ομάδα με την ελληνική παράδοση και τίθεται από τις αφηγήσεις ως η πρωταρχική και θεμελιώδης σύνδεση με αυτήν.
2. την διατήρηση των παραδοσιακών αξιών με έναν διαφορετικό τρόπο
3. τη σύνδεση Ρομά και Γκατζέ με σχέση ισοτιμίας και
4. την ανατροπή πολλών προταγμάτων της ιδιαίτερης κουλτούρας και του ασφυκτικού χαρακτήρα της παράδοσης, (ειδικά η θρησκεία με έναν όχι πάντα συνειδητό τρόπο) προσφέροντας ειδικές περιοχές αποφόρτισης των εντάσεων, μέσω των οποίων η ανατροπή δεν θα προκαλέσει τρομερές και επικίνδυνες διαταραχές στη ροή των σχέσεων στο εσωτερικό της κοινότητας, αλλά με κάποιο τρόπο θα τις εντάξει σε μια *ευρύτερη* περιοχή της κουλτούρας, η οποία ανήκει στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Στις περαιτέρω επιλογές σύνδεσης με την περιρρέουσα, αλλά και γενικότερα με τη σύγχρονη κοινωνία θα μπορούσε να εντάξει κανείς την εξωτερική εμφάνιση εν γένει της ομάδας (συμπεριλαμβανομένης της διαμόρφωσης των χώρων), καθώς και τη συμβολική σημασία της μεταφοράς της προτεραιότητας της κίνησης της ομάδας στους νέους. Η στάση αυτή σηματοδοτεί μια άμεση επιλογή σύνδεσης της ομάδας με τη σύγχρονη ζωή.

Πέρα από τις επιλογές σύνδεσης και τις ιδεολογικές αντιλήψεις συνάφειας, οι πρακτικές που απορρέουν από τις εσωτερικές παραδοχές και συνδέσεις με τους Γκατζέ και τους δεύτερους και τρίτους λόγους που αναπτύσσονται στο εσωτερικό και των δύο ομάδων όπως είδαμε, προκύπτουν από την πολιτισμική οικειότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι παρεμβάσεις του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Εκτός από το σχολείο και την εκκλησία, που όπως είδαμε έχουν ιδιαίτερη επίδραση στην κοινότητα και στη συγκρότηση ταυτοτήτων, σημαντική, τα τελευταία χρόνια (εν προκειμένω τα χρόνια που διεξήχθη η επιτόπια έρευνα), είναι η παρουσία του Δήμου, μέσα από την υλοποίηση διαφόρων ειδών προγραμμάτων, καθώς και η παρουσία του κράτους μέσα προγράμματα που υλοποιούνται από την κεντρική διοίκηση αλλά και επιμέρους θεσμούς, σε μια προσπάθεια να ανατραπεί η αρνητική σχέση και να υπάρξει συμμετοχή και συνεργασία.

1.Δήμος- Δίκτυο Ρομ

Στην προσπάθειά του ο Δήμος να δώσει μια λύση στο ζήτημα των Ρομά δημοτών και να ενσωματώσει την ομάδα στα δρώμενα της πόλης, προσπάθησε από την προηγούμενη ακόμη 20ετία με διάφορες δραστηριότητες να στρέψει την προσοχή στην ομάδα των Τσιγγάνων, όπως να τοποθετήσει στο Δήμο Τσιγγάνους σε διάφορες υπηρεσίες, ακόμα και σε καίριες θέσεις, όπως αυτή συμβούλων και Αντιδημάρχων, να πραγματοποιήσει εκδηλώσεις που είχαν ως στόχο τη συνοχή των πολιτών και την ενίσχυση συμμετοχής των Τσιγγάνων στο Δήμο. Η βασικότερη όμως δράση ήταν, όπως αναφέρθηκε, η χρηματοδότηση του συλλόγου των Τσιγγάνων, η συμμετοχή στη συγκρότηση του Δικτύου Ρομ και η στήριξή του για σειρά ετών. Για μεγάλο χρονικό διάστημα πρόεδρος του Δικτύου ήταν ο Δήμαρχος της Αγίας Βαρβάρας και

αντιπρόεδρος ο αντιδήμαρχος της Αγίας Βαρβάρας (ο οποίος ήταν και ο ίδιος Τσιγγάνος). Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε για το θέμα από τα πρόσωπα-κλειδιά στη Δημαρχία, στη δημιουργία του θεσμού του Δικτύου Ρομ, κατέστησε το Δίκτυο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και την πολιτεία, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για τις τοπικές κοινότητες των κατά τόπους Ρομά¹⁸⁰.

Το Δίκτυο POM είναι ένα σχήμα διαδημοτικής συνεργασίας σε πανελλαδική κλίμακα. Ιδρύθηκε με συνεργασία των Δημάρχων Μενεμένης, Αγ. Βαρβάρας και Θήβας το Σεπτέμβριο 1995. Στόχος του Δικτύου, το οποίο αρχικά αποτελούνταν από 26 Δήμους, ήταν «η ανάληψη πρωτοβουλιών για την υποστήριξη και την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων» από τους Δήμους στον οποίον τα όρια κατοικούν ή κινούνται Τσιγγάνοι. Στο Δίκτυο μπορούσαν να συμμετέχουν όσοι Δήμοι επιθυμούσαν να αναπτύξουν «θετική δράση» και είχε την υποστήριξη της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης. Αργότερα, στην επέκτασή του, είχε επίσης την υποστήριξη του νεοσύστατου Γραφείου Ποιότητας Ζωής του Πρωθυπουργού, του ΥΠΕΣΔΔΑ, του ΥΠΕΧΩΔΕ, του Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, του Υγείας και Πρόνοιας και άλλων φορέων του Δημοσίου και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Έως το 2007 στο Δίκτυο συμμετείχαν 62 Δήμοι.

Βασική αρχή του Δικτύου ήταν οι «ίδιες προϋποθέσεις και ίδιες αφετηρίες για την κοινωνική συμμετοχή [των Ελλήνων Τσιγγάνων] σε όλα τα επίπεδα ως ισότιμοι Έλληνες πολίτες» και αντιμετώπιζε τους Τσιγγάνους ως «μέρος της ζωής μας και μέρος της κουλτούρας μας.»

Αποτελεί την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια στο χώρο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για μια συνολική αντιμετώπιση του ζητήματος. Προώθησε την ιδέα δημιουργίας Κέντρων Πληροφόρησης και Υποστήριξης Πολιτών και φαίνεται να συνέβαλλε αποφασιστικά στη δημιουργία της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Συλλόγων Ελλήνων Ρομ, αλλά και στην περαιτέρω διαμόρφωση ενός καινούριου χώρου επικοινωνίας ανάμεσα στις διάφορες ομάδες των Τσιγγάνων.

Επιπλέον, η ενεργός συμμετοχή των διαφόρων ομάδων Τσιγγάνων στα κοινά, σηματοδότησε μια μορφή ανταγωνισμού με άλλες ομάδες πληθυσμών. Στην Αγία Βαρβάρα αναπτύχθηκε

¹⁸⁰ Με την αλλαγή της κυβέρνησης φαίνεται ότι σταδιακά δόθηκε ακόμη περισσότερη έμφαση στις τοπικές κοινωνίες και έγινε προσπάθεια για μεγαλύτερη εμπλοκή των Δήμων στο θέμα.

ιδιαίτερος ανταγωνισμός με τους Παλιννοστούντες της περιοχής. Ο ανταγωνισμός άρχισε να εμφανίζεται σε διάφορα επίπεδα της δημόσιας ζωής (συμμετοχή στην εκκλησία και στο Δήμο), όσο και στις καθημερινές σχέσεις που διαδραματίζονταν ανάμεσα στις δυο ομάδες. Εντούτοις, από τις σχέσεις αυτές προέκυψαν και αρκετοί γάμοι¹⁸¹.

Σχέση με τοπική κοινότητα

Μια από τις σημαντικότερες επιλογές σύνδεσης των αρχών της τοπικής κοινωνίας με τους Τσιγγάνους της περιοχής είναι η συμμετοχή τους στο ψηφοδέλτιο του Δήμου αρκετές δεκαετίες πριν.

... Λοιπόν, τώρα, η πρώτη συμμετοχή Τσιγγάνου στην τοπική αυτοδιοίκηση είναι το 1975, όταν ένας Νίκος Ιωαννίδης, τελειόφοιτος φοιτητής Ιατρικής πείθεται να λάβει μέρος στις εκλογές... Αυτός μόλις είχε παρατήσει την ιατρική και ασχολήθηκε με το εμπόριο.... Θα ήταν ο πρώτος γιατρός Τσιγγάνος... Ένας γόνος αυτής της οικογένειας είναι ο χωράρχης μας της Βυζαντινής Μουσικής τώρα... (Λ.Μίχος, Δήμαρχος Αγ.Βαρβάρας)

Το γεγονός αυτό, οδήγησε σε μια σειρά επιλογών και παρότρυνε εν γένει τους Τσιγγάνους να ασχοληθούν με τα κοινά, μέσα από μια ενωτική διαδικασία. Περαιτέρω, ο Δήμος χρόνια τώρα υλοποιεί προγράμματα με στόχο την ένταξη των Τσιγγάνων και τη συμμετοχή τους στην τοπική κοινωνία. Τα προγράμματα αυτά γίνονται είτε με την αρωγή και συνεργασία του κράτους, είτε μέσα από διάφορους φορείς ή ΜΚΟ, κλπ. Η Αγία Βαρβάρα ήταν πάντοτε πρόσφορο έδαφος για την υλοποίηση προγραμμάτων παρέμβασης.

Αργότερα, η Τοπική Αυτοδιοίκηση σε συνεργασία με τους συλλόγους και αργότερα με την ΠΟΣΕΡ, στην προσπάθειά της να συγκροτήσει κάποιες δραστηριότητες στο επίπεδο ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής¹⁸², συγκρότησε κάποιες εκδηλώσεις με τη συνεργασία και συμμετοχή των Ρομά, που αφορούσαν συμμετοχή σε πεδία τα οποία αποτελούσαν κατ' εξοχήν χώρο κυριαρχίας των Γκατζέ, όπως αυτές της βράβευσης παιδιών για τις επιδόσεις τους στην εκπαίδευση. Η αποδοχή μέσα στην κοινότητα μιας τέτοιας δράσης ήταν μεγάλη.

... οι εκδηλώσεις που γίναν εδώ στο κλειστό γυμναστήριο ... Η βράβευση.. αν δε βοηθούσαν τα παιδιά [ο τσιγγάνικος σύλλογος] να γίνουν αυτές οι εκδηλώσεις, να βοηθήσουν να πάρουν κάποιο δρόμο δε θα υπήρχαν Μαρία, απλώς θα ξέραμε ότι της ξαδέρφης μου ο γιος ναι πάει σχολείο...του

¹⁸¹ Ανάμεσα στους πληροφορητές μου ή στους αμέσως γνωστούς τους υπήρχαν 4 τέτοιοι γάμοι. Η ομάδα των Παλιννοστούντων γενικά είναι πιο οικεία στους πληροφορητές μου απ' ότι οι υπόλοιποι Γκατζέ, εξαιτίας της «καταδεκτικότητάς» τους.

¹⁸² Πολλοί Ρομά θεωρούν ότι την προηγούμενη 10ετία είχαν μεγαλύτερη αποδοχή από την τοπική κοινωνία ως αποτέλεσμα του ήθους και της συμπεριφοράς τους προς τους ντόπιους σε σχέση με τους νέους σήμερα, και την επιδεικτική τους στάση.

γείτονα του το παιδί πάει σχολείο.. δε θα μαθευόταν σε κοινωνικό πλαίσιο... γιατί είχε μαζευτεί πολύς κόσμος όχι μόνο δικοί μας...κι άλλος κόσμος... δηλαδή εδώ στη γειτονιά υπάρχουνε και Έλληνες που είμαστε μαζί... ότι γνωρίσανε ότι γινότανε αυτό το πράγμα. Είχανε έρθει και Έλληνες που είδανε και μου είπανε Έλλη μπράβο, Έλλη πολύ ωραίο αυτό που έγινε...ήρθανε μάνες γιατί διαβάσανε τις αφισοκολλήσεις ότι την τάδε μέρα θα συμβεί αυτό το πράγμα, ότι θα κάνουμε αυτή την εκδήλωση και το είχε μάθει όλος ο κόσμος της Αγίας Βαρβάρας. Μπορεί όλοι να μην ήρθανε, αλλά οι μισοί που ήρθανε μας ευχαρίστησε γιατί ξέρεις τώρα στόμα με στόμα, ο ένας με τον άλλον συζητείται ότι κάτι κάναμε κοινωνικό, γιατί το θεωρώ κοινωνικό, δεν το θεωρώ μόνο για μένα... παρότι ήταν ο Πέτρος και έχανε πολύ από το χρόνο για τα παιδιά και από το σπίτι, μ' άρεσε και τον άφηνα για να βοηθήσει, αύριο μεθαύριο όταν θα υλοποιήσουνε κάτι να το δω...εμένα μου άρεσε πολύ!...

(γυναίκα στελέχους της ΠΟΣΕΡ)

Η «κοινωνία της πληροφορίας» και τα προγράμματα

Ένα καινούριο ζήτημα που έθεσαν τα προγράμματα που πραγματοποιούνται για την ομάδα ήταν το θέμα της πληροφόρησης. Το αίτημα της πληροφόρησης αναδύθηκε όχι μόνο εξαιτίας της ύπαρξης των διαφόρων προγραμμάτων, αλλά και εξ αιτίας του αντίκτυπου που έχει στην ομάδα η αντίληψη για την οικονομική βοήθεια από την ΕΕ και την κατάχρηση των ευρωπαϊκών κονδυλίων από κρατικούς και μη λειτουργούς.

Τα ειδικά κονδύλια διαμορφώνουν εκατέρωθεν απαιτήσεις (όπως πχ αυτές της νομιμότητας και της καλής σχέσης με οικονομικούς κυρίως θεσμούς), ενώ είναι γνωστό ότι σε κάποιο βαθμό διαμορφώνουν τις πραγματικότητες στις οποίες αναφέρονται. Οι ζυμώσεις αυτές και οι διεθνείς εξελίξεις, καθώς και οι διάφορες επαφές με διεθνείς οργανισμούς, επηρεάζουν αρκετά τον τρόπο που η ομάδα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, τη σχέση της με την υπόλοιπη κοινωνία, το γενικότερο περιβάλλον σύστημα και διαμορφώνουν πολιτική. Επηρεάζουν, επίσης, αν όχι διαμορφώνουν σε καίριο βαθμό την άποψη για τις ομάδες Ρομά στην ολότητά τους και τη σχέση μεταξύ τους, τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η ανάπτυξη ενός πανευρωπαϊκού ή και παγκόσμιου τσιγγάνικου κινήματος, οδηγεί σε μια μετατόπιση της αντίληψης της «τσιγγανότητας» από το τοπικό στο παγκόσμιο με τρόπους σαφείς, πρακτικούς και πολιτικά συγκεκριμένους και όχι ως μια πιθανή και ιδεατή κοινότητα. Από την άλλη οι πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις εντείνουν τις πιέσεις και τα αδιέξοδα στο ζήτημα της ταυτότητας, αφού ανοίγουν ζητήματα που σχετίζονται με τις αναγκαιότητες του συντονισμού μεταξύ των διαφόρων ομάδων Ρομά σε υπερεθνική βάση, καθώς και του συντονισμού με την περιρρέουσα και παγκόσμια πραγματικότητα. Εξαιτίας των συνεχών αλλαγών σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, τα θέματα αυτά είναι κατά βάση συνεχώς ανοιχτά.

2.Κράτος

Έως το 1995 μεμονωμένες δράσεις φορέων (κυρίως της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας και, αποσπασματικά, κάποιων ακόμη φορέων) προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τα κατά τόπους προβλήματα των Τσιγγάνων σε διάφορες περιοχές. Η επαφή των πολιτικών με τους Τσιγγάνους – με ελάχιστες εξαιρέσεις κυρίως από την περιοχή της Αγίας Βαρβάρας – εξυπηρετούσε ποικίλες και αμοιβαίες αλληλοεξυπηρετήσεις, χωρίς κάποιους γενικότερους στόχους.

Σύμφωνα με το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης, το οποίο συγκροτήθηκε από την Διυπουργική Επιτροπή το 2002 με τη βοήθεια και των παραπάνω φορέων (Δικτύου Ρομ και ΠΟΣΕΡ), έως το 1996 οι δράσεις για τους Τσιγγάνους χαρακτηρίζονταν από

Αποσπασματικότητα, αλληλοεπικαλύψεις, μονοδιάστατη αντιμετώπιση καίριων προβλημάτων, διαφορετική φιλοσοφία και αντίληψη στη διαδικασία της προσέγγισης και κυρίως, σοβαρή αδυναμία στο συντονισμό υλοποίησης σύνθετων και πολυδιάστατων ενεργειών.

Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η αναντιστοιχία και η έλλειψη ισορροπίας ανάμεσα στα κονδύλια που δαπανήθηκαν (κοινοτικοί και εθνικοί πόροι) στις ανθρώπινες ώρες που διατέθηκαν και στα επιδιωκόμενα οφέλη.

(ΟΠΔ, εισαγωγή)

Η ενασχόληση του κράτους με το ζήτημα των Τσιγγάνων άρχισε να αποκτά μια διαφορετική βαρύτητα, όταν, το 1996, δεδομένων και των ήδη υπάρχοντων και διακινούμενων ευρωπαϊκών αποφάσεων, εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για μια διαφορετική αντιμετώπιση από το περιβάλλον του τότε Πρωθυπουργού. Για μια περίοδο το νεοσυσταθέν *Γραφείο Ποιότητας Ζωής του Πρωθυπουργού* έδειξε «ευαισθητοποίηση» για το θέμα παρακινώντας κυβερνητικά στελέχη και παίζοντας άτυπα το ρόλο του συντονιστή στον κρατικό μηχανισμό¹⁸³.

... η πρωτοβουλία ξεκίνησε μετά την περίπτωση στα Λιόσια, που είχε μπει η αστυνομία και τα είχε σαρώσει όλα. Από το Γραφείο του Σημίτη είχε εκδηλωθεί ενδιαφέρον να υπάρξει άλλη αντιμετώπιση και είχαν συναντηθεί στελέχη διαφόρων υπουργείων (Εργασίας, Υγείας και Πρόνοιας, κλπ), με άτομο από το Γραφείο του Πρωθυπουργού προκειμένου να εξευρεθεί μία διαφορετική λύση από την καταστολή και την αστυνόμευση.

Φτιάχτηκε μία Επιτροπή, η οποία προσπάθησε να αντιμετωπίσει το θέμα σε κρατικό επίπεδο. Ταυτόχρονα είχε δημιουργηθεί και το Δίκτυο Ρομ (υπήρχε και από κει ένα ερέθισμα) και υπήρχε και ένα ερέθισμα από το σύλλογο της Αγίας Βαρβάρας.

(Φ.Στάμου, Γραφείο Ποιότητας Ζωής του Πρωθυπουργού)

¹⁸³ Κάποιοι πληροφορητές σχολιάζουν ότι η πρωτοβουλία ξεκίνησε από πίεση της ΕΕ. Οπωσδήποτε υπήρχαν ήδη αποφάσεις της ΕΕ, των οποίων εκκρεμούσε η υλοποίησή τους. Ωστόσο, η πίεση για υλοποίηση αυτών των αποφάσεων, όπως φάνηκε αργότερα, δεν εκλαμβάνονταν από όλες τις κυβερνήσεις με τον ίδιο τρόπο. Η περίοδος εκείνη χαρακτηρίστηκε από το έντονο ενδιαφέρον κάποιων κρατικών φορέων.

Το ενδιαφέρον του κράτους για μια συνολική αντιμετώπιση (δεδομένων ήδη και των πολλών κοινοτικών οδηγιών προς τα κράτη-μέλη από τις αρχές ακόμη της 10ετίας του '80) οδήγησε στη σύσταση ενός άτυπου οργάνου, το οποίο αποτελούνταν από φορείς που είχαν ήδη εμπλακεί σε προγράμματα και έδειχναν «ευαισθητοποίηση» και ενδιαφέρον. Σχηματίστηκε μια άτυπη Επιτροπή, η οποία ανέλαβε να ασχοληθεί, να αναζητήσει λύσεις και να συγκροτήσει ένα σχέδιο με παρεμβάσεις σε όλα τα επίπεδα.

...το θέμα ήταν πως σ' όλο αυτό το φάσμα και σ' εμάς ακόμα και στο γραφείο μας είχε ένα ενδιαφέρον, το είχαμε εκθέσει σαν ένα όχι από τα πολύ μεγάλα προγράμματα, αλλά σαν καινοτόμο πρόγραμμα και σαν πρόγραμμα κοινωνικής ευαισθησίας και στο Σημίτη και έλεγε το ΟΚ δεν έλεγε όχι σε ό,τι του προτείναμε, ενθάρρυνε και τους Υπουργούς γι' αυτό...
(Φρέντυ Στάμου, Γρ. Ποιότητας Ζωής του Πρωθυπουργού)

Ο ρόλος του κράτους στις τελευταίες εξελίξεις ήταν καθοριστικός, καθότι, αφενός υποστήριξε την ίδρυση και λειτουργία συλλόγων σε όλη την Ελλάδα και αφετέρου χρηματοδότησε τη δημιουργία του δευτεροβάθμιου συλλογικού οργάνου τους (ΠΟΣΕΡ) για μια αρκετά μεγάλη περίοδο, βοηθώντας έτσι τη δημιουργία μιας καινούριας πραγματικότητας για τους Τσιγγάνους: έναν εκλεγμένο συλλογικό φορέα πανελλήνιας εμβέλειας και αφετέρου χρησιμοποίησε τον φορέα αυτό δίνοντας του βήμα στη συγκρότηση ενός *Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων*, και στην κατά τόπους συμμετοχή του στις αποφάσεις, στη συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Μέλη της άτυπης επιτροπής ήταν πολιτικοί και υπηρεσιακοί παράγοντες (κυρίως σύμβουλοι υπουργών και υφυπουργών, καθώς και υπάλληλοι διάφορων φορέων που υλοποιούσαν ήδη προγράμματα για τους Τσιγγάνους). Το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων προέβλεπε τη σύσταση μιας Διυπουργικής Επιτροπής. Η Διυπουργική Επιτροπή συστάθηκε το 2000 (ΦΕΚ 676/31 Μαΐου 2000) με στόχο «το σχεδιασμό και συντονισμό της εθνικής πολιτικής για τα Θέματα των Ελλήνων Τσιγγάνων και ιδίως την επεξεργασία και την προώθηση νομοθετικών, διοικητικών και οικονομικών μέτρων για την υγεία, τη στέγαση, την εκπαίδευση την απασχόληση, την πολιτιστική ανάπτυξή τους, καθώς και την παρακολούθηση της εφαρμογής των σχετικών προγραμμάτων και μέτρων.» Σύμφωνα με το σχετικό δημοσίευμα στο ΦΕΚ στην Επιτροπή προεδρεύει ο Υφυπουργός Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, ενώ συμμετέχουν οι εξής: Υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας, Υφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ, Υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υφυπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Υφυπουργός Υγείας και Πρόνοιας, Γενικός

Γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών, Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού, Γενικός Γραμματέας Νέας Γενιάς, Γενικός Γραμματέας Λαϊκής Επιμόρφωσης, Γενικός Γραμματέας Αθλητισμού ως μέλη.

Στις συνεδριάσεις της Επιτροπής θεσμικά προσκαλείται και εκπρόσωπος του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού για θέματα Ποιότητας Ζωής.

Στο πλαίσιο της Διυπουργικής Επιτροπής συγκροτήθηκαν αφενός η Επιτροπή Επεξεργασίας του Ολοκληρωμένου Εθνικού Προγράμματος για τους Έλληνες Τσιγγάνους, στην οποία, εκτός από μέλη των φορέων που αποτελούσαν τη Διυπουργική Επιτροπή, συμμετείχαν και ο Πρόεδρος του Δικτύου ΡΟΜ. Το πρόγραμμα αυτό εν τέλει πήρε μια μορφή δέσμευσης το 2002 και είχε χρονοδιάγραμμα έως το 2008, οι δαπάνες του δε ανέρχονταν σε ύψος 308,144 εκατ. ευρώ. Πολλά από τα προγράμματα (ειδικά τα μεγάλα προγράμματα που αφορούσαν τις υποδομές) εντάχθηκαν σε Β' και Γ' κοινοτικό πλαίσιο, ενώ οι αρμόδιοι φορείς υλοποίησης ήταν κατά κύριο λόγο ΟΤΑ και Δήμοι και εν μέρει τα συναρμόδια υπουργεία και οργανισμοί. Σε όλα αυτά συμβουλευτικός φορέας ήταν η ΠΟΣΕΡ, η οποία συμμετείχε σε όλες σχεδόν τις διαδικασίες σχεδιασμού, συγκρότησης και υλοποίησης των προγραμμάτων.

Στις αρχές του ΟΠΔ αναφέρονται χαρακτηριστικά τα εξής:

Πρωώθηση θετικών, διακριτών μέτρων για την απόκτηση ίσων δικαιωμάτων.

Αποφυγή χρήσης όρων ξένων ή διαφορετικών με τους όρους που οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι αυτοπροσδιορίζονται.

Ενώ – μεταξύ άλλων – αναφέρονται τα εξής:

Η πολιτική δε, της παροχής των ίσων ευκαιριών, οδήγησε στην ανισότητα αφού για σειρά ετών η στέρηση από κοινωνικά αγαθά τους τοποθέτησε σε μειονεκτική θέση. Έτσι, μόνο με μια πολιτική «άνισων ευκαιριών» στη λογική των δικαιωμάτων του πολίτη, οι Τσιγγάνοι θα αποκτήσουν ισότιμη θέση στο κοινωνικό γίγνεσθαι. (ΟΠΔ)

Σύμφωνα με το ΟΠΔ οι βάσεις της παρέμβασης έχουν ως εξής:

Η δημιουργία εθνικών και ευρωπαϊκών δικτύων και συμπράξεων για την υποστήριξη των Τσιγγάνων.

Η ενεργοποίηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην κατεύθυνση της ανάληψης πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση καίριων προβλημάτων (π.χ. στέγαση).

Η ευαισθητοποίηση κυβερνητικών και μη κυβερνητικών φορέων γύρω από το τσιγγάνικο ζήτημα.

Η δημιουργία δομών που βασίστηκε σε εκφρασμένες ανάγκες του πληθυσμού «στόχου», π.χ. Κέντρα Πληροφόρησης Υποστήριξης Τσιγγάνων (ΚΕ.Π.Υ.Τ.).

Η κινητοποίηση της ομάδας στόχου για δημιουργία συλλογικών οργάνων και διεκδίκησης δικαιωμάτων.

Η παραγωγή προϊόντων και η ανάπτυξη έντυπου οπτικοακουστικού υλικού (μελέτες – έρευνες, διδακτικά υλικά CD ROM – Βιντεοκασέτες και άλλα), που αποτελεί αφενός ένα σημαντικό αρχείο για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και αφετέρου ένα σημαντικό εκπαιδευτικό εργαλείο για την ανάπτυξη των χρηστών της ομάδας «στόχου».

Η καινοτομία δράσεων (εκπαίδευση Τσιγγάνων mediators και η προώθησή τους στην απασχόληση).

Αξιόλογη υπήρξε και η συμβολή των διακρατικών συνεργασιών, που σε κάποιες περιπτώσεις δεν περιορίστηκαν στην ανταλλαγή εμπειριών και τεχνογνωσίας ή ανταλλαγής στελεχών και επωφελουμένων, αλλά επιχείρησαν παραγωγή κοινών εργαλείων, π.χ. εκπαιδευτικό μοντέλο (curriculum) για την εκπαίδευση Τσιγγάνων mediators, εκπόνηση έρευνας με κοινή μέθοδο και περιεχόμενο στον χώρο των Τσιγγάνων, ευρωπαϊκή ιστοσελίδα, κ.ά.

Η σημαντική πρωτοβουλία του κρατικού μηχανισμού και η διακίνηση πολιτικής για μια συνολική αντιμετώπιση του ζητήματος παρουσίασε αρκετές καινοτόμες δράσεις ή ανοίγματα στις σχέσεις τόσο του κράτους με τους Ρομά όσο και της συνεργασίας με την Τοπική Αυτοδιοίκηση και κινητοποίησε αρκετούς κρατικούς φορείς. Σύντομα όμως εμφάνισε προβλήματα, τόσο στη σχέση και την επαφή των διαφόρων φορέων (υπηρεσιών, δήμων, ομοσπονδίας ή συλλόγων Τσιγγάνων), όσο και στο εσωτερικό των κρατικών υπηρεσιών (ανάμεσα στους εμπλεκόμενους κρατικούς φορείς, αλλά και στο εσωτερικό του κάθε φορέα). Κυρίως όμως παρουσίασε κενά στο επίπεδο του συντονισμού που θα έπρεπε να έχει ένα τόσο μεγάλο σχέδιο για να παραμερίσει τη γραφειοκρατία και να μπορέσει να οδηγηθεί κάποια στιγμή σε υλοποίηση¹⁸⁴.

...Πιστεύω πάντως ότι έγινε έγινε μέχρι το 2001, 2002. Από κει και πέρα άρχισε να στραβώνει το παιχνίδι και όχι μόνο όμως από τις ομοσπονδίες ας πούμε, γιατί και η κεντρική διοίκηση ενώ στην αρχή φάνηκε να σχεδιάζει με σκοπό να υλοποιήσει στη συνέχεια αποδείχτηκε ότι σχεδίαζε απλώς για να σχεδιάζει.

(Μανώλης Ράντης, αντιδήμαρχος Δήμου Αγ. Βαρβάρας, Πρόεδρος Δικτύου Ρομ)

Μια βασική δυσκολία αφορούσε το επίπεδο και τη δυνατότητα αποδοχής, αξιολόγησης και επικοινωνίας της πολιτείας με την πραγματικότητα της ομάδας, αλλά και με τα νέα δεδομένα των κοινοτήτων των Τσιγγάνων. Οι απευθείας επισκέψεις, η συμμετοχή των ίδιων και οι συχνές συναντήσεις του Δικτύου Ρομ αφορούσαν ένα μικρό μέρος των ασχολούμενων με το θέμα, οι οποίοι δεν μπόρεσαν να περάσουν αυτές τις γνώσεις στον υπόλοιπο εμπλεκόμενο κρατικό μηχανισμό. Με τον τρόπο αυτό, οι προκαταλήψεις που υπάρχουν για τους Τσιγγάνους συνέχισαν να επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό και τους κρατικούς λειτουργούς που δεν ήταν τόσο

¹⁸⁴ Αρκετοί με τους οποίους συζήτησα το θέμα, από όλες τις πλευρές, εκτιμούν ότι θα έπρεπε να δημιουργηθεί ένας ανεξάρτητος οργανισμός να ασχοληθεί με *κοινωνικά ευαίσθητες* ομάδες, όχι ξεχωριστές δομές για Τσιγγάνους ή άλλες ομάδες, αλλά γενικότερα δομές στήριξης πληθυσμών που για κάποιους λόγους είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι.

στενά εμπλεκόμενοι ή δεν έτυχε να έχουν στενές επαφές με την ομάδα. Η συγκεκριμένη εικόνα που υπήρχε σε πολλές περιπτώσεις από τους μη Τσιγγάνους για τα πράγματα των Τσιγγάνων, δεν επέτρεψε να αποτιμηθεί με τον πρέποντα τρόπο η αλλαγή που είχε συντελεστεί στην τσιγγάνικη εκπροσώπηση, την οποία αρκετοί ακόμη και από αυτούς που υλοποιούσαν τα προγράμματα δε γνώριζαν καν. Το θέμα αυτό δυσκόλευε αρκετά και η αυθαίρετη παρουσία (για διάφορα πολιτικά οφέλη) και συνεργασία με τους αυτόκλητους παλιούς εκπρόσωπους, οι οποίοι νιώθοντας παραγκωνισμένοι προσπαθούσαν να επανέλθουν από μόνοι τους στο προσκήνιο. Η σύγχυση αυτή λειτούργησε σε βάρος των νόμιμων εκπροσώπων, πολλοί εκ των οποίων, στην προσπάθεια να τηρήσουν τους όρους ευγένειας και τη θεσμική νομιμότητα που στήριζαν με την εκλογή τους, ένιωθαν συχνά να ακυρώνονται και να μην λαμβάνονται αρκετά υπόψη, ενώ από την άλλη, η αύξηση του μεγέθους των γραφειοκρατικών δυσκολιών υλοποίησης του προγράμματος οδηγούσε σε μια αυξανόμενη απογοήτευση.

... Λένε ότι είναι από βασιλική οικογένεια... και πάνε και τους ακούνε άνθρωποι από τα Υπουργεία, από κοινωνικούς φορείς, από τους κρατικούς φορείς, και πάνε και τους αποδέχονται αντί να τους κλείνουν την πόρτα ... Και βλέπεις ότι εσύ που είσαι εκλεγμένος, είσαι αιρετός, είσαι νομότυπος, αδιαφορεί για σένα και τον άλλο επειδή το παίζει βασιλιάς τον έχουν στα όπα-όπα και εκεί απογοητεύεσαι

(Ρομ πολιτικός)

Ακόμη, προβλήματα και σύγχυση μπορεί να δημιουργούσαν και οι ήδη εκλεγμένοι από τα συμβούλια ή τις Ρομά κοινότητες, οι οποίοι προσπαθώντας να κερδίσουν κάποιο όφελος για τη δική τους ομάδα ή νιώθοντας ότι η ηγεσία της ΠΟΣΕΡ δεν υποστηρίζει αρκετά τα συμφέροντά τους, επειδή το όλο ζήτημα το διαχειρίζονταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα άτομα από την Αγία Βαρβάρα, παρουσιάζονταν στις διάφορες υπηρεσίες ζητώντας να εξαργυρώσουν με κάποια επιχορήγηση τη θέση τους στην εκπροσώπηση ή στην Ομοσπονδία, μεγαλώνοντας έτσι το χάσμα που προέκυπτε από τις διαφορετικές αντιδράσεις, απόψεις, καθώς και τρόπους διαχείρισης της θέσης και της εξουσίας που είχαν έναντι της ομάδας που εκπροσωπούσαν.

Η βαθύτερη αδυναμία όμως επικοινωνίας με το κράτος περισσότερο σχετίζεται με τους δεύτερους και τρίτους λόγους που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των φορέων, τόσο των Ρομά όσο και των κρατικών υπηρεσιών, τους οποίους αγνόησαν, αμέλησαν ή δεν μπόρεσαν τα ηγετικά στελέχη να αντιμετωπίσουν, και οι οποίοι πολλές φορές υπερτερούσαν, λόγω έλλειψης συντονισμού με τα νέα δεδομένα και ενόψει της δυσκολίας η υπάρχουσα συνεργασία Ρομά – κράτους να έλξει ένα άμεσα ορατό αποτέλεσμα. Οι λόγοι αυτοί, στηριγμένοι εν πολλοίς στην πολιτισμική συνάφεια και γνώση του τρόπου που λειτουργεί το πολιτικοοικονομικοκοινωνικό

σύστημα στη χώρα, αντλώντας υλικό από την προκατάληψη, αλλά και τις προβολές εκατέρωθεν, υπονόμευαν κάθε δημιουργική επικοινωνία και δρομολογούσαν διάσπαση και διαχωρισμό.

Το κράτος, όπως και οι υπόλοιποι φορείς, κινητοποιεί μέσα από ποικίλα κίνητρα και στόχους την υλοποίηση των δράσεων. Η ποικιλία αυτή προέρχονταν από τις απόψεις και τους επιμέρους στόχους των εκπροσώπων, των φορέων του, των πολιτικών στελεχών του, αλλά και όλων των βαθμών των υπαλλήλων του. Μέσα σε αυτά εμπεριέχονται προσωπικές και πολιτικές φιλοδοξίες, ανθρωπιστικό ενδιαφέρον ή προκατάληψη και αδιαφορία, ποικίλα οφέλη. Αντιφατικές απόψεις, συγκρούσεις σε πολιτικό ή σε προσωπικό επίπεδο μεταξύ των στελεχών, διάφορα πολιτικά και προσωπικά συμφέροντα και αδυναμίες (όπως ζητήματα εξουσίας και αδυναμία κατανόησης – αν όχι αδιαφορία – για το τι ακριβώς συμβαίνει), διαφορετική γλώσσα και έλλειμμα συνειδητοποίησης του στόχου, καθώς και ανεπάρκεια του παρόντος νομικού πλαισίου να στηρίζει τα προγράμματα ή την επέκτασή τους, καθιστούσαν την παρέμβαση σχεδόν αδύνατη.

Από την άλλη, η αίσθηση ενός Ρομ πολιτικού στο τι είδους και τι εμβέλειας προγράμματα μπορεί να κάνει ένας φορέας δεν ήταν ξεκάθαρη, (εφόσον αρκετά θολή και περίπλοκη είναι πολλές φορές ακόμη και για τον ίδιο το φορέα, όχι μόνο για κάποιον που δεν είναι καθόλου εξοικειωμένος με τον κρατικό μηχανισμό και τη γραφειοκρατική του λογική). Κατά την άποψη του Ρομά κόσμου, αλλά και για πολλούς Ρομ πολιτικούς, το κράτος έχει υποχρέωση να δώσει στους παραμελημένους Ρομά βοήθεια, ενώ ευρέως επικρατεί η άποψη ότι τα ευρωπαϊκά κονδύλια, τα οποία θα βοηθούσαν την αναβάθμιση της ζωής τους, τα έχουν καταχραστεί οι διεφθαρμένοι κρατικοί λειτουργοί. Επομένως, όσο δεν γίνονταν οι δράσεις που θα έφερναν άμεσα αποτέλεσμα αυξάνονταν η καχυποψία.

Δημήτρης: αυτοί που είμαστε Τσιγγάνοι και λεγόμαστε Τσιγγάνοι , είμαστε Ρομά Έλληνες, είμαστε γύρω στις 160.000. οι 160.000 αν τους μεταφράσεις πόσες οικογένειες, να είναι 100.000 οικογένειες ;

Τα λεφτά που έχουν έρθει τόσα χρόνια, θα είχαμε όλοι σπίτια, μαγαζιά, αυτοκίνητα πολυτελές με όλα αυτά τα χρήματα, και με καταθέσεις στις τράπεζες. Θα ήμασταν όλοι μεγιστάνες, και όλοι ...ξέρεις πως ζούμε! ...σου λέω αν μάθαιναν..κύριοι φέτος είχαμε 3 εκατομμύρια ευρώ για τους Τσιγγάνους, μπορούνε να πούνε τόσες οικογένειες να πούμε... θα μπορούσαμε να χτίσουμε σπίτια στην Κηφισιά, εκεί θα χτίζαμε με τα λεφτά αυτά αν τα διαχειριζόμουν εγώ, θα άνοιγαν και μαγαζιά και τα πάντα, όλα. Και θα' χαν και αυτοκίνητα μερσεντέδες και χρήματα στην τράπεζα, πολύ χρήμα, τεράστια ποσά. Που είναι; Τίποτα, μηδέν...

(στέλεχος ΠΟΣΕΡ)

Η θέση του κράτους διέπεται από αντιφάσεις. Κυρίως δεν είναι μία θέση. Οι θεσμικές παρεμβάσεις δεν έχουν μόνο δράση, όσο και συνειδητή αδράνεια. Από τη μια πλευρά υπάρχει

θεσμική παρέμβαση από κάποιους μεγάλους θεσμούς και ειδικά προγράμματα κοινωνικής ένταξης, ενώ σε κάποιους άλλους φορείς ή και στους ίδιους ακόμη που υλοποιούν τις δράσεις μπορεί να υπάρχει ταυτόχρονα και αδράνεια.

Σε πολλές περιπτώσεις η αντίληψη των θεσμικών οργάνων για την ομάδα περιλαμβάνει, εκτός άλλων, και την τάση να παραγνωρίζονται τα «μικρά» παραπτώματα¹⁸⁵. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ισχύει σε κάποιο βαθμό (ως σχήμα οξύμωρο) όχι μόνο για αγαθά και υπηρεσίες, όσο και για τις κοινωνικές ευθύνες των Ρομά. Η εξουσία με τη μορφή της καταπίεσης του κράτους δεν ισχύει περισσότερο για τους Ρομά από άλλους πολίτες – σε κάποιους μάλιστα τομείς ισχύει μάλλον λιγότερο. Πολλοί Ρομά το γνωρίζουν αυτό και προσπαθούν να κερδίσουν την εύνοια του κρατικού μηχανισμού, την «εξαίρεση», αλλά και να διεκδικήσουν την «από το παράθυρο» είσοδό τους σε κάποιο πεδίο του ενδιαφέροντός τους.

Επιπλέον, οι υπηρεσίες συχνά είχαν ελλείματα σε γνώση και πείρα, καθώς και νομικά κωλύματα και δυσκολίες από την ίδια τη δομή του κρατικού μηχανισμού και της εξαιρετικά χρονοβόρας διαδικασίας οργάνωσης και υλοποίησης μιας δράσης. Η δυσκολία συντονισμού πρωταρχικά στο εσωτερικό του κράτους και οι διαφορετικοί λόγοι (σε συνδυασμό και με τους υπόλοιπους φορείς) άρχισαν να εμφανίζουν προβλήματα και κενά στο όλο εγχείρημα.

Η ψυχραιμία και ο ενθουσιασμός που διακατείχε αρχικά όλους τους εμπλεκόμενους φορείς άρχισε να αντικαθιστάται από καχυποψία και αντίδραση. Οι Ρομά άρχισαν να δυσπιστούν στην κρατική δυστοκία και οι απαιτήσεις, με τη συμμετοχή και των παλιών που εν τω μεταξύ εμφανίστηκαν στο προσκήνιο της πολιτικής διεκδίκησης, άρχισαν να γίνονται υπέρμετρες.

Ιάκωβος:.. είναι ο τρόπος ζωής του, ο τρόπος ζωής του δηλαδή είναι γενικά η νοοτροπία του, ακόμα και σήμερα θέλω να καταθέσω τα χαρτιά πχ για μια άδεια λαϊκής αγοράς, θέλω να καταθέσω σήμερα τα χαρτιά και αν είναι δυνατόν σήμερα να την πάρω κιόλας.. δεν μπορεί να κατανοήσει ότι υπάρχουν διαδικασίες, ότι συναγωνίζεσαι άλλους ανθρώπους, ότι είναι δύσκολο – δεν είναι εύκολο – τώρα αν εσύ δεν μπορέσεις να του φέρεις λύση στο αίτημά του, χάνει την εμπιστοσύνη του απέναντί σου...

Εγώ: και χάνεται και η αξιοπιστία σου

Ιάκωβος: μπράβο ... και αρχίζει και αδιαφορεί πλέον και κινείται μόνος του ...(νεαρός Ρομ πολιτικός)

Αρκετοί Ρομά που στελέχωναν υπηρεσίες ή συμμετείχαν στα μεγάλα προγράμματα έρχονταν σε εσωτερική σύγκρουση από τις εξελίξεις: από τη μια ένιωθαν ενθουσιασμό για τη δουλειά και για τη σχέση με τους Γκατζέ, καθώς και για τις προοπτικές που άνοιγαν αυτά τα προγράμματα,

¹⁸⁵ Αυτό ισχύει για πληθώρα παραπτωμάτων, όπως αυτών που έχουν σχέση με τον ΚΟΚ, με την υποχρεωτική παρακολούθηση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, με οικονομικές υποχρεώσεις (πλην αυτών που συνδέονται με τη δουλειά και σχετίζονται με μηνύσεις από ιδιώτες ή εταιρείες), με ένταξη στα δημοτολόγια, κλπ.

από την άλλη, όσο αυτά κωλυσιεργούσαν ένιωθαν να χρησιμοποιούνται ως «άλλοθι» της απραξίας και των λαθών του κράτους, αλλά και διπλά την ακύρωση τους, τόσο από τις εξελίξεις των προγραμμάτων, όσο και από τους χειρισμούς στην ομάδα τους.

Οι αμοιβαίες προκαταλήψεις δεν είχαν εξαλειφθεί επειδή διαμορφώθηκε μία ευνοϊκή για την ένταξη πολιτική. Υπήρχαν και λειτουργούσαν και μέσα από τα εμπλεκόμενα άτομα που υπηρετούσαν την εθνική πολιτική ή την πολιτική της τοπικής αυτοδιοίκησης, εφόσον πολλά από τα άτομα που καλούνταν συχνά να παρέμβουν στην ομάδα, σε αρκετές περιπτώσεις αγνοούσαν την πραγματικότητά της¹⁸⁶, ή ακόμη χειρότερα, μέσα από τις ποικίλες προκαταλήψεις και στερεοτυπικές αντιλήψεις, νόμιζαν ότι τη γνωρίζουν.

Επιπλέον, τόσο από το κράτος ή την τοπική αυτοδιοίκηση, όσο και από τους ίδιους τους Ρομά υπήρξε μετάθεση ευθυνών, τόσο όσον αφορά τα αίτια των προβλημάτων, όσο και τον τρόπο που διακινούνταν τα προβλήματα και οι λύσεις τους. Έτσι όχι μόνο τα προβλήματα και η ακαμψία της μιας πλευράς χρησιμοποιούνταν ως άλλοθι για την αρνητική στάση της άλλης, αλλά και πολλές δράσεις είχαν τελείως διαφορετική παρουσίαση από την πραγματική τους διάσταση: για παράδειγμα η αντίληψη της ετερότητας συχνά χρησιμοποιούνταν για να καλύψει την απραξία, η «χαώδης» ανομία της ομάδας για να καλύψει το ανεπαρκές ενδιαφέρον του κράτους, η φιλανθρωπία για να καλύψει την ιδιοτέλεια και την κατάχρηση, η κρατική ολιγωρία ή ο ρατσισμός για να καλύψει το διαχωρισμό ή το άνομο κέρδος, κλπ.

Ακριβώς αυτό είναι το βήμα που προσπάθησε να κάνει η πολιτική εκπροσώπηση της ομάδας: να θέσει την επικοινωνία σε άλλη βάση και να αλλάξει τις εικόνες, αλλάζοντας με τον τρόπο αυτό τα δεδομένα.

Το βαθύτερο ζήτημα της κρατικής πολιτικής και ένα από τα σημαντικά αδιέξοδα στα οποία βρέθηκαν οι παρεμβάσεις αυτές είναι η θεσμική αντιμετώπιση του ζητήματος της θετικής διάκρισης: η δυσκολία του θεσμικού ορισμού του πληθυσμού στον οποίο θα γίνονταν η παρέμβαση, εφόσον δεν υπάρχει θεσμική ρύθμιση ή διάκριση προς τους Τσιγγάνους και πιστοποίηση της «τσιγγανότητας». Πριν όμως από το αδιέξοδο αυτό, και βασικό αίτιό του προϋπήρξε το ιδιαίτερα αντιφατικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο ιδεών που διέπει το ζήτημα.

¹⁸⁶ Αν και η γενικότερη πολιτική ήταν να προσλαμβάνονται Τσιγγάνοι συνεργάτες στα διάφορα προγράμματα, συμβουλευτικά ή ως σύνδεσμοι, αυτό, ακόμη και αν συνέβαινε, δεν διασφάλιζε τη σωστή επαφή με το θέμα όλων των άλλων εμπλεκομένων ή την ορθολογική αξιοποίηση της γνώσης των Τσιγγάνων συνεργατών.

Συμπέρασμα

Η παρουσία του κράτους στην κοινότητα, μέσα από την ανάπτυξη προγραμμάτων και συνεργασιών με φορείς Τσιγγάνων και η παρουσία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, μέσα από τη δημιουργία πολιτικών συνεργασίας με τους Ρομ κατοίκους, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση του ενδιαφέροντος και της συμμετοχής των Τσιγγάνων σε θεσμούς πανελλήνιας εμβέλειας, για την εξεύρεση λύσεων στην υπόθεσή τους. Η συμμετοχή αυτή, διευρύνει την αντίληψη των κρατικών φορέων, όσο και την αντίληψη της ομάδας για την εκπροσώπησή της, και οδηγεί σε ζυμώσεις, μεταλλάξεις και αλλαγές, καθώς και μεγαλύτερη εμπειρία και τριβή στην επικοινωνία. Η έμπρακτη συμμετοχή των Τσιγγάνων στους θεσμούς και τις δομές του κράτους, οδηγεί, τόσο τους ίδιους, όσο και τους κρατικούς φορείς, στην απευθείας διαμόρφωση γνώμης για τους εμπλεκόμενους φορείς και τις λειτουργίες τους.

Παρόλα αυτά, ενώ η «ευτυχής συγκυρία» συνεργασίας των τριών εμπλεκόμενων φορέων για το χρονικό διάστημα 1995-2002, στηρίχτηκε σε ξεκάθαρες και κοινές ως επί το πλείστον απόψεις, δεν είχε το αναμενόμενο αποτέλεσμα, διότι δεν ήταν σε θέση να άρει τα προβλήματα προκαταλήψεων, στερεοτυπικών απεικονίσεων και γραφειοκρατίας που προέκυπταν και ενίσχυαν πρότερες πρακτικές, θεσμικές αδυναμίες, αντιφάσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό των φορέων (Τσιγγάνων και μη Τσιγγάνων).

Η γνώση του τρόπου που συνδιαλλάσσονταν οι πολιτικοί ή οι κρατικοί λειτουργοί και η χρόνια συμμετοχή των περισσότερων Τσιγγάνων σε πελατειακές σχέσεις επανέφερε ως βασικό χαρακτηριστικό της συνδιαλλαγής την καχυποψία. Η γνώση των πολιτισμικών κωδίκων ευνοεί την αντίληψη των θεσμών και των εκπροσώπων τους με συγκεκριμένους τρόπους και επιφέρει ρήγματα και περαιτέρω συγκρούσεις στις υπάρχουσες (τραυματικές) σχέσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι απόψεις της ίδιας της ομάδας για την ταυτότητά της και τη σχέση της με την παράδοση, σχόλια μελών της πάνω σε διάφορες προσεγγίσεις των Γκατζέ, καθώς και κυρίαρχες απόψεις μέσα από τις οποίες αναπαράγεται η εικόνα της.

Α. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ: Η ΣΥΝΕΧΗΣ ΑΝΑΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ

Τα όρια των ταυτοτήτων των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας βρίσκονται σε μια συνεχή ανασυγκρότηση σε σχέση με τα επίπεδα σύνδεσής τους με τους Γκατζέ, καθώς και με τα επίπεδα σύνδεσής τους με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Στη συγκεκριμένη συγκυρία, εξ αιτίας του όψιμου ενδιαφέροντος του κρατικού μηχανισμού και της τοπικής κοινότητας, υπήρξε μια σημαντική αναδιαπραγμάτευση της σχέσης με τους Γκατζέ. Η αναδιαπραγμάτευση αυτή αναμόχλευσε όλα τα είδη των σχέσεων και αναδιοργάνωσε τις σχετικές αντιλήψεις, τόσο στις εξωτερικές σχέσεις, όσο και στο εσωτερικό της ομάδας. Αν και όπως φαίνεται η ομάδα πάντα βρισκόταν σε μια ιδιαίτερη κινητικότητα, οι αλλαγές την τελευταία 10^{ετία} σε σχέση με κάποιες πλευρές της «παράδοσης» είναι αισθητές. Η αλλαγή σε μορφές αλληλεπίδρασης (όπως για παράδειγμα της εκπαίδευσης και της πολιτικής), αλλά και στην έκφραση των παραδοσιακών αξιών (όπως για παράδειγμα της συγγένειας και της αλληλεγγύης), φαίνεται πως όχι μόνο επιτρέπει τη ροή καινούριων λόγων μέσα στην κοινότητα, αλλά επιφέρει και προβληματισμούς.

Πολλά μέλη της κοινότητας αξιώνουν σημαντικές αλλαγές σε κάποια τουλάχιστον όρια:

Μαρία: Και ξέρεις αυτό που φοβίζει τους άλλους [εννοεί τους Γκατζέ επιστήμονες, πολιτικούς, τσιγγανολόγους κλπ] για μας είναι ότι αν εμείς μορφωθούμε θα χάσουμε εκείνο που λένε «τσιγγανότητα». Εγώ μια χαρά έχω μάθει τα παιδιά μου και μιλάνε τσιγγάνικα, μια χαρά αντί για

βασιλόπιτα παραμονή πρωτοχρονιάς κόβουμε τη δική μας την *πλετσίντα*, μια χαρά και εμένα ο γάμος μου κράτησε τρεις μέρες. Δεν με εμπόδισαν σε τίποτα τα γράμματα για να κρατήσω τις παραδόσεις που εγώ θέλω. Κάποιες άλλες που οι άλλοι νομίζουν ότι είναι παραδόσεις, αλλά εγώ δε νομίζω ότι είναι παράδοση, αλλά ότι είναι βραχνάς, τις απέταξα.

Γιάννης: καλές οι παραδόσεις, καλές οι κουλτούρες, αλλά να τις κρατάμε εκεί που πρέπει...
(Μαρία και Γιάννης Δημητρίου)

«Δεν υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές»

Όπως είδαμε, τα στοιχεία του διαχωρισμού που χρησιμοποιούνται στη ρητορική της ταυτότητας από τους ίδιους τους Τσιγγάνους δεν εκλαμβάνονται ως πολιτισμικές διαφορές. Οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι περιγράφουν τους εαυτούς τους ως *κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας*, το οποίο «παρέμεινε σε άλλες εποχές»¹⁸⁷. Από τις αναφορές στην ταυτότητα δεν λείπει η σύνδεση με την αρχαιότητα. Η σύνδεση αυτή παρουσιάζονταν είτε αφορούσε κάτι θετικό είτε κάτι αρνητικό. Οι πληροφορητές μου βλέπουν τους προγόνους τους στους αρχαίους Έλληνες:

... λέμε τον Παρθενώνα πώς θα τον έφτιαχαν τότε οι αρχαίοι ημών πρόγονοι... μα επειδή ήταν όλοι τρία μέτρα ψηλοί... άσε που ήταν όλοι και πολύ ωραίοι. Αυτά που βλέπεις στα αγάλματα... έτσι ήταν αλήθεια!

(νεαρός πληροφορητής)

.....
Σε μια άλλη περίπτωση, ο ίδιος πληροφορητής σχολίαζε την ομοφυλοφιλία, ανάγοντας τη συζήτηση στους αρχαίους προγόνους μας «που ασχολούντανε μ'αυτά».

.....
Σε άλλη περίπτωση ηλικιωμένη πληροφορήτρια απευθύνθηκε στον εγγονό της μετά μια συζήτηση που είχε με φίλο του στο κινητό για τη βραδινή τους έξοδο στα μπουζούκια δείχνοντάς του απέναντι την Ακρόπολη που φαίνονταν από τη συγκεκριμένη τοποθεσία:

-Εκεί έχεις πάει;

-Όχι!

-Ε, εκεί να πάς και να πάρεις κι εμάς τις γριές ... όχι όλο μπουζούκια...! Όλος ο κόσμος έρχεται να δει κι εμείς στον τόπο μας κι ακόμα δεν έχουμε πάει...

Η διαφύλαξη των ηθικών στοιχείων της ταυτότητας, όπως του ζητήματος της παρθενίας και του ενδιαφέροντος για τον συνάνθρωπο, από τη μια τους κατατάσσει στο κομμάτι της ελληνικής πραγματικότητας που «βραδυπορεί», ενώ, σύμφωνα με την πιο βαθιά ηθική ιεράρχηση τους τοποθετεί στην κορυφή (τουλάχιστον όσον αφορά θέματα τιμής και αλληλεγγύης). Η άποψη αυτή συνεπικουρείται και από διάφορες δομές κυρίως θρησκευτικές που ενσωματώνονται στα υπάρχοντα δεδομένα (πχ μέσω της εκκλησίας των Παλαιοημερολογιτών διαφυλάττουν το

¹⁸⁷ Η εικόνα της κοινότητας μοιάζει αρκετά με εικόνα επαρχίας πολλών δεκαετιών πριν με μια σημαντική διαφορά στις προοπτικές, οι οποίες συναντώνται μόνο σε μέρος της ομάδας. Για τη σύγκριση της τσιγγάνικης οικογένειας με την ελληνική οικογένεια του μεσοπολέμου βλ Βαξεβάνογλου 2001.

αληθινό νόημα του Ευαγγελίου). Η ρητορική της ενότητας, όσο και η ρητορική της διαφοράς συνδέουν την ομάδα με τις ρίζες της ελληνικής λαϊκής παράδοσης, ενώ οι νεοσυγκροτούμενες πολιτικές σχέσεις εν όψει των εθνικών και διεθνών πολιτικοοικονομικών καταστάσεων ερμηνεύουν και θεμελιώνουν το αίτημα της αλλαγής και τη δυναμική της μέσα στην ομοιότητα, την ενότητα, την ανάγκη αναγνώρισης και προσφοράς, την υπεύθυνη και δημιουργική παρουσία στη σύγχρονη κοινωνία. Η ρητορική της ενότητας και η ρητορική της διαφοράς τέμνονται στα ίδια σημεία: στην ελληνική λαϊκή κουλτούρα.

Ισχύει δηλαδή το εξής παράδοξο: η ετερότητα δομείται από την συνάφεια. Ο άλλος χρησιμοποιείται ταυτόχρονα για την συγκρότηση και της ταυτότητας και της ετερότητας. Με τα ίδια στοιχεία. Ο διαχωρισμός της ομάδας δεν είναι εθνικός, πολιτισμικός, ταξικός ή ιδεολογικός (με την πολιτική σημασία της έννοιας), αλλά διαχωρισμός ηθικός (βλ. επίσης Daskalaki 2003 για τη συγκρότηση της ομάδας με ηθικούς όρους). Επομένως, από την πλευρά των Τσιγγάνων, δεν είναι μια ετερότητα που δημιουργείται για να επιφέρει αποστασιοποίηση, διότι δεν θα αντλούσε το υλικό της από την συνάφεια, αλλά προφανώς θα εφεύρε άλλες ταξινομήσεις διαχωρισμού (καθόσον υπάρχουν αρκετές). Αντίθετα, δημιουργείται αξιώνοντας το ακριβώς αντίθετο: την αναγνώριση και την ένωση.

Είμαστε ακόμη δηλαδή παραδοσιακοί Έλληνες. Όπως σκεφτότανε πάλαι ποτέ ο Έλληνας έτσι σκεφτόμαστε κι εμείς... αυτό είναι λοιπόν ελληνική ταυτότητα¹⁸⁸ που έλεγες... Να μην ξεχνάς, να μη διαγράφεις, να μην απαξιώνεις τα πάντα.
(Μαρία Δημητρίου)

Η «ετερότητα» ως τέχνασμα των Γκατζέ

Με προσβάλλει αν μου πεις εσύ κατά πρόσωπο «Ανδριάνα είσαι απατεώνας, είσαι έτσι, είσαι έτσι...», ναι εκεί θα με προσβάλλεις και θα σου μιλήσω. Και θα σου μιλήσω και ανάλογα, όπως θα μου μιλήσεις, θα σου μιλήσω κι εγώ. Δηλ. θεωρώ ότι η αξιοπρέπεια ενός ανθρώπου, δεν πρέπει να τονίζει ότι είναι Τσιγγάνος ή δεν είναι Τσιγγάνος. Αυτό τον ‘μη Τσιγγάνο’ και τον ‘Τσιγγάνο’, το ‘χω μάθει από την δουλειά την τωρινή. Κι εκεί δεν μου άρεσε καθόλου. Από τη Γενική Γραμματεία Πολιτισμού [sic] μάλιστα το είχα ακούσει. Αυτοί τονίσαν τη διαφορετικότητα.
(νεαρή πληροφορήτρια που απασχολούνταν σε πρόγραμμα του Δήμου)

Στην διαχείριση του ζητήματος των Τσιγγάνων δύο τουλάχιστον πεδία φαίνεται να συγκρούονται σθεναρά: αυτό της *άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού* μέσω ανάγκης παρέμβασης και χάραξης κοινωνικής πολιτικής, σε λογικές προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, από τη μια, και από την άλλη το ζήτημα του *σεβασμού στην διαφορετικότητα*, κάτι στην περίπτωσή

¹⁸⁸ Συζητώντας το θέμα σχετικά με την τσιγγάνικη ταυτότητα και πώς αναγνωρίζεται είχαμε αναρωτηθεί κάποια στιγμή στη συζήτηση με την πληροφορήτρια «τι σημαίνει τσιγγάνικη και τι ελληνική ταυτότητα τελικά».

μας αρκετά αόριστο και ασαφές, αν κρίνουμε από τις διάφορες μορφές ερμηνείας που κατά καιρούς προσλαμβάνει. Και αυτό ακριβώς είναι το σημείο που προσπάθησε το όλο εγχείρημα της πολιτικής εκπροσώπησης και συνεργασίας των τριών φορέων να ξεκαθαρίσει. Ποιά είναι η ιδιαιτερότητα και με ποιο τρόπο χρειάζεται να γίνει σεβαστή. Διαφορετικές ερμηνείες στην ετερότητα συνεπάγονται διαφορετικές θεωρήσεις και πολιτικές παρεμβάσεις – επισημαίνει σχετικά η Kozaitis (1993). Και είναι προφανές ότι οι προσεγγίσεις του εξωτικού ή περιθωριακού χαρακτήρα της κουλτούρας έχουν συνέπειες και πολιτικές προεκτάσεις, διότι συνιστούν τη βάση για κάθε παρέμβαση.

Μια άποψη που εξέφρασαν πολλοί πληροφορητές μου είναι ότι η ετερότητα προέρχεται από την περιθωριοποίηση που υφίστανται από τους Γκατζέ και μέσα από τη διάθεση αποστασιοποίησης που ως άλλοθι το κράτος χρησιμοποιεί, προκειμένου να μην αναλάβει τις ευθύνες του απέναντι στην ομάδα, για να καλύπτει θεωρητικά την αδράνεια και την αδιαφορία όπως για παράδειγμα «να σεβαστούμε την κουλτούρα και τις παραδόσεις τους».

Λάμπρου: κοίταξε να δεις η διαφορετικότητα δεν είναι αυτοσκοπός δε μπορείς να λες σε κάποιον ότι είναι διαφορετικός ακριβώς για να μην του κάνεις τίποτα... είναι ένα άλλοθι δηλαδή ο σεβασμός στη διαφορετικότητα πολλές φορές χρησιμοποιείται ως άλλοθι ακριβώς για να μην κάνεις τίποτα... παράδειγμα (ειρωνικά): «οι Τσιγγάνοι είναι ελεύθερα πουλιά ... μην τους ενοχλείτε θα πάτε να τους βάλετε τώρα μέσα σε σπίτι, μέσα σε πολυκατοικία; Αφού αυτούς τους αρέσει να γυρνούν όλη μέρα και να τραγουδάνε»... Μύθος... έχουμε καταντήσει όπως το 'χω πει πολλές φορές μουσειακό είδος.. πας στο μουσείο, βλέπεις ένα αντικείμενο απ' όλες τις γωνίες αλλά απαγορεύεται να το αγγίξεις...όχι! και διατήρηση της ταυτότητας ενός ανθρώπου δε σημαίνει διατήρηση της ομοιότητας του. Δηλαδή πότε θα εμφανιστεί η ταυτότητά μου όταν κάνω παρέα μόνο με Τσιγγάνους; Όταν κάνω παρέα με μη Τσιγγάνους εκεί θα εμφανιστεί η ιδιαιτερότητα μου. Άρα η διατήρηση της ταυτότητας σημαίνει πολιτιστική κοινωνική και οικονομική «επιμειξία» με το συνάνθρωπο...

Και τώρα δυστυχώς ξαναγυρνάμε σε αυτό... «προσέξτε μην τους πειράξετε»... «ο πολιτισμός...» ... Ποιος πολιτισμός; Υπάρχει κανένας τσιγγάνικος πολιτισμός και δεν τον έχω δει; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του; Ποιος θα μου πει ποια είναι τα χαρακτηριστικά του τσιγγάνικου πολιτισμού... τσιγγάνικη γλώσσα...τι είναι η τσιγγάνικη γλώσσα: είναι ένας κώδικας, από ένα συνονθύλευμα γλωσσών για να κρυφτούμε να υποτιμήσουμε και να περιπαίζουμε...

...ποιος πολιτισμός των Τσιγγάνων τι έχει δηλαδή δημιουργηθεί; ...πολιτισμός των Τσιγγάνων δεν υπάρχει...είναι στοιχεία πολιτιστικών εθίμων που έχει όλη η υπόλοιπη κοινωνία... και πάλι ρωτάμε τι είναι; Το έθιμο της παρθενίας; Ξεχάσαμε τι συμβαίνει κάτω στην Καλαμάτα ή στη Μάνη, το έθιμο του να παντρευόμαστε μικροί;

Εγώ: η οικογένεια... δεν είναι ότι ο πυρήνας της όλης κοινωνικής συγκρότησης είναι η οικογένεια;

Λάμπρου: γιατί δεν είναι και στην ελληνική κοινωνία αυτό; Θέλω να πω ότι δεν έχουμε κάτι που να μην εμφανίζεται τουλάχιστον σε μια περιφέρεια της Ελλάδας. Και είναι λογικό ύστερα από τόσα χρόνια διαμονής δεν είναι δυνατόν να διατηρήσεις αυτόνομα στοιχεία... υπάρχει η όσμωση...η αλληλεπίδραση, έχουμε πάρει αλλά είναι κυρίως ελληνικά... ή η κοινωνία Τσιγγάνων... ποια κοινωνία; δεν υπάρχουν παράλληλες κοινωνίες η κοινωνία είναι μία και αδιαίρετη! ...όλα αυτά δηλαδή αυτό το μπλοκ της διαφορετικότητας λειτουργεί σαν άλλοθι ακριβώς για να μην κάνουνε τίποτα...«προσέξτε τι θα κάνετε...μην τους αλλάξετε τα ήθη και τα έθιμα... μην τους αλλάξετε τον τρόπο ζωής...» ποιο

τρόπο ζωής; Δεν υπάρχει Τσιγγάνος που να μη θέλει να μείνει σε σπίτι... Όλα αυτά είναι άλλοθι και ήταν χρόνια στερεότυπα που έλεγαν (ειρωνικά) «προσέξτε... προσέξτε!»...
(Χρήστος Λάμπρου, πρόεδρος ΠΟΣΕΡ)

.....

Νίκη: ... και αυτό το πράγμα που λένε βρε Μαρία πάλι ο πολιτισμός των Τσιγγάνων... γιατί ο πολιτισμός είναι κάτι περιχαρακωμένο; Δεν αναμειγνύεται τίποτα με τίποτα; Πώς είναι κάτι περιχαρακωμένο ο πολιτισμός.. ποιά είναι η έννοια του πολιτισμού, αν δεν είναι αυτό το ανοιχτό πνεύμα σε όποιο πολιτισμό και αν πας; Και τι σημαίνει πολιτισμός των Τσιγγάνων; Έχουμε εμείς δικό μας, αυτόνομο πολιτισμό που δεν έχει πάρει και δεν έχει δώσει; Δεν έχει πάρει από τους μη Τσιγγάνους και δεν έχει δώσει; Ο τριήμερος γάμος που κάνουμε ακόμη και σήμερα στην Αγία Βαρβάρα πόσα χρόνια αλήθεια τελείωσε από τα χωριά; (αν έχει τελειώσει κιόλας), αυτό το περίφημο έθιμο της παρθενίας πόσα εγκλήματα τιμής γίνονται από Τσιγγάνους και πόσα από μη Τσιγγάνους, τι είναι τελικά αυτό το πράγμα που είναι τόσο ...κλειστό, ποιός είναι ο πολιτισμός των Τσιγγάνων «αυτός καθεαυτός»; Αν εννοούμε το τσαντίρι και το ποντίκι, αυτό ναι... αυτό πράγματι είναι του Τσιγγάνου!

Αντρέας: ... Όταν η Γενική Γραμματεία έκανε τα πρώτα προγράμματα που ξεκίνησε που πήγαμε εμείς στα προγράμματα εκεί των Τσιγγάνων αντί να τονίσει τα σημεία που ενώνουν, τα κοινά σημεία που υπάρχουν και που μπορεί να ενώνουν αυτήν την ομάδα με την λεγόμενη κυρίαρχη ομάδα του πληθυσμού, εφόσον μιλάμε για συνύπαρξη περίπου δέκα αιώνων και μέσα από αυτά τα κοινά σημεία να προσπαθούσα εγώ να καταλάβω πια ποιος είναι ο άλλος, αλλά και ο άλλος να καταλάβει εγώ τι περιμένω από αυτόν, σαν κυρίαρχη ομάδα, γιατί στην ιστορία, το ξέρεις πολύ καλά, μια ομάδα μικρή ποτέ δεν κυριάρχησε σε μια μεγαλύτερη. Η μικρή ομάδα έκανε τις περισσότερες υποχωρήσεις και είναι υποχρεωμένη να αποδεικνύει συχνά την αξία της και την ταυτότητά της, μέχρι που να γίνει αποδεκτή. Αλλά εν πάση περιπτώσει όταν εμένα μου τονίζεις συνέχεια «αυτός είναι Τσιγγάνος», «αυτοί είναι Τσιγγάνοι», «αυτός είναι Τσιγγάνος», «αυτοί λένε αυτό», «άρα εσύ που δεν είσαι αυτό, είσαι πάλι κακός»¹⁸⁹... και πηγαίνεις με την ίδια λογική... και θυμάμαι την (αναφέρει άτομο που ασχολείται με προγράμματα για Τσιγγάνους) σε ένα συνέδριο – και μάλιστα αρπαχτήκαν με έναν πρόεδρο Τσιγγάνων – που του είπε το φοβερό ότι «οι σκηνίτες πρέπει να ζουν σε σκηνές, γιατί αυτός είναι ο πολιτισμός» και πετάγεται ο πρόεδρος και της λέει «είσαι τρελή, εγώ θέλω να μπω σε σπίτι και εσύ με υποχρεώνεις να μπω σε σκηνή»; Από κει και πέρα, πως εσύ έχεις την εντύπωση ότι θα σπάσεις, όχι απλώς νοοτροπία αιώνων αλλά και στις νεότερες γενιές θα δώσεις να καταλάβουν ότι...

Εγώ: φαντάζομαι ότι με αυτό τον τρόπο ορισμένα από τα προγράμματα προσπαθούν να είναι φιλικά προς τον «παραδοσιακό» χαρακτήρα της κοινότητας...

Έλσα: ναι το κολλάνε εκεί στην παράδοση...

Αντρέας: κάνουν σαν μουσείο τους ανθρώπους έτσι όπως το πάνε. Θα πάθουν το λάθος που πάθανε οι Γάλλοι στην Προβηγκία. Δεν ξέρω αν το ξέρετε στην Προβηγκία τι έγινε; Είχαν πάει επιστήμονες, πάλι από το Παρίσι, συνάδελφοί σου κοινωνιολόγοι και κάποιοι άλλοι...

Έλσα: αυτοί τα μπερδεύουν βασικά..

Αντρέας: οι Προβηγκιανοί είναι μια κοινότητα ανθρώπων που διαφοροποιείται σε σχέση με το γαλλικό πληθυσμό. Οι άνθρωποι έχουν κάποια τοπική διάλεκτο, έχουν κάποια εθιμοτυπικά κλπ... πάνε οι επιστήμονες από το Παρίσι και είναι έτσι και είναι αλλιώς... τους υποχρεώσανε τους ανθρώπους να ζουν στον εικοστό αιώνα, όπως ζούσαν στο Μεσαίωνα.

Έλσα: γιατί; Για να κρατήσουν την παράδοσή τους!

Αντρέας: τους κάνανε ζωντανό μουσείο. Αποτέλεσμα στην Προβηγκία σήμερα να μην υπάρχουν κάτοικοι, γιατί οι άνθρωποι σηκώνονταν και φεύγανε. Και το ερώτημα είναι ένα: Είναι Τσιγγάνος γιατί ξέρει τι σημαίνει, ή είναι Τσιγγάνος επειδή ήρθες εσύ και του το 'πες που είσαι επιστήμονας;

Έλσα: Μα οι περισσότεροι Τσιγγάνοι δεν ξέρανε...

¹⁸⁹ Εννοεί αν δεν ταιριάζεις με τον ορισμό.

(νεαροί πληροφορητές)

Στο περίπλοκο αυτό θέμα, που αφορά στην «συμβατότητα» ή μη κάποιων πολιτικών παρεμβάσεων με τον «πολιτισμό» των Τσιγγάνων, οι νέοι Ρομά απαντούν προτείνοντας προγράμματα που αφορούν την τελευταία λέξη της τεχνολογίας, κάτι που θα τους ένωνε με το σύγχρονο γίγνεσθαι. Οι Γκατζέ ευθύνονται – σύμφωνα με τις απόψεις τους – για την περιθωριοποίηση που υφίσταται η ομάδα, τόσο κοινωνικά, όσο και θεσμικά και τώρα θέλουν να αναπαράγουν την περιθωριοποίηση αυτή και μέσα από τα προγράμματα που γίνονται για την ένταξή τους. Πολλοί πληροφορητές εστιάζουν τη λύση του προβλήματος στο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ άλλοι θεωρούν ότι η πρωταρχική παρέμβαση αφορά την εργασία.

Στα επιχειρήματα αυτά, πολλοί Ρομά είναι μπροστά από το κράτος:

Ποια ταυτότητα θέλετε να προστατεύσετε; η ταυτότητά μας δεν είναι στατική, είναι μια συνεχής διαδικασία...

(Γιάννης Γεωργίου, κοινωνιολόγος, από παρέμβασή του στο Colloque που έγινε στο πλαίσιο της ελληνικής προεδρίας τον Ιούνιο του 2003 στο Καβούρι)

Ενώ αλλού:

Έβλεπα κάτι σα ντοκιμαντέρ και έδειχνε κάπου στη Μυτιλήνη που κάμανε ένα γάμο και σφάζανε κάπου 200 αρνιά, και 200 τους φέρανε δώρο... 400 αρνιά. Και έβλεπες στη μέση τα αρνιά στο φούρνο...- με ξύλα ο φούρνος - και ρωτάγανε ένα γέρο και λέγανε κάτι τραγούδια νυφικά του γάμου, τόνα, τάλλο και λένε [σ]το γέρο «τί είναι αυτό» και λέει ο γέρος «είχα μεράκι να κάνω ανοιχτό γάμο, να κάνω πατριωτικό γάμο, το γάμο που κάναμε, γιατί τώρα τα χαλάσαμε». Λέω κοίτα να δεις... και κει χαλιούνται! «Και ήθελα –λέει – να κάνω ένα γάμο και τον έκανα και είμαι ευχαριστημένος»... έσφαξε όλη τη στάνη του, αλλά το χαλάισε! Και η μάνα λέει «ήθελα να κάνω ένα γάμο, να ακούσω «του όμορφου γαμπρού η μάνα κατεβαίνει» αυτό –λέει – ήθελα να ακούσω να το τραγουδάγανε»... Και θέλω να σου πώ.. και σε άλλα μέρη είναι ήθη και έθιμα που χαλιούνται...

(Η πληροφορήτρια που αναφέρει το περιστατικό είναι ηλικιωμένη. Έχει προηγηθεί συζήτηση για τη γλώσσα που χάνεται. Το σχόλιό της αφορά την πρωτόγνωρη γι αυτήν συνειδητοποίηση ότι δεν είναι μόνο στη δική τους την κοινότητα που «χαλιούνται» τα έθιμα, που χάνονται δηλαδή με το χρόνο, που αλλάζουν τα πράγματα, αλλά συμβαίνει και στην ευρύτερη κοινωνία – η έμφαση δική μου)

«Μην κολλάς σε απαρχαιωμένες ταυτότητες....»

Ελένη: Δεν χάνω την ταυτότητα μου όπως τη θεωρούν οι περισσότεροι, επειδή έχω αλλάξει τρόπο ζωής. Έχω μπει στη σημερινή κοινωνία. Και η σημερινή κοινωνία αυτή είναι. Δεν μπορούμε να κάνουμε αλλιώς. Πρέπει να ζήσουμε. Αλλιώς ας κάνουμε χαρακίρι. Αν κολλάς... κοίτα να δεις... η παράδοση σε βοηθάει για να 'χεις μέλλον. Αν όμως κολλάς στην παράδοση είσαι τελειωμένο χαρτί.

Εγώ: Πολύ σοβαρό αυτό που λες.

Ελένη: δεν προλαβαίνεις, δεν προλαβαίνεις να... τρέχει τόσο πολύ γρήγορα η ζωή, δεν μπορώ να κολλάω σε ταυτότητες της περασμένης γενιάς. Τρέχει...

Εγώ: εσύ πώς την καταλαβαίνεις την ταυτότητά σου, που λες ότι δεν την απαρνούμαι αλλά...

Ελένη: μα με αυτά που έχω ζήσει, με τους ανθρώπους που έχω μεγαλώσει. Θυμάμαι τους παππούδες μου και χαίρομαι που με μεγάλωσαν οι παππούδες. Θυμάμαι τον πατέρα μου, τα αδέρφια μου, τα ξαδέρφια μου, τα θυμάμαι όλα. Δεν έχει σβηστεί το παρελθόν. Ίσα -ίσα. Με έχει βοηθήσει και πιστεύω ότι είμαι σωστός άνθρωπος. Πιστεύω ότι βοηθάω όταν μπορώ τους άλλους ανθρώπους. Αλλά όταν θέλω, δεν θέλω να με πιέζουνε. Όταν πιέζομαι, επειδή έχω νιώσει την πίεση, αντιδρώ

σπασμωδικά. Δεν θα βγει σωστή επιλογή, θα είναι λανθασμένη. Γιατί; Γιατί κάτω από πίεση αποφάσισα. Γι' αυτό λοιπόν δεν θα πω στην γριά Τσιγγάνα που θα 'ρθει εδώ «γιαγιά βγάλε το τσεμπέρι σου». Ούτε όμως θα μου πει η γιαγιά «δεν είσαι σωστά έτσι όπως είσαι, προσβάλλεις την νοοτροπία μας». Γιατί η νοοτροπία δεν είναι το πώς ζεις, είναι πώς το νοιώθεις μέσα σου. Δεν μπορώ να πω στον Αντρέα, «κοίταξε να δεις, εγώ είμαι Τσιγγάνα» ή να επιβάλλω στους άλλους το δικό μου τρόπο ζωής. Όχι. Δεν μπορώ να το κάνω αυτό.

Εγώ: έχουν αλλάξει οι αξίες όμως από...

Ελένη: ναι, μα πάντα θα αλλάζουν! Είναι δυνατόν ο πατέρας σου κι εσύ να 'χετε τις ίδιες αξίες; (σχετικά νεαρή πληροφορήτρια)

Ο ασφυκτικός κλοιός του περιθωρίου: διεκδικώντας το τώρα

Έλσα: Γι' αυτό διαφωνώ πολύ έντονα με τον Περικλή. Γιατί κολλάει στο όνομα μιας ταυτότητας που ούτε ο ίδιος δεν ξέρει τι περιέχει και από πού έχει έρθει αυτή η ταυτότητα¹⁹⁰. Δεν το βλέπει ότι είναι ένας άνθρωπος σημερινός, έχει μια οικογένεια και πρέπει να δουλέψει γι' αυτήν και να είναι καλός επαγγελματίας; Γι' αυτό σου λέω.. δεν είμαι ηγετικό άτομο και δεν θα κάτσω να πάρω ευθύνες κάποιων άλλων.

Περικλής: ..μα δεν εννοώ... εννοώ ότι θα πρέπει να κρατήσουμε κάποια θετικά στοιχεία, όπως το ενδιαφέρον για τον συνάνθρωπο... Η παρανομία δεν είναι ταυτότητα!

(σχετικά νεαροί πληροφορητές)

Η υπό εξέταση ομάδα, επομένως, είναι μια εξαρτημένη και περιθωριοποιημένη ομάδα, η οποία υφίσταται συνεχείς, και τα τελευταία χρόνια σοβαρές αλλαγές στη συνολική της παρουσία στο ευρύτερο πλαίσιο που διαβιεί. Τα πεδία σχέσης με τους Γκατζέ είναι πεδία ανοιχτά, τα οποία κατ' εξοχήν επηρεάζουν διαμορφώνουν και αποτελούν ένα μέρος της «τσιγγανότητας», ενώ η ετερότητα αναπαράγεται όχι μόνο εσωτερικά (ως βίωμα ή επιλογή του εαυτού), αλλά στην προκειμένη περίπτωση (ένα κομμάτι τουλάχιστον της ταυτότητας) αφορά αυτήν ως βίωμα και επιλογή του «άλλου», εφόσον, (ένα κομμάτι τουλάχιστον της ταυτότητας αυτής) στηρίζεται και είναι η σχέση με τους Γκατζέ, η οποία προσλαμβάνει συγκεκριμένα (συνήθως στερεοτυπικά) χαρακτηριστικά. Πολλοί Γκατζέ τους βλέπουν ως απομεινάρια μιας άλλης εποχής – καλής ή κακής και, οι περισσότεροι, αρνούνται να δουν τις αλλαγές που δεν ταιριάζουν στα δεδομένα τους. Επομένως, εφόσον, οι Γκατζέ για κάποιο λόγο δεν προσλαμβάνουν τις αλλαγές αυτές, αλλά ως επί το πλείστον αναπαράγουν την παγιωμένη ταυτότητα και την έλλειψη γνώσης μέσα από στερεοτυπικές εικόνες και αφηρημένες ιδέες και πρακτικές, αναπαράγουν ταυτόχρονα τη θέση της ομάδας στο περιθώριο και την εικόνα της αποκλειστικά σε σχέση με την παράδοση και τον «αιώνιο και αναλλοίωτο χαρακτήρα της». Είναι σημαντικό το ότι μέσα από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, η εικόνα αυτή του περιθωρίου μπορεί να επικρατεί και να επισκιάζει κάθε άλλη.

¹⁹⁰ Εννοεί την τσιγγανική ταυτότητα και τον συνεχώς αναδεικνυόμενο λόγο για την διατήρησή της.

Από την άλλη, η κοινότητα βιώνει μια συνεχή πίεση από τις διάφορες αρχές (κυρίως αστυνομία και οικονομικούς ελέγχους). Πολλοί έχουν προβλήματα με τις αρχές αρκετές φορές στη ζωή τους, ενώ η έννοια της καταπίεσης, παρότι από πλευράς του κράτους μπορεί να παρουσιάζεται ως η μικρότερη δυνατή, από δικής τους πλευράς (εξαιτίας των πολλαπλών μορφών ανομίας και δυσλειτουργικής επαφής με τους θεσμούς) φαίνεται μεγάλη και δυσβάσταχτη. Η ύπαρξη, ωστόσο, παράνομων ή ημιπαράνομων δραστηριοτήτων μέσα στην ομάδα δεν συνιστά πολιτισμική ιδιαιτερότητα (διότι αφενός αφορά και στην περιρρέουσα κοινωνία και αφετέρου μέρος της κοινότητας λειτουργεί και χωρίς αυτές), ούτε πολιτική πράξη αντίστασης στους καπιταλιστικούς μηχανισμούς της υπερτίμησης των προϊόντων (διότι, παρότι γίνεται αντιληπτή ως ιδέα δεν είναι συνειδητή), ούτε επομένως και άλλοθι για όποια αποποίηση κοινωνικής ευθύνης. Η συλλογική κάλυψη, ωστόσο, παράνομων πρακτικών συνδέεται με τις έννοιες της αλληλοστήριξης, λειτουργίες συνδυασμένες κυρίως με τον μεγάλο βαθμό συναισθηματικής, οικονομικής και ηθικής αλληλεξάρτησης, την έλλειψη επιλογών και τα στοιχεία πικρίας, εγκλωβισμού και απόρριψης που χρησιμοποιούνται ως άλλοθι, ενώ οδηγούν σε συσσωματώσεις περιθωριακού χαρακτήρα. Πολλοί Ρομά, ωστόσο, αγωνίζονται για τον απεγκλωβισμό τους από τον περιθωριακό χαρακτήρα της ταυτότητάς τους και διεκδικούν με τον τρόπο τους μια θέση στο τώρα, ενώ πολλοί εργάζονται για το αύριο, για τα παιδιά και τα εγγόνια τους, πιέζοντας και προωθώντας νέες πρακτικές – κυρίως μέσα από τις σπουδές ή την απόκτηση ακριβών υλικών αγαθών – που θα τους οδηγήσουν σε ισότιμη σχέση με τους ανθρώπους της περιρρέουσας κοινωνίας.

Στο κάτω -κάτω και συμφεροντολογικά να το πάρεις θα έπρεπε να σε ενδιαφέρει να μην υπάρχει περιθώριο.... γιατί δημιουργεί εγκληματικότητα το περιθώριο!
(μορφωμένη, σχετικά νεαρή πληροφορήτρια)

Οι Ρομά της Αγίας Βαρβάρας με τον τρόπο ζωής που έχουν υιοθετήσει εντάσσονται καθημερινά σε πολλαπλά δεδομένα, σε πολλές και αντιφατικές διαστάσεις ταυτοτήτων που περιλαμβάνουν πολλούς διαφορετικούς χώρους, χρόνους και καταστάσεις. Οι χώροι που συναλλάσσονται (εμφανείς ή πιο κρυφοί, ως επαγγελματίες ή ως ημιπαράνομοι και παράνομοι, εδώ, αλλά και σε πολλά μέρη στο εξωτερικό), δεν αφορούν μόνο την περιοχή της Αγίας Βαρβάρας¹⁹¹. Περιλαμβάνουν τις εμπειρίες τους σε νέα επίπεδα και πολλές χώρες (όπως Κίνα, Ταϊλάνδη, Ινδίες, Τουρκία, Ανατολικά Βαλκάνια, Ιταλία, Αγγλία, κλπ), μέσα από τις οποίες

¹⁹¹ Αυτό ίσχυε ανέκαθεν βέβαια, απλά την εποχή αυτή έχει αυξηθεί η δυνατότητα αυτής της αλληλεπίδρασης.

γεμίζουν τις αποσκευές τους εκτός από εμπορεύματα και με σχετικές από τις περιοχές εμπειρίες. Κάποιοι ελάχιστοι ζουν μόνιμα στο εξωτερικό.

Ως εκ των παραπάνω, οι Ρομά της Αγίας Βαρβάρας δεν είναι μια απομονωμένη ομάδα. Οι κινήσεις του ευρύτερου πληθυσμού δημιουργούν συχνά εντάσεις και διαμορφώνουν ποικίλες επιρροές στο εσωτερικό της. Δεν αναπτύσσεται ξέχωρα από τον υπόλοιπο κόσμο και σε όλα σχεδόν τα επίπεδα υπάρχει ροή και διαρκής αλληλεπίδραση (βλ. επίσης Βαξεβάνογλου 2001, Okely 1983). Όπως φαίνεται από την ιστορία των συγκεκριμένων Ρομά, η αλληλεπίδραση αυτή είναι σε κάποια επίπεδα επιθυμητή, αλλά και αισθητή, ενώ με τον καιρό έχει φέρει σημαντικές μεταλλαγές στο εσωτερικό της ομάδας. Επιρροές υπάρχουν και δημιουργούνται άμεσα σε όλα τα επίπεδα των σχέσεων: από τις επαφές με τους γιατρούς, τη φοίτηση στο σχολείο, την ανατροφή των παιδιών, την σχέση με τα ΜΜΕ, αλλά και από τη μισθωτή εργασία ή την πολιτική εκπροσώπηση της κοινότητας, ενώ η σημαντική παρουσία της ομάδας στο χώρο του εμπορίου— λόγω της έκτασης που έχει πάρει (112 μαγαζιά μόνο στην Αγία Βαρβάρα, χώρια οι πλανόδιοι μικροπωλητές και οι γυρολόγοι) είναι ένας αριθμός που όχι μόνο επηρεάζεται από το χώρο των Γκατζέ, αλλά επίσης τον επηρεάζει.

Εγώ: πως αισθάνεσαι την εξέλιξη εσύ δηλαδή πως το βλέπεις...;

Διονύσης: να είναι μέσα στο κοινωνικό σύνολο, να έχει δουλειά κάπου εκεί που δουλεύει και ένας μη Τσιγγάνος, να τον αποδέχονται οι άλλοι, να συμπεριφέρεται όπως συμπεριφέρονται οι άλλοι, να μάθει τον τρόπο συμπεριφοράς της αποδοχής και της ανοχής του καθένα, να μπορεί να αποδέχεται και αυτός γιατί πρέπει να γίνονται παραχωρήσεις και από μας, και από τους Τσιγγάνους και από τους μη Τσιγγάνους...

(σχετικά νεαρός πληροφορητής)

B. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΕ ΑΚΙΝΗΣΙΑ: Η ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΓΚΑΤΖΕ

Ταυτότητες «υπό περιορισμό» - «επιλογή» και «εξαναγκασμός»

Αν και θεωρείται ότι η παραδοσιακή σχέση που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα στους διάφορους τσιγγάνικους πληθυσμούς της χώρας και στην υπόλοιπη κοινωνία δεν εμπεριέχει λογικές βίας – τουλάχιστον εμφανείς¹⁹² – αλλά μάλλον αρμονική συνύπαρξη και αμοιβαία ωφελιμότητα, για τους περισσότερους πληθυσμούς οι Τσιγγάνοι δεν είναι γνωστοί, επομένως δεν είναι γνωστές

¹⁹² Εδώ θα πρέπει να τονιστεί βέβαια ότι μορφές βίας δεν είναι κατ' ανάγκη η επιθετικότητα και η καταστολή. Μορφές βίας είναι και η παραποίηση των δεδομένων του εαυτού ή του άλλου(κάτι που γίνεται και από τις δύο πλευρές), η εξαπάτηση και βέβαια η περιφρόνηση. Οποσδήποτε όμως δεν είναι ίδιας τάξεως με την φυσική εξαφάνιση που κατά καιρούς επιχειρήθηκε σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, ούτε την βίαιη εισαγωγή σε άλλα πρότυπα και αξίες.

ούτε οι ιδιαίτερες πολιτισμικές τους αξίες και επιλογές. Για μέρος, ωστόσο, του πληθυσμού, (περισσότερο από πλευράς μια μερίδας της διανοήσης, όπως δημοσιογράφων, καλλιτεχνών και επιστημόνων) οι αξίες αυτές, ακόμη και όταν είναι γνωστές δεν γίνονται αποδεκτές ή δεν είναι δυνατόν να ερμηνευτούν υπό το πρίσμα της πραγματικότητάς τους, πόσο μάλλον υπό το πρίσμα κάποιας μορφής συνάφειας. Αντίθετα, συχνά επιστρατεύονται μορφές ετερότητας, οι οποίες προκύπτουν από μια φαντασιακή αναγωγή της ομάδας σε πρακτικές, ασχολίες και δεδομένα μιας μακρινής καταγωγής και μιας εσαεί άγνωστης πραγματικότητας. Η δυναμική αυτών των στοιχείων προκύπτει από τα βάθη ενός ποικιλότροπου εντυπωσιασμού, ο οποίος αναδύεται συνεχώς, αναπαράγοντας στοιχεία ετερότητας, ακόμη και όταν η συνάφεια είναι προφανής, εφευρίσκοντας δεδομένα, ακόμη και εκεί που δεν υπάρχουν (όπως για παράδειγμα η εξωτικοποίηση των χορευτριών που αναφέρθηκε στην εκπομπή της τηλεόρασης ή η παρουσίαση παραπηγμάτων στην Αγία Βαρβάρα στο ντοκιμαντέρ, αλλά και η αντίληψη της παράδοσης και της διατήρησής της με στοιχεία που συνδέονται άμεσα με την περιθωριοποίηση και την φτώχεια, όπως πχ. το τσαντίρι), αναμειγνύοντας την αλήθεια με το θρύλο, την πραγματικότητα με την τέχνη και τη φαντασία, δημιουργώντας δομές πραγματικοτήτων, στις οποίες είναι πολύ δύσκολο κανείς να αντιπαρατεθεί, εφόσον λειτουργούν ως σύμβολα και επομένως ως αδιαπραγμάτευτη αλήθεια (όπως πχ η σχέση της Τσιγγάνας με τη μαγεία, την παραπλάνηση και σεξουαλική ελευθεριότητα ή εν γένει την ελευθερία).

Ο Γκότοβος, αφού επισημαίνει ότι αυτά τα προβλήματα δεν υπήρχαν παλαιότερα στην κοινωνία και στη συνάφεια των πληθυσμών, αλλά έχουν προκύψει τελευταία από τους «ειδικούς» αναφέρει για τη διαφορά στην αντίληψη:

...Στην τυπική περίπτωση το μέλος της μη ρόμικης πληθυσμιακής ομάδας τείνει να αντιληφθεί το μέλος της ρόμικης ομάδας ως εθνοτικά ξένο...Αντίθετα ...το μέλος της ρόμικης ομάδας τείνει να αντιληφθεί τον εαυτό του όχι ως μέλος ενός άλλου λαού, εντός διαφορετικού έθνους που συμβιώνει με το ελληνικό στην ίδια επικράτεια, αλλά ως αδικημένο παραμελημένο και περιθωριοποιημένο μέλος της ελληνικής οικογένειας που ερμηνεύει την εθνοτική και κοινωνική του περιχαράκωση εκ μέρους της κυρίαρχης ομάδας ως εκδήλωση ρατσισμού (Γκότοβος 2002).

Οι ταυτότητες αυτές σε φαντασιακό επίπεδο είναι μόνο μία, η οποία βρίσκεται σε χωροχρονική μακαριότητα και ακινησία (για το θέμα αυτό βλ.επίσης Βαξεβάνογλου 2001) και αντικατοπτρίζει την άγνοια, προκατάληψη και έλλειψη διάκρισης που πολλές φορές χαρακτηρίζει την προσέγγισή μας γι αυτούς τους πληθυσμούς, την αόριστη καλλιτεχνική διάθεση που προτάσσει ποιητικούς συμβολισμούς και την προβολή της ηθικής ακινησίας μέσα από την οποία η κυρίαρχη ομάδα τους αντιλαμβάνεται: μέσα από την απουσία δηλαδή και την

ηθική απαξίωσή του. Οι αόριστα διαμορφούμενες αυτές απόψεις, συνήθως ερμηνεύουν το διαχωρισμό των ομάδων με διαφορετικούς από τους υπάρχοντες τρόπους, ενώ συχνά μυθοπλασίες και στερεότυπα καλύπτουν την ανεπαρκή πληροφόρηση για τη ζωή, τον πολιτισμό, την ιστορία, την σχέση με το γίνεσθαι των κοινοτήτων και τη λειτουργική τους δράση. Σε ένα άλλο επίπεδο φανερώνουν ακόμη και την διάθεση της κυρίαρχης ομάδας να παραμείνουν στη χωροχρονική ακινησία, μέσα από το έλλειμμα εκτίμησης και την κατάταξή τους στην κατώτατη βαθμίδα ιεράρχησης, μια βαθμίδα που εκ προοιμίου επιλέγει κανείς να μην ταυτιστεί, ακόμη και όταν δεν έχει εμφανείς λόγους γι αυτό. Ως εκ τούτου, η τσιγγάνικη ταυτότητα λειτουργεί συχνά ως αποδιοπομπαίος τράγος, ένα *πεδίο απορρόφησης του μη επιθυμητού*, που σηκώνει το βάρος της ανάληψης ευθυνών για τα κακώς κείμενα όλης της κοινωνίας, και με τη διαδικασία αυτή άλλα κοινωνικά στρώματα μπορούν ευκολότερα να αποφεύγουν τη δική τους ευθύνη. Μέσα από αυτό το μηχανισμό, μπορούν εύκολα να ανήκουν στο «αλλού» της κοινωνικής συγκρότησης, όπως ανήκουν και στο «αλλού» της κοινωνικής ευθύνης.

Κάποιος που αποκλείεται από αυτή την προνομιακή, κυρίαρχη «δική μας κοινωνία», ο «άλλος», είναι, όσον αφορά τον τόπο, λεπτοφυώς τοποθετημένος σε ένα ξεχωριστό πλαίσιο ανάλυσης και «τοπικού εγκλεισμού» (Appadurai 1988) σε αυτό τον «άλλο χώρο» που είναι κατάλληλος για μια «άλλη κουλτούρα» (Gupta-Ferguson, 2006:614)

Επομένως δεν είναι η όντως κουλτούρα που δημιουργεί τον αποκλεισμό, αλλά η πεποιθήση της, η οποία είναι τόσο ισχυρή ώστε να αναπαράγεται επιστημονικά, τόσο ανθεκτική ώστε να παραβλέπει συνειδητά την πραγματικότητα που δεν της ταιριάζει και τόσο αδικαιολόγητη ώστε να μην αποδέχεται τη διαμαρτυρία των ανθρώπων που υφίστανται την επιβολή αυτής της «πραγματικότητας».

Φυσικά, όπως έχει ήδη τονιστεί από πολλούς ερευνητές, η επιστημονική γνώση έχει εγγενείς περιορισμούς, εφόσον, τα άτομα που χειρίζονται τα ερευνητικά δεδομένα έχουν διαφορετικό επίπεδο γνώσης, ανθρώπινων αδυναμιών και δυνατοτήτων, καθώς και ιδεολογικών αποχρώσεων που, επιδρούν και επηρεάζουν την επιστημονική διαδικασία.

..δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι άνθρωποι της επιστήμης επίσης είναι ανθρώπινα όντα και οι περισσότεροι από αυτούς ανήκουν βάση καταγωγής σε μια κοινωνική τάξη, της οποίας οι προκαταλήψεις τους επηρεάζουν...(Sibley,1995:119)

Από την άλλη, πέραν των ανθρωπίνων αδυναμιών ο Sibley(1995) επισημαίνοντας πολλούς παράγοντες, εκτός ενός λογικού επιχειρήματος, μέσα από τους οποίους η γνώση αυτή μπορεί να αποσιωπηθεί (όπως τον φόβο, τον φθόνο και την απληστία) κάνει έναν ενδιαφέροντα

παραλληλισμό ανάμεσα στα όρια που θέτει μια κοινωνία στο ανεπιθύμητο και το «απεχθές» με τα όρια που θέτει ένας μηχανισμός παραγωγής γνώσης σε μια ιδέα ή ένα «ανακάτεμα» ιδεών:

...Πιστεύω ότι γενικώς οι σχέσεις των ανθρώπων με τους άλλους είναι συχνά μέσα στο φόβο και αυτός ο φόβος, το άγχος και η νευρική επιδρούν στη στάση μας απέναντι στη γνώση. Νέες ή ανατρεπτικές ιδέες μπορεί να φοβίζουν, όπως και οι ξένοι. Οι αντιδράσεις μας σ' αυτά τα είδη διαφορετικότητας συνδέονται με ζητήματα εξουσίας. Ο φόβος να ανακατέψουμε διαφορετικά πράγματα συχνά καταδεικνύει μια απροθυμία να δώσουμε χώρο και να χάσουμε εξουσία. Σε όλα τα είδη πολιτικής, κοινωνικών και χωρικών σχέσεων, τα όρια έτσι προσλαμβάνουν αξιοσημείωτη σημασία, επειδή είναι ταυτόχρονα ζώνες αβεβαιότητας και ασφάλειας. Το να διαφυλάττεις τα όρια είναι συχνά ένας τρόπος να μειώνεις το φόβο. Η διάσχιση των ορίων αποθαρρύνεται από όσους έλκονται από νομιμοφροσύνη προς το κράτος, την κοινότητα, το ακαδημαϊκό αντικείμενο και λοιπά. (Sibley, 1995:183)

Επομένως, πέρα από την ύπαρξη αλλαγών και ρευστότητας στη συγκρότηση των ταυτοτήτων μιας ομάδας - κάτι που είναι κοινός τόπος στις κοινωνικές επιστήμες - υπάρχουν πολλά ζητήματα που αφορούν στην αποτύπωση της πραγματικότητάς της, ειδικότερα όταν οι ιδέες που παρουσιάζουν αυτή την πραγματικότητα έρχονται σε αντιπαράθεση με τα υπάρχοντα δεδομένα στερεότυπα ή κατεστημένα (κοινωνικά ή ακαδημαϊκά).

Πέρα όμως από όποια πρόθεση και όποιο εσωτερικό περιορισμό, θα πρέπει να επισημανθεί η ισχύς των στερεοτυπικών απεικονίσεων ακόμη και στους πιο έντιμους και σημαντικούς ερευνητές. Τα στερεότυπα και η σαγηνευτική, παραπλανητική ισχύς τους αφορούν όλους μας.

Επομένως, ανάμεσα στην επιλογή και τον εξαναγκασμό στη βίωση αυτών των ταυτοτήτων και στο περιεχόμενό τους θα πρέπει να διακρίνουμε μια συνεχή πάλη, μια συνεχή διαπραγμάτευση, η οποία φανερώνει μια όχι και τόσο ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε αυτές τις δύο έννοιες. Αντίθετα, πολλές φορές η επιλογή αναμειγνύεται με τον εξαναγκασμό και άλλες φορές ο εξαναγκασμός μπορεί να υποκρύπτει επιλογή. Αναλόγως των περιστάσεων μπορεί να υπερτερεί η συμβολική βία και ο εξαναγκασμός μέσα στην ίδια την επιλογή (όπως για παράδειγμα στον τρόπο που μπορεί να παρουσιάζονται κάποιες φορές στα ΜΜΕ), ενώ κάποιες άλλες φορές μπορεί να είναι η επιλογή εκείνη που οδηγείται από έναν βαθύτερο εξαναγκασμό (όπως για παράδειγμα ο ρατσισμός που οδηγεί σε περιορισμό ευκαιριών στην εργασία).

Ο εξαναγκασμός στη βίωση της ταυτότητας και της ετερότητας έρχεται βίαια μόνο και μόνο από το επίπεδο της προκατάληψης και του ρατσισμού που η ομάδα υφίσταται. Η αδυναμία ανατροπής της προκατάληψης, της υποτίμησης ή και περιφρόνησης του άλλου και των αποτελεσμάτων που αυτές έχουν στις ζωές και τις προσωπικότητες των ανθρώπων, αποτελεί ήδη

μια ισχυρή μορφή βίας και εξαναγκασμού. Παρόλα αυτά, η βίωση αυτή της ταυτότητας και της ετερότητας, όπως είδαμε σε περιπτώσεις πολιτικών ή άλλων προσώπων, εξαρτάται εν τέλει από τον τρόπο διαχείρισης του ζητήματος και την διαπραγμάτευση αυτού του εξαναγκασμού, ο οποίος έχει πιθανότητες να αρθεί, εφόσον το άτομο έχει με κάποιο τρόπο τη δύναμη να ανατρέψει το αρνητικό περιεχόμενο της ταυτότητας και να συνδέσει τον εαυτό του με κοινά αποδεκτές περιοχές της ευρύτερης κουλτούρας.

Όπως είδαμε, υπάρχει μια έντονη ατομική δράση και πρωτοβουλία, η οποία αν στηρίζεται από τη συλλογικότητα, κυρίως του άμεσου ή και έμμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος που αποτελούν και τη σημαντικότερη πηγή στήριξης, μπορεί να υιοθετεί και να εκφράζει δράσεις αντίθετες με τα κατεστημένα της κοινότητας, αντίθετες με τα στερεότυπα ή ακόμη και να διαφοροποιεί τα άτομα, διαμορφώνοντας διαφορετική σχέση με το ευρύτερο περιβάλλον.

3 στερεότυπα: καθαριότητα, αγνότητα, ελευθερία

Το μυαρό, το καθαρό και το βρώμικο...

Στην κοινότητα των Γκατζέ υπάρχουν δύο ζητήματα, τα οποία συνδέονται με τους Τσιγγάνους, σχετικά με την έννοια του βρώμικου: το πρώτο αφορά την προκατάληψη ότι οι Τσιγγάνοι γενικά είναι *βρώμικοι*¹⁹³ (βλ. επίσης έρευνα Δαιμονάκου 2002), πράγμα που προφανώς σχετίζεται με την γενικευτική και διαστρεβλωμένη εικόνα που έχουν οι Γκατζέ, εξαιτίας της παρουσίας ζητιάνων ή εξαθλιωμένων Τσιγγάνων, η οποία αναπαράγεται από όσους δεν γνωρίζουν ιδιαίτερα τους Τσιγγάνους και το δεύτερο αφορά τα ταμπού μιαιρότητας, τα οποία υποτίθεται ότι όλοι οι Τσιγγάνοι έχουν σε σχέση με τους μη-Τσιγγάνους, άποψη που σχετίζεται με επιστημονικές γενικεύσεις.

Το στερεότυπο του βρώμικου βέβαια δεν αφορά μόνο στη σύνδεση με υπαρκτές εικόνες, όσο κυρίως αντανακλά βαθύτερους φόβους, εκτείνεται σε βάθος χρόνου, συνοδεύοντας μια απαξιωμένη και επικίνδυνη κατηγορία, η οποία βρίσκεται, παρουσιάζεται ή ωθείται στα άκρα του κοινωνικού (και γεωγραφικού συνήθως) χώρου:

... Αυτοί οι άνθρωποι, δεν είναι εντελώς διαφορετικοί σε φυσική εμφάνιση από τους αγγελιοφόρους του πολιτισμού, αλλά είναι «ατελείς», φυσικά δύσμορφοι και/ ή μαύροι, ένα με τη φύση, με άλλα λόγια όχι ακριβώς άνθρωποι σύμφωνα με τον πολιτισμό και τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Αυτό το είδος των χαρακτηρισμών, όπως η Stallybrass και White έχουν παρατηρήσει, προδίδουν

¹⁹³ Στο λεξικό Τεγόπουλος-Φυτράκης η λέξη Γύφτος είναι συνώνυμη με το Τσιγγάνος ή σιδηρουργός και μεταφορικά σημαίνει βρωμιάρης, μικροπρεπής και τσιγκούνης. Όλες δηλαδή οι ερμηνείες έχουν αρνητικό περιεχόμενο.

φόβους από πλευράς των πολιτισμένων μήπως είναι λιγότερο τέλειοι. ...Με άλλα λόγια, οι λαοί που απειλούν πέρα από τα όρια, αντιπροσωπεύουν τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ύπαρξης, από τα οποία οι πολιτισμένοι έχουν απομακρύνει τον εαυτό τους – τη στενή δηλαδή επαφή με φύση, το βρώμικο, τα περιττώματα, την υπερσεξουαλικότητα – αλλά αυτά τα ίδια χαρακτηριστικά υπερτονίζονται στις απεικονίσεις των απολίτιστων, τα οποία δρομολογούν αρνητικές εικόνες μυρωδιάς, χρώματος και φυσικής μορφής. Ο παγκόσμιος χάρτης με τον πολιτισμό στο κέντρο και το αλλόκοτο να στολίζει την περιφέρεια, εκφράζει ακριβώς αυτή την επιθυμία για απομάκρυνση από τον «άλλο». Γενικότερα, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για να εγκαθιδρύσει μια ιεραρχία, η οποία διέκρινε τον πολιτισμένο Ευρωπαίο από τον απολίτιστο ιθαγενή λαό.(Sibley, 1995:51)

Στην Αγία Βαρβάρα, η έννοια της καθαριότητας κατά κανόνα είναι θεμελιώδης και αποκτά διαστάσεις «υποχόνδριας» ενασχόλησης με πρακτικές καθαριότητας μέσα στο σπίτι και στον περιβάλλοντα χώρο (αυλή, δρόμο). Οι γυναίκες μπορεί να σφουγγαρίζουν αρκετές φορές κατά τη διάρκεια της ημέρας, να κάνουν πολύ συχνά «γενική¹⁹⁴», να πλένουν τοίχους στις γιορτές ή να βάφουν τους τοίχους στο εσωτερικό του σπιτιού πολύ συχνά (ακόμη και κάθε χρόνο ή κάθε δεύτερο χρόνο). Όλα αυτά έχουν μορφή ανταγωνισμού και η φήμη μιας γυναίκας ως «καλή νοικοκυρά» σχετίζεται με τη δυνατότητα της να έλξει ένα καλό προξενιό και να διακινείται το όνομά της στην κοινότητα με σεβασμό.

Από την άλλη, η έννοια του *καθαρού* ως ταμπού και των πρακτικών που τη συνοδεύουν, δεν συνδέεται καθόλου με την παραπάνω κατάσταση, αλλά αφορά την πολιτισμική διάσταση του *μιαρού* (marime) και τους κανόνες του, όπως προκύπτουν από τις γενικεύσεις της τσιγγανολογίας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι Τσιγγάνοι διατηρούν ταμπού *μιαρότητας* ως προς τους μη Τσιγγάνους, όταν και εφόσον έρθουν σε επαφή¹⁹⁵. Στην Αγία Βαρβάρα *ταμπού μιαρότητας* όπως είδαμε δεν υπάρχουν¹⁹⁶ (βλ. επίσης διατριβή Kozaitis 1993) – αυτό εξάλλου θα ήταν πρακτικά δύσκολο, εφόσον, όπως είπαμε, υπάρχει μεγάλο ποσοστό μικτών γάμων. Κάποια ιδιαίτερα έθιμα, αλλά και αντιλήψεις σχετικά με την έννοια του *μιαρού*, αφορούν στην ιδιαίτερη κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα μωρά, οι νύφες και οι νεκροί και συγκεκριμένα στον τρόπο που επιτρέπεται Ρομά και Γκατζέ να πλησιάζουν άτομα σε αυτές τις ιδιαίτερες καταστάσεις, οι οποίες φέρουν μια μεταβατική ιδιότητα. Η απαγόρευση αφορά άτομα που «είναι βρώμικα» επειδή έχουν έμμηνο ρύση ή έχουν πραγματοποιήσει την προηγούμενη νύχτα

¹⁹⁴ Έτσι αποκαλείται η γενική καθαριότητα στο σπίτι.

¹⁹⁵ Η ιδέα αυτή σύμφωνα με τη Lemon (2000) έχει ήδη κριτικαριστεί από τους Acton και Hancock. Η ίδια ερευνήτρια υποστηρίζει ότι οι κανόνες καθαρότητας δεν εξηγούν το κοινωνικό στάτους των Ρομά στην Ευρώπη, ούτε παίζουν ρόλο για την κατανόηση των διαφορών της καθημερινότητας.

¹⁹⁶ Στην ίδια λογική είναι και η ιδέα του τσιγγανικού δικαστήριου (kris), το οποίο επίσης δεν υπάρχει στην Αγία Βαρβάρα.

σεξουαλική επαφή: δεν τους επιτρέπεται να έρχονται σε επαφή με τις παραπάνω κατηγορίες, οι οποίες βρίσκονται σε μια ειδική σχέση με το ιερό¹⁹⁷.

Αγνότητα και γυναικείο σώμα

Για τους περισσότερους Γκατζέ, η γυναίκα Τσιγγάνα είναι προκλητική, φορέας μιας ανήθικης και επικίνδυνης σεξουαλικότητας και ελευθεριότητας. Η εξήγηση μιας τέτοιας διαστρέβλωσης, εκτός από την άγνοια, μπορεί να αναχθεί σε μια «λογική» σύγχυση από μέρους των Γκατζέ, κατά την οποία μια ομάδα η οποία κατατάσσεται εκ των προτέρων στην έσχατη βαθμίδα κοινωνικής ιεράρχησης και αξιολόγησης είναι δύσκολο να γίνεται αντιληπτή ως φορέας «ηθικών» αξιών. Μέρος της ευθύνης βέβαια υπάρχει και σε μέλη της ομάδας, τα οποία συχνά παρουσιάζονται με τη λογική των στερεοτύπων, προκειμένου να κερδίσουν χρήματα εξαπατώντας τους Γκατζέ και μέσα από τα αρνητικά τους στερεότυπα.

Η Iris Young επιχειρηματολογεί σχετικά (Sibley 1995):

Όταν η κυρίαρχη κουλτούρα ορίζει κάποιες ομάδες ως διαφορετικές, ως τον Άλλο, τα μέλη της ομάδας αυτής είναι φυλακισμένα στα σώματά τους. Ο κυρίαρχος λόγος τους ορίζει με σωματικά χαρακτηριστικά και συγκροτεί αυτά τα σώματα ως άσκημα, βρώμικα, βεβηλωμένα, μολυσμένα, ακάθαρτα και άρρωστα. Συχνά οι εικόνες που έχουν ως πηγή την ιδέα του μολυσμένου χρωματίζονται με την παρουσίαση του σώματος ως μη τέλειου...

Η μυθολογία της ελευθερίας

Οι Γκατζέ χώροι – εξαιτίας της αντιφατικότητας των δεδομένων – περιέχουν εκ των προτέρων αρκετή αμφισημία. Ανάλογα με την οπτική γωνία του ομιλητή είναι, είτε Γκατζέ χώροι που δεν ενδιαφέρουν ιδιαίτερα, είτε οι χώροι της κοινωνίας στην οποία οι «αδικημένοι» Ρομά έχουν ίσα δικαιώματα και τους στερείται η είσοδος. Πολλοί Τσιγγάνοι επιθυμούν τη δυνατότητα εισόδου σε ό,τι «οι Γκατζέ τους έχουν στερήσει» χωρίς να είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν και το ανάλογο τίμημα (που εκ των πραγμάτων συνοδεύει την είσοδο αυτή πχ στον τριτογενή τομέα) στηρίζοντας την άποψή τους (όπως είδαμε ήδη) στη αξίωση να αποκαταστήσει το κράτος την «αδικία» που εξακολουθητικά επαναλαμβάνει.

Η «ελευθερία», ωστόσο, της αποχής από την εμπλοκή με τους θεσμούς είναι μια ελευθερία σχετική, η οποία σε σχέση με τις δυνατότητες που παρέχει ένα σύγχρονο τεχνοκρατικό

¹⁹⁷ Για τους νεκρούς ισχύει και αντίστροφα: η επαφή με το χώρο του νεκροταφείου, απαιτεί να μη γυρνούν οι ζωντανοί άμεσα στους οικείους τους, αλλά να «αφήσουν το κακό» σε κάποιο άλλο χώρο, μαγαζί ή σπίτι ή να πλυθούν πριν μπουν μέσα.

καπιταλιστικό σύστημα είναι ταυτόχρονα και ανελευθερία. Ας δούμε λίγο αναλυτικότερα αυτό το παράδειγμα:

Η ελευθερία αυτή μπορεί να ερμηνευτεί από διάφορες οπτικές. Οι Ρομά αναλόγως τον τρόπο που διαχειρίζονται το θέμα αλλάζουν τοποθέτηση μετακινούμενοι πότε στο μειονέκτημα και πότε στο πλεονέκτημα της θέσης τους: όταν αντιμετωπίζουν το ζήτημα ως θύματα των Γκατζέ είναι κοινωνικός αποκλεισμός και ρατσισμός, όταν το αντιμετωπίζουν ως κυρίαρχοι είναι ελευθερία και καπατσosσύνη. Άλλοτε είναι η ελευθερία της επιλογής μιας ζωής χωρίς δεσμεύσεις, η οποία συνεπάγεται όσο το δυνατόν λιγότερη εμπλοκή με την καταπίεση των θεσμικών αναγκαιοτήτων και με το κράτος και άλλοτε ανελευθερία και ρατσισμός των Γκατζέ, η οποία οδηγεί σε περιθωριοποίηση και κοινωνικό αποκλεισμό. Όταν συνδέεται με τις ρατσιστικές τάσεις των Γκατζέ είναι ανελευθερία και θυματοποίηση, όταν συνδέεται με την καπατσosσύνη της ομάδας, την ικανότητα αντίδρασή τους και επομένως ακύρωσης της εξουσίας του «άλλου» μέσα στο Γκατζέ σύστημα είναι «άνεση» και καπατσosσύνη.

Αν και θα πρέπει να εκλάβουμε αυτό το δίπολο ως κάτι που παράγεται μαζί (τόσο το θετικό όσο και το αρνητικό του κομμάτι) και επομένως εκφράζει κάτι περισσότερο από επιλογή (όπως και κάτι περισσότερο από εξαναγκασμό), θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι η μια πλευρά προϋποθέτει και αναπαράγει την άλλη¹⁹⁸. Και το αντίστροφο: την αναπαράγει διότι την προϋποθέτει. Προϋποθέτει δηλαδή το «ρατσισμό» και την «αδικία», άρα διαντιδρά με αυτά, είναι προς απάντησή τους και επομένως συνέχειά τους. Αν ο ρατσισμός αυτός και η αδικία δεν υφίστανται στη δεδομένη στιγμή δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, εφόσον, η όλη τοποθέτηση έχει στηριχτεί πάνω σε αυτό για να επινοήσει μια πραγματικότητα: όχι μόνο αυτήν του αδικημένου και περιφρονημένου, αλλά και αυτήν του καταφερτζή, του ελεύθερου από τα δεσμά και τις εξουσίες των Γκατζέ. Και για το λόγο αυτό εν μέρει την αναδημιουργεί και την αναπαράγει. Αναπαράγοντας επομένως την εικόνα του καταφερτζή, αναπαράγει και αυτήν του αδικημένου.

Από την άλλη, η ελευθερία του Ρομ μέσα στην κοινότητά του είναι ελευθερία σχετική. Η ιδιαίτερα δεσμευτική λειτουργία των Ρομά θεσμών και η ανελευθερία που παράγουν, μέσα όπως είδαμε από τον ιδιαίτερα ισχυρό κοινωνικό έλεγχο, αντισταθμίζεται, όπως είδαμε με την ελευθερία λειτουργιών αυτοσχεδιασμού, αυτοέκφρασης και δημιουργικής επινόησης της συμμετοχής στην κοινότητα. Δεν έχει σχέση με την άποψη των Γκατζέ για την ελευθερία αυτή.

¹⁹⁸ Ακριβώς αυτή την αναγκαστικά ταυτόχρονη παρουσία των στοιχείων των δυσιστικών διχοτομήσεων μας αναλύει ο Herzfeld (1997).

Η ελευθερία που φαντάζονται οι Γκατζέ (όσοι τουλάχιστον δεν έχουν συναντήσει κοινότητες Ρομά) ανάγει την ασέβεια ή πιο απλά παράβλεψη του κανόνα που εμφανίζει η ομάδα προς τους Γκατζέ και στο εσωτερικό της ομάδας.

Η αμφίσημη ιδέα της ελευθερίας εμπλέκεται με τις προβολές των Γκατζέ και τους διάφορους συμβολισμούς και προβολές επιθυμιών για τον «ελεύθερο από κοινωνικές συμβάσεις» *άλλο*¹⁹⁹. Ο Ρομ μέσα στην ομάδα του επιβάλλεται να είναι άψογος στο σεβασμό των κανόνων. Η προβολή προέρχεται κυρίως από το χώρο των Γκατζέ, οι οποίοι εκτός από την άγνοια που συχνά έχουν ή ακόμη περισσότερο *δεν αντιλαμβάνονται ότι έχουν*, ανάγουν την επιθυμία εκτόπισης του ανεπιθύμητου *άλλου* στο *αλλού*, επινοούν για τον άλλο μια φαντασιακή εσαεί «ελευθερία», δηλαδή την εσαεί διατήρηση της μη σχέσης.

Συμπέρασμα

Τα όρια της ομάδας δεν είναι σταθερά. Είναι ελαστικά, αλλού πυκνά και αλλού αραιά, αλλού πολύ διακριτά και αλλού ανύπαρκτα. Τα πλαίσιά τους κινούνται ανάλογα το άτομο, τις ιδιαίτερες σχέσεις που έχει οικοδομήσει με την ομάδα και τις πρακτικές που ακολουθεί - ατομικές ή συλλογικές. Αυξομειώνονται επίσης ανάλογα με τις επιλογές κάθε ατόμου, κατά περίπτωση, τις διάφορες στάσεις, απόψεις και χειρισμούς που υιοθετούνται.

Οι μεν Τσιγγάνοι προσδιορίζουν την ταυτότητά τους μέσα από μια πολλαπλή ανάγνωση και διαπραγμάτευση πλαισίων, μέσα από τα οποία οι αξίες και τα δεδομένα βρίσκονται σε μια διαρκή ανασυγκρότηση και επανεύρεση του εαυτού σε λογική σύνδεσης και συνάφειας με τον άλλο και τις παραδοσιακές ηθικές του αξίες, ασκώντας παράλληλα κριτική στον ηθικό του ξεπεσμό. Ο δε κυρίαρχος και προβαλλόμενος λόγος των Γκατζέ, με ελάχιστες εξαιρέσεις κάποιους θεσμικούς εκπροσώπους που έχουν ασχοληθεί ιδιαίτερα με το θέμα ή κάποιους λίγους γνώστες της ζωής και των ταυτοτήτων της ομάδας, εκφράζεται μέσα από στερεότυπα και αναλόγως, είτε προσδιορίζει τους Τσιγγάνους εφευρίσκοντας εθνοτικά όρια, είτε αναπαράγει εξωτικές διαδρομές και οδοιπορικά, απ' όπου απουσιάζουν σταθερά όσοι έχουν διαφύγει από τις στερεοτυπικές απεικονίσεις, είτε παρουσιάζει διάφορες μορφές ανεπιθύμητες.

Η μη διαπερατότητα των χώρων ανάμεσα σε Τσιγγάνους και μη Τσιγγάνους αναπαράγει την ήδη υπάρχουσα πραγματικότητα, διότι δεν εστιάζει στα παρόντα δεδομένα, αλλά σε αυτά που είτε υπήρξαν κάποτε (χωρίς να είναι απαραίτητο να υπάρχουν πλέον), είτε ανήκουν στο χώρο

¹⁹⁹ Κάτι σαν τον ευγενή άγριο.

της φαντασίας και των στερεοτύπων αναπαράγοντας την προκατάληψη, είτε αφορούν στοιχεία που αποτελούν πραγματικότητα για κάποιο μέρος της ομάδας και όχι για το σύνολό της. Έτσι, η επικοινωνιακή λειτουργία συνειδητά ή ασυνείδητα υπονομεύεται, παραμένοντας στα επίπεδα που προϋποθέτονται και, ενόσω οδηγεί το διάλογο σύμφωνα με αυτές τις προϋποθέσεις, εισπράττει ανάλογες απαντήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Α. Ο τρόπος που διαπραγματεύονται οι Έλληνες Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας την ιστορία και τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία, προέρχεται από την «ανάγνωση» και ερμηνεία αυτής της ιστορίας και αυτής της θέσης με όρους συνάφειας ως προς τους ελληνικούς πληθυσμούς, κάτι που τους διαφοροποιεί από τους ευρωπαϊούς Τσιγγάνους, τόσο ως προς τη βίωση της ετερότητας και της ιδιαίτερης ταυτότητας, όσο και ως προς τους πολιτικούς χειρισμούς που επιλέγουν.

Στην προκειμένη περίπτωση, η ομάδα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας, στην προσπάθειά της να βγει από το περιθώριο και να υπερβεί το στίγμα που συνοδεύει την τσιγγάνικη ταυτότητα, ανάγει τη βίωση της ιδιαίτερης ταυτότητάς της σε ρητορική σύνδεσης με το έθνος –κράτος και, σε αντίθεση με άλλες ομάδες Τσιγγάνων σε άλλες χώρες, εντάσσει τα προβλήματα σχέσης με τους Γκατζέ εντός των ορίων του έθνους-κράτους. Η στρατηγική πρόσληψη του έθνους κράτους «ως η χώρα που ζούνε και αγαπάνε» δεν αποτελεί πολιτικό τέχνασμα, άποψη η οποία μοιραία θα μας οδηγούσε σε ουσιοκρατικές αντιλήψεις περί της «τσιγγανότητας», αλλά στρατηγική επιλογή, η οποία εκτείνεται σε βάθος χρόνου. Οι Έλληνες Τσιγγάνοι με την κίνησή τους αυτή, έχοντας επίγνωση της πολλαπλότητας των πεδίων όπου πραγματώνονται οι ταυτότητές τους, διεκδικούν το δικαίωμα σε μια ευέλικτη ταυτότητα (ή ταυτότητες), με στόχο να αποφύγουν συγκρουσιακά διλήμματα με ανεπιθύμητες γι' αυτούς πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Β. Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο, ο τρόπος βίωσης της ταυτότητας της ομάδας ως Τσιγγάνων, δεν γίνεται αντιληπτός από όλους με τον ίδιο τρόπο. Δεν ενεργοποιεί τις ίδιες πρακτικές, σε σχέση με την προάσπιση και αποτίμηση των αξιών, όσο και στον γενικότερο τρόπο αντίληψης στη σύνδεσή τους με την περιρρέουσα κοινωνία. Δεν αναφερόμαστε επομένως σε *μία* ταυτότητα. Αναφερόμαστε σε πλήθος όψεων της ταυτότητας ή ακόμη και σε πλήθος ταυτοτήτων, οι οποίες αλληλοσυμπληρώνονται, αλληλοπεριχωρούνται, αλληλοδιαπλέκονται, συγκρούονται και ενεργοποιούνται, αναλόγως του εκάστοτε πλαισίου, της σκοπιμότητας και της αναγκαιότητας.

Τα άτομα μέσα στην κοινότητα, βιώνουν, ενίοτε συγκρουσιακά, την ύπαρξη αυτών των πολλαπλών πλαισίων και των αντιφατικών τους νοημάτων, αναζητώντας τρόπους να τα διαχειριστούν, μέσα από μια ποικιλία εξαναγκασμών και θελκτικών επιλογών, οι οποίες προέρχονται είτε από τις ανάγκες, τα κατεστημένα, τις αξίες, τα ανοίγματα, τις προκαταλήψεις και τους περιορισμούς των ίδιων και της κοινότητάς τους ή των *άλλων* (του Γκατζέ κόσμου). Τα δεδομένα αυτά προσλαμβάνουν ιδιαίτερες διαστάσεις σε επίπεδο μιας ισχυροποιημένης ατομικότητας, ως *ατομική στρατηγική*, η οποία κατ' ανάγκη πραγματώνεται συλλογικά, εφόσον από τη συλλογικότητα αυτή (οικογενειακό, συγγενικό ή ευρύτερο περιβάλλον) αντλεί καταξίωση, ηθική και υλική βοήθεια και ταυτόχρονα δέχεται κριτική, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει αντιδράσεις, απαξίωση ή/και αποδοχή.

Επομένως, η πολλαπλότητα αυτή των πλαισίων, δεδομένη πλέον στην αντίληψη του εαυτού – ατομικού και συλλογικού, η οποία εμφανίζεται μέσα από την παρουσία διαφορετικών, αντιφατικών, αμφίσημων λόγων σε μια περιχαρακωμένη και στιγματισμένη ταυτότητα (στην οποία ο λόγος του *άλλου* είναι σημαντικός), καθιστά και για την επιστημονική έρευνα αναγκαία την αποτύπωση της πολλαπλότητας που θα αναδείξει την υπέρβαση των στερεοτυπικών απεικονίσεων.

Γ. Οι βασικές αλλαγές της ομάδας, που, όπως είδαμε στην προκειμένη περίπτωση συνδέονται με αυτές τις αντιφατικές καταστάσεις, περιλαμβάνουν τα πιο ζωτικά στοιχεία της ταυτότητας (όπως κεντρικές τοποθετήσεις και πρακτικές στο σύστημα αξιών, αλλά και τα στοιχεία σύνδεσής της με την περιρρέουσα κοινωνία). Οι ανατροπές αυτές προσλαμβάνουν διάφορες μορφές, όπως: πολιτική παρέμβαση για διεκδίκηση μεγαλύτερου κύρους και θετικών διακρίσεων για την

ομάδα, αγώνα για την απόκτηση γνώσεων και υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου, απόκτηση χρημάτων και υψηλών γνωριμιών. Λιγότερο εμφανείς μορφές ανατροπών κατευθύνονται προς την υπονόμηση του ασφυκτικού χαρακτήρα των δεσμευτικών συλλογικών μορφών σχέσεων στο εσωτερικό της ομάδας. Οι ανατροπές αυτές, προέρχονται είτε από κομμάτια του εαυτού που δεν εμφανίζονται δημόσια, του «κακού άλλου» (των Γκατζί δηλαδή ως ανεπιθύμητη επιλογή) ή και από τις δυνάμεις του υπερβατικού και επομένως ανεξέλεγκτου εαυτού, (ως επιταγή μιας αναντίρρησης δύναμης). Οι τριβές που παράγονται από όλες αυτές τις εσωτερικές και εξωτερικές συγκρούσεις προκαλούν συνεχείς ανακατατάξεις, ρυθμίσεις και νέες διαπραγματεύσεις.

Ωστόσο, για ένα μέρος της ομάδας η απουσία οραμάτων του μέλλοντος και η εστίαση στο παρόν, ως τρόπος βίωσης και διαχείρισης της πραγματικότητας στο πλαίσιο μιας αβέβαιης και περιθωριακής μορφής οικονομικής δραστηριότητας, δύσκολα αλλάζει εξαιτίας όχι μόνο μιας στιγματισμένης κοινωνικής παρουσίας, αλλά και πραγματικών αδυναμιών και μη ύπαρξης ανταγωνιστικών προσόντων στην αγορά εργασίας, καθώς και της πραγματικότητας που διέπει πλέον το εργασιακό καθεστώς. Το γεγονός αυτό και οι συνέπειες νομιμότητας που συνεπάγεται δεν αποτελεί επιλογή όλων των μελών της κοινότητας, δεν πραγματώνεται με τον ίδιο τρόπο από όλους και δεν είναι αναλλοίωτο χαρακτηριστικό της, ούτε αφορά στην πραγμάτωση της «τσιγγανότητας» με μια συγκεκριμένη έννοια. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι μέρος της κοινότητας, δεν επιλέγει συνειδητά και δεν προασπίζεται εύκολους τρόπους απόκτησης χρήματος από παράνομες δραστηριότητες.

Η αντίσταση προσαρμογής σε σχέση με τις λειτουργίες του κράτους και των φορέων του, λαμβάνει και αυτή, όπως και οι ηθικές ταξινομήσεις των έμφυλων και κοινωνικών σχέσεων, τόσο για την πρόοδο όσο και για την απείθεια, υλικό από τους κοινούς πολιτισμικούς κώδικες.

Ο σεβασμός στη διαφορετικότητα δεν αφορά στην διατήρηση και επομένως παγίωση μιας πρακτικής που πηγάζει από ένα περιθωριακό δεδομένο (που μέρος της ομάδας αντιμάχεται), αλλά την πραγματική παροχή δυνατότητας επιλογής: η «τσιγγανότητα», κατ' αυτή την έννοια, δεν αποτελεί μια *ad hoc* πραγμάτωση του νοήματος, αλλά ένα νόημα που μεταβάλλεται, όπως μεταβάλλονται και οι άνθρωποι που το επιλέγουν και το πραγματώνουν.

Δ. Οι σημαντικά διαφορετικές αντιλήψεις και εικόνες της «τσιγγανότητας» που προέρχονται από Τσιγγάνους και μη Τσιγγάνους βαθαίνουν το χάσμα της επικοινωνίας. Για τους Τσιγγάνους, ο υπερβατικός εαυτός, η παρθενική αγνότητα, η αλληλεγγύη και το ενδιαφέρον για τον πλησίον,

η κοινωνική δικαιοσύνη και η επίδειξη ή σπατάλη του πλούτου (γενικότερα, η δημιουργία εντυπώσεων) δεν είναι απλά οι γέφυρες προς την ισοτιμία με τους Γκατζέ ή η επιλογή της ένωσης. Είναι η συμβολική αντιστροφή της ιεράρχησης, η οποία επιχειρείται δυναμικά, μέσα από την προσπάθεια να γίνει επιτέλους ορατός ο εαυτός που ποικιλοτρόπως έχει απαξιωθεί, παρότι βρίσκεται στην *κορυφή* της ιεραρχικής κλίμακας των κοινών αξιών, διαφυλάττοντας αυτές μέσα σε έναν κόσμο διεφθαρμένο. Είναι μια προσπάθεια συμβολικής ακύρωσης και ανατροπής της αυθαίρετης ταξινόμησης των Γκατζέ. Με τον τρόπο αυτό αποφορτίζονται τα συναισθήματα που προκύπτουν από τις τραυματισμένες σχέσεις και τα βιώματα «αδικίας» και καλύπτονται τα ρήγματα που δημιουργούν οι εκφράσεις εξουσίας και απαξίωσης, που καλλιεργεί η προκατάληψη.

Ε. Η αυτοεικόνα της ομάδας σε σχέση με την εικόνα που έχουν πολλά μέλη της για τους Γκατζέ ταυτίζεται αξιοσημείωτα με την αυτοεικόνα που έχει μέρος των Ελλήνων σε σχέση με τους Ευρωπαίους. Αντίστροφα, πολλά από τα στερεότυπα και τις εικόνες που διακινεί μεγάλο μέρος της περιρρέουσας κοινωνίας για τους Ρομά (αλλά και οι Ρομά για την κοινωνία των Γκατζέ) είναι εικόνες και στερεότυπα που διακινούνται από τους Έλληνες για τους Ευρωπαίους και αντίστροφα. Αυτή η αξιοσημείωτη συνάφεια δεδομένων για τον *εαυτό* και τον *άλλο*, παρότι δεν μπορεί να ταυτίσει τα δύο φαινόμενα (της σχέσης δηλαδή των στερεοτύπων ανάμεσα στους Τσιγγάνους και τους υπόλοιπους Έλληνες και ανάμεσα στους Έλληνες και τους υπόλοιπους Ευρωπαίους), μας επισημαίνει ένα βασικό ζήτημα που προκύπτει από τις ιεραρχικές ταξινομήσεις: ποιος είναι σε θέση να ορίσει ποιο είναι το διακύβευμα και με ποιά κριτήρια;

Ο *άλλος* επιδρά στην κατασκευή της ταυτότητας, όχι μόνο δια της παρουσίας του (διάδρασης) ή της απουσίας του ή μέσα από τον τρόπο που οργανώνεται ο εαυτός για να τον αντιμετωπίσει· είναι παρών και ως παρανόηση, μέσα από την ηθελημένη παράφραση του λόγου ή την εξουσιαστική επιβολή των δομών του, αλλά και μέσα από την άρνηση να αντιληφθεί την εμπλοκή του στη σχέση. Η «συνομιλία» που παράγεται σε αυτά τα πεδία είναι υπαρκτή. Η άγνοια, η προκατάληψη, η δέσμευση και η εξαπάτηση συνιστούν και αυτά *σχέση* με συγκεκριμένο περιεχόμενο, ικανή να παράγει λόγους, πρακτικές δράσης και ανταποκριτικές πρακτικές μέσα στο συνολικό κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι πρακτικές αυτές παράγονται, στην προκειμένη, επίσης, σε όρους και λογικές οικειότητας.

Όσο πιο φανερές και κατανοητές γίνονται όλες αυτές οι υπόγειες ή ασυνείδητες μορφές επικοινωνίας, και όσο περισσότερο διευρύνεται η αντίληψη σε σχέση με τον άλλο ως άλλο (ως κάποιον δηλαδή που καλούμαστε να γνωρίσουμε) και όχι ως ανεπιθύμητο εαυτό, στον οποίο επεμπολούνται οι μη αποδεκτές επιλογές, τόσο περισσότερο θα πληρώνεται το ρήγμα της επικοινωνίας και θα αποκαθίστανται οι ταυτότητες σε άλλα πεδία συνύπαρξης και αποδοχής και τόσο θα αναλαμβάνουν οι μετέχοντες την ευθύνη της σχέσης.

Στην περίπτωση ωστόσο των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας, η ανάδειξη της ετερότητας δεν αξιώνει κάποιου είδους διαχωρισμό, αλλά την αποκόλληση από την αρνητική ταύτιση και συνεχή προβολή εικόνων και εντυπώσεων, προκειμένου να οικοδομηθεί μια διαφορετική σύνδεση, στην οποία ο *εαυτός* θα μπορεί να απλώνεται ελεύθερα προς την κυρίαρχη ομάδα. Είναι δηλαδή μια ετερότητα, η οποία στοχεύει εν τέλει στην ανάπτυξη *ταυτότητας* με τους Γκατζέ. Η αναγνώριση της δεν αποσκοπεί την ανάδειξή της ως *άλλου*, αλλά αντίθετα την εδραίωσή της ως *εαυτού* και αυτό είναι ένα διακύβευμα το οποίο τίθεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο από την περιθωριοποιημένη κοινότητα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας, τόσο για τους ίδιους, όσο και για την υπόλοιπη κοινωνία. Για το λόγο αυτό αναζητά, θέτει στο κέντρο της και διεκδικεί (όπως φαίνεται από τον πολιτικό λόγο) την επίλυση, ακριβώς αυτής της αρνητικής προβολής της, (του ανορθολογικού εξοβελισμού της στο ανεπιθύμητο), ψάχνοντας διέξοδο στις τσιγγάνικες ταυτότητες μέσα από τη θετική σήμανσή τους και αξιώνοντας την αποδοχή και ένταξή τους στη σύγχρονη πραγματικότητα.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Οι ιδιαίτερες πολιτισμικές δομές οι οποίες συνδέονται με την ομάδα είναι επίσης με διάφορους τρόπους υπαρκτές όχι μόνο σε περιοχές της Ελλάδας, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Μεσογείου. Προτείνεται η περαιτέρω συγκριτική μελέτη των ιδιαίτερων αυτών πολιτισμικών στοιχείων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας (αλλά και των Βαλκανίων ή της Μεσογείου), προκειμένου να καταδειχθεί όχι μόνο η ποικιλία, αλλά και η εγγύτητα των παραπάνω πληθυσμών και να ανατραπεί η απομονωμένη τους πρόσληψη που οδηγεί σε περιορισμένες αντιλήψεις περί της ετερότητας.

Όπως προκύπτει από το υλικό της διατριβής οι παρεμβάσεις του κράτους μπορεί βραχυπρόθεσμα να μην έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αλλά μακροπρόθεσμα έχουν επιφέρει κάποιες διαφοροποιήσεις στις ενδοκοινωνικές απόψεις και πρακτικές.

Περισσότερο αναγκαίο είναι οι παρεμβάσεις του κράτους να στραφούν με επιμονή προς τη διαμόρφωση νέων εικόνων για τις ομάδες των Τσιγγάνων, οι οποίες δεν θα αναπαράγουν τα υπάρχοντα στερεότυπα. Το κράτος, έχοντας τη δυνατότητα να παρέμβει στους μηχανισμούς διαμόρφωσης γνώμων, είναι σημαντικό να επιδιώξει την διάλυση των προκαταλήψεων, φροντίζοντας την ορθολογική παρουσίαση των Τσιγγάνων στη σύγχρονη κοινωνία, επιτρέποντας με τον τρόπο αυτό την αποδέσμευσή τους στη συλλογική συνείδηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acton, T., 1974, *Gypsy Politics and Social Change*, London: Routledge & Kegan Paul
- _____(ed), 1997[1993] *Gypsy politics and Traveller identity*, GB: University of Herfordshire Press
- _____, 2004, Modernity, Culture and ‘Gypsies’: Is there a Meta-Scientific Method for Understanding the Representation of ‘Gypsies’? And do the Dutch really Exist?, in N. Saul & S. Tebbutt (eds.), *The Role of the Romanies*, GB: Liverpool University Press
- Acton, T. & Mundy G. (eds.), 1997, *Romani Culture and Gypsy Identity*, Herfordshire: University of Herfordshire Press
- Acton, T. & others, 1997, Gender issues in accounts of Gypsy health and hygiene as discourses of social control, in Acton T. & Mundy G. (eds.) *Romani Culture and Gypsy Identity*, Herfordshire: University of Herfordshire Press
- Acton, T., & others, 1997, The theory of Gypsy law, in Acton Th.,(ed) *Gypsy politics and Traveller identity*, GB: University of Herfordshire Press
- Αγγελόπουλος, Γ., 1997, Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες, στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.63, Αθήνα
- Αβδελά, Ε., Ετερότητα και ταυτότητα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, *Σύγχρονα Θέματα*, τ.54 , Αθήνα
- Άντερσον, Μ., 1997, *Φαντασιακές κοινότητες*, Αθήνα: Νεφέλη
- Αβδελά,Ε., 1997, Χρόνος, Ιστορία και Ελληνική Ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο, στο *Τι είναι η πατρίδα μας* (Φραγκουδάκη, Δραγώνα επιμ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Appadurai A., 2006, Grassroots Globalization and the Research Imagination, στο Moor & Sanders (ed.), *Anthropology in theory*, USA: Blackwell

Βασιλειάδου, Μ. Παυλή-Κορρέ Μ., 1996 *“KON 3ANEL BUT, BUT CRDEL” AMA EM “KON CRDEL BUT, BUT 3ANEL”* “Όποιος ξέρει πολλά, πολλά τραβάει” αλλά επίσης “Όποιος τραβάει πολλά, πολλά ξέρει” Αθήνα: ΓΓΛΕ

Βαξεβάνογλου, Α., 2001, *Έλληνες Τσιγγάνοι περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Βέικος, Θ., 1999, *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Barus-Michel, J., 1997, Ταυτοτικές διεργασίες και ψυχοκοινωνιολογία στο *Ταυτότητες* (Ναυρίδης, Χρηστάκης επιμ.), Αθήνα: Καστανιώτης

Banks, M., 1996, *Ethnicity: anthropological constructions*, London: Routledge

Blasco, P. G., 2002, Gypsy/Roma diasporas A comparative perspective, in *Social Anthropology*, V.10,2: 173-188

_____, 1999, *Gypsies in Madrid. Sex, Gender, and the Performance of Identity*, Οξφόρδη: Berg

_____, 2001, ‘We don’t know our descent’: how the Gitanos of Jarana manage the past, *J.Royal Anthropological Institute*, (N.S.) 7, 631-647

Γιαννακόπουλος, Τ., 1981 *Οι Γύφτοι και το δημοτικό μας τραγούδι*, Αθήνα: Θουκυδίδης

ΓΓΛΕ, 1996, *Χαρτογράφηση του τρόπου εγκατάστασης των Τσιγγάνων*, Αθήνα: ΓΓΛΕ

Γιακουμόπουλος, Χ., 1997, Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική

Γκότοβος, Α., 2002, Ρόμικη ταυτότητα στην ελληνική κοινωνία: προσδιορισμοί σε σύγκρουση στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Εθνολογίας

_____, 2004, «Από το κοινωνικό περιθώριο στο έθνος των Τσιγγάνων: κριτική στη μετακένωση πολιτικής ορθότητας», στο *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 7-9 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Γκέφου- Μαδιανού, Δ., 1998 *Η χώρα του πνεύματος και η χώρα του οιοπνεύματος*, στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.66

_____, 1999, *Πολιτισμός και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Cowan, J., 1998, *Η πολιτική του σώματος*, Αλεξάνδρεια: Αθήνα

Cohen, A., 1985, *The symbolic construction of community*, London: Ellis Horwood Limited

- Δαϊμονάκου, Σ., 2003, *Η ψυχοκοινωνική ταυτότητα των οικογενειών των τσιγγάνων μέσα από τη βιογραφική προσέγγιση*, Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ψυχολογίας
- Δεφερμάκης, Μ., Η κρυφή γοητεία της τσιγγανολογίας στο *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 50: 38-45 Μάιος- Ιούλιος 1999
- Δημούλης, Δ., 1997, Η νομική προστασία των εθνικών μειονοτήτων στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική
- Διβάνη, Α., 1997, Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚΤΕ στην Ελλάδα, στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική
- Δραγώνα, Θ., 1997, Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται, στο *Τι είναι η πατρίδα μας* (Φραγκουδάκη, Δραγώνα επιμ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Δεμερτζής, Ν. 1996, *Ο λόγος του εθνικισμού*, Αθήνα:Σάκκουλας
- ΔΕΠΟΣ Α.Ε. –Διεύθυνση Μελετών & Ερευνών, 1999,*Μελέτη Σχεδίου Προγράμματος για την Αντιμετώπιση των Άμεσων Οικιστικών Προβλημάτων των Ελλήνων Τσιγγάνων*,Αθήνα:ΔΕΠΟΣ
- Daskalaki, I., 2003,*Greek-Gypsy identity and the relationship between Greek- Gypsies and the state*,<http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/symposiumPapersonline/Daskalaki.pdf>
- Day,S.Papataxiarchis E., and Stewart M.,(eds.) 1999, *Lilies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment*, USA: Westview Press
- Dunin E., 1971 “Gypsy wedding: dance and customs” *Makedonski Folklore* IV (7-8): 317-326
- _____ 1973 “Čoček as a ritual dance among Gypsy women” *Makedonski Folklore* VI (12): 193-197
- Έξαρχος Γ. 1996, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι*, Αθήνα: Γαβρηλίδης
- _____ 1998, Κοινωνικός αποκλεισμός των Τσιγγάνων, στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.)*Κοινωνικός Αποκλεισμός η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα:Gutenberg
- Ελευθεροτυπία, εφημ. 2000, «Κι αν είμαι Ρομ μη με φοβάσαι...» Αφιέρωμα Αθήνα 11-3
- Ελευθεροτυπία, εφημ. 2001, «Τσιγγάνοι: Αυτοί οι άγνωστοι» Αφιέρωμα *Ιστορικά* 21-6
- Eriksen, T. H., 1993, *Ethnicity and Nationalism*, London:Pluto Press
- _____, 2007, *Μικροί τόποι μεγάλα ζητήματα*, Αθήνα: Κριτική
- Foucault, M., 1991, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα: Υψίλον
- _____, 1987, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Αθήνα: Υψίλον

- Frazer, A., 1998, *Οι Τσιγγάνοι*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Gheorghe, N., 1997, The social construction of Romani identity, in Acton Th.,(ed) *Romani culture and Gypsy identity* GB: University of Herfordshire Press
- Gay W., 2001, *Between the past and the future: the Rome of Central and Eastern Europe*, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press
- Gellner, E., 1992, *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- _____, 2002, *Εθνικισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Goffman, E., 2001, *Στίγμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Hunt, Y., 1996, *The traditional dance in Greek culture*, , Athens: Centre for Asia Minor Studies
- Habermas, J., 1955, *The engeneering of consent* E.L. Bernays (ed.) Oklahoma
- Hall, S., Critcher C., Jefferson T., Clarke J., Roberts B., 1978, *Policing the crisis*, London: Macmillan
- Herzfield, M., 1985, *The poetics of Manhood*, Princeton: Princeton University Press
- _____, 1997, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation State*, NY: Routledge
- _____, 1998, *Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Hobsbawn, E.J., 1994, *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα: Καρδαμίτσας
- Ηρακλείδης, Α., 1997, Μειονότητες εξωτερική πολιτική και Ελλάδα, στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική
- _____, 1997, Ελληνική μειονοτική πολιτική: Η αναχρονιστική στάση και τα αίτιά της, στο Σύγχρονα Θέματα, τ. 63, Αθήνα
- Hancock, I., 2004, The Concoctors: Creating Fake Romani Culture, in N. Saul & S. Tebbutt, (eds.) *The Role of the Romanies*, GB: Liverpool University Press
- Jenkins, R., 1996, *Social Identity*, UK: Routledge
- Κόμης, Κ., 1998 *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Kenrick, D., 1997 *Τσιγγάνοι: από τις Ινδίες στη μεσόγειο*, από τη Συλλογή INTERFACE Αθήνα: Καστανιώτη
- _____, 2004, The Origins of Anti-Gypsyism: The Outsiders' View of Romanies in Western Europe in the Fifteenth Century, in N. Saul & S. Tebbutt (eds.) *The Role of the Romanies*, GB: Liverpool University Press
- Κάτσικας, Χ. Πολίτου Ε., 1999 *Εκτός 'Τάξης' το 'Διαφορετικό'*; Αθήνα: Gutenberg
- Καθημερινή, εφημ., 1995, «Ταξιιδεύοντας με τους Τσιγγάνους» Αφιέρωμα Αθήνα 8-1

- Kedourie, E., 2002, *Μειονότητες Θρησκεία και Πολιτική*, Αθήνα: Κατάρτι
- _____, 2003, *Εθνικισμός*, Αθήνα: Κατάρτι
- Κούρτοβικ, Γ., 1997, *Δικαιοσύνη και μειονότητες* στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική
- Κουζέλης, Γ., 1997, *Ο λόγος και τα υποκείμενα του έθνους*, στο *Τι είναι η πατρίδα μας* (Φραγκουδάκη, Δραγώνα επιμ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Καραθανάση, Ε., 2000, *Το κατοικείν των Τσιγγάνων: Ο βιο-χώρος και κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Gutenberg
- Kozaitis, K.A., 1993, *Conscious Adaptation: Change in Perpetuity Among the Roma of Athens*, Greece, Dissertation, The University of Michigan
- _____, 2002, *Embrace of Shelter: the Cultural Hybridism of Athenian Roma*, στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, σ. 137-168, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας
- Λιεζουά, Ζ.Π., 1999, *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές*, Αθήνα: Καστανιώτη
- Λυδάκη, Α., 1998, *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη: Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, Αθήνα: Καστανιώτη
- _____, 1997, *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*, Αθήνα: Καστανιώτη
- Λάμπρου, Χ., 2000, συνέντευξη σε Ελευθεροτυπία 2-8
- Λαφαζάνη, Δ., 1997, *Εμείς και οι άλλοι: Η διαχείριση της εθνοπολιτισμικής διαφορετικότητας*, στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 63, Αθήνα
- _____, 1997, *Μικτά χωριά του κάτω Στρυμώνα: Εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα*, στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 63, Αθήνα
- Λίτσας, Σ., 2003, *Εθνικισμός Εθνοτισμός και Υπερεθνικότητα: Η ανάπτυξη μιας κοινής εθνοτικής συνείδησης στην Κύπρο του 21^{ου} αι.*, www.eliamep.gr/admin/auoload_publication/375_1en_occ.PDF
- Λέκκας, Π., 1992, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα: Μνήμων
- _____, 2001 *Το παιχνίδι με το χρόνο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Λε Γκόφ Ζ., 1998, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα: Νεφέλη
- Lucassen, L., 1998, 'Harmful Tramps': Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700-1945, in *Gypsies and other itinerant groups. A socio-historical approach*, GB: Macmillan Press LTD

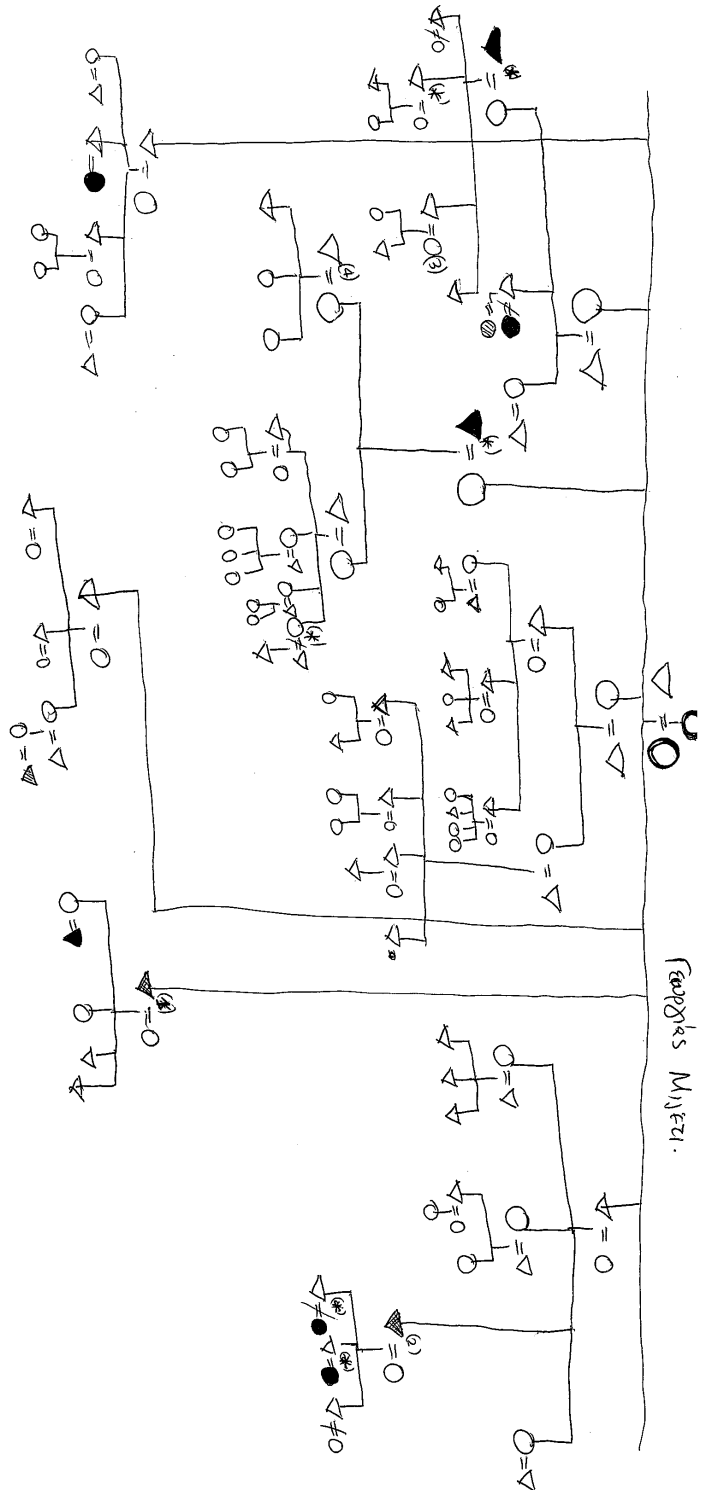
- Lucassen, L., Willems W. and Cottaar A., 1998, *Gypsies and other Itinerant Groups (A Socio-Historical Approach)* GB: Macmillan Press LTD
- Lemon, A., 2000, *Between two fires*, London: Duke University Press
- Lee, K., 1997, Australia: sanctuary or cemetery for Romanies?, in Acton T. & Mundy G. (eds.) *Romani Culture and Gypsy Identity* Herfordshire: University of Herfordshire Press
- _____, 2004, Belated Travelling Theory, Contemporary Wild Praxis: a Romani Perspective on the Practical Politics of the Open End, in N. Saul & S. Tebbutt (eds.) *The Role of the Romanies*, GB: Liverpool University Press
- Moor & Sanders (ed.), 2006, *Anthropology in theory*, USA: Blackwell
- Μπίρης, Κ., 1995[1897], *Οι Τσιγγάνοι (Ρωμ και Γύφτοι) Εθνογραφία και Ιστορία* Αθήνα: Εκάτη (επανεκδοση)
- Μακρυγιώτη, Δ., 2001, Εισαγωγή στο Στίγμα του E. Goffman, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μπαλιμπάρ, Ε. & Βαλλερστάιν Ι., 1991, *Φυλή έθνος, τάξη*, Αθήνα: Πολίτης
- Maisonneuve, J., 2001, *Εισαγωγή στην Ψυχοκοινωνιολογία*, Αθήνα: Τυπωθήτω
- Merquior, J.G., 2002, *Foucault*, Αθήνα: Πατάκης
- Μίχας, Τ. 1997, *Οι Απόψεις Ροζάκη για τις μειονότητες*, <http://www.hri.org/E/1997/97-01-03.dir/keimena/politiko/pol4.htm>
- Marushiakova, E.& Popov V.,2005, «The Roma between the Skylla of marginalization and the Charybdis of exoticization» In: *Social and Cultural Diversity in Central and Eastern Europe: Old Factors and New*. Multicultural Centre, Prague, pp. 6-9
<http://www.mkc.cz/download/Bulletin%20Social%20and%20Cultural%20Diversity.pdf>
- _____, χχ, The Roma – a Nation Without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies, www.nomadsed.de/publications.html
- Matras, Y., 2004, The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity, in N. Saul & S. Tebbutt (eds.) *The Role of the Romanies*, GB: Liverpool University Press
- Μπακαλάκη, Α.(επ.), 1994, *Ανθρωπολογία Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα:Αλεξάνδρεια
- Ναυρίδης, Κ.,Χρηστάκης, Ν.(επιμ.) 1997, *Ταυτότητες*, Αθήνα: Καστανιώτης,
- Ντάτση, Ε., 2001, Η πολιτική δυναμική των πολιτισμικών αξιών, Ουτοπία, τ. 43
- Ντούσας, Δ., 1997, *Rom και φυλετικές διακρίσεις*, Αθήνα: Gutenberg
- _____, 2001, *Rom και μουσικοχορευτικός κόσμος*, Αθήνα: τυπωθήτω
- Okely, J.M., 1983 *The Traveller-Gypsies*, Cambridge: Cambridge University Press

- _____, 1996, *Own and Other Culture*, London: Routledge
- _____, 1997a, Cultural ingenuity and travelling autonomy: not copying, just choosing, afterword in Acton T. & Mundy G. (eds.) *Romani Culture and Gypsy Identity* Herdfordshire: University of Herdfordshire Press
- _____, 1997b, Some political consequences of theories of Gypsy ethnicity: the place of the intellectual, in James A. Hocker J. & Dawson A. (eds) *After writing culture*, London: Rutledge
- Πασπάτης, Α., 1995[1897]: *Μελέτη περί των Ατσιγγανων και της γλώσσης αυτών* Αθήνα: Εκάτη (επανατύπωση)
- Παπαπαύλου, Μ.& Κοπάση-Οικονομέα, Ε., 2002, Τσιγγάνοι και Τσιγγανολογία: Λόγοι περί ετερότητας, στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, σ.9-24, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας
- Πολίτου, Ε., 2000 «Τσιγγάνικο αρχέτυπο και πραγματικότητα» στο εφημ. *Ελευθεροτυπία* αφιέρωμα 11-3-2000
- Παπαταξιάρχης, Ε., 1996, Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας, *Τοπικά Β'*, Αθήνα: Νήσος
- Πετρονώτη, Μ., 1998 *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης*, Αθήνα: Πλέθρον- ΕΚΚΕ
- Παυλή, Μ., Σιδέρη Α., 1990, *Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας, Μελέτη-Έρευνα*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης
- Quintana, B. B. Floyd Gray L., 1972 *iQué Gitano! Gypsies of Southern Spain*, Illinois: Waveland Press
- Rao, A., 1994 "Gypsies: The Forming of Identities and Official Responses", *Journal of the Gypsy Lord Society*, 4,1: 47-49
- Said, E., 2004 [2001], Σύγκρουση λόγω άγνοιας, στο Δεμερτζόπουλος Χ., Σπυριδάκης Μ., (επ.) *Ανθρωπολογία Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Steward, M., 1997a *The time of the Gypsies USA*: Westview Press
- _____, 1997b, The puzzle of Roma persistence: group identity without a nation, in Acton T. & Mundy G. (eds.) *Romani Culture and Gypsy Identity* Herdfordshire: University of Herdfordshire Press
- _____, 1989 " "True speech" song and the moral order of a Hungarian Vlach Gypsy community" *Man* 24: 79-101

- _____, 2001, Conclusions: Spectres of the Underclass, in Jean Emigh, R., Szelénvi (eds), 2001, *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*, London :Westport Connecticut
- Starkie, F. Walter, 1972 “Introduction” in Quintana B. Bertha, Floyd Gray Lois, *iQué Gitano! Gypsies of Southern Spain*, Illinois: Waveland Press
- Silverman, C., 1995, “Music and Power: Gender and Performance among Roma (Gypsies) of Scopje, Macedonia” In *Music, Literature of the Romany and Sinti*, Max Peter Baumann (ed), Berlin: International Institute for Traditional Music
- Sibley, D., 1995, *Geographies of exclusion*, London: Routledge
- Sutherland, A. 1975, *Gypsies The Hidden Americans*, London: Tavistock Publications
- Smith, A.D., 2000, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Sway, M., 1988, *Familiar Strangers: Gypsy life in America*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press
- Τερζοπούλου, Μ. & Γεωργίου Γ., 1996, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα Ιστορία - Πολιτισμός* Αθήνα: ΓΓΛΕ
- Τσουκαλάς, Κ., 1999, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, Αθήνα: Θεμέλιο,
- Τσιτσελίκης, Κ., 1997, Τα δικαιώματα των μειονοτήτων, στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 63, Αθήνα
- Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), 1997, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική
- Τρουμπέτα, Σ., 2000, Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του άλλου και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία, στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 101-102
- Tanase, I. 2003, *Citizenship and National Minorities in Europe*, <http://www.sant.ox.ac.uk/esc/esc-lectures/Tanase.htm>
- Tebbutt, S., & Saul, N., 2004, Introduction The Role of the Romanies: Images and Counter – Images, in N. Saul & S. Tebbutt (eds.) *The Role of the Romanies*, GB: Liverpool University Press
- ΥΠΠΟ –ΓΓΛΕ, 1990, *Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας*, Αθήνα: ΓΓΛΕ
- Van de Port M., 1997, Outstanding Musicians & the Stranger Within Reflections on Serb Perceptions of Gypsy Music, *Ethnofoor*, 10: 7-27
- Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα Θ. (επιμ.), 1997, *Τι είναι η πατρίδα μας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

- Χρηστάκης, Ν., 1999, Το παράδοξο θεμέλιο της ταυτότητας, *Νέα Κοινωνιολογία* τ.27
- Willie, R. 1997, Travellers and the Folklorists, in Thomas Acton and Gary Mundy (ed.) *Romani culture and Gypsy identity*, GB: University of Hertfordshire Press
- Willems, W., 1997, *The Search of the True Gypsy From Enlightenment to Final Solution* London: Frank Cass
- _____, 1998, Ethnicity as a Death-Trap: the History of Gypsy Studies, in Lucassen, L., Willems, W., Cottaar, A., (eds), *Gypsies and Other Itinerant Groups*, GB: MacMillan Press

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

● = φως
 ▲ = φως
 ○ = κινητήρας
 * = αλυσίδα
 = τερματισμός

1. Έκτα ενεργεία ελμ. ΣΑΙΣ22
2. Αρμύρα
3. Πατάρας φως
- * Εργασία ελμ. και ελμ. και
- (4) Πάνω τερματισμός

